

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

DEEL LIII

BATAVIA.
ALBRECHT & Co.

'S HAGE.
M. NIJHOFF.

1911.

INHOUD.

TABLE DES MATIÈRES.

RESTAUREEREN VAN OUDE BOUWWERKEN

DOOR

Dr. N. J. KROM.

De Nederlandsche Oudheidkundige Bond heeft op zijn laatste vergadering de vraag „hoe moet men oude bouwwerken restaureeren?" in behandeling willen nemen en ter vergemakkelijking van de discussie een praeadvies ingewonnen van een architect en een aestheticus, den bouwmeester Ed. Cuypers en Professor Vogelsang. Deze praeadviezen zijn opgenomen in het laatstverschenen Bulletin van den Bond. (Tweede serie, derde jaargang No. 4, Juli 1910) en het is vooral op dat van laatstgenoemden geleerde, dat ik de aandacht wilde vestigen, daar het kort en helder de principes aangeeft, waarnaar een restauratiearbeid z. i. te werk moet gaan. De kwestie is op Java een actueele; daarom kan het zijn nut hebben aan Prof. Vogelsang's algemeene beschouwingen eenige opmerkingen aangaande de toepassing dezer principes hier te lande vast te knoopen.

Het praeadvies in kwestie behandelt natuurlijk ook het restaureeren van nog in gebruik zijnde gebouwen, een zaak, die hier buiten bespreking kan blijven, daar wij uit den aard der zaak thans het oog hebben op de ruïnes der Hindoetempels, gebouwen dus, waar, naar de formuleering van het praeadvies „de kwestie van nut en bruikbaarheid is buitengesloten, de waarde een uitsluitend aesthetisch-historische is." Wij bepalen ons hier dus tot deze laatste groep en volgen vooreerst, zoonoodig citeerende, den gedachtengang van den Heer Vogelsang.

In de eerste plaats wordt betoogd, dat onderscheid behoort te worden gemaakt tusschen tweeërlei aesthetische waarde,

of die namelijk voortvloeit uit de schilderachtigheid (begroeiing met klimgewassen, verweerde kleuren, enz) dan wel of men te doen heeft met de kunstwaarde van constructieve deelen of van aangebrachte beeldhouwkunst.

Nemen wij het eerste geval, dat dus waar geen aesthetisch belang van architectonischen of sculpturalen aard bij betrokken is en de waarde van het monument als zoodanig dus een uitsluitend historische is. Die historische waarde hecht zich — aldus Z. H. G. — aan de *betrouwbaarheid* van het monument. Het moet niet beschermd worden „tegen afbrokkelen door invoegen van nieuwe steenen en opmetselen van allerlei substructies, daar iedere *restauratie een vervalsching* van het reliek, van de steenen oorkonde beteekent en dus het ideaal resultaat der restauratie omgekeerd evenredig zou zijn aan de kosten er aan besteed. Zulke uitsluitend of voornamelijk historische ruïnes late men aan hun lot over, waar het verkeer of de hygiene niet anders eischen. Is dat wél het geval, dan ruime men ze, na photografische opname en opmeting, zonder sentimentaliteit op."

Nu het tweede geval, wanneer het aesthetische en niet het — immers steeds vanzelf en vrij spoedig weerkeerende — aesthetisch-schilderachtige, maar het architectonische element of de sculptuur een belangrijke rol spelen.

„Voor den archaeoloog-kunstminnaar gelden gelijkelijk: de documenteele waarde van de intakte gedeelten van het monument en de intrinsieke schoonheid van het geheel, terwijl de min of meer schilderachtige toestand door begroeiing met klimplanten, de schilderachtige rommelachtigheid en de door weerinvloeden veroorzaakte kleurrijkheid van het werk in hem slechts een vriend vinden voorzoover er geen belangrijke gedeelten van op zich zelf waardevolle kunstwerken of détails door worden bedekt of met algeheelen ondergang bedreigd. Hij zal dus trachten alles te *behouden* en daarbij uitgaan van het *belangrijkste*.

„Is de architectuur van belang, de sculpturale decoratie minderwaardig, zoo zal hij zijn oogmerk op de éérste rich-

ten en met alle middelen der techniek het bouwwerk tegen inwatering en andere schadelijke invloeden trachten te beveiligen, wat op den langen duur — daar men ruïnes niet conserveeren kán — toch een machtelooze strijd zal blijken; het gaat dan eenvoudig om het rekken van den levensduur. De decoratieve gedeelten blijven ter plaatse, waar zij in verband met het geheel, ondanks hun matige kunstwaarde, het effect verhoogen, zij verzeilen niet op een museumzolder of op een puinbinnenplaats — waar ze slechts als sta in den weg fungeeren — zoolang hun een waardiger uiteinde *op hun post* toegedacht kan worden.

„Is de architectuur vormloos of minderwaardig, de decoratie goed, zoo zal het daarentegen overweging verdienen de brokstukken uit te breken en ze in een Museum tegen verdere schade te bewaren, terwijl men den klomp steen aan zijn lot overlaat. . . . . . Het restaureeren, schuren, afbikken van beeldbouwwerken verdient nimmer aanbeveling in principe."

Tot zoover Prof. Vogelsang, op wiens opvattingen wij nu nader zullen ingaan. Kort geformuleerd is zijn advies dus dit:

heeft het monument geen aesthetische waarde, dan aan zijn lot overlaten;

heeft het die wel, dan is het architectonisch belang het grootste, schadelijke invloeden weeren en alles in loco laten; is er geen architectonisch belang en zit de waarde in de sculptuur, dan deze laatste in een Museum beveiligen en de rest laten voor wat het is.

Zooals men ziet, en hierop wil ik in de eerste plaats wijzen, is het criterium, waar de wijze van behandeling van afhangt, de *aesthetische* waarde. Is die aanwezig, dan wordt voor het geheel of zijn deelen zorg gedragen; de historische waarde komt voor de kwestie: restaureeren of niet, niet in aanmerking.

Laten wij dit principe nu eens wat nader beschouwen en daartoe allereerst nagaan, wat men heeft te verstaan onder „historische waarde." Het praeadvies definieert die als „een

waarde van herinnering, van bijkans symbolische verzichtbaring van vervlogen tijden." Mij dunkt, dat er echter ook nog een andere „historische waarde" in aanmerking komt, in ruimer zin genomen. Het praeadvies bedoelt: een monument heeft historische waarde, omdat het oud is zonder meer. Neem nu echter een ruïne, die geen aesthetische waarde heeft, doch die op eenigerlei wijze aanwijzingen verschaft omtrent architectonische of sculptuur-techniek enz. uit den tijd van den bouw. Dan kan men ook spreken van een „historische" waarde, op een andere wijze echter dan het praeadvies. Duidelijkheidshalve zullen wij deze laatste, ruimer genomen historische waarde, de „wetenschappelijke" waarde noemen, terwijl wij den term „historische waarde" blijven gebruiken voor de uitsluitend-historische in beperkten zin van het praeadvies. De overeenkomst van beide begrippen is dus, dat beide op zichzelf niets te maken hebben met de aesthetische waarde, (die er mee kan samengaan of niet); het verschil, dat de „historische waarde" slechts aangeeft, dat iets waarde heeft, omdat het uit een tot de historie behoorende periode dateert, zonder meer, terwijl de „wetenschappelijke" duidt op het aanwezig zijn van wetenschappelijk belangrijke gegevens.

Theoretisch zijn er dus vier gevallen, naarmate het monument van belang is:

1 historisch, doch niet aesthetisch,
2 wetenschappelijk, doch niet aesthetisch,
3 historisch en aesthetisch,
4 wetenschappelijk en aesthetisch,

waarbij dan de aesthetische waarde weer onderverdeeld kan worden op de wijze van het praeadvies.

Dat nu in het eerste geval het praeadvies zeer terecht restauratie een onding acht, spreekt vanzelf; eenig nut heeft het daar natuurlijk volstrekt niet, men „vervalscht de oorkonde" en Prof. Vogelsang's woorden „wederopbouw is domme maskerade en ergerlijke frivoliteit" zijn zeker niet te kras. Doch hoe te handelen in geval 2, gaat ook daar

het principe op, dat, waar geen aesthetisch belang in het spel is, er niet gerestaureerd moet worden? Is het geval niet denkbaar, dat er van die bovenbedoelde wetenschappelijke gegevens zijn, die verloren zouden kunnen gaan zonder ingrijpen door restauratie?

Hier voegt het nu allereerst vast te stellen, wat men onder „restaureeren" heeft te verstaan. Men hoort dien term op tweeërlei wijze gebruiken, zoowel in den zin van maatregelen nemen tot wering van verder verval als in dien van geheele of gedeeltelijke wederopbouw in den oorspronkelijken staat; men spreekt van de „restauraties" op het Forum Romanum, waar uitsluitend behoud van het bestaande beoogd wordt en noemt tegelijkertijd den Saalburg, welke geheel in den ouden toestand hersteld is, een „gerestaureerd" castellum. Het behoeft geen betoog, dat deze beide zaken, die immers geheel iets anders beboelen, nauwkeurig onderscheiden dienen te worden; ter voorkoming van misverstand zullen wij den term „restaureeren" alleen gebruiken voor het eerste geval, het tegenhouden van verderen ondergang, en in het tweede, het in den oorspronkelijken staat terugbrengen, spreken van „reconstrueeren."

Keeren wij nu terug tot de vraag of, wanneer bij een monument wel wetenschappelijke, doch geen aesthetische belangen betrokken zijn, er gerestaureerd of geconstrueerd moet of mag worden. Ik zou die vraag aldus willen beantwoorden, dat restauratie gewenscht is, voorzoover zonder haar wetenschappelijke gegevens verloren zouden gaan. Maar met reconstructie is het een heel andere kwestie. Reconstructie toch — ik stel er prijs op dat zoo duidelijk mogelijk te formuleeren — dient mijns inziens geen wetenschappelijk belang. Men begrijpe mij goed, ik bedoel allerminst dat reconstructie, goede reconstructie wel te verstaan, geen wetenschappelijk werk zou zijn. Doch dat wetenschappelijk werk heeft betrekking op de wijze, waarop uit de voorhanden gegevens de oude vorm wordt teruggevonden, niet op de tastbare weergave van die resultaten; de wetenschap-

pelijke reconstructie is die op papier, welke er niets meer of minder wetenschappelijk door wordt, of men haar uitvoert al dan niet; anders uitgedrukt: op het oogenblik, dat het eerste begin van uitvoering wordt gegeven, is het wetenschappelijk werk afgeloopen. De bewering, dat „het wetenschappelijk belang deze of gene reconstructie eischt", is m. i. dan ook volkomen onhoudbaar; de wetenschap eischt slechts, dat worde nagegaan en verantwoord, hoe de oude toestand van een of ander bouwwerk geweest is; de reconstructie werkelijkheid doen worden is wel verre van in haar belang, eerder met haar in strijd. De uitgevoerde reconstructie immers zal, nog afgezien van de „vervalsching van de steenen oorkonde" altijd het gevaar met zich brengen van een zekere verwarring te veroorzaken bij den toekomstigen beschouwer, die niet dan met de hulp van schriftelijke of fotografische gegevens zich rekenschap zal kunnen geven wat nieuw en wat oud is aan wat hij voor zich ziet (ik spreek natuurlijk van geheel naar eisch uitgevoerde reconstructie, waar zoo iets niet door het gebruik van een andere steensoort, een andere techniek of dergelijke blijkt). Doch het grootste bezwaar is, dat bij de reconstructie fouten begaan kunnen worden; de reconstructor kan meenen over voldoende gegevens te beschikken en daaruit zijn reconstructie opbouwen, terwijl later blijkt, dat een of ander over het hoofd werd gezien; dat dit gevaar lang niet denkbeeldig is, zal ieder die van den toestand der reconstructies hier te lande op de hoogte is, wel moeten toegeven. Zoolang er nu alleen maar op papier gereconstrueerd wordt, legt eenvoudig de latere onderzoeker zijn voorstel naast dat van zijn voorganger; is de reconstructie uitgevoerd, dan komt men te staan voor het droevig alternatief: laten staan wat men weet, dat fout is, of afbreken en weer opbouwen met de kans, dat later nog eens te zullen moeten doen. Want het is nu eenmaal een feit: volkomen zeker van de juistheid eener reconstructie tot in haar kleinste onderdeelen is men nooit.

Volgt daar dan uit, dat men nooit een reconstructie uit

zou mogen voeren? Van zuiver wetenschappelijk standpunt zou die vraag wel degelijk bevestigend beantwoord moeten worden. Doch nu komt ook de aesthetische zijde van de kwestie in het spel. In het geval het aesthetisch belang eener reconstructie zóó groot is, dat het opweegt tegen de wetenschappelijke bezwaren, kan het uitvoeren daarvan niet alleen geoorloofd, maar zelfs wenschelijk worden, doch alleen wanneer de gegevens, waarover beschikt wordt, zóó volledig zijn, dat zij aan de reconstructie een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid geven. Zijn die gegevens er niet en moet er, al is het ook nog zoo weinig, gefantaseerd worden, dan is, hoe groot het aesthetisch belang ook zij, de reconstructie, wetenschappelijk gesproken, onverdedigbaar.

In verband met dit alles, ligt de beslissing, wat er gebeuren moet in het bovengestelde tweede geval, — een monument met wetenschappelijke doch zonder aesthetische waarde, voor de hand; zij luidt te restaureeren, voorzoover anders wetenschappelijke gegevens verloren zouden gaan, doch in geen geval te reconstrueeren.

Bij geval drie, wanneer dus het monument wel historische en aesthetische, doch geen wetenschappelijke waarde heeft, dient men geheel overeenkomstig het praeadvies te werk te gaan, d. w. z. uitsluitend het aesthetisch belang in het oog te houden. Eischt dit restauratie, men restaureere; eischt het reconstructie, men reconstrueere, doch alweer alleen, als de gegevens voldoende zijn, gelijk boven werd betoogd. Uit den aard der zaak zal restauratie of reconstructie alleen dan plaats hebben, wanneer de aesthetische waarde werkelijk het gebouw als geheel betreft; is zij uitsluitend verbonden aan b. v. een enkele sculpturale versiering en de rest minderwaardig, dan zal het wellicht aanbeveling verdienen die sculptuur uit te nemen en wat er overblijft dus tot geval één terug te brengen; trouwens dergelijke zaken moeten natuurlijk voor ieder monument afzonderlijk worden beslist, daar er allerlei factoren in het spel kunnen zijn, waarmee een theoretische beschouwing als deze geen rekening kan houden.

Het vierde geval is dat, waarin het monument zoowel wetenschappelijke als aesthetische waarde heeft. Dan restaureert men, als of het wetenschappelijke of het aesthetische belang, of beide dat wenschelijk maken. Wat reconstructie betreft, zal men vooral hier zeer nauwgezet moeten overwegen, of er geen wetenschappelijk belang geschaad wordt, en mochten de eischen van aesthetica en wetenschap met elkaar in conflict komen, onvoorwaardelijk de eerste voor de laatste moeten doen wijken; men reconstrueert, wanneer dit aesthetisch geëischt wordt en wetenschappelijk geoorloofd is. Ook hier zijn natuurlijk weer allerlei mogelijkheden denkbaar, naarmate de wetenschappelijke of aesthetische waarde zich hecht aan het geheel of eenig los onderdeel; telkens zal dan echter weer het wetenschappelijk belang den doorslag moeten geven.

Voor alle vier gevallen geldt ten slotte gelijkelijk, dat men verplicht is een behoorlijke en nauwkeurige opmeting en opname in den ruimsten zin te doen plaats hebben van het monument in den toestand, waarin men het aantreft, onverschillig of men van plan is het daarna aan zijn lot over te laten of te gaan restaureeren of reconstrueeren. Deze eisch van elk degelijk archaeologisch onderzoek spreekt zoo voor zich zelf, dat het onnoodig is, er hier verder op in te gaan.

Na deze theoretische uiteenzetting, willen wij aan de hand daarvan een enkel woord zeggen over eenige hier te lande plaats gehad hebbende of nog in gang zijnde restauraties en reconstructies, met name Panataran, Mendoet, Pawon en Boro-Boedoer. Bouwwerken dus, die alle een hooge wetenschappelijke en aesthetische waarde in zich vereenigen en die ieder op zijn wijze sprekende voorbeelden geven van strijdige of samengaande belangen en oplossingen in verschillenden geest.

Over Panataran veel te zeggen, ware volkomen overbodig; van verschillende zijden is indertijd al voldoende toegelicht, op welk een betreurenswaardige wijze men daar te werk is gegaan. De bedoeling moge goed geweest zijn, wat er gebeurd

is, geschiedde op zoo onoordeelkundige wijze, dat men niet anders kan doen dan zich schamen en hopen, dat er nooit een buitenlandsch archaeoloog komen zal, welke anders zeker niet zou nalaten door zijn onthullingen onzen goeden naam op archaeologisch gebied zeer in gevaar te brengen. Met dat al staat het droevig monument er nu en daar de soliede wijze van behandeling het wel onmogelijk zal maken er nog iets van ongedaan te maken, zal het blijven staan als waarschuwend voorbeeld, hoe men in geen geval restaureeren moet. Uitgedrukt volgens de boven gebezigde terminologie kan men dit zeggen: Er was een monument van hooge wetenschappelijke en aesthetische waarde. Zonder over voldoende gegevens te beschikken, is men daar aan het werk getogen, waarbij evenmin het aesthetische als het wetenschappelijke belang in het oog gehouden zijn. Op het oogenblik heeft men nu iets als resultaat daarvan, dat, nu ja, waterdicht is, maar overigens eenerzijds zeer leelijk is, anderzijds zeer weinig heeft van wat er in den Hindoetijd gestaan heeft. Daaruit volgt, dat deze „restauratie" volkomen onzinnig was, immers aan geen der twee vereischten voldeed en dat het veel beter geweest ware niets, dan dit, te doen, te meer waar er klaarblijkelijk allerlei wetenschappelijke gegevens door verloren zijn gegaan. Dat wat aangaat de architectonische restauratie; voor het bijwerken van koppen op de reliefs en dergelijk geknoei, verwijs ik naar de boven aangehaalde woorden: „domme maskerade en ergerlijke frivoliteit."

Bezien wij nu den Mendoet. Daar is de deskundige aan het werk geweest, zijn de reconstructieplannen wetenschappelijk behandeld en verantwoord. Toch is hier duidelijk een der groote gevaren van alle reconstructiewerk gebleken, het feit, dat men nooit volkomen zeker is het juiste getroffen te hebben. De lezers der laatste afleveringen van het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap weten, dat een ander deskundige het goed recht van een andere opvatting van enkele onderdeelen heeft betoogd. Het doet nu natuur-

lijk niets ter zake, welke opvatting de juiste is; het feit moet echter geconstateerd, dat er ruimte was voor verschil van opinie tusschen deskundigen. Daaruit blijkt voldoende, dat de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid van de reconstructie hier niet verkregen was. Op het moment, dat de reconstructie werd uitgevoerd, vermoedde men dat natuurlijk niet; reden te meer om tot groote voorzichtigheid te manen in de toekomst.

De kwestie van den strijd van aesthetische en wetenschappelijke belangen komt ter sprake bij den Pawon. Niet natuurlijk die van het verstoord natuurschoon door de verwijdering van den veelgenoemden randoe alas; waar deze nu eenmaal gevaar opleverde voor het tempeltje, moest de schilderachtigheid, dat spreekt vanzelf, wijken voor het belang der wetenschap. De boom moest dus weg, de tempel voor verder verval bewaard, gerestaureerd, worden. En hier was nu een geval, dat de aesthetica niet tevreden was met restauratie, doch reconstructie eischte; zonder deze laatste zou er waarschijnlijk iets niet moois overgebleven zijn. Met de hem eigen scherpzinnigheid wist Dr. Brandes den ouden vorm van het dak terug te vinden, d. w. z. in de hoofdzaken bereikte zijn bewonderenswaardige opmerkingsgave en combinatievermogen de vereischte bijna-zekerheid; slechts in enkele onderdeelen bleef er ruimte voor eenige speling. Ziehier dus het conflict: het aesthetisch belang eischte herstel van het dak, het wetenschappelijk moest zich verzetten, zoolang niet de kleinste onderdeelen vaststonden. Men weet, hoe de zaak beslist is en hoe het dak er nu staat, de aesthetische waarde van het geheel zeer zeker sterk verhoogende. Maar er bestaat een zekere kans, dat dit dak in een enkel onderdeel niet is als dat, hetwelk in den Hindoetijd dezen tempel dekte. Practisch is dat van zeer weinig belang; van theoretisch standpunt uit moet echter geconstateerd worden, dat hier een gering wetenschappelijk aan een groot aesthetisch belang is ten offer gebracht; practisch kan men de genomen beslissing

toejuichen, ook al is men er theoretisch van overtuigd, dat zij toch altijd bedenkelijk blijft.

Bij het werk aan Boro-Boedoer is van het begin af aan scherp de grens getrokken tusschen de maatregelen om verder verval te voorkomen en de verdere restauratie, volgens onze terminologie dus: reconstructie.

De eerste waren bij een monument van deze beteekenis gebiedend noodzakelijk. Volgde de overweging van het wenschelijke van reconstructie. Zeer terecht m. i. heeft men daartoe besloten; hier was nu een geval, dat een groot aesthetisch belang gediend werd en het wetenschappelijk belang zich niet verzette, m. a. w. er waren voldoende gegevens om geen ruimte te hoeven overlaten voor de fantasie en de schoonheid van het geheel werd er in hooge mate door verhoogd. Niemand, die het silhouet van het gereconstrueerde gedeelte naast dat van het ongereconstrueerde ziet, of die den opgang aan de zijde, waar de poorten hersteld zijn met die aan een anderen kant vergelijkt, zal dat laatste betwijfelen. Maar al weer, hoe wenschelijk ook van aesthetisch standpunt, wetenschappelijk was de reconstructie slechts uitvoerbaar tengevolge van de volledigheid der gegevens; ware die er niet geweest, men had, juist om de hooge wetenschappelijke waarde van dit bouwwerk, nooit tot reconstructie mogen overgaan, ook al wist men zonder de reconstructie iets leelijks te zullen houden met de zekerheid van iets zeer schoons te kunnen bereiken door de hulp der fantasie. Want bij allen arbeid van dezen aard blijve vooropstaan, dat de wetenschap nimmer een uitgevoerde reconstructie eischt, integendeel van huis uit daaraan vijandig is, dat haar bezwaren slechts voor een zeer bepaald aesthetisch belang mogen wijken en dan nog alleen voorzoover alle fantasie ten eenenmale uitgesloten is, dat ten slotte bij een strijd van het wetenschappelijk en het aesthetisch belang, het eerste den doorslag moet geven.

Wat zal nu — ziedaar een vraag, die zich na bovenstaande beschouwingen vanzelf opdringt — van dit alles het practisch

resultaat zijn in verband met de te volgen gedragslijn bij de verzorging van de Hindoemonumenten op Java? Voor het beantwoorden van die vraag zal het wenschelijk zijn, dat een kort overzicht van den toestand der tempels vooraf ga. Wij geven dus een kleine statistiek en wel aan de hand van de gegevens in Verbeek's Lijst der Oudheden in Verhand. Bat. Gen. deel XLVI; men heeft daar een zoo volledig mogelijke opgave van de bedoelde monumenten, welke alleen het nadeel heeft, dat er sinds de samenstelling bijna twintig jaar verloopen zijn; de statistiek zal dus te gunstig zijn, daar uit den aard der zaak in dien tijd de toestand van verschillende bouwwerken slechter geworden is. Om verder een zoo juist mogelijke voorstelling van de zaak te geven, hebben wij de tempelcomplexen met vele bijtempeltjes welke als ze alle meegerekend werden een onjuist beeld zouden te voorschijn roepen van den werkelijken toestand, buiten beschouwing gelaten: wij bedoelen Prambanan en Tj. Sewoe.

Welnu, de bewuste lijst noemt een driehonderdtal tjandi's, dit begrip natuurlijk in den ruimsten zin genomen. Daarvan zijn er 89 vervallen, terwijl van 68 alleen of hoofdzakelijk fundamenten overgebleven zijn. Van nog 63 andere weet of vermoedt men slechts op grond van berichten van vroegere onderzoekers, de aanwezigheid van tjandisteenen en dergelijke, dat ze er eenmaal geweest zijn. Ten slotte zijn er 78, die nog in min of meer behoorlijken staat verkeeren, eenigszins vervallen zijn ze natuurlijk toch alle; zelfs zijn hierbij gerekend die, van welke nog slechts het soubasement gespaard gebleven is. Ze bij deze groep te trekken, ligt voor de hand, waar het soubasement zulk een belangrijk onderdeel van den Javaanschen tempel is, zoowel in architectonischen zin als wat de versiering betreft, en dus dit soort ruïnes in verband met restauratieplannen op dezelfde wijze behandeld zal moeten worden als die, waar ook nog een tempellichaam met of zonder dak van voorhanden is.

Van deze groepen is bij die, welke bestaat uit tempels, „die er geweest moeten zijn", natuurlijk geen sprake van

eenige verzorgingsmaatregelen. Alles wat men doen kan, is een nauwkeurige aanteekening te houden van de plaats, waar ze volgens de oude berichten of de hoopen tjandisteenen gestaan hebben of gestaan kunnen hebben. Overigens is het bovengenoemde getal veel te laag, alleen reeds daarom, omdat alleen de plaatsen meegerekend zijn, waar van de steenhoopen uitdrukkelijk geconstateerd is, dat het werkelijk tjandisteenen zijn.

Anders staat de zaak bij de tempels, waarvan nog fundamenten over zijn; zij behooren tot de boven besproken groep van historische, doch geen aesthetische waarde. Een onderzoek zal wellicht nog een enkel decoratief bouwdeel aan het licht breugen, dat, als de ruïne verder geen belang heeft, in een museum bewaard kan worden. Ook is het geval denkbaar, dat het fundament in kwestie een zoo merkwaardige architectonische aanwijzing bevat, dat men het als geheel zou wenschen te behouden. Dat zijn echter uitzonderingen; over het geheel mag aangenomen worden, dat een nauwkeurige wetenschappelijke opname alle gegevens voor goed vast legt. In dat geval late men het fundament verder voor wat het is; er angstvallig zorg voor te dragen, dat er geen stuk van weg raakt, is doelloos en de aan het toezicht verbonden kosten konden beter besteed worden voor een nuttige zaak. Men treure er dan ook niet om, als later het fundament verdwenen en de steenen voor iets anders gebruikt blijken te zijn; met de opneming heeft het immers alle nut gedaan, dat de wetenschap er van trekken kon.

Voor de groep der geheel of gedeeltelijk vervallen tempels een regel vast te stellen, is ondoenlijk; over ieder geval moet afzonderlijk worden beslist. Wel kan men vooropstellen, dat waar een zoo aanzienlijk deel van den tempel ontbreekt, reconstructie in elk geval uitgesloten is. Doch restauratie zal soms wel, soms niet moeten plaats hebben. Er zullen ruïnes zijn van zoo groot belang, dat het aanbeveling verdient ze voor verder verval te behoeden, er zullen er echter ook zijn van veel minder belang, die voor restauratie

eerst veel later of in het geheel niet in aanmerking komen. Wat er van over is kan immers zoo gering of waarom ook van dien aard zijn, dat de ruïne, evenals die waarvan alleen de fundamenten stonden, bij de opname alle dienst gedaan heeft, die er van te verwachten was. In ieder geval restaureere men slechts, waar dat om de een of andere bepaalde reden wenschelijk is, en niet uit de zucht om per se wat oud is te willen bewaren. Wij verwachten dan ook, dat slechts enkele ruïnes van deze groep gerestaureerd zullen moeten worden.

Wat betreft het uitgesloten zijn van reconstructie, staat dat deel van de laatste groep, dat alleen nog een soubasement vertoont, gelijk met de nu behandelde. Restauratie zal er echter meer voorkomen, daar het vanzelf spreekt, dat een soubasement op zich zelf reeds van groote wetenschappelijke en aesthetische waarde kan zijn, men denke b. v. slechts aan Tegawangi of Soerawana. In dat opzicht staan deze tempels gelijk met de geheele groep, waartoe ze behooren en die geheel bestaat uit monumenten, waar een belangrijk deel van over is en die alle zonder uitzondering van wetenschappelijke en aesthetische waarde zijn, zij het ook in meerdere of mindere mate. Het is dan ook deze groep, vermeerderd met enkele gevallen uit de vorige, die zeer in het bijzonder een voorwerp moet zijn van voortdurende oudheidkundige zorg en onderhoud; in het algemeen kan men wel zeggen, dat bij deze geheele groep, wanneer er ergens eenig verval dreigt, wetenschappelijke en aesthetische belangen er mee gemoeid zullen zijn, ergo er alle aanleiding is om restauratief in te grijpen.

Het is ook deze laatste groep, die voor eventueele reconstructies in aanmerking komt, althans theoretisch. Door aanschouwing zijn mij ruim zestig van de 78 tempels dezer groep bekend en geen daarvan maakte op mij den indruk aesthetisch te zullen winnen door reconstructie; maar afgescheiden van het feit, dat er onder de niet bezochte nog zoodanige kunnen voorkomen, is er in zulke kwesties alle

kans op verschil van opinie. Ik neem dus aan, dat er onder deze groep werkelijk gebouwen aanwezig zijn, wier aesthetisch belang reconstructie wenschelijk maakt. Ook dan nog mag daartoe m. i. eerst in de laatste plaats worden overgegaan: als eerste punt op het programma van onderhoudsmaatregelen moet staan het behouden van wat er is. En dat niet alleen, omdat het wetenschappelijk belang, dat bij restauratie wel, doch bij reconstructie niet in het spel komt, mij ook in dit opzicht voorkomt de overhand te moeten hebben boven het aesthetische, doch ook en vooral omdat bij het verzuimen van restauratie er iets verloren gaat, doch een reconstructie nog altijd vroeg genoeg komt. Deze gedragslijn lijkt mij vooral aangewezen in een geval als hier te lande, waar slechts over bescheiden middelen beschikt kan worden en er voor menig monument bij de maatregelen tot behoud van het bestaande periculum in mora is. Reconstructie van de Hindoemonumenten is hier, in het algemeen gesproken, van secondair belang en moet, dunkt mij, eerst in overweging genomen worden als overal het noodzakelijke gedaan is om verder verval te weren.

Ligt daarin nu opgesloten, dat de staatszorg voor de oude monumenten zich moet bepalen tot de maatregelen van behoud? In principe wel; zoo draagt dan ook het Gouvernementsbesluit, waarbij de Oudheidkundige Commissie werd ingesteld, aan deze op „het aangeven van middelen om de monumenten voor verval te behoeden," doch rept niet van verder strekkende maatregelen. Als regel is dat zeer juist; in enkele gevallen is tot vreugde der kunstliefhebbers daarvan afgeweken en is er, gezien de groote in het spel zijnde aesthetische belangen, van gouvernementswege gereconstrueerd. Maar het waren uitzonderingen en zullen, in het belang van den goeden gang van zaken, die concentratie eischten van alle beschikbare archaeologische krachten op wat het voornaamste is, het behoud van zoo vele ten val neigende monumenten, naar wij hopen uitzonderingen blijven.

PAKABU

DOOR

H. KERN.

In de Sanskrit-inscriptie van 't Mahākṣobhyabeeld te Simpang, str. 14, teekent de vertaler bij de woorden: „op den weekdag genoemd Pakabu" aan: „Dit woord — indien het een woord is — geheel onbekend". [1])

Dezer dagen werd ik aangenaam verrast door een schrijven van den heer Rouffaer van boord der Le Maire, nabij Fort Darwin, waarin hij van de voor mij raadselachtige klankverbinding een vernuftige, en zonder twijfel juiste verklaring geeft. Hij ziet in de lettergrepen *pa-ka-bu* gebruikelijke afkortingen voor de weekdagen der zes-, vijf- en zevendaagsche week; namelijk Paniron, Kaliwwon (Kliwon), Budha. Deze drie vallen dus samen op een Woensdag, Budha-wāra.

---

1) Tijdschr. v. I. T. L. en Vk. Deel LII, bl. 106.

DE HEILIGEN VAN JAVA. II.

Seh Siti djenar voor de inquisitie.

DOOR

Dr. D. A. RINKES.

Behalve de politieke vergadering (om niet te zeggen: samenzweering) der wali's te Demak, bij welke gelegenheid werd besloten het rijk van Madjapait aan te vallen, een onderwerp dat steeds met meer of minder uitvoerigheid in de Babad's wordt behandeld, [1]) is volgens de traditie door die vroegere geloofsvoorgangers mede eene theologische vergadering (soms worden zelfs meerdere vermeld) belegd geworden.

Het zou aanlokkelijk zijn, en bovendien zeer belangrijk voor de cultuurgeschiedenis van Java, te trachten van die vergadering een verslag te geven, omdat daarbij diverse schakeeringen der thans nog inheemsche mystiek hare woordvoerders vonden. De traditie echter, waar men in deze materie vrijwel uitsluitend op is aangewezen, geeft niet steeds geheel eenvormige lezingen van het verhandelde. Het kwam daarom wenschelijk voor, in afwachting van een voorgenomen uitvoeriger compte-rendu dier vergadering, de *wali-synode*, zooals men haar zou kunnen noemen, [2]) althans een der verschillende nagalmen daarvan bij het huidige geslacht in behandeling te nemen, waarin alleen de slotscène, het gericht tegen seh Siti djenar, is blijven hangen.

---

1) Men zie bijvoorbeeld Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma, p. 46, en Veth, Java 1e druk, II, p. 193-194.

2) Ik laat thans geheel in het midden of zij als historisch is te beschouwen of niet.

Deze lezing wordt aangetroffen in Jav. Hds. Bat. Gen. N°. 397, [1]) pag. 124ª, r. 7 v. o., tot pag. 130, welk gedeelte ik hier in transcript [2]) en (verkort) translaat heb trachten weer te geven.

Dichtmaat: *Sri nata.*

. . . .

jata koeneng genti ingkang kawarnaha
ing Demak sangsaja ardja
misoewoer satanah Djawi
djoemenengé soeltan Demak
pangoeloe djeng soenan Giri
kaṭah kang goeroe ngèlmi
mring para wali sadaroem
nanging awarna-warna
kang sami dipoen-goeroni
ana ingkang gagoeroe sèh Siti djenar

1) Volgens opschrift is dit handschrift afkomstig van Hadji Loelia, horlogemaker te Semarang, en naar de beginstrophen mededeelen, begonnen den 15en Roewah, jaar wawoe, beantwoordende aan 29 Januari 1896.

In de lijst van Jav. Hds. Bat. Gen. vindt men verder deze notitie:

„290 blz. × 2, fol. Fragment van een Babad? (Djaka Tingkir) (Gekocht van de Wed. Harmsen, Nov. 1898.)"

2) De spelling is daarbij eenigszins vereenvoudigd. Als proeve van de spelling in het handschrift volge hieronder de eerste pada:

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

poetranira ki dipatya
Andajaningrat ing Pengging
lan ingkang poetra djeng soeltan
pangéran Panggoeng kang nami
sami gagoeroe ngèlmi
mring Siti djenar poenikoe
jata sangsaja kaṭah
kang sami angalap ngèlmi
poeroehita ḍateng ki sèh Siti djenar

kaṭah kang tilar djoemoeah
mengkana djeng soenan Giri
kelangkoeng roedityanira
pakoempoelan para wali
pepak anèng ing masdjid
djeng soenan ngandika aroem.
paran ing karsanira
sagoengé kang para wali
aprakara ia ki sèh Siti djenar

dené samengkono ia
amoelangken ngèlmoe gahib
ninggal soeratoeldjoemoeah [1]
lamoen kinèndelna pasṭi
temah njoewoengken masdjid
wong djawa paḍa kelajoe
ia ing ngèlmoe gampang
oematoer kang para wali
jèn apareng prajoginé tinimbal

ingantepan sedyanira
jèn kénging kinèn mantani
kelamoen boten poeroena
kinisas [2]) oekoemé iki

1) Lees: soen(n)atoel —.

2) Het hds. heeft: [illegible]. Kinisas van kisas = Arab. قصاص, zie Juynboll, Mohammedaansche wet, Index in voc. ḳiṣāṣ.

sawab doek kangdjeng [1]) nabi
gih wonten lepijanipoen
anami sèh Moebarak
kotjap ing kitab Nawawi
pan kinisas ing ngarsané rasoeloellah

awit aneradjang sarak
anglahirken ngèlmoe gahibit [2])
sengkeran djeng rasoeloellah
nginaken sarak djeng nabi
mangké wonten miosi
inggih ingkang poeroen-poeroen
djeng soenan Giri nabda
ketib loemakoea kalih
ngatoerana kjai sèh Sidjenar

marang ing Giri barenga
kelawan lakoemoe sami
kang kinèn sigra amèntar
datan kawarna ing margi
prapta dalemé réki
ki sèh Siti djenar panggoeh
ketib kalih anembah
kjai kaoela tinoeding
angatoeri inggih ḍoemateng sampéan

ḍateng ing Giri sarenga
kelawan ing lampah mami
sèh Siti djenar anebda
wroehanira sira kalih
sèh Siti djenar sepi
sa-iki Allah kang woedjoed
wis sira oematoera

1) Het hds. heeft overal: [illegible]

2) [illegible] voor غيبة of غائبة

nembah lèngsèr doeta kalih
tan kawarna ing Giri pan sampoen prapta

ladjeng toemanèng ngajoenan
anembah doeta kekalih
ḍoeh goesti oeloen dinoeta
nimbali sèh Siti koening
djawabipoen poeniki
ki sèh Siti djenar soewoeng
moeng Allah ingkang ana
soenan Giri doek miarsi
jata mèsem wesana alon ngandika

èh sira karo balia
Allah soen-oendang sa-iki
barenga lan lakoenira
tekaha ing ngarsa mami
mèntar doeta kekalih
datan kawoertjitèng ngenoe
woes prapta wismanira
ki sèh Siti djenar panggih
jata matoer waoe doeta kalihira

Allah sampéan ngandikan
ḍoemateng djeng soenan Giri
sèh Siti djenar ngandika
ingkang maoedjoed sa-iki
Siti djenar kang linggih
lah wis matoera sirékoe
doeta kalih gja mèntar
tan kawarna anèng margi
sampoen prapta anèng ing Giri semana

anembah alon toerira
kaoela sampoen tinoeding
sèh Siti djenar lingira
sèh Siti djenar kang linggih
jata djeng soenan Giri

pangandikanira aroem
karo sira balia
matoera ingkang prajogi
Siti djenar lawan Allah soen-prih teka

ia ana ngarsaningwang
doeta kalih mèntar aglis
prapta wisma Siti djenar
oematoer sarwi wotsari
ḍawoehnja soenan Giri
sèh Siti djenar poenikoe
lawan Allah katoeran
inggih ḍoemateng ing Giri
kangdjeng soenan pan inggih arsa papanggiha

mèsem ki sèh Siti djenar
lah pajo paḍa loemaris
doeta kalih ngiring woentat
sabat pitoe atoet woeri
tan kawarna ing margi
ing Giri pan sampoen rawoeh
jata sami salaman
lawan sagoeng para wali
sampoenira salaman atata lenggah

djeng soenan Giri ngandika
paran déné tan miosi
inggih soenatoeldjoemoeah
mamoerih saraké nabi
amrih raméné masdjid
sèh Siti djenar winoewoes
tan ana ran djoemoeah
miwah tan ana kang masdjid
ia amoeng Allah kang ana sanjata

nora nana liannira
ingkang maoedjoed sa-iki

soenan Giri asasmita
ḍoemateng djeng soenan Kali
mengkana soenan Kali
alon pangandikanipoen
sarwi anarik peḍang
ingasta pan sarwi angling
lah poenika poenapa ing aranira

sèh Siti djenar lingira
Allah ingkang katon iki
gja sinabet djangganira
peḍot moestaka nèng siti
badan goemoeling siti
rah abrit belabar waoe
soenan Kali ngandika
déné Allah rahé abrit
badanira goemloentoeng liring wit pisang

getih abang tanpa syara
sekala ingkang rah abrit
soemilak amalih peṭak
aḍikir gandanja wangi
la ilaha ilelahi
Moekamad rasoelolahoe
ḍikiré kang ponang rah
badan moesna rah tan kèksi
jata nebda djeng soenan ing Kali djaga

déné lir patiné sétan
badané moesna tan kèksi
sèh Siti djenar njoewara
moenggoeh wong oerip poeniki
goegoea ing liening
tokité maring Jang Agoeng
sajekti akapiran
nora prapta kang kinapti
ia ikoe kabégalan anèng marga

De twee zendelingen gingen heen, kwamen te Giri terug, en spraken: „Ach, Heer, wij zijn gezonden Siti djenar te roepen, hij antwoordde ons: Siti djenar *is* niet, alleen Allah *is*."

Soenan Giri glimlachte op het hooren hiervan, en sprak toen zacht:

„Gij beiden moet teruggaan, ik ontbied thans Allah, dat Hij tegelijk met U hier vòòr mij kome." [1])

De zendelingen af, en naar Siti djenar.

Deze antwoordde: „Degeen, die Zijn heeft thans, is Siti djenar, die hier zit. Deelt gij lieden dat mede."

De twee ketib's deden zulks, en kregen nu de opdracht, seh Siti djenar *en* Allah voor Soenan Giri te brengen.

Seh Siti djenar lachte op deze boodschap, ging toen met de zendelingen mede, die met zeven zijner volgelingen achter hem aan liepen. Te Giri gekomen begroette hij de wali's en zij hem; toen zetten zij zich neer.

Soenan Giri sprak:

„Hoe (is het), dat gij niet opkomt om den verdienstelijken Vrijdagsdienst te verrichten, strevende de Wet van den profeet te betrachten, en de masdjid te verlevendigen?"

Seh Siti djenar zeide: „Er *is* geen Vrijdag, en er *is* geen masdjid, alleen Allah *is* inderdaad. Niets is er dat Zijn heeft thans, dan Hij."

Soenan Giri gaf een wenk aan Soenan Kali djaga, deze sprak daarop, zijn zwaard trekkende: „Wel, dit voorwerp, hoe heet dit?"

Siti djenar antwoordde: „Allah is het, die hier te zien is."

Snel werd zijn hals doorgesabeld, afgehouwen viel zijn hoofd op den grond, zijn lichaam rolde over de aarde, rood bloed vloeide uit.

Soenan Kali djaga sprak (honend): „Allah's bloed is dus rood, zijn lichaam ligt plat neer als een pisangstam."

Rood bloed geeft geen geluid, plotseling werd het roode

---

1) Dit antwoord is inderdaad niet van eenigen humor ontbloot.

bloed helder en veranderde in wit bloed, het gaf een aangenamen geur van zich, en dikirde: [1])

„Er is geen godheid dan Allah,

„Moehammad is de gezant van Allah."

Dat was de dikir van dat bloed.

Het lichaam verdween. het bloed was niet meer te zien.

Toen sprak Soenan Kali djaga: „Het is als de dood des Duivels, het lichaam verdwenen, niet meer te zien."

De stem van Siti djenar liet zich hooren:

„Wat het menschengeslacht betreft, indien zij geloof hechten aan eene andere Eenheid(stelling) ten opzichte van den Allerhoogste, dan komen zij in werkelijkheid teleurgesteld uit, [2]) niet bereiken zij, hetgeen men gewenscht heeft, men is (als) iemand, die op den weg is beroofd." [3])

Alsnu sprak Soenan Kali djaga tot de zeven volgelingen:

„Volgt gij allen Uwen meester?"

De zeven beaamden dit volkomen eenstemmig. Toen werden zij allen ter dood gebracht, hunne lijken verdwenen alle zeven. De gansche wali-schaar, zij glimlachten allen, en spraken dank aan den Onstoffelijke. [4])

---

1) Van ذكر, zie Bijdrage Mystiek, Index in voc. dzikr.

2) Akapiran met woordspeling op kapir, ongeloovige, zoodat eene beteekenis: .. dan zijn zij in werkelijkheid ongeloovigen, — zich mede aan den lezer opdringt.

3) In Mededeel. Zend. Gen. dl. 35, p. 103 gaf Poensen een eenigszins analoog verhaal, dat hij „de zonderlinge geschiedenis van Sech Lemah-bang" noemt, echter met geheel afwijkend slot. Siti djenar geeft daarin voorspellingen omtrent de komst der Hollanders, terwijl de wali's boosaardig genoeg zijn te beweren dat zijn lijk in een hond veranderd is.

In eene andere traditie, voorkomende in een Babad Demak afkomstig uit Djokja, waarop ik hier niet verder inga, omdat daarin de geheele wali-synode ter ter sprake komt, verandert het lijk op verzoek van Seh Maoelana evenzoo in een hond, terwijl de bovenmenschelijke stem als vergelding voorspelt, dat een toekomstig Vorst van Mataram aan den linkerschouder een lidteeken zal krijgen. Dit geschiedt inderdaad, men zie o. a. B. T. Dj. p. 266 (niet 268, zooals het Register ten onrechte opgeeft), waar Mangkoerat I zich uit spijt over den dood van zijn broer een houw geeft, welke hem den bijnaam Soenan Getèk (ib. p. 269) bezorgt.

Intusschen wordt die voorspelling in de B. T. Dj. (p. 257) aan een adjar uit Balambangan toegeschreven.

4) Jang Soekma.

jata soenan Kali djaga
sabat pitoe dèn-ḍawoehi
apa ta paḍa anoeta
narang goeroenira sami
kapitoe atoernéki
tan wonten soelajanipoen
ladjeng sami kinisas
lajan moesna pitoe sami
sami mèsem sagoeng pra wali sadaja

sami sokoer ing Jang Soekma.

. . . .

Hetgeen men zou kunnen weer geven met het volgende: [1]

Demak werd aldoor weer welvarend, het bewind van Soeltan Demak was bekend over geheel Java. Geestelijk hoofd was Soenan Giri. Velen zochten onderwijs in de Wetenschap bij de wali's, maar het was verschillend wat zij onderwezen. Bij seh Siti djenar waren in de leer een zoon van Dipati Andajaningrat van Pengging en een zoon van den Soeltan, Pangeran Panggoeng genaamd. Toen gingen hoe langer hoe meer onderricht nemen bij seh Siti djenar. [2] Velen lieten de Vrijdags bijeenkomst achterwege.

Soenan Giri was hierover zeer bekommerd, de wali's kwamen bijeen in de masdjid, de Soenan sprak op aangenamen toon:

„Wat is Uw aller wensch nopens Siti djenar, immers, hij leeraart thans de Verborgen Wetenschap en laat na den Vrijdagsdienst te volbrengen. Wanneer men zulks (niet) doet ophouden, zal het ten slotte stellig de masdjid's ontvolken; de Javanen voelen zich allen tot de gemakkelijkste leer aangetrokken".

---

1) Ik dank het aan de welwillendheid van mijn geachten leermeester in het Javaansch, Dr. G. A. J. Hazeu, dat ik enkele der fouten in deze vertaling en volgende nog heb kunnen verbeteren.

2) Poeroehita, waaromtrent Prof. Dr. J. S. Speyer, De Indische Theosophie, Leiden 1910, p. 24, noot, opmerkt: „De Sanskrit-naam waarmede die grootwaardigheidsbekleeder (namelijk de huispriester bij vorsten, later, op Java, algemeen de leermeester) wordt betiteld, dekt zich volkomen met prelaat."

De wali's antwoordden eerbiedig:

„Indien zulks welgevallig is, ware het goed hem op te roepen, en eens voor goed naar zijne bedoelingen te vragen. Indien hij vatbaar blijkt (voor rede), moet men hem aanzeggen op te houden; mocht hij niet willen, dan moet hij terechtgesteld worden. Zulks is het op hem toepasselijk oordeel. Want tijdens den profeet was er immers een antecedent, in het boek Nawawi [1]) wordt iemand vermeld, seh Moebarak geheeten, die gestraft werd ten overstaan van den gezant Gods, omdat hij de heilige Wet had overtreden, en de Geheime Leer had geopenbaard, dat gereserveerde terrein van den gezant Gods; hij had de Wet van den profeet gesmaad. Straks zullen er weer (anderen) opkomen, die van allerlei willen. (?)"

Soenan Giri sprak:

„Gij beide ketib's, [2]) gaat seh Siti djenar uitnoodigen om met U mede te gaan naar Giri." [3])

De bevolenen gingen fluks heen; hun tocht wordt niet behandeld, zij waren bij het verblijf van seh Siti djenar aangekomen, en spraken eerbiedig:

„Ons, dienaren, is opgedragen UEd. uit te noodigen te samen met ons naar Giri te komen."

Seh Siti djenar sprak: „Weet dan gij beiden, dat Siti djenar niet *is*, [4]) thans *is* (alleen) Allah; 't is goed, deelt dat mede."

---

1) Zie Catalogus Jav. Mad. Hss. van den heer Vreede, p. 301. Inderdaad vindt men dien naam in het bedoelde Leidsche handschrift, p. 144, r. 5 v. b., in Jav. Hss. Bat. Gen. No. 229, getiteld: Imam Nawawi, in hoofdzaak hetzelfde werk als dat van Leiden, op pag. 58. Hetgeen van dezen Moebarak wordt verteld, heeft echter niet de minste aansluiting bij het in den tekst opgemerkte.

2) Thans moskee-beambte, van: خطيب.

3) Volgens andere tradities werd de bijeenkomst te Demak of te Tjirebon gehouden. Indien van meerdere vergaderingen wordt gesproken, plaatst men soms eene daarvan in den krater van de Tjeremé.

4) Sepi en soewoeng worden in mystieke geschriften klaarblijkelijk gebruikt ter aanduiding van het Arabische معدوم. Voor de weergave van deze en andere termen in het Hollandsch heb ik getracht zooveel mogelijk aansluiting te zoeken bij de vertalingen in Bijdrage mystiek.

De twee zendelingen gingen heen, kwamen te Giri terug, en spraken: „Ach, Heer, wij zijn gezonden Siti djenar te roepen, hij antwoordde ons: Siti djenar *is* niet, alleen Allah *is*."

Soenan Giri glimlachte op het hooren hiervan, en sprak toen zacht:

„Gij beiden moet teruggaan, ik ontbied thans Allah, dat Hij tegelijk met U hier vóór mij kome." 1)

De zendelingen af, en naar Siti djenar.

Deze antwoordde: „Degeen, die Zijn heeft thans, is Siti djenar, die hier zit. Deelt gij lieden dat mede."

De twee ketib's deden zulks, en kregen nu de opdracht, seh Siti djenar *en* Allah voor Soenan Giri te brengen.

Seh Siti djenar lachte op deze boodschap, ging toen met de zendelingen mede, die met zeven zijner volgelingen achter hem aan liepen. Te Giri gekomen begroette hij de wali's en zij hem; toen zetten zij zich neer.

Soenan Giri sprak:

„Hoe (is het), dat gij niet opkomt om den verdienstelijken Vrijdagsdienst te verrichten, strevende de Wet van den profeet te betrachten, en de masdjid te verlevendigen?"

Seh Siti djenar zeide: „Er *is* geen Vrijdag, en er *is* geen masdjid, alleen Allah *is* inderdaad. Niets is er dat Zijn heeft thans, dan Hij."

Soenan Giri gaf een wenk aan Soenan Kali djaga, deze sprak daarop, zijn zwaard trekkende: „Wel, dit voorwerp, hoe heet dit?"

Siti djenar antwoordde: „Allah is het, die hier te zien is."

Snel werd zijn hals doorgesabeld, afgehouwen viel zijn hoofd op den grond, zijn lichaam rolde over de aarde, rood bloed vloeide uit.

Soenan Kali djaga sprak (honend): „Allah's bloed is dus rood, zijn lichaam ligt plat neer als een pisangstam."

Rood bloed geeft geen geluid, plotseling werd het roode

1) Dit antwoord is inderdaad niet van eenigen humor ontbloot.

bloed helder en veranderde in wit bloed, het gaf een aangenamen geur van zich, en dikirde: [1])

„Er is geen godheid dan Allah,

„Moehammad is de gezant van Allah."

Dat was de dikir van dat bloed.

Het lichaam verdween, het bloed was niet meer te zien.

Toen sprak Soenan Kali djaga: „Het is als de dood des Duivels, het lichaam verdwenen, niet meer te zien."

De stem van Siti djenar liet zich hooren:

„Wat het menschengeslacht betreft, indien zij geloof hechten aan eene andere Eenheid(stelling) ten opzichte van den Allerhoogste, dan komen zij in werkelijkheid teleurgesteld uit, [2]) niet bereiken zij, hetgeen men gewenscht heeft, men is (als) iemand, die op den weg is beroofd." [3])

Alsnu sprak Soenan Kali djaga tot de zeven volgelingen:

„Volgt gij allen Uwen meester?"

De zeven beaamden dit volkomen eenstemmig. Toen werden zij allen ter dood gebracht, hunne lijken verdwenen alle zeven. De gansche wali-schaar, zij glimlachten allen, en spraken dank aan den Onstoffelijke. [4])

---

1) Van ذكر, zie Bijdrage Mystiek, Index in voc. dzikr.

2) Akapiran met woordspeling op kapir, ongeloovige, zoodat eene beteekenis: .. dan zijn zij in werkelijkheid ongeloovigen, — zich mede aan den lezer opdringt.

3) In Mededeel. Zend. Gen. dl. 35, p. 106 gaf Poensen een eenigszins analoog verhaal, dat hij „de zonderlinge geschiedenis van Seh Lemah-bang" noemt, echter met geheel afwijkend slot. Siti djenar geeft daarin voorspellingen omtrent de komst der Hollanders, terwijl de wali's boosaardig genoeg zijn te beweren dat zijn lijk in een hond veranderd is.

In eene andere traditie, voorkomende in een Babad Demak afkomstig uit Djokja, waarop ik hier niet verder inga, omdat daarin de geheele wali-synode ter sprake komt, verandert het lijk op verzoek van Seh Maoelana eveneens in een hond, terwijl de bovenmenschelijke stem als vergelding voorspelt, dat een toekomstig Vorst van Mataram aan den linkerschouder een lidteeken zal krijgen. Dit geschiedt inderdaad, men zie o. a. B. T. Dj. p. 266 (niet 268, zooals het Register ten onrechte opgeeft), waar Mangkoerat I zich uit spijt over den dood van zijn broer een houw geeft, welke hem den bijnaam Soenan Tĕtĕk (ib. p. 269) bezorgt.

Intusschen wordt die voorspelling in de B. T. Dj. (p. 257) aan een adjar uit Balambangan toegeschreven.

4) Jang Soekma.

Het bovenstaande geeft aanleiding tot eenige nadere opmerkingen.

Nopens de vraag, wie Soenan Giri, en Soenan Kali djaga waren, wensch ik thans te volstaan met te verwijzen naar de Babad's, en de daaruit getrokken historie-werken; de relatie van seh Siti djenar tot het wali-gilde volgens de traditie dient nader te worden opgehelderd, want in de algemeen toegankelijke Babad Tanah Djawi [1]) wordt hij alleen als Pangeran [2]) vermeld, en wel als leeraar van een viertal jongelieden. Daarover nog beneden.

In hetzelfde handschrift No. 397, waaruit de bovenstaande traditie is getrokken, vindt men p. 88 seqq. aangegeven, op welke wijze, door het toeval of veeleer door Allah's bijzondere beschikking en genade, hij eigenlijk onder de wali's werd opgenomen. [3]) Eenigszins verkort geef ik het daar vermelde als volgt weer: [4])

Sèh Darapoetih [5]) was na drie jaar reizen over Arabië en Java op het eiland Oepih ([illegible]) aangekomen. Daar ontving hij eene aanduiding van den Alziener: [6])

„Ieder, die (mee)eet van deze semangka, daaromtrent is het de wil van den Onstoffelijke, dat hij een groot wali zal worden."

De seh gaat terug naar Java en komt met den bekeerden Raden Sahid, thans Soenan Kali djaga, te Ngampèl denta,

---

1) Ed. Meinsma, p. 56.

2) Het woord pangéran duidt in dit verhaal een minderen rang in het walischap aan. De hoofdmannen dragen den titel van Soenan, een enkele, als Soenan Giri en Soenan Goenoeng djati ook Sinoehoen. Men vergelijke bijvoorbeeld in: Serat Soeloek (Semarang 1906), p. 172 seq. eene indeeling der wali's naar hunne n panage's (!), waarbij Siti djenar in de tweede, de Pangeran-rubriek valt. Hij is daar trouwens in goed gezelschap, als Maoelana Maghribi e. a. De derde rubriek heeft het praedicaat sèh (sjech) of kjai.

3) Elders wordt ook van zijne bekeering gesproken: . . . Sayit Seh, die Siti djenar moest bekeeren . . . Paramaton, p. 196.

4) Den tekst zelve, die geen bepaalde bijzonderheden biedt, laat ik achterwege.

5) Volgens Mededl. Zend. Gen. dl. 13, p. 224, waar de heer Poensen de inhoud van een Adji-Saka verhaal weergeeft, was seh Darapoetih een afstammeling van Kasah(?) . . . „zal met eene dochter van den vorst van Blambangan huwen" . . . Een jongere broer van hem is sèh Djoemadil'koebra.

6) Sasmita peparingira Jang Manon.

waar de wali's op zekeren nacht bijeenkomen, en eene uiteenzetting geven van de ilmoe sedjati. [1]) Alle acht wali's waren bijeen, de semangka werd gespleten in acht schijfjes en fluks verdeeld. Er bleef echter één stuk over.

Seh Darpoetih zeide: „Wij komen nog één wali te kort, want van deze semangka is nog één schijf over, kijk eens buiten, wellicht is er nog iemand."

Soenan Kali djaga ging naar buiten en ontmoette iemand bij de poort, die zeide Siti djenar te heeten. Onmiddellijk werd hij toen naar binnen gevoerd, waarop Seh Darpoetih hem toesprak:

„Het is de voorbeschikking van den Onstoffelijke, dat gij, mijn jeudige vriend, [2]) recht hebt op deze semangka. Eet op, gij toch zijt de vervoltalliging der wali's." [3])

Hij nam (het brok) semangka aan, en at het op. Toen gingen de Eerwaarden uiteen, ieder ging zich afzonderlijk vestigen en godsdienst onderricht geven.

Tot zooverre het verhaal, dat men neme zooals het is. Men kan natuurlijk wel trachten er een af andere symbolische verklaring van te geven, doch zonder meerdere gegevens zou die even moeilijk te bestrijden als te verdedigen zijn.

Uit het voorafgaande is gebleken dat men Siti djenar doodde aangezien hij het hoogste Geheimenis had verteld, hetwelk bestond in het verklaren van al het Zijnde voor Allah, als: zich zelf, den Vrijdag, de masdjid, het zwaard, etc., welke leer tot verslapping van het ritueele gedeelte van den godsdienst had geleid.

Dit laatste was klaarblijkelijk het belangrijkste punt in deze voorstelling van zaken, zooals hieronder nog nader zal kunnen blijken. Immers, het kon machthebbers van alle landen en alle tijden meestal vrij onverschillig zijn, wat de

1) Over sedjati zie men nog beneden.

2) Ki baji, Baji, mbeling, is een meer gebruikelijke aanspraak van een wali tot zijne leerlingen, naast kaki, koeloep, en dergelijke.

3) Genoping wali.

enkelingen van hunne onderzaten dachten en dogmatiseerden, doch wèl traden zij, als zij verstandig waren, steeds onmiddellijk op, zoodra minder gewenschte denkbeelden vat kregen op de groote menigte, en de heilzame begrippen omtrent gezag en tucht ondermijnden.

Iets dergelijks nu wordt ons hier nopens Siti djenar voorgesteld.

Nader blijkt zulks nog uit het volgende citaat naar een geschrift, Niti mani, opgesteld naar het heet, door Raden mas adipati arja Soeganda, Regent van Pasoeroehan, dat aldus luidt:- [1])

. . . . „wonten malih katjarios lalampahanipoen sèh Siti djenar, inggih sèh Lemahbang. [2]) Pepoentoning tékadipoen moertad ing agami, amboetjal ḍateng saréngat. Saking karsanipoen negari patrap ingkang mekaten waoe kagalih ambebaloehi adamel risaking pangadilan. Ingrikoe sèh Siti djenar anampèni hoekoem kisas, tegesipoen hoekoeman pedjah.

Sareng djadja sampoen tinoeweg ing leloegiding warastra, naratas anandang brana, moentjar wiosing loedira, naloetoeh awarni séta. Amesat koewanda moeksa [3]) datan ana kawistara. Anoelja ana swara, lamat² kapiarsa, soerasa paring wasita [déné ta tjaritakoela loegoe moeng meṭik poestaka, pamatjakipoen rinengga ing kidoeng, kinanṭi sekarira, pratélanja kaseboet (ing)anḍap poenika]:

waoe kang moerwèng don loehoeng
atilar wasita djati
é manoengsa sésa-sésa
moenggoeh ing djamaning pati

1) Volgens mijne copie, genomen van een handschrift in het bezit van Dr. G. A. J. Hazeu, en afkomstig uit de Vorstenlanden. De tekst is sedert met onbeduidende wijzigingen gedrukt in twee deelen te Soerakarta in 1908 en 1909. Het hier geciteerde stuk, dat ik geheel overneem, omdat de uitgave nog wel niet in ieders handen zal zijn, komt daarin voor in dl. II, p. 209 seqq.

2) Over de naam-varianten van Siti djenar zie nog beneden.

3) Klaarblijkelijk terecht heeft de uitgave hier: moesna, dat in de vertaling is overgenomen.

ing rèh pepoentoning tékad
santa-santosaning kapti

nora saking anon ngroengoe
riringa renget siningit
labet asalin salaga
saloegoené dèn-oegemi
jéka pangagemé raga
soeminggah ing sangga roenggi

marmané sarak siningkoer
kerana angroeroebedi
manggoeng karja was soemelang
emboeh-emboeh dèn-anḍemi
ikoe panganggoné donja
tekèng pati ngoetjiwani

sadjati-djatining ngèlmoe
loenggoehé tjipta pribadi
poesṭinen pangèstinira
gineleng dadi sawidji
widjanging ngèlmoe dyatmika
nèng kahanan eneng ening

Hetgeen overgezet zijnde, aldus zou kunnen luiden:

. . . . „Verder wordt verhaald de loop van zaken met seh Siti djenar alias seh Lemahbang. Het eindresultaat („waar het op uitdraaide") van zijn *tékad* [1]) was afval van den godsdienst. Hij verwierp de sarengat (wettelijke voorschriften nopens ritueel enz.) Volgens den wensch der Overheid werd vermelde handelwijze beschouwd als grootelijks bij te dragen tot het teweegbrengen van verderfenis in het rechtsbewustzijn. Op grond daarvan ontving sèh Siti djenar zijne veroordeeling tot terechtstelling.

1) De beteekenis van dit woord in dit zinsverband is niet goed duidelijk. Gewoonlijk beteekent het: handelwijze, gedrag, dikwijls wanhoopsdaad, en leidt men het af van het Arabische: إتّفاق. In de k-kria-vorm (nékad) is het dan

Toen zijn borst al doorstoken was met het scherp van wapentuig, geheel door was de wond, spoot het bloed schitterende, naar buiten; kleverig was het en zilverwit van kleur. Plots verdween de romp (of: het lichaam), hij (resp. het) was niet meer te zien. Alsnu was er een stemgeluid, flauwtjes werd het gehoord, bevattende eene vermaning [en wat ik hier vertel is authentiek waar, slechts ontleend van een oud boek (oude boeken), (volgens) het voorschrift daarbij (i. e. de regels der kunst) opgesierd in een liedje, waarvan de dichtmaat kinanṭi is, en luidende als hieronder volgt]: [1])

> Hij nu, de eersteling in het hooge streven
> liet eene wezenlijke [2]) vermaning achter:
> „O, mensch, steeds geweldplegende, (?)
> wat betreft het rijk des doods,
> nopens het eindresultaat van tèkad
> is er stilling en berusting van (alle) verlangens.

---

min of meer synoniem met dezelfde afleiding van tokid. Trouwens, ook in de hier besproken teksten vindt men o. a. tèkad en tokit (dat dan is afgeleid van توحيد) wel in overigens parallel luidende zinsneden.

Op grond van dit laatste zou men geneigd zijn te veronderstellen, dat tèkad van اتّحاد zou kunnen zijn afgeleid, dat naar Abdoerrazzâk, Dictionary of the technical terms of the sufies (ed. Sprenger Calcutta 185), p. 5 als technische term in de mystiek gebruikelijk is. (Bij Aldjoerdjani, Definitiones, ed. Flügel Lipsiae MDCCCXLV sub 15 woordelijk overgenomen). Maar dan is het nog zeer de vraag of die term in het hier voorkomende Javaansche stuk dezelfde beteekenis zou hebben.

Men zou verder kunnen denken aan eene afkorting van اعتقاد, doch dat komt, ook in de teksten die hier behandeld worden, veelal voluit in het Javaansch voor. Zie bijvoorbeeld beneden.

Van Javaansche zijde kreeg ik de volgende verklaring:

poepoentoening tèkad = ngèsti resiking badan, oetawi kaladoening semèdi.

Tèkad wordt met Javaansch karakter: [illegible] geschreven, met Arabisch schrift: تيقد, maar ook dikwijls تيكد.

1) Het hier in den tekst en de vertaling tusschen vierkante haakjes geplaatste is klaarblijkelijk een tusschenzin van den auteur van het geschrift of van de persoon, die door den auteur sprekende wordt ingevoerd.

2) In het gebruik van het woord djati zit wellicht eene woordspeling. Zie over de beteekenis van (sa)djati nog beneden.

Niet uithoofde van gezicht of gehoor;
weifeling en (harts-)krenking zijn verborgen
(komen niet in aanmerking?),
doordat men een andere (uiterlijke) gedaante heeft
aangenomen,
in waarheid kan men er staat op maken,
dit is het (juiste) gebruik van het lichaam,
ontwijkende twijfelmoedigheid.

De reden, dat de Wet veronachtzaamd wordt,
is, dat die last geeft en
aanhoudend werk, twijfelmoedigheid, onrust, [1]
men weet niet of men er staat op kan maken.
Die Wet is te gebruiken (bestemd) voor deze
wereld:
komt men tot den dood, dan blijft zij in gebreke.

De opperste Wezenlijkheid van Wetenschap
is de vastheid in Zelfoverdenking.
Verstellig (i. e. concentreer) Uwe voorstelling
(gedachte-),
men komt (dan) tot zekerheid dat het Eén is.
De analyse van de esoterische Wetenschap [2]
is in het Zijn, dat zuivere Rust is.

Tot dusverre. Het is een netelig stukje tekst, mede door de vele klankspelingen (poerwakanṭi), en ik ben overtuigd in de vertaling lang niet overal geslaagd te zijn. [3] Dergelijke tekstgedeelten en geschriften zijn dan ook door vroegere

1) Denkt men niet aan de uitspraak van St. Augustinus: „Irrequietum est cor nostrum, donec requiescat in Te . . . ."

2) De Wetenschap, tot het zelf behoorende, vergl. Skr. = adhyâtmika.

3) Een paar inlandsche geletterden waren door mij te hulp geroepen om de moeilijkheden op te klaren. Hoewel ik hunne bereidwilligheid ten eerste moet loven, werden de duistere punten door hunne mededeelingen achter geenszins helder. Alleen voortgezette studie en vergelijking kan voorloopig verder op weg helpen.

navorschers veelal maar met stilzwijgen voorbijgegaan, om zich tot de grootendeels belangrijk gemakkelijker epische en historische teksten te bepalen.

Tot recht verstand van Siti djenar's „ketterij" zal men nog gaarne nadere toelichting wenschen.

In een Javaansch geschrift: „Serat Wirid," [1]) worden opgegeven de leeringen der 8 wali's na den dood van Soenan Ampèl, tijdens de eerste periode van het tijdvak, toen de zetel des rijks te Demak was gevestigd. Als achtste wali wordt aldaar vermeld: „kangdjeng soesoehoenan ing Kadjenar", en als zijne leering opgegeven: sasahidan, [illegible].

Nu wordt deze S. Kadjenar hier samengebracht met ongeveer dezelfde personen, waarmee ook Siti djenar steeds wordt genoemd. Die namen wisselen trouwens niet onbelangrijk naar de plaats op Java, waar men zijne inlichtingen vandaan heeft. Bovendien echter komt S. Kadjenar hier aan het *einde* van den reeks leeringen voor, hetgeen overeenkomt met de voorstelling, dat hij (Siti djenar) het *hoogste* Geheimenis heeft uitgebracht. Het schijnt mij dus niet al te gewaagd de verleidelijke onderstelling te accepteeren, dat men hier met denzelfden wali te doen heeft, als de Siti djenar van het terechtstellingsverhaal. [2])

Het verdient vermelding, dat evenals de meeste wali's (Soenan Goenoeng djati van Tjirebon draagt in enkele geschriften van tien tot zestien verschillende namen) ook Siti

1) Serat wirid anjarioeaken wewedjanganipoen wali 8 hab kasampoernan (Boek van overlevering, vermeldende de leeringen van de 8 wali's nopens de Volmaking, sc. van den mensch), verschenen te Soerakarta 1908, en toegeschreven aan Raden ngabehi Ronggo Warsito, p. 2.

Een zelfde lijst dier leeringen ook in Siti mani, in de uitgave dl. I, p. 157.

2) In een later ontvangen geschrift uit Djocja vind ik nog sub VIII: „Poenika wedjangan pasahidan berkah saking le kangdjeng soenan Siti djenar, 2e cns.", welke zinsnede, als men er op mag vertrouwen, de zaak ten voordeele der hypothese beslist.

djenar onder meer dan één naam bekend staat. Zeer gebruikelijk is bijvoorbeeld de ngoko-vorm Lemah (a)bang, letterlijk: roode aarde, waarvan het krama Siti abrit ook voorkomt [1]. Djenar (kadjenar) [2] = djené, het krama o. m. van koening, geel, zoodat men ook vindt: Siti koening [3]. Bij Raffles [4] wordt opgegeven: S. *Kali* djenar, waaruit klaarblijkelijk in Encyclopaedie N. I. [5] foutief Kalidjenan is ontstaan. Eigenaardig is het bij Valentijn [6] den naam Sida kadjenar aan te treffen, waarmee de Sénapati moet zijn bedoeld. Men zou aan eene vergissing kunnen denken en meenen dat de een of andere mededeeling nopens Siti (ka)djenar hem door het hoofd heeft gespeeld. Intusschen heet de Sénapati bij het nageslacht ook Séda Kamoening (koening = djenar), i. e. overleden te Kamoening (evenals zijn zoon: Pangéran *séda* Krapjak), zoodat men veeleer aan een plaats Kadjenar = Kamoening (grammaticaal zijn deze twee uitdrukkingen echter niet equivalent) moet denken. Dit laatste wordt bevestigd, door de mededeeling bij Raffles, [7] die vermeldt: „1521. Death of Panambáhan Senapáti, at Jenar".

Over die sasahidan-leer wordt in de Serat wirid verder niet gesproken, maar in de reeds genoemde Niti mani wordt er meer uitvoerig over gehandeld. De tekst er van luidt aldus: [8])

„. . . . Wewedjangan ingkang kaping woloe, dipoenwastani sasaidan, awit pamedjangipoen kinĕn anjaidi ḍateng waha-

1) O. a. in een Babad Tjirebon in mijn bezit, p. 160.
2) Campaka kadjenar, gele tjempaka, zie Bijdragen 6, VI, p. 215,221.
3) Boven, p. 21, r. 6.
4) History of Java, 2e dr., II, p. 135.
5) Dl. II, p. 125.
6) Dl. IV, 1e stuk, p. 72, 2e kolom.
7) History of Java, 2e dr II, p. 258.
8) Genomen naar mijne bovengenoemde copie. In de uitgave komt dit stuk met onbeduidende wijzigingen voor in dl. II, p. 146(ch. 17).

ning [1]) sanak-kita, inggih poenika kahananing doemadi kang goemelar wonten ing alam-donja. Boemi, langit, soerja, [2]) lintang, latoe, angin, toja sapanoenggilanipoen sedaja sami aneksènana, jen kita mangké sampoen poeroen angakeni djoemeneng dating Goesti kang amaha soektji, dados sipating Allah sadjati.

Kaseboet ing dalem kias wawarahing para pandita, anggènipoen amentjaraken noekilan saking kadis makdoes, [3]) salebeting bab makloematoe'loeloehiah, wiosipoen: anartani ing panetep-santosaning iman, dados pamoentoening tokid ingkang ambotos dateng ihtiqad, inggih oegi wiwiridan saking tjipta sasmitanipoen kangdjeng nabi Moehammad rasoeloe'llah, inggih kawangsitaken dateng saidina Ali, djarwanipoen mekaten:

Ingsoen aneksèni marang ing dat-ingsoen déwé, satoehoené ora ana Pangéran anging ingsoen, lan aneksèni ingsoen, satoehoené Moehammad ikoe oetoesaningsoen. Ia sadjatiné kang aran Allah ikoe badan-ingsoen, rasoel ikoe rahsaningsoen, Moehammad ikoe tjahjaningsoen,— ia ingsoen kang oerip, ora kena ing pati, — ia ingsoeng kang éling, ora kena ing lali, — ia ingsoen kang langgeng, ora kena owah gingsir ing kahanan djati, — ia ingsoen kang waskita, ora kasamaran ing sawidji-widji, — ia ingsoen kang amoerba amisésa, kang koeasa witjaksana ora kakoerangan ing pangreti, bjar sampoerna padang terawangan. Ora kerasa apa-apa, ora ana katon apa-apa, amoeng ingsoen kang anglimpoeti ing alam kabèh kalawan kodrat-ingsoen."

Dit zou men als volgt kunnen vertalen:

„. . . . Achtste leer, geheeten: „getnigenis-aflegging", omdat de uiteenzetting ervan dient om onderricht te geven nopens

1) De uitgave heeft hier, m. i. beter, kahanan, dat in de vertaling is overgenomen.

2) De uitgave heeft hier bovendien: remboelan.

3) De uitgave heeft hier: kadis makdoem, dat echter in dit verband geen zin heeft.

het Zijn [1]) van onze naasten, i. e. het Zijn van het geschapene, zooals dat openbaar (manifest) is in deze (stoffelijke) wereld. Aarde, uitspansel, zon, (maan,) sterren, vuur, wind, water enz., alles moge getuigen (bewijs afleggen), dat wij (thans, later?) willen [2]) erkennen te zetelen [3]) in het Wezen van den Heer, den Opperreine, [4]) wordende de wezenlijke [5]) Eigenschappen van Allah.

Er wordt vermeld in de qijas, overgeleverd door de pandita's [6]) bij hun propageeren van citaten [7]) uit de heilige Overlevering, in het hoofdstuk nopens de geweten dingen, die tot het Goddelijke behooren, als volgt: samenvoegen . . . . [8]) van het Geloof, zoodat het wordt het eindresul-

---

1) Kahanan opgevat als weergave voor het Arab. وجود. Elders vond ik het als vertaling van het Arabische تعيّن.

2) Een mijner berichtgevers vat sampoen op als: sedja, en legt dus eene ontkenning in den zin. Dit komt mij echter zoowel om den contextus als op grammaticale gronden onaannemelijk voor.

3) Hoe men zich dat: djoemeneng, dat ik met zetelen vertaalde, moet denken, blijkt niet nader. Evenals in het Maleisch (zie Bijdrage Mystiek, p. 63) vindt men soms in het Javaansch vreemdsoortige vertalingen van Arabische uitdrukkingen. „Teka maring djoemeneng kiamat", bleek te moeten beantwoorden aan een Arabisch: حتى يقوم الساعة, i. e. totdat de Ure dáár is. Zulke gewrongen zinnen en beteekenissen zetten zich min of meer in den geest vast, en oefenen later hun invloed uit bij het samenstellen van meer zelfstandige werken, namelijk dezulke, die niet letterlijk aan een Arabischen tekst behoeven aan te sluiten.

4) De bijstelling kan grammaticaal ook op Wezen betrekking hebben.

5) Sadjati is veelal de weergave voor het Arabische يقين. Ilmoe sadjati = علم اليقين (zie Bijdrage Mystiek, index in voc.), kajoe sadjati = سجرة اليقين etc., terwijl sadjatiné soms de vertaling is van het Arabische إنّ. In een ander verband kan ilmoe sadjati (Dr. Hazeu in Bijdragen, 6 VI, p. 683) beteekenen: „de wetenschap (lees: het vermogen) om zijne oorspronkelijke gedaante weer aan te nemen".

6) Met dezen term wordt in de hier behandelde geschriften veelal eene derde klasse van autoriteiten aangeduid. 1e klasse zijn de profeten, en 2e klasse de wali's.

7) Noekilan voor ngoekilan, dat elders voorkomt? Liever zou men denken aan een derivaat van den Arabischen stam نقل, overbrengen, — leveren.

8) Met de woorden panetep santosa weet ik voorloopig niet goed weg. Elders vond ik panetep = إثبات, doch ook: aing netepkeun, voor أشهد.

taat der Eenheidstelling, die haar einde vindt in de i'tiqâd. [1])

Dit is ook overlevering [2]) aan de gedachte-voorstelling en wenkaanduiding [3]) van den profeet Moeḥammad, als vermaning [4]) medegedeeld aan onzen heer Ali; aldus is de (nadere) uitlegging:

Ik getuig nopens mijn eigen Wezen, dat er in werkelijkheid (voorwaar) geen Heer (God) is, dan Ik, en ik getuig in waarheid, dat Moeḥammad mijn gezant is.

Alzoo inderdaad, hetgeen Allah is genaamd, is Mijn lichaam,
" gezant " " " " Geheimenis,
" Moeḥammad is " " " Schijnsel (Licht),

— Ik ben het, die leeft, die niet vatbaar is voor den dood, — Ik ben het, die mij bewust ben, niet vatbaar voor vergeting, — Ik ben de Bestendige, niet vatbaar voor verandering, noch voor afwijking ten opzichte van het wezenlijke Zijn, — Ik ben de duidelijk Onderkenbare, niet verborgen in iets, wat ook, — Ik ben de Oppergeweldige, die machtig is, en beleidvol, zonder onvolkomenheid in begrijping, gansch volmaakt van Licht.

Er bestaat niets, en er is niets waarneembaar voor het gezicht, slechts Ik, omhullende alle wereldsferen met Mijne Almacht. . . . .

(Men wete, dat het de mensch is, die deze zelfbewuste taal uitspreekt.

De vrager [5]) verzoekt eenige nadere opheldering over het

---

1) Arabisch: اعتقاد, Javaansch: [illegible] of [illegible].

2) Waarschijnlijk van wirid, hoewel het Javaansche piritan (ontleening) ook een redelijken zin zou geven.

3) Tjipta-sasmita, wellicht eveneens beantwoordende aan een Arabisch origineel, waarvan de kennis de vertaling zou kunnen verbeteren.

4) Afleidingen van wangsit, heimelijk influisteren, zijn frequent in de walîlitteratuur als term voor mededeelingen die de leeraar aan zijne moerid's doet.

5) De Niti mani is opgesteld in den vorm van een gesprek tusschen een weetgierige, djoeroe patanja, en den uitlegger, sang moerhénggita.

vorenstaande, waarop de uitlegger hem antwoordt met een citaat uit het geschrift: Wédḍatama, samengesteld door Mangkoe Negara IV, [1]) en luidende als volgt:

(Dichtmaat: *gamboeh.*)

samengko sembah kalboe
jèn loemintoe jekti dadi lakoe
lakoe agoeng kagoenganè Odipati
patitis tetesing kawroeh
meroehi marang kang momong

soektjinè tanpa banjoe
moeng njoenjoeda mring ardaning kalboe
pamboekanè tata titi ngati-ati
dèn-tetep talatèn atoel
toeladan marang waspaos

mring djatining pandoeloe
pandoeking don dedalan satoehoe
lamoen loegoe legoetanira maligi
lagèhanè toemalawoeng
wenganing alam kinaot.

In vertaling [2]) zou dit als volgt kunnen luiden:

Thans het eerbewijs van het hart (het innerlijke eerbewijs),
indien het onafgebroken wordt verricht, wordt het Gedrag,
(handelwijze), namelijk de Hooge Handelwijze, zooals Allah verricht,

---

1) Dit citaat vond ik inderdaad terug in een werk, dat op naam van Mangkoe Negara IV, onderden titel: Serat Piwoelang warni², in Soerakarta is uitgegeven. De 2e druk van 1908 heeft het hier vermelde op p. 71, r. 3 v. o. De teksten loopen niet noemenswaard uiteen.

2) Deze „vertaling" geef ik alleen ter aanduiding van hetgeen er met de voorhanden gegevens voorloopig van te maken was. Dit geldt ook voor enkele der andere gedeelten, voor de weergave waarvan ik geenerlei verantwoording op mij neem, of slechts eene beperkte. Aangezien de teksten in extenso zijn bijgevoegd, ga ieder voor zich zelf na wat hij acceptabel acht en wat niet. Voor opgave van nadere bevindingen houdt steller dezes zich aanbevolen.

de nauwkeurige juistheid van kennis,
die ter kennisse brengt Allah, den Alverzorger.

De Reinheid (bij uitnemendheid) is die zonder water,
maar die tempert de (al te groote?) drift des harten;
de openbaring er van (zij) geregeld, nauwkeurig, oplettend,
vooral standvastig, ijverig, onvermoeid,
een voorbeeld nemende (zich richtende naar) aan het
(uiterlijk) kenbare
door het wezenlijke gezicht,
toegepast op een juiste wijze (naar een juisten weg),
indien waarlijk uwe (de) gewoonte enkelvoudig, op zich
zelve . . . gewoonlijk . . . . . [1])
open(bar)ing der boven allen uitste kende Wereld(sfeer).

De vrager antwoordt, dat zulks juist is naar den maatstaf van het eindresultaat van tékad, omdat die (voortspruit) uit het onderzoek der nauwkeurige juistheid van kennis, [2]) ten slotte wordt de doorschouwing van den (waren) inhoud duidelijk onderkenbaar [3]).

Daarentegen, vraagt hij dan, door middel waarvan geschiedt de geleidelijke opklimming, bij het gaan naar de positie van het juiste Zien?

Hierop repliceert de uitlegger aldus:

. . . Bok menawi roemambatipoen inggih lantaran saking kalantipaning pangreti, awit soeraosipoen wawedjangan

---

1) In het Kawi-Bal. Wdb. vindt men toemalawungan, zonder vermelding van beteekenis.

Indien men als grondwoord tawoeng (=aling [1]) zou mogen aannemen, en toemalawoeng als frequentatief, terwille misschien van de maat, van toemawoeng = ngalingi (zie Winter & Wilkens, Jav. Wdb. in voc. tawoeng), dan zouden de laatste drie regels misschien als volgt opgevat kunnen worden:

indien waarlijk uwe gewoonte is op zich zelve te zijn (?)
blijft als regel verborgen (voor u)
de openbaring van de opperste Wereld.

2) Hier, evenals in de Piwoelang zelve, . . . teteping kawroeh, terwijl het citaat (zie boven in de 1e pada) teteging kawroeh heeft.

3) . . wikasan saged waspaos pamawasing oewos.

ingkang kaping woloe kaseboet ing adjeng waoe katjarios doenoengipoen mekaten:

Ingkang dipoenwastani Pangéran poenika, inggih dating gesang-kita pribadi, ingkang dipoenwastani Moeḥammad poenika inggih sipating [1]) tjahja-kita pribadi; menawi ingkang kaseboet ing dalem dikir: la ilaha illa'llah, Moeḥamad rasoeloe'llah, tegesipoen boten wonten Pangéran anging Allah, nabi Moeḥammad poenika oetoesaning Allah, ananging menawi kakékatipoen, ingkang dipoenwastani Allah poenika apngaling rasoel, doemoenoeng ing kahanan-kita, rasoel poenika asmaning Moeḥammad, doemoenoeng ing rahsa-kita, Moeḥammad poenika sipating tjahja, doemoenoeng ing gesang-kita; sadjatiné gesang-kita poenika dating Pangéran kang amaha soetji sadjati. Kajektosanipoen kaseboet ing dalem daliling Koer'an. Menawi Pangéran kang maha soetji poenika koeasa midjilaken gesang saking pedjah, widjiling pedjah saking gesang, inggih poenika gesang kita pribadi poenika sajekti awit saking pedjah, ing wekasan boten kénging pedjah. Dipoenbasakaken kajoenpidaraèni, [2]) tegesipoen: gesang ing kahanan kalih, wonten ing alam sahir gesang, wonten ing alam kabir kita inggih gesang, sarta boten kasoepén dat-kita kang amaha agoeng; boten kénging gingsir saking sipat-kita kang elok, boten kasamaran asma-kita kang wisésa, boten kakirangan apngal-kita kang sampoerna, dados pepoentonipoen ing tokid ingkang ambotos ḍateng ihtékad sampoernaning gesang-kita poenika boten wonten karaos oetawi boten wonten katingal poenapa-poenapa amoeng waloeja sadjati langgeng anglimpoeti ing alam sedaja pramila boten wonten oewas-soemelanging panggalih.

Het bovenstaande ware als volgt over te zetten:

. . . . Misschien geschiedt die geleidelijke opklimming wel door middel der scherpzin van begrijping, omdat de inhoud

1) In de uitgave is, klaarblijkelijk ten onrechte, sipating weggelaten.

2) حيّ في الدارين

van de evenvermelde achtste leer, wat de (be)doel(ing) er van betreft, aldus zegt:

Hetgeen Heer (Pangeran) is geheeten, is (ook) het Wezen van ons eigen leven, hetgeen Moeḥammad is geheeten, zijn de Eigenschappen van ons eigen Schijnsel, [1]) Licht: reciteert men nu de formule: la ilāha illa'llāh, moḥammad rasoeloe'llāh, dan wil dat zeggen: er is geen Heer, dan Allah, de profeet Moeḥammad is de gezant van Allah; maar de diepere beteekenis is: hetgeen Allah is geheeten, zijn de Werken van den Gezant, gezeteld in ons Zijn, Gezant is de naam van Moeḥammad, gezeteld in ons Geheimenis, Moeḥammad is de Eigenschappen van het Licht, gezeteld in ons Leven; ons Leven nu is in werkelijkheid het Wezen van den Heer, den wezenlijk Opperreine.

De waarmaking (het bewijs hiervoor) is ontleend aan Koran-uitspraken. Indien de Heer macht heeft leven te wekken uit den dood (en dood komt uit leven voort), dan is ook ons eigen Leven ontsproten uit den dood, zoodat men niet voor dood vatbaar is. Dit wordt genoemd: ḥajjoen fi'ldāraini, i. e. leven in twee phasen van het Zijn: in de (als) microcosmos leven wij, in de (als) macrocosmos leven wij evenzoo, en blijven ons bewust van ons Hooge Wezen, onvatbaar zijn wij voor afwijking van onze wonderbare [2]) Eigenschappen, niet is verborgen onze Naam, de Geweldige, niets ontbreekt aan onze Werken, de Volmaakte.

Zoodat het eindresultaat (uiterste) van de Eénheidstelling, die haar einde vindt in de i'tiqād, is, dat de Volmaaktheid van ons Leven niet (meer) wordt gevoeld, en dat er niets meer zichtbaar is, slechts de wezenlijke, bestendig zijnde terugkeer tot het oorspronkelijke *is*, in zich sluitende al de sferen, zoodat er geen twijfel of ongerustheid overblijft.

---

1) Arabisch: نور.

2) Élok, volgens Wdb. de toestand van iets, dat geheel zichtbaar is, verder: vreemd, buitengewoon.

De nadere beschouwing van de sasnidan-leer, zooals die in dit moderne geschrift (naar oudere voorbeelden) wordt uiteengezet, heeft mij een weinig van de eigenlijke hoofdpersoon afgebracht. Hoezeer dus nog nadere commentaar op het bovenvermelde gewenscht zou zijn, dien ik mij thans daarvan te onthouden, want dan zou meteen eene uiteenzetting van de andere wali-leeringen moeten worden gegeven, en dat reserveer ik gaarne voor later.

De hoofdstrekking is in elk geval duidelijk: zonder zich al te zeer te bekommeren om de çoefistische en sophistische redeneeringen en beschouwingen, die worden aangevoerd, geeft de bovenaangehaalde leer aan, dat Mensch en Allah in zekeren zin als identiek zijn op te vatten, dat de Mensch is de microcosmos, en als zoodanig afzonderlijk aan beschouwing kan worden onderworpen, dat Hij tegelijk (ook hier geen onderscheid naar ruimte of tijd), wanneer men een andere phase van het Zijn, die van „Allah", in beschouwing neemt, zich als macrocosmos voordoet.

(Hierbij dient men in het oog te houden, dat met den naam Allah niet het Opperwezen van de dagelijksche orthodoxie wordt bedoeld, maar een zekere mate van ontplooiing, zelf-manifesteering van het absolute (goddelijke) Wezen, die òf de stoffelijke wereld mede in zich omvat, òf deze ten minste potentieel in zich heeft. Men herinnere zich, dat Allah de naam is van het absolute Zijn in de Waḥidijat. 1)

Hiermee is hetgeen over Siti djenar en zijne leer uit de traditie ware bij te brengen, lang nog niet uitgeput. Maar in de verschillende andere bronnen geven ook zijne mede-wali's steeds hunne meening ten beste, zoodat eene behandeling meer op hare plaats is, wanneer die in hun geheel kunnen worden besproken.

Thans mogen nog eenige beschouwingen volgen, om voor

1) Over Waḥidijat, zie Bijdrage Mystiek, p. 100—101.

hetgeen verder van Siti djenar bekend is, aanknoopingspunten te zoeken aan de overgeleverde historie.

Nopens zijne afkomst vinden wij in de boven uit codex N°. 397 gegeven mededeelingen omtrent zijne wali-wording, niets. Hij wordt daarin voorgesteld als iemand, die bij toeval, d. i. door Allah's genade, ergens voorbijkomt, en dan uit een stuk watermeloen zijne latere geloofsovertuiging verkrijgt.

Elders weet men er meer van, en zoo wordt bijvoorbeeld hem wel de volgende geslachtslijst gegeven: [1])

1 de gezant Moeḥammad,
2 Faṭimah,
3 Imam Koesèn Said,
4 Djenalngabidin,
5 Moeḥammad Bakir,
6 Datoek Ngisa Toewoe, te Malaka,
7 Sèh Datoek Salèk,
8 Sèh Lemah bang.

De volgorde der drie laatstgenoemden kan op zich zelf wel juist zijn: misschien vindt men hunne namen terug in Maleische overleveringen, maar veel verder zal men daar op zich zelf nog niet meekomen. Hunne aansluiting bij Moeḥammad Bakir c. s. is natuurlijk absurd.

Naar eene andere opgave [2]) was hij (Siti djenar een zoon van Soenan Goenoeng djati, Abdoeldjalil geheeten. IJverig legde hij zich toe op verschillende Moslimsche wetenschap-

1) Jav. Hds. Bat. Gen. No. 481 (Babad Soenan Goenoeng djati), p. 102.

In een geslachtslijst, welke voorkomt in No. 283 der Collectie Dr. Brandes (Not. Bat. Gen. 1906, Bijlage I), getiteld: Sadjarah Saparwadi (copie naar een Hds. in het bezit van Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje) wordt de zelfde afstamming voor Sèh Lemah abang opgegeven, alleen is tusschen 5 en 6 nog Qadir Qélani (= 'Abdoe'lqadir alDjailâni?) ingelascht.

Tot verhooging van de geloofwaardigheid kan zulks echter in Europeesche oogen bezwaarlijk strekken!

In een Babad Tjerbon (No. 36 uit de evenvermelde Collectie Dr. Brandes) wordt Lemahbang de incarnatie van Datoek Kafi genoemd (p. 29).

Deze geschriften eischen echter afzonderlijke behandeling, zoodat ik mij thans tot bovenstaande mededeelingen bepaal.

2) Volgens een handschrift van Raden Ngabehi Soeradipoera (Soerakarta) in het bezit van Dr. G. A. J. Hazeu, dat deze mij welwillend ter beschikking stelde.

pen, vooral op de mystiek, waartoe hij bij Soenan Ngampèl denta in de leer ging. Uit groote liefde voor de studie wilde hij niet in het huwelijk treden. Na zijn leertijd vestigde hij zich in Kediri, te Siti djenar. [1])

Voordat meerdere gegevens omtrent de eerste groote bekeerders van Sumatra en Java zullen zijn verkregen, is het ijdel een en ander nader aan critiek te onderwerpen.

Boven (p. 24) werden als zijne leerlingen genoemd: een zoon van Dipati Andajaningrat van Pengging, en een zoon van den Sultan (van Demak?), Pangeran Panggoeng. [2])

In de Babad Tanah Djawi [3]) worden als zoodanig opgegeven Ki Kebo Kenanga, alias Ki ageng Pengging, de zoon van (An)Dajaningrat [4]), verder Ki ageng Tingkir, Ki ageng Boetoeh, en Ki ageng Ngerang.

---

1) . . . .
woes poetoes sedajanira
radèn bagoes Ngabdoeldjalil anoelja amit ènggal
nring djeng soenan Ngampèl gading
pamit woes dèn lilani
Ngabdoeldjalil mangkat sampoen
datan kawarna marga
Kadjiri pan sampoen prapti
adjoedjoekoeh Doeldjalil nèng Siti djenar. . . . . enz.

2) Dr. Brandes, Pararaton p. 200, haalt aan, dat Sunan Panggung een zoon zou zijn van Sunan Ibrahim, welke mededeeling genomen is naar p. 228, dl. V van Jav. Hds. Bat. Gen. No. 7. Nu geeft C. Lassen, Indische Altertumskunde, IV, p. [illegible] op, dat Raden Patah, na zijne verschillende overwinningen den titel Panembahan Ibrahim aannam, en ib., p. [illegible] noemt hij Raden Patah . . . . „der Sultan Ibrahim", een en ander volgens noten, naar Raffles, History of Java II (2e ed.) p. 143 en 148. Hieruit zou men willen afleiden, dat hij een zoon van den Sultan van Demak moet zijn.

Intusschen heeft de Duitsche compilator niet goed gelezen, want Raffles geeft op de geciteerde plaatsen den naam Jimbun (Djimboen) op, welke ook in de inlandsche berichten frequent voorkomt. Ibrahim heeten een Soenan van Giri, en soenan Goenoeng djati. Aangezien van den eerste in Pararaton, l. c. reeds een zoon Raden Makripat wordt genoemd, die tegen Madjapait optrok, zou men dus aan Soenan Goenoeng djati als zijn vader moeten denken. Het komt echter geheel overbodig voor een dergelijke zaak nader uit te pluizen. Men vergelijke echter nog beneden p. 51 noot 2.

3) Ed. Meinsma (de bekende dagelijksche Babad), p. [illegible].

4) Vergl. Pararaton, p. 200, waar vermeld wordt hoe Raden Kebo Kenanga „uit vrees voor zijne leermeester Seh Lemahbang" overloopt, en de partij van Brawidjaja verlaat.

Voorts deelt Hageman 't volgende mede [1]: „. . . . Kiai „geḍé Tingkir werd in de leer van Mahomed (sic!) onderwezen „door zekeren Siti-djenar, getiteld Pangeran, die omstreeks „het tegenwoordig Mataram woonde, en ook gehouden wordt „voor een voorzaat der Mataramsche vorsten". [2])

Verder deelt hij mede, dat Siti-djenar het geheele land van Peng(g)ing tot den Islam bekeerde omstreeks 1490—1500. [3])

Over Andajaningrat wordt men o. a. in de Pararaton uit een Serat Kanḍa [4]) ingelicht, [5]) de faits et gestes van de verschil-

---

1) Algemeene geschiedenis van Java, Ind. Archief, 1e Jrg. II, p. 339.

2) In Pararaton, p. 200 wordt een zoon van Siti djenar opgegeven, geheeten: Djapar Sidik. Deze „zoon" heeft echter (zie beneden volgende noot) zijn bestaan als zoodanig niet aan Siti djenar te danken, doch aan eene kleine onnauwkeurigheid van den geleerden referent.

Intusschen is het natuurlijk heel wel denkbaar dat eventueele kinderen, of hunne nakomelingen wellicht in een of andere verwantschaps-verhouding hebben gestaan tot een der latere Javaansche vorsten, welker familie-relaties toch steeds grooten omvang hadden. Maar bij het ontbreken van burgerlijke stand in die dagen is dit eene mogelijkheid in meer „ins Blaue hinein".

3) Ib., p. 340.

4) Pag. 197. Het is eigenaardig, dat de geleerde schrijver van dat werk die Serat Kanḍa, waarin inderdaad zeer merkwaardige gegevens voorkomen, niet nader aanduidt, en daardoor aan anderen, die wellicht op enkele punten meerdere details zouden wenschen, dan in zijn overzicht konden worden opgenomen, de gelegenheid tot persoonlijk naslaan ontneemt.

Gelukkig blijkt uit Not. Bat. Gen. 1904, p. CXLVIII, dat het referaat aldaar Bijlage XVI B, uit hetzelfde handschrift is genomen, als het overzicht in de Pararaton. Uit genoemde Notulen p. 183, verneemt men ten slotte met Jav. Hds. Bat. Gen. No. 7 te doen te hebben.

Slaat men nu bijvoorbeeld dl. V, p. 228 op, dan blijkt dat Sèh Lemahbang niet zijn zoon, maar een volgeling als helper voor den strijd tegen Madjapait aanwijst:

. . . .
Sèh Lemah bang woes a-seroen
salainja kang dinama
Djapar sidik ingkang nami
saalakta salat antoes pantja
. . . . enz.

Ook elders blijken enkele onnauwkeurigheden te zijn ingeslopen. Pararaton p. 196 vermeldt, dat Soenan Ampel bij zijne vrouw uit Toeban reeds twee kinderen had, eene dochter, wier naam met . . . . , wordt aangeduid, en een zoon Raden Said. Edoch, Soenan Ampel dankt deze twee spruiten niet aan zijne vrouw uit Toeban, maar aan slordig lezen van den referent: er staat namelijk het volgende (de schrijfwijze naar modern gebruik gewijzigd):

(Dichtmaat: Sri nata)

. . . .
Soenan Ngampèl semana woes poepoetra

lende discipelen (klaarblijkelijk behooren zij niet tot de zeven, die volgens boven p. 27 vermelde traditie tegelijk met hem den dood vonden) worden in de reeds meermalen geciteerde Babad Tanah Djawi en parallelle bronnen eenigszins nader besproken.

Pengging is daar, volgens de traditioneele voorstelling, een gevaarlijke concurrent van Demak, en nu laat het zich heel goed denken, dat Siti djenar de hand gehad heeft in de onderlinge politieke intrigues tusschen de twee genoemde landschappen, dat hij daarom onder een of ander voorwendsel uit den weg werd geruimd, om de handen jegens zijn leerling vrijer te hebben. Dit schijnt te meer aannemelijk, als men in overweging neemt, dat ook andere der wali's, zooals later hoop ik, zal blijken, leeringen verkondigen, die den toets eener strenge orthodoxie niet kunnen velen (hoewel zij het toch niet zoo bont maakten als Siti djenar), zonder dat zij wegens hunne afwijkingen werden terechtgesteld.

Intusschen, al mag men Siti djenar en de meest bekende oudere wali's als historische personen niet willen loochenen.

---

patoetan garwa ing Toeban
Wilatikta ingkang nami
Wilatikta poetranira
kakalih djaler lan èstri
kang sepoeh pan pawèstri
(ka?)kal soenan Ngampèl agoeng (volgens de maat komt hier een lettergreep te kort)
arinja apan pria
nakolh alit Radèn Said
soenan Ngampèl poetranja sepoeh wanodya

rara Maloko westanja
ari djaler ingkang nami
radèn Bonang westanira
ari djaler apan malih
. . . . enz.

M. a. w., Soenan Ampèl had twee kinderen bij zijne vrouw uit Toeban, wier (familie-)naam Wilatikta was. (Haar vader) Wilatikta had twee kinderen, een meisje, getrouwd met Soenan Ampèl, en een zoontje, nog jong, Raden Saïd geheeten. Soenan Ampèl nu had als oudste kind een meisje, rara Maloko geheeten, dan kwam een zoon, raden Bonang, dan weer een zoon . . . . enz.

Hoe Dr. Brandes verder aan den naam, die in Pararaton, l. c. volgt: Raden Oedjakan komt, is mede niet duidelijk. Er staat buiten kijf: Oendoeng. ook later, waar die naam weer voorkomt.

5) Eene andere traditie over hem vindt men in Tijdschr. N. I. 9e Jrg. I, p. 472. (Deze noot behoort bij p. 46.)

hetgeen verder van hen en hunne leeringen wordt verhaald, draagt zoozeer het kenmerk van latere verdichting, dat het dwaas zou zijn uit zulke gegevens iets als „geschiedenis" te willen afleiden, ook al laten zij zich hier en daar in een eenigszins logischen samenhang brengen.

Verdere theorien van dien aard zal ik hier dan ook niet „ten beste" geven. Vroegere onderzoekers, al te begeerig de geheimenissen van het verre verleden te ontsluiten, hebben reeds te veel getracht uit de traditie historie op te diepen. Maar men heeft in die traditie niet te doen met een zuivere nagalm van goed geconstateerde feiten, doch met het verwarde geroezemoes, de echo's van zeer verschillende geluiden, en onmogelijk is het, met eenigen redelijken grond, zonder nadere controle-bronnen, die klaarblijkelijk op enkele uitzonderingen na [1]), niet bestaan, in „de tooverlantaarn van het verleden iets meer dan de vage schimmen van het vergane" te voorschijn te roepen,

---

Ondanks de uitdrukkelijke mededeeling, dat het lijk van Siti djenar verdween [2]), heet het toch in verschillende overleveringen dat hij ten slotte nog op ritueele wijze is begraven.

De vraag rijst thans: waar?

Feitelijk biedt elk oord met sterk roode aardkleur, dat

1) Als zoodanig wijs ik o. a. op de graven van enkele hunner, die door bewaard gebleven inscripties of anderszins vold. ende als zoodanig zijn gewaarmerkt.

2) Dat verdwijnen van lijken is in de Javaansche overlevering niet zoo ongewoon. In B. T. Dj. p. 208 wordt vermeld van Djoeroe taman dat zijn lijk verdween, dat het uitgevloeide bloed echter een hevig werkend vergif werd.

In een Babab ing Mataram, ed. Soerakarta 1904 deel I, p. 161 treft men het verhaal aan van een oproerigen Kjai, die met zijne leerlingen een opstand begint, doch overwonnen wordt. Hij blijkt echter onkwetsbaar te zijn tot dat de vorst met hoogstdezelfs eigen hand en een poesaka-wapen den man weet te dooden; het lijk verdwijnt dan tot verbazing van de omstanders.

Ook Poensen noemt een dergelijk geval (Meded. Zend. Gen. dl. 16, p. 187:) . . „dat door het bezit en beoefenen der ngelmoe rasa bij zijn leven . . . . . het lijk „van Ki Bambang Doerdjana na drie dagen . . . . spoorloos verdween." Hij herhaalt dit voorval ib. p. 317.

deswegen Lemah(a)bang kan worden genoemd, [1]) aan de phantasie van eerwaarde kjai's en vrome volgelingen gelegenheid aldaar Siti djenar's graf te plaatsen, waardoor zij een punt van bijgeloovige attractie te méér verkrijgen, dat behalve eene manifestatie van Allah's bijzondere Macht en Genade, mede een niet-onverwerpelijke bron van inkomsten kan opleveren.

Voorloopig bleek mij alleen van eene plaats in de kampoeng Kemlaṭèn, desa Soenja ragi, afdeeling Tjirebon, dat de locale traditie aldaar het graf van Seh Lemah abang plaatst, doch het zou mij niet verwonderen of bij navraag blijken er meerdere plaatsen op Java te zijn, die zich dat voorrecht toekennen. Trouwens, niet alleen de graven, ook plaatsen waar bepaalde heiligen gedurende hun leven korter of langer heeten te hebben vertoefd, kunnen een kramat van dien heilige worden, zoodat het geen verwondering kan baren, indien ook van andere heiligen dan Siti djenar meerdere plaatsen van vereering worden opgegeven.

Ten slotte dient hier nog vermelding te vinden, dat Siti djenar, niet de eenige is geweest, die uit hoofde van ketterijen terecht werd gesteld. Ook de reeds bovengenoemde Pangeran Panggoeng, en Seh Among raga zouden deswegen zijn

1) In het Aardrijksk. & Statist. Wdb. v. N. I. in voc. Lemabang worden niet minder dan 8 plaatsen van dien naam opgegeven. Gedeeltelijk dezelfde namen vindt men terug in de: Lijst van de voornaamste aardrijkskundige namen in den N. I. Archipel. Batavia 1906, tot een aantal van zes, verder in Oudheidkundige Rapporten 1907 p. [illegible] een desa (Asem) -lemahbang. Veth, Java III (2e druk), p. 350, een suikerfabriek Lemah Abang, terwijl in het geschrift Tjentini (zie Catal. Jav. Mad. Hss. te Leiden van den heer Vreede, p. 323; dl. III (naar het inbinden: feitelijk dl. 5), p. 183 evenzoo een Lemahbang wordt genoemd:

. . . .
mangkana daloeniḍoen
kaṭah kang prapta samjandoedoeloe
doesoen kiwa tengen oeroet ing Matesih
mring Lemah bang daloe-daloe
peteng samjambekta obor
. . . .

omgekomen. In een Serat Soeloek [1]) vindt men daarover eenige nadere opmerkingen, waaruit blijkt dat ook in vóór-islamitischen tijd een enkele leeraar zich aan openbaring van het grootste Geheimenis zou hebben schuldig gemaakt:

. . . . . „De kluizenaar sprak zacht: „De reden, dat Wisrawa, de resi, [2]) zich den toorn der Goden op den hals haalde, is omdat hij zich verstoutte het Scherm [3]) te openen, zich als 't ware voor de Godheid uitgaf; dit geschiedde in lang vervlogen tijd . . . . Zijns gelijken in gedrag waren in het tijdperk der wali's: iemand, genaamd sèh Siti djenar; tijdens den tweeden vorst te Demak: pangeran Panggoeng; in den tijd van Mataram: een derde sèh Among raga. Alle drie hadden zich verstout het Gelaat der Godheid te openbaren, en te verderven den Eeredienst, de Wet van den profeet-gezant Mohammad, den uitverkorene [4]). Alle drie werden zij terechtgesteld volgens de wil [5]) van den Vorst; seh Siti djenar werd onthoofd, pangeran

---

1) Serat Soeloek, door Rn. Ngabehi Santa soemarta, Semarang 1906, p. 148.

2) De gelegenheid waarbij Wisrawa zich aldus verstoutte wordt (zeer verkort) o. a. medegedeeld in: Drie Javaansche heldengedichten, Amsterdam 1845, p. 152 (Ardjoena Sasra Baoe).

3) Aling², andere termen zijn: warana, dinding djalal (aldus duidelijk met Javaansche letter: men vergelijke Bijdrage mystiek, p. 119, noot 5), kidjab (= حجاب); in het Maleisch (Hamzah Pansoeri) gebruikt men gaarne tirai. Men wil daarmee de afscheiding aanduiden, die in normale omstandigheden tusschen mensch en Allah wordt geacht te bestaan, welke afscheiding alleen nu en dan voor speciaal uitverkorenen wordt geopend; in die enkele oogenblikken ervaren zij dan allerlei merkwaardige dingen nopens het Goddelijke Zijn.

Klaarblijkelijk is de Koran-tekst, soerat 42, ajat 50, waar van de hidjâb tusschen Allah en den mensch wordt gesproken, het uitgangspunt geweest van zulke opvattingen. Het woord komt tevens (in de Koran en elders) voor ter aanduiding van de afscheiding tusschen mannen en vrouwen, die met elkaar converseeren, en tusschen de verdoemden en de zaligen.

In mystieke werken wordt soms uitvoerig over dat scherm tusschen Allah en den mensch gehandeld, en de verschillende lagen beschreven, waaruit het bestaat, alsmede de wijzen, waarop men die lagen één voor één kan wegruimen

4) Kang sinelir = المصطفى

5) Wiradat = irâdat: men vergelijke bijvoorbeeld Niti Mani (uitgave) I, p. 118 (en elders), waar de uitdrukking: kodrat — wiradat voorkomt, welke vertaald wordt met: koeasa-kersa.

Panggoeng op den brandstapel gebracht, de derde, sèh Among raga, deed men verdrinken in de roode lotus-zee. [1]) Onbekend is (waar zij bleven) nà de terechtstelling, ik kan het niet doorgronden. . . . . . ."

Van pangeran Panggoeng werd mij medegedeeld, dat hij op den brandstapel nog de gelegenheid waarnam zijne leer te propageeren: die uitlatingen zijn te boek gesteld, en heeten vervat te zijn in een geschrift, getiteld: Soeloek Malang Soemirang. [2]) In een der Javaansche handschriften van het Bataviaasch Genootschap komt mede eene kort uiteenzetting voor van hetgeen pangeran Panggoeng zou hebben geleeraard, en wel aan zijn zoon sèh Djoenèt. [3])

Van sèh Among raga vindt men vermeld, dat hij een afstammeling is van het priester-vorstenhuis van Giri. [4]) Na de vervoering van Giri door de Mataramsche troepen zwierf de jonge prins, Djajèng resmi, rond, totdat hij na allerlei wederwarigheden bij Kjai ageng Karang kwam, en van dien den naam sèh Among raga kreeg. [5])

---

1) Kinelem laoet toendjoeng brit. Hiermee zou een vijver bedoeld kunnen zijn, doch men is meer geneigd aan eene figuurlijke uitdrukking, bijvoorbeeld voor het vuur, te willen denken.

2) In eene traditie, voorkomende in Jav. Hds. Bat. Gen. No. 7, dl. V, p. 244 B seqq., treedt pangeran Panggoeng op als „raka" van de toenmaligen vorst van Demak. Hoewel zoo'n verwantschapsterm niet steeds op werkelijke familie-relatie behoeft te wijzen, blijft toch weinig twijfel over, te meer daar Dr. Brandes in Tijdschr. T. L. V. dl. 49, p. 488 raden Kandoeroean als zoon van raden Patah noemt, en dan hoewel zonder nader zijn bron aan te geven, toe voegt: (= P. Panggung). (In B. T. Dj. p. 61, waar de kinderen van raden Patah worden opgesomd, komt die toevoeging niet voor).

Het hds. No. 7 vermeldt dan nog dat men hem (p. Panggoeng) op den brandstapel bracht, o. a. omdat hij een roode en een zwarte hond, Iman en Tokid geheeten, Vrijdags mee in de masdjid nam (eene allegorische voorstelling van zijne ketterijen). Omringd door de woedende vlammen vroeg hij glimlachende om papier en pen, en stelde onder die weinig geschikte omstandigheden het genoemde geschrift over zijne leer op.

3) No. 49. Iemand van dien naam wordt genoemd in Catalog. Jav. Mad. Hdss. te Leiden van den heer Vreede, p. 338.

4) Zijn lijdenstocht en verdere avonturen na de verovering van Giri worden beschreven in het werk Tjenţini, waarvan exemplaren te Leiden en te Batavia, terwijl het eerste deel onder den titel: Serat Tjenţini, klaarblijkelijk naar het Leidsche handschrift, thans in Djocjakarta (1909) is verschenen.

5) Tjenţini (uitgave), p. 70 seq. De persoon Among raga, alias Sedjati, uit

Eenige steenen, waar zijn geest in wordt geacht te zijn gevaren, worden vereerd in de desa Sasak, afdeeling Karanganjar, residentie Kedoe.

Ook nopens pangeran Panggoeng, als zoon van Sultan Ibrahim (wie dat dan moge geweest zijn) die dus wellicht anderen in hun wereldsch streven in den weg stond, en sèh Among raga, als afstammeling van Giri, laat zich zeer wel denken, dat zij om politieke redenen uit den weg zijn geruimd, onder voorwendsel kettersche leerstellingen te verkondigen. Een nader onderzoek daarnaar, voor zoover mogelijk, eischt echter eene afzonderlijke studie. En in elk geval kunnen hunne schimmen zich troosten met de overweging, dat zij de eenigsten niet zijn geweest in de wereld-geschiedenis, die zulk een lot te beurt is gevallen.

---

het geschrift Djati swara (Catalogus Jav. Mad. Hss. te Leiden, p. 327), die met zijn broer onaangename proeven moest doorstaan wegens hunne leer dat zij den ware Allah en Diens gezant zijn (ib. p. 329), is klaarblijkelijk een andere dan de hier bedoelde.

NASCHRIFT.

De heer C. M. Pleyte was zoo vriendelijk mij attent te maken op een artikel van zijne hand in het Bataviaasch Nieuwsblad van 26 Januari 1907, N°. 46, derde blad, nopens eene legende uit Banten over „Soeltan Tanah-abang" (tanah = lemah), dat ik hier om den persoonlijken stijl niet te schaden, voor zoover ter zake, woordelijk over neem:

. . . „Er was in overoude tijden eens een Soeltan, Soeltan Tanah-abang was zijn naam. Uitgestrekt was zijn land en onmetelijk waren zijn schatten, doch hij was verre van gelukkig, daar èn titel èn rijk, èn vermogen hem slechts verleend waren in ruil van zijn hoofd tegen een olifantskop. Zoo kon hij zich nergens vertoonen; schaamte en de vrees, dat men zijn wanstaltige postuur zoude leeren kennen ten eerste, en de wetenschap, dat zoo vernomen werd, dat hij een olifantskop had, slechts armoede zijn deel zoude worden ten tweede, deden hem zich in zijn paleis opgesloten houden.

Niemand had ooit den vorst gezien.

Maanden en jaren verliepen aldus; steeds vertoefde Soeltan Tanah-abang in de binnenste vertrekken van zijn kraton, alleen des nachts ging hij wel eens uit.

Naarmate hij ouder werd, begon echter de bedongen geheimhouding hem zwaarder te drukken. Meermalen stond hij op het punt een ander deelgenoot van zijn lot te maken, doch steeds hielden angst voor zijn medemenschen en bezorgdheid voor zijn toekomst hem daarvan terug.

Op zekeren nacht echter, dat hij weer was uitgegaan en vol wrevel over zijn droef bestaan, door de velden doolde, werd hem zijn leed te machtig; hij moest het uiten.

Nergens was iets of iemand te zien, alleen een sadagori-struikje groeide in zijn nabijheid. Voorzichtig naderde hij het plantje, boog zich ten gronde en fluisterde tusschen de blaadjes:

„Soeltan Tanah abang.
toelalèsen gadingen." [1])

Opgelucht door een deelgenoot van zijn verdriet te hebben, zij het dan ook een stomme, nam hij den terugtocht aan en betrad welgemoed zijn paleis.

Zijn gedwongen gevangenschap drukte hem sedert veel minder, hij was als 't ware een ander leven ingegaan.

De sadagori bleef alleen, doch welke wonderkracht daarin aan het werk? Want ziet, hij begon te groeien en ging wies op tot een dikstammigen, één vadem hoogen boom.

En de landbouwers, die langs hem kwamen, vroegen elkaar af hoe het toch wel komen mocht, dat een nietswaardige Sadagori zulk een omvang kreeg. Men wist het niet. Dus hurkten zij rond den boom tot moepakat, overleg, en kwamen tot het besluit, dat een bestiering Allah's dien wonderen wasdom in het plantje gelegd had. Derhalve moest men er goede zorg voor dragen, totdat het door stilstand in den groei blijk zou geven van volwassen te zijn.

Aldus geschiedde en toen de vastenmaand naderde, begon het loof van den sadagori te vergelen, blijkbaar was hij dus volgroeid.

Opnieuw pleegde men raad, den boom aldus aan vernietiging prijs te geven, ging toch niet aan.

Eindelijk, na lang wikken en wegen, stelde een geestelijke voor, den boom om te houwen en uit zijn stam een trom voor de masdjid te maken. Algemeen bijval vond die voorslag en de boom werd omgekapt. Daarna werd de stam glad gehakt en uitgehold, zoomede van voren en van achteren met een stuk huid bespannen.

---

1) Soeltan Tanah abang heeft een olifantsslurf en slagtanden.

Een en ander was juist afgeloopen, toen de vasten stonden te eindigen; er werd slechts gewacht op het verschijnen der jonge maan om het sein te geven, dat de poewasa voorbij en lebaran ingetreden was. Daartoe, zoo was nader overeengekomen, zou men de nieuwe trom gebruiken, die, om tijdig ter hand te zijn, plechtig in het voorportaal van de masdjid werd opgehangen.

De maan verscheen en de knapen spoedden zich naar het bedehuis om de nieuwe bĕdoeg te doen schallen. Een hunner vatte den klopper en sloeg het vel: doegoe! doegoe! doegoe dang! dreunde de trom en weer aangeslagen bromde hij:

„Soeltan tanah abang,
toelalènen gadingen."

Dus bleef het doorgaan; voortdurend klonk:

Doegoe, doegoe, doegoe, dang,
Soeltan Tanah abang,
Toelalènen, gadingen. [1])

Zoo werd der geheele wereld kond gedaan, dat Soeltan Tanah abang een olifantsslurf en slagtanden had; met 's konings geheim en rijkdom was het gedaan." . . .

Tot dusverre. Klaarblijkelijk zijn in dit verhaal een viertal elementen verwerkt, waarbij het van toevalligen aard schijnt, dat het geheel aan Soeltan Tanah-abang wordt toegeschreven.

Die vier elementen zouden dan kunnen zijn:

1°. het rijk en machtig worden onder eene bezwarende voorwaarde, op Java het beste bekend uit de verhalen nopens njai Blorong,

2°. een iconographisch element, namelijk dat men aan Ganésja-beelden het boven beschreven type van den vorst

1) De eerste regel bedoelt het geluid van de trom na te bootsen, de laatste regel werd boven reeds vertaald.

heeft ontleend. Een voor de hand liggend complement van de voorstelling zou zijn geweest, dat de vorst na zijne onthulling in steen veranderde,

3e. een verhaal, dat het beste bekend is uit de legende omtrent Koning Midas. Het moet hier echter geheel buiten beschouwing blijven of er genetisch verband tusschen beide voorstellingen bestaat of niet, en of de overeenkomst wellicht niet geheel toevallig is,

4e. de trom uit een sadagori-stam. [1]) Dit struikje is (van der Tuuk, Bataksch-Nederlandsch woordenboek, in voc. sibagoeri, p. 364, 2e kolom) . . . . „een buitengewoon laaggroeiend heestertje . . . . als beeld dikwijls gebezigd zoowel van nederigheid als van achterlijkheid."

Juist om die kleinheid naar het schijnt, heeft de volksphantasie enkele bijzondere sadagori-planten geschapen van dusdanigen omvang, dat ze als trom konden worden gebruikt. Behalve in het bovengegeven verhaal vond ik van een dergelijke trom van het gewas „Saligoerie" melding gemaakt als rijkssieraad van Menangkabau (Tijdschr. N.-I. 2e Jrg. I p. 104).

Eene nadere analyse van deze vier bestanddeelen ligt geheel buiten het kader van het voorafgaande opstel.

1) Filet, Plantkundig woordenboek, heeft alleen: sidagori.

Jan. 1911.

NOTA

BEVATTENDE EENIGE GEGEVENS BETREFFENDE HET LANDSCHAP MAMOEDJOE.

Eerste gedeelte

Geografie.

LIGGING.

Het landschap Mamoedjoe is gelegen tusschen 1°. en 3°. Z. B. en op ongeveer 119°. Oosterlengte.

GROOTTE.

De grootte is voorloopig moeilijk te schatten. Zich uitstrekkende over twee breedtegraden, in de lengte, is de breedte in het Noorden zeer gering, om naar het Zuiden steeds grooter te worden tot een maximum van ± 5 dagmarschen.

GRENZEN.

In het Noorden: Banawa
in het Zuiden: Tappalang
in het Westen: Straat-Makasser
in het Oosten: van Noord naar Zuid, de berglandschappen van Paloe, de Afdeeling Loewoe, de berglandschappen van Binoeang en Balangnipa behoorende tot de onderafdeeling Mandhar.

Ingevolge het Gouvernements Besluit van den 10 Maart 1908 N°. 21 wordt de grens met Banawa gevormd door de

Soeromana-rivier van af hare monding tot ongeveer 10 palen stroomopwaarts.

De grenzen met de berglandschappen van Paloe en Loewoe zijn nog niet definitief bepaald, doch zijn plannen aanhangig tot het vormen eener grenscommissie voor de vaststelling daarvan.

Van af het Karamagebied in Zuidelijke richting bestaan de grenzen uit één groote bergketen, die de Mamoedjoesche districten Karama, Toboelawan, Aralé en Mambie scheidt van de onderafdeeling Rantepao en van het Mandharsche grondgebied.

De voornaamste toppen van dezen keten zijn van Noord naar Zuid: Toeko, Basau, Tipodang, Patoelilan, Toelang, Penoesoe, Ba'ba², Mamboeliling.

Van af dezen laatsten berg zet de grens zich voort langs de S. Mohanam, S. Mambie, S. Ména tot den oorsprong T. Tandialo, en aan de andere zijde langs de daar ontspringende, S. Makehi naar de S. Aralé, S. Kajang (Leitinda) tot den T. Kakadé en van daar langs een denkbeeldige rechte lijn tot de T. Lotong om te eindigen met het dal van de S. Dopi.

De zuidgrens, die met het landschap Tappalang werd vroeger vermeld in eene nota, handelende voor dit laatste landschap.

GESTELDHEID DES LANDS.

Van uit zee Mamoedjoe naderende doet het zich voor als één uitgestrekt bergland; de heuvels aan de kust gaan al spoedig over in bergen, waar achter weder hoogere ketens zich verheffen tusschen welke toppen nog vager silhouetten nu en dan zichtbaar zijn, eene rijke belofte inhoudende voor stoere bergbeklimmers.

Nog steeds op zee toevende ziet men bij het optrekken der nevels uit dien chaos van bergen zich tal van bergreeksen ontwikkelen, welke in schuinsche rijen evenwijdig aan elkaar, naar de kust afloopen.

De namen der voornaamste toppen zijn opgenomen in bijlage I.

De nadere kennismaking met het land, bevestigt den eersten indruk volkomen; in het binnenland een wirwar van bergen, waar tusschen tallooze rivieren en stroompjes zich een weg zoeken te banen naar de kust door smalle, diep ingesneden ravijnen.

Slechts bij enkele rivieren heeft in de bovenstreken dalvorming kunnen plaats hebben, tot een breedte, welke den aanleg van bergsawah's toeliet. Dit is het geval bij de S. Mambië, de S. Aralè, S. Maboe en Toboelawan, S. Karama met hare groote zijtakken, de Lelo-Ban en S. Karataum.

De hooger vermelde uitloopers naderen in het Zuiden en in het Noorden de zee, zoodat daar geen of bijna geen laagland zich heeft gevormd. Ten Noorden der Ampalas-rivier wijken de heuvels meer terug, waardoor de vlakten van Laboean, Gintoengan en Kaloekoe konden ontstaan; bij Kaboeloean en Belang[1] wordt de kuststrook weder smal, om daarna zich te verbreeden tot de diep landwaarts indringende vlakten van de Karama, Loemoe en Boedoe-Boeding rivieren.

De vlakten, waarvan hier sprake is, hebben over het algemeen een moerassig karakter, veelvuldige banjirs zetten de oevers der rivieren in breeden kring onder water en hebben een weelderigen plantengroei doen ontstaan. Terwijl meer landwaarts in, de grond uit vette klei bestaat, zoo wordt de bodem aan de kust zandiger; leent daardoor het binnenland zich voor sawahbouw, de kust daarentegen is uiterst geschikt voor klapperaanplant.

De geheele kust is bedekt met zware rizophoren bosschen, welke vaak tot aan den voet van het gebergte zich uitstrekken en één groot moeras vormen.

Deze bako[2] heeft op meerdere plaatsen het ontstaan van strand geheel belet, elders heeft zich nog een zeer smalle zandstrook kunnen vastzetten, welke steun zoekt in de wortels van den boschrand.

Waar de bako[3] haar weg even onderbreekt zijn de verschillende nederzettingen gesticht kunnen worden.

Vóór de langgerekte kustlijn worden over de geheele linie koraalbanken aangetroffen, welke bij laag water gedeeltelijk droogloopen en dan het aanzien krijgen van groote waterplassen van de zee gescheiden door een hoogen rand van karangsteenen.

Terugkeerende tot het uitgangspunt, het gebergte, zij daaromtrent nog vermeld, dat de heuvels aan de kust voor een deel zijn opgebouwd uit koraal, terwijl de bergen in het binnenland bestaan uit zware rotsmassa's.

De gesteenten zijn bedekt met een humuslaag, waarin het zware oerwoud zich wortel geschoten heeft.

Zwaar heeft de bijl van den Toradja daarin gewoed voor zijn ladangbouw, waarvan de alang[2] weder gebruik gemaakt heeft om zich te nestelen en steeds verder voort te woekeren.

Voornamelijk langs de rivieren en aan de kust worden uitgestrekte golvende alang[2] velden aangetroffen.

Wat voor rijkdommen aan mineralen de bodem in zich bergt, is vrijwel onbekend. In de Karamastreek worden goud en steenkolen aangetroffen, aan de S. Lariang, eveneens goud, terwijl in boven Paniki petroleum aanwezig is; een deskundig onderzoek heeft echter tot heden niet plaats gehad.

BAAIEN EN ANKERPLAATSEN.

Mamoedjoe heeft een vrij gebroken kustlijn, waardoor tal van uitspringende hoeken en kleine inhammen gevormd worden.

Bij het varen langs de kust is het aantal tandjoengs hopeloos groot, achter iederen hoek ziet men weder in de verte een nieuwe schemeren.

Den kustweg voldende vermeerdert dit getal nog aanmerkelijk.

Achter iederen hoek is als van zelf een kleine inham

verscholen, welke gewoonlijk een veilige ligplaats aanbiedt voor de Inlandsche prauwen, beschermd als zij zijn eenerzijds door de landtong, anderzijds door de stevige karangbank, waarin de natuur een kleinen doorgang gespaard heeft om binnen te loopen. Mede bieden de mondingen der grootere rivieren een goede ankerplaats. Door dit alles is het mogelijk dat in den Westmoesson, wanneer snel opkomende Wester stormen de zeevaarders bedreigen, de kleine vaartuigen zee kunnen kiezen, zeker als zij zijn een schuilhoek te kunnen vinden.

De namen dezer hoeken en ankerplaatsen zijn verzameld in bijlage II.

Baaien van beteekenis voor de groote vaart heeft Mamoedjoe bijna niet. Alleen zijn de vermelding waard de baai van Mamoedjoe, waarin het eiland van denzelfden naam gelegen, die van Carossa en van Pasangkajoe.

In beide jaargetijden bestaat de mogelijkheid voor handelsstoomers om daar veilig te ankeren en te laden en lossen.

De rotanhandel dwingt deze stoomschepen echter om ook op andere plaatsen ankergrond te zoeken tot het inladen der boschproducten. Zoo loopen de Paketvaartbooten meerdere malen Belang[2], Sempaga, S. Madjene, Lariang en Pangiang aan, doch zijn niet ten allen tijde verzekerd te kunnen laden.

Soemoe werd vroeger herhaaldelijk aangedaan, doch na het stranden van het S. S. van der Lijn, staat deze plaats in een slechten reuk; ook de monding der Karamarivier (Sempaga) levert wel eens gevaar op en zijn niet alle gezagvoerders der Paketvaartschepen genegen daar te ankeren. Een grondige opname dezer monding zal deze vrees echter stellig doen verdwijnen.

RIVIEREN.

De steil afvallende bergen en smalle kustvlakte waren

niet bevorderlijk voor het ontstaan van groote, bevaarbare rivieren.

Alle dragen het karakter van bergstroomen, met groot verval in den bovenloop en een korten benedenloop, zoowel in den drogen als in den natten moesson het land teisterende door zware banjirs.

Alleen een tweetal stroomen dringen tot in het hart van Midden-Celebes door, en storten zich gevoed door groote zijrivieren met eene breede monding in zee.

Het zijn de S. Karama — in den bovenloop S. Métoewé geheeten—en de S. Lariang— bovenstrooms S. Koro genoemd— welke bij Sempaga en Seneponto de zee bereiken en daar meer dan een KM. breed zijn.

De beide stroomen vertoonen aan de monding, waar een groot rivier-eiland is aangeslibd, eenzelfde beeld, zoodat zij door de bevolking beschouwd worden als broer en zuster of als man en vrouw. Hun beider oorsprong moet zoo dicht bij elkaar gelegen zijn, dat de djeroekboomen, welke in ruimen getale op de scheidende hoogvlakte groeien voor de eene helft in de Karama, voor het andere deel in de Lariang vallen.

Zelfs deze beide rivieren zijn niet buitengewoon ver bevaarbaar, wel stoomde indertijd het Gouvernements Stoomschip „Dog" eenige KM. de Karama op, doch hooger op beletten herhaalde stroomversnellingen de doorvaart zelfs aan grootere prauwen.

Voor het gebruik van kleine lopi's is het meerendeel der rivieren wel geschikt en vormen zij, waar wegen of paden nog niet zijn aangelegd, vaak den eenigen verbindingsweg met het binnenland.

Vinden bijna alle rivieren haar weg naar straat Makasser op Mamoedjoesch grondgebied, zoo maken een paar vrij belangrijke wateren in de bovenstreken hierop een uitzondering.

De reuzentop op het scheidingsgebergte met Rantepao en Mamasa, de T. Mamboeliling, schenkt het aanzijn aan

een zestal bronrivieren, waarvan de Lelo Hau en S. Maboe zich vereenigen tot de Lelo Bau, zijtak van de S. Karama, terwijl de S. Aralé en S. Alambië, na de vruchtbare dalen van dien naam verlaten te hebben bij den Bataän Kaso samenvloeien tot de S. Malosso, welke, vermoedelijk na meer naamswisselingen, zich op Mandharsch grondgebied in Balangnipa als Tjampalagian rivier in zee stort.

De beide bronrivieren der S. Maloenda, uitkomende aan de kust in het landschap van dien naam, zijn eveneens van Mamoedjoesche afkomst, en dragen de namen van S. Baroeroe en S. Anoesoe, welke elkaar ontmoeten bij den Soengki [steil]; bij de Toradja's en de militaire patrouilles berucht wegens zijne moeilijke beklimbaarheid.

Alle deze laatste rivieren zijn zuivere bergkali's, welke kokend en bruisend zich een weg banen en volkomen ongeschikt zijn voor prauwvaart.

WEGEN.

Medio 1907, toen de politieke toestand de legering eener colonne te Mamoedjoe noodzakelijk maakte, bestonden in het geheel geen wegen.

Het verkeer langs de kust had uitsluitend plaats in prauwen, dat met het binnenland voor een deel eveneens in prauwen langs de rivieren, en overigens middels een paar Toradjapaden, welke meestentijds ook dagen lang de bedding van kleinere stroompjes volgden.

Al spoedig bleek deze toestand èn uit een militair oogpunt èn uit overwegingen van economischen aard onhoudbaar.

Geen vijf minuten kon men zich buiten de kampongs, welke het troepenverblijf insluiten, bewegen zonder te stuiten op bako² en ondoorwaadbare kalis.

In de eerste plaats werd een kustweg ontworpen, welke in het zuiden over Tappalang zou aansluiten aan den Mandharschen kustweg, in het Noorden aan het wegennet van de afdeeling Midden-Celebes der Residentie Menado.

Tusschen ontwerpen en voltooien lag ook hier als bij zooveel andere dingen, een lange lijdensweg; de schraal bevolkte kust kon slechts weinig handen geven, zware bako[2], rivieren met moerassige oevers, leverden eveneens dikwijls onoverkomenlijke bezwaren, zoodat de eischen nu eens tot een minimum terug gebracht, dan een andermaal zelfs geheel opgegeven moesten worden en naar andere communicatiemiddelen moest omgezien.

Beter dan hierover verder uit te wijden zal het zijn een voetreisje langs de kust te maken om daaruit de tot heden verkregen resultaten te beoordeelen.

Van de grens van Tappalang bij T. Loea voert door het heuvelland de weg over Soemeré naar Rangas en daarna langs de kust naar Mamoedjoe, over tal van kleine rivieren en nog kleinere waterloopjes, welke alle overbrugd zijn of binnen een paar maanden zullen zijn.

Na Mamoedjoe wordt de rivier van dien naam gepasseerd over een 4 M. breede, 57 M. lange, overdekte stevige brug en over Tambi langs aan 300 M. langen, stevigen karang dan Timboe bereikt vanwaar de weg zich voortzet afwisselend door heuvelterrein en vlakte naar het Noorden.

Over de Ampalas rivier is nog geen brug gebouwd, die over de S. Gintoentang is weggeslagen, de breede banjirrivier, de S. Kaloekoe laat evenmin bruggenbouw toe, doch zijn bij den overgang deze kalis doorwaadbaar of liggen overzetprauwen gereed. Tusschen Lombang[2] en Tasioe aan de Kaloekoerivier moest een weg gebaand worden door een moeras, welk werk onlangs is gereed gekomen. In het weggedeelte Tasioe — Kaboeloean is nog een klein hiaat dat eerstdaags zal verdwijnen.

Alvorens deze laatste plaats te bereiken, moeten twee groote, overdekte bruggen, respectievelijk van ± 60 en 200 M. lengte overgegaan worden, die voor paarden bruikbaar zijn.

Kaboeloean en het noordelijker gelegen Belang[2] zijn door zulke zware moerassen gescheiden, dat van het aanleggen van een weg geen sprake kan zijn en ligt daarom op beide

plaatsen een groote, zware prauw gereed om te voorzien in den veerdienst.

Van Belang² naar Lempaga bestaat weder een weg, welke dicht bij de laatste kampong waar hij door een moeras voert, wel bruikbaar is, doch niet voltooid genoemd mag worden.

De bruggen zijn vrij goed in orde behoudens de ± 200 M. lange brug over de Panikirivier, die bijna onbruikbaar is zelfs voor voetgangers; de S. Tappalang wordt per vlot overgestoken.

Bij Lempaga ligt een reuzenprauw gereed om de ruim één K. M. breede monding der Karamarivier over te gaan, waarna een weg de verbinding daarstelt met Loewoe, dat eveneens per prauw bereikt wordt. Dit weggedeelte voldoet nog niet aan matige eischen, de bruggen zijn slechts gedeeltelijk klaar, terwijl de weg slecht is bijgewerkt, uit gebrek aan werkkrachten.

Loemoe is reeds verbonden met Boedoe-Boeding, doch is ook hier nog maanden arbeid noodig, om den weg door moeras en bako² geheel te voltooien.

Van Boedoe-Boeding is nog een weg slordig aangelegd tot de kampong Toemboe, ten Noorden waarvan onafzienbare bako² dwingt de reis over zee in de daar gestationneerde zware veerprauw te vervolgen naar Kamboening. Om dezelfde reden als hiervoren moeten ook hier prauwen in Heerendienst gemaakt, zorgen voor de verbinding met Corossa.

Van deze plaats in Noordelijke richting is een weg in aanleg doch nog in zulk een stadium dat hij een nadere beschrijving verdient. Alleen zij aangestipt dat de moeilijkheden, welke in het Zuiden reeds in zulken getale aanwezig waren, in het Noorden in nog ruimer mate voorkomen, zoodat de voltooing, zelfs door het gebruik van veerprauwen toe te staan, in den eersten tijd niet te verwachten is.

Dit is te begrijpelijker, als men weet, dat van Corossa tot de grens slechts ruim 1000 kampong passen konden

uitgereikt worden, terwijl een marsch langs dit traject 5 à 6 dagen vordert.

De opsomming vroeger van verschillende factoren, welke een ongunstigen invloed hadden op den wegenarbeid zal reeds het vermoeden gewekt hebben, dat aan de voltooide wegen nog vele gebreken kleven. Inderdaad is dit ook het geval, de breedte werd beperkt tot 3 à 4 M. in de heuvels zelfs tot 1 à 2 M; van verharding is nog geen sprake geweest, behalve in de baai van Mamoedjoe, waar de dichtheid der bevolking een dergelijke weelde toelaat, voorts moet een zware strijd gevoerd worden met alang², varkens en krabben.

De alang² is oorzaak dat de helft van den tijd de weg geheel of gedeeltelijk dicht gegroeid is en eerst langzamerhand na herhaaldelijk zorgvuldig uitwieden krijgen andere grassoorten gelegenheid tot groeien, die verder de alang² verwijderd houden. Tegen varkens en krabben is flink verharden de eenige medicijn en blijven deze vijanden dus voorloopig meester van het terrein.

De bruggen zijn voor het meerendeel van wildhout gemaakt, een paar slechts van klapperstammen; blootgesteld aan regen en zon verteren de dekplanken spoedig. Langzamerhand worden met behulp van Inl. timmerlieden solieder bruggen gebouwd en voorzien van een atappen dak.

Het hierboven geschetste beeld is zoo somber dat onwillekeurig de vraag rijst of de wegen wel van nut zijn. Dit nu kan met stelligheid verzekerd worden, vele trajecten worden door de bevolking druk beloopen, terwijl militaire marschen bewezen hebben, dat de tijdduur met meer dan de helft bekort wordt; de marsch Mamoedjoe Tasioe b.v. vorderde vroeger drie dagen, thans slechts één dag.

Na de actie aan de kust kwam het binnenland aan de beurt, en leerde deze kennismaking spoedig, dat waar beneden in de vlakte wegen veel nut hebben, ze in de bovenstreken bepaald een levensvoorwaarde zijn. Van het openleggen van deze Toradja-districten voor handel en verkeer kan alleen

sprake zijn, wanneer wegenaanleg de gelegenheid opent, zonder al te veel moeite de zware scheidingsgebergten te passeeren.

De moeilijkheden aan dien aanleg verbonden maakte het noodzakelijk een rationeelplan te ontwerpen alvorens te beginnen en heeft daarom het werk veel later een aanvang genomen dan aan de kust.

Het volgende plan werd ontworpen. Van Laboean aan de kust een weg langs de Kaloekoe-rivier naar Kean, van daar door het Toboelawan district over den Poetoe Leka (5500 voet) naar Bamban en verder over Saloerindoe, Aralé, Oehailamoe, Tapalina, Loka naar Mambië.

Van Mambië een secundaire weg over Losodihatoo, Limbadikata, Salo Tabang [met zijtak naar Oeloe Mambië], Masoso, Salo Dingin, Loka met zijtakken naar Salo Asin, Lemo en Minango Loka en terug naar Mambië.

Van Mambië eveneens een breed pad naar Padangen Solo Boeloeng. Mambië zou verder verbonden worden door een weg met Salomaha op Mandharsch gebied, terwijl de boven aangegeven weg over Lasodihata van Limbadihata over Tanede en Leno zou doorgetrokken worden naar Salo Mohanam en Mamasa eveneens op Mandharsch gebied.

Al deze wegen zijn dank zij zware inspanning voltooid, behoudens het stuk Mambië-Salo, Boeloeng. Over de Mambië en Aralé-rivieren zijn verschillende zware hangbruggen geslagen, met een los juk in het midden dat door de banjirs vernield kan worden zonder de brug zelf te schaden. Hieraan is het te danken, dat ze tot heden zich goed gehouden hebben.

Om den marsch Mambië — Mamoedjoe langs deze route te volbrengen, worden 5 à 6 zware dagen gevorderd.

Het is duidelijk dat voor de ontwikkeling van het Mambië- en Aralé-dal een kortere verbinding zeer gewenscht is, en werkelijk is het na maanden lange nasporingen gelukt een tracé te vinden naar Mamoedjoe dat hoewel pas voor de helft voltooid, reeds thans in twee dagen afgelegd kan worden; niet onmogelijk is het zelfs dat t. g. t. één zware dagmarsch voldoende zal zijn.

Alle Toradja stammen werken om beurten aan dezen weg [die binnen enkele maanden geheel klaar zal zijn] zonder tegenzin, omdat zij zelf voelen van welk een overwegend belang deze verbinding zal zijn voor den afvoer hunner producten.

Halfweg zal een zijtak afbuigen naar Kapeau, waaraan de Toradja's uit dat district, wier vaderen van Mambië en Aralé afkomstig zijn, zijn te werk gesteld, welk werk van uit Timboe [Kapeau] reeds gevorderd is tot de S. Sapé.

Na voltooing kan van uit Tappalang aan de kust Mambië in drie dagen bereikt worden.

Zijn hiermede de drie Toradja districten Toboelawan, Aralé en Mambië van een behoorlijk stel wegen voorzien, ook het vierde bergdistrict en wel het grootste, nl. het Karamagebied vraagt eveneens dringend om een afvoerweg over land.

Thans bestaat gelegenheid van uit Baloempang [Donggali] de producten in prauwen of vlotten de Karamarivier te doen afzakken, doch de vele stroomversnellingen en zware banjirs maken deze wijze van afvoer zeer moeilijk.

Ook hier zijn langdurige verkenningen noodig geweest om een tracé te vinden dat goed bruikbaar is, doch ten slotte zijn deze pogingen met goeden uitslag bekroond geworden en wordt tegenwoordig druk gewerkt aan een weg, die Baloempang, voor Petambaän in twee marschdagen zal verbinden met Keanen en daardoor zal aansluiten aan het wegennet der andere bovenstreken.

Te goeder tijd zullen secundaire wegen aangelegd moeten worden naar de verschillende Toradjakampongs, terwijl dan tevens de wenschelijkheid te overwegen ware van Poelio een pad te maken naar Beropae [Lemo] in het Rongkonggebied, om op die wijze eene aansluiting te krijgen met het wegennet van Loewoe.

In het noordelijk deel der onderafdeeling is het Mamoedjoesch gebied zoo smal, dat van wegenaanleg naar het binnenland geen sprake is, tenzij in de toekomst de noodzakelijkheid mocht blijken om voor de ontwikkeling van

eenige der Paloesche berglandschappen, afvoerpaden te ontwerpen naar Carossa en noordelijker gelegen plaatsen. Hierover nu reeds een oordeel te vellen zou voorbarig zijn. Wel is bekend dat Toradja's uit die berglandschappen hun rotan inruilen bij Mamoedjoesche handelaren aan de kust; geringe handelsbetrekkingen bestaan dus op het oogenblik reeds.

De beschrijving der wegen zou onvolledig zijn, indien ten slotte niet vermeld werd de binnenweg naar Tappalang, welke de beide hoofdplaatsen der landschappen verbindt en in 6 à 7 uren is af te leggen. De kustweg vordert twee marschdagen, zoodat de eerste in een ware behoefte voorziet.

Een ruwe berekening van de lengte der verschillende trajecten doet zien dat in het landschap Mamoedjoe ± 300 K. M. weg in de laatste twee jaren is aangelegd, waarbij dan het woord „weg" in dien zin moet opgevat worden dat daaronder ook vallen de 1 tot 2 M. breede bergpaden.

KAMPONGS.

Om de baai van Mamoedjoe groepeeren zich een rij kampongs, welke inderdaad op dien naam aanspraak kunnen maken, zijnde zij vrij groote huizencomplexen. Noordelijker worden deze huizengroepen alleen nog aangetroffen in Kaboeloean, Belang[2], Sempaga, Loemoe, Boedoe-Boeding, Toemboe, Kamboening, Carossa, Masimboe, Pasangkajoe, Pangiang en Bambalamoto, in het algemeen dus aan de monding der grootere rivieren.

Overigens moeten de op de schetskaart aangegeven kustplaatsen beschouwd worden als de namen van kleine bevolkingsgroepen, in het centrum waarvan één of meer goede huizen gebouwd zijn, doch die voor het grootste gedeelte verspreid daarom heen wonen in primitieve ladanghuisjes.

In de Toradjalanden wordt dikwijls de plaats, waar één

groot huis verrezen is, met den naam van kampong bestempeld, zoodat op die wijze kampongs met 1 of 2 geregistreerden voorkomen. Zelden tellen de Toradja nederzettingen meer dan 3 à 4 reuzenhuizen, op een hoog punt gebouwd; een uitzondering daarop maakt Rante-Mambië, dat gesticht is op een kleine hoogvlakte, welke ruimte biedt voor ± 20 woningen.

In bijlage IV zijn de namen der kampongs, districtsgewijze, vereenigd, met vermelding van de namen der kapala's.

KLIMAAT.

Evenals in Tappalang is het moeilijk een scherp begrensde indeeling der moessons te maken. Al waait in den eenen tijd van het jaar de wind meer uit dezen in een ander tijdvak meer uit een anderen hoek, waaien, ja stormen doet het in beide jaargetijden en zijn de uitzeilende prauwen nooit zeker zelfs een halven dag lang bestendigen wind te houden.

Plotseling komen de stormen aanbruisen en doen de spiegelgladde zee in een minimum tijds bedekken met onstuimige golven. Eerst wanneer dan de zware slagregen doorkomt, bedaren wind en golven. De meest woedende stormen komen echter voor in de maanden December, Januari en Februari.

Uit het bovengeschetste blijkt reeds dat de regenval vrij groot is; tijden van voortdurende droogte komen slechts zelden voor.

Geldt dit alles voor de kust, in het gebergte is het niet veel anders, met dien verstande dat het daar vrij wel dagelijks regent.

Het behoeft geen verwondering te baren dat de Inheemsche bevolking, zorgeloos als zij is en wars van alle hygiëne, veel te lijden heeft van klimaatziekten, koorts en buiklijden, welke bijna het geheele jaar door heerschen.

Tweede gedeelte
Ethnographie.

AFKOMST

Ten einde een beter beeld te verkrijgen van de afstamming der inheemsche bevolking, moet een stap gedaan worden buiten Mamoedjoe en dienen alle Mandharstaten in beschouwing genomen te worden. Zij allen toch rekenen zich tot één stam, die weder verwant is met de bevolking van de Boegineesche staten, in het bijzonder met Boni, hier Bone genoemd.

De legenden daaromtrent gaan terug tot het ontstaan der wereld, en spreken evenals ons scheppingsverhaal van een eerste menschenpaar, Todibosoeran (man) en Pamoelatan (vrouw), dat rechtstreeks uit den hemel op den G. Sadang neder daalde. Deze berg vormde het eenige stukje land dat uit den wereldchaos gevormd was, overigens was alles nevel.

Uit dit echtpaar werden zeven kinderen geboren, waarvan de oudste een meisje Toridjene was.

De nevels werden tot wateren, die den G. Sabang omspoelden en noodden tot varen, waarom de zeven kinderen ieder zich een bootje bouwden en daarin op avontuur gingen. Op een nacht dat Toridjene rustig in haar prauwtje sliep, daalden plotseling de wateren en bevond zij zich den volgenden morgen gestrand op den G. Kapoesañg waar haar prauw ten huidigen dage in versteenden vorm te zien is.

Zij werd daar gevonden door Pongko Padang, die eveneens van den G. Sadang kwam, gesproten met zes broers en zusters uit een nieuw menschenpaar, dat ook uit den hemel was afgedaald. Omtrent het lot der familieleden van Toridjene verluidde verder niets.

Pongko Padang voerde de schoone Toridjene mede naar Toboelawan, daar bouwden zij zich een paalwoning, waarvan

één paal nog slechts is overgebleven en te herkennen is, omdat hij de eenige is, die in den grond rust, overal elders zijn de stijlen boven den grond op steenen geplaatst. Deze paal maakt nog deel uit van een huis, dat vergaan en weder nieuw opgebouwd moge worden, onze paal weerstaat den tand des tijds en wordt streng in eere gehouden door de bevolking, omdat bij zijn val tevens het einde der wereld daar is.

Toridjene en Pongko Padang vermenigvuldigden zich: uit hunne zeven kinderen werd een elftal geboren, dat zich in alle richtingen verspreidde en de stichter werd van de Pitoe Oeloena Salo en de Pitoe Babawa Bimanga.

De eerste waren:
Toboelawan
Boné
Doeri
Galoempang
Masoempoe
Enrekang
Nosoe [Mamasa]
de tweede bestonden uit:
Boné
Binoeang
Balanipa
Pemboan
Tjenrana
Tappalang
Mamoedjoe.

Verschillende andere legenden zijn nog in omloop, doch in hoofdzaak komen zij neer op hetgeen hierboven werd medegedeeld. Verschillende stammen eigenen zich meermalen een zelfde nenek toe, zoodat het moeilijk is een volledigen stamboom te construeeren; toch is dit beproefd in bijlage IX, waarbij onder de namen is aangeteekend van welken stam de dragers daarvan de stichters waren.

Uit alles valt echter af te leiden, dat de kustbewoners

bestaan uit een vermenging van Toradja's met een ras van anderen oorsprong, dat blijkbaar zich aan de kusten is komen vestigen. Dit zal nader blijken bij de behandeling der zeden en gewoonten.

De afstamming speelt in deze landen in de onderlinge verhouding der bevolkingsgroepen een gewichtige rol, in velerlei zaken is dit merkbaar, waardoor het tot een juist inzicht noodig is, om in het kort voor iederen stam deze te behandelen.

De kustkampongs bestaan tot Kamboening uit te Mamoedjoe in engeren zin; in het Noorden hebben zich andere stammen gevestigd, wier afkomst later behandeld zal worden.

Soemare en Toepandoeloe vormden met de to Lebani oorspronkelijk een onderdeel van de to Alambië. In de heuvels boven de baai van Mamoedjoe, hebben zich to Batang en to Sinjonjoi gevestigd.

De eersten hebben tot stamvader Taädjoang en hooren thuis in Boteng [Mandhar]. Hunne verhuizing had op de volgende wijze plaats.

De Mamoedjoeërs kwamen in opstand tegen hun vorst, doodden hem, waarop de zoon vluchtte naar Toli[1]. Tevergeefs poogde de hadat van Mamoedjoe dezen te bewegen tot terugkeer, waarop de vorst van Balanipa werd uitgenoodigd een maradia aan te wijzen. Deze bestemde voor dit ambt een zijner familieleden Lamaribabo, die verklaarde zijne betrekking alleen te willen aanvaarden als de Pitoe Babana Binanga en de Pitoe Oelana Salo hiermede instemden.

De maradia van Balanipa droeg daarop de toemakaka's van Ranteboelawan, Mambië, Rante Saloebanoea, Pamosean, Aralé, Toboelahan, Saloerindoe, Boteng en Tabang op om de reis overland te aanvaarden naar Mamoedjoe, hetwelk herkenbaar zou zijn aan het eiland in de baai.

In eene vergadering onder voorzitterschap van den Indo-Karamena van Aralé, werden de to Boteng aangewezen, als de vertegenwoordigers der Toradja stammen. Te Mesila

boven Mamoedjoe aangekomen, werden zij door den tomakaka der to Sinjonjoi naar de kust geleid en werd achter de tegenwoordige kampong Bonèpaäs, een verdrag bezworen (op een plaats nu nog aangegeven door twee bijzondere steenen) dat de tomakaka der to Boteng zou waken in het gebergte over den Maradia van Mamoedjoe, terwijl deze hun zou beschermen tegen aanvallen van de kust.

Hiertoe gaf de Maradia aan den Poewata karema 40 geweren, een vaandel en een trom, veroverd in een krijg te Sintang op Java, terwijl deze Poewata, middels den Ande Goesoe van Karema de aanrakingen met de to Bateng zou onderhouden.

Tot heden beschouwt deze stam zich als de waker over den Maradia en mag daarom nimmer zich ver verwijderen van zijn tegenwoordige standplaats.

De to Sinjonjoi zijn van hooge afkomst, neneh Dilomalé, een der afstammelingen van Pongko Padang, ging naar den Oedoeng Besi (boven Mamoedjoe) huwde daar met een anaqdewata (Godenkind), en werd daarmede de stichter der Sinjonjoi.

De Pabitjara in den hadat van Mamoedjoe sloot broederschap met den stam en geleidde de dochter van Deilamale naar den Maradia. Slechts gehuld zijnde in een kleed van karoro, gaf de Maradia haar een sarong, hetgeen in die tijden beteekende dat zij zijn eigendom werd. De to Sinjonjoi wilden dien smaad wreken, doch werd na langdurige onderhandelingen de vrede gesloten en met groote plechtigheid het huwelijk voltrokken tusschen den vorst en de Toradjasche schoone. Deilomale weigerde als pasorang goud, kleeren of slaven aan te nemen doch vroeg en verkreeg bevestiging van zijn toenmalig gebied, het vischrecht langs de kust van Tomoehi tot Noni op de diepe plaatsen waar de visch gevangen wordt met giftige vruchten of wortels. Evenzeens werd hem het vischrecht toegekend op de S. Rimoekoeng en Bonepaäs en aan het strand tusschen die beide riviertjes of liever werd dit gedeeld met de to Mamoedjoe.

In het gebergte aan de kust tot Kaloekoe hebben vele Toradja nederzettingen zich gevormd, welke alle afkomstig zijn van de Toradja districten en dus niet afzonderlijk behandeld behooren te worden.

Het stroomgebied der Kaloekoe rivier is bewoond door een vijftal stammen, bekend onder den verzamelnaam van to Kean onder een gemeenschappelijk hoofd. De hoofdstam vormen de to Sandoang, afkomstig van Toboelawan, en hebben tot stamvader Daeng of Poeëna Mangèndé, zoon van Detoemanang. Door het huwelijk van een zijner afstammelingen, Dola met Tahabinugang, zijn zij verwant met de to Mamoedjoe.

De vier andere stammen zijn de to Pamosean, to Popinga, to Mekanta en to Lomika.

De eerste zijn afkomstig van de Oeloe Mamoedjoe en heel vroeger van Pamosean op Mandharsch gebied, de tweede van Ranteboelawan, de derde van Maloenda, en de vierde van Mehamma in het Karamagebied. Deze laatste zijn voornemens hunne oude woonplaatsen, waaruit zij zijn verdreven door oorlogen met to Mamoedjoe, thans weder op te zoeken.

Het eerste zuivere Toradja district dat ontmoet wordt op den weg naar de bovenstreken is Toboelawan, bewoond door:

to Poboelahan
„ Kalang
„ Malelekang
„ Pakoe
„ Saloelejang
„ Langsa
„ Peoehangan
„ Tiwoe
„ Dengen.

Dit district, de bakermat van alle Mandharsche Toradja's, was tot vóór onze komst in een geheimzinnig waas gehuld.

Iedere kustbewoner, die eene poging waagde om dit te betreden, moest deze met den dood bekoopen, daar bij zijne komst de dag in nacht veranderde; verbazing over en be-

wondering voor de macht der compania was merkbaar, toen deze ongestraft deze oorden kon betreden.

Reuzen bergsteenen wijzen de plaatsen aan waar de aardgeesten of kalone-bosis, kenbaar aan hunne staarten, eertijds uit de onderwereld opstegen.

Dank zij een dapperen nenek die daarin afdaalde en in den strijd de overwinning behaalde, konden de toegangen voor goed afgesloten worden.

Een witmetalen gong werd als buit naar boven gebracht en door het nageslacht bewaard.

Van de hooger opgenoemde stammen hebben de to Toboelawan en hun loten de to Saloelejang, to Langsa en to Peoekangan daar immer gewoond. De overigen zijn emigranten uit het Karamagebied en eertijds herwaarts uitgeweken om te ontkomen aan de voortdurende plunderingen, waaraan zij blootstonden. In het Toboelawan gebied woonden zij veilig, zijnde dit van oudsher een asyl.

Nu in de laatste twee jaren de overtuiging gevestigd is dat onze occupatie eene blijvende zal zijn en voor goed een einde gekomen is aan onderlinge oorlogen, trekken deze stammen langzamerhand terug naar de woonplaatsen hunner voorvaderen.

Het tweede Toradjadistrict, omvattende het stroomgebied der Aralérivier — natuurlijk voor zoover zij op Mamoedjoesch gebied stroomt — wordt bewoond door de

to Aralé
„ Saloerindoe
„ Bamban
„ Oehailanoe
„ Raleana
„ Oehaidoeë

De eerste stam werd gesticht door Daeng Tomanang, een der 11 kleinkinderen van Pangko Padang. Afstammelingen daarvan hebben elders een bestaan gezocht en gaven aanleiding tot het opkomen der to Raleana, to Oehaidaoe en to Kopeau (deze laatste op Tappalangsch gebied).

De to Saloerindoe, hoewel sedert onheugelijke tijden gevestigd in het Aralédal, zijn van oorsprong to Rantoboelawan, die onder Toumakadiboentoe's leiding herwaarts kwamen.

De to Bamban hooren feitelijk thuis in het Mambiëdal, doch scheidde een 50 jaar geleden een deel van den stam wegens onderlinge veeten zich af en trok onder leiding van den vader van het tegenwoordige hoofd het scheidingsgebergte over en vroeg en verkreeg vergunning van den Indo karawene zich in het Aralédal te vestigen.

De to Oehailanoe behooren van ouds onder het gezag der to Aralé, al weten zij in Poeë Denipa een eigen nenek aan te wijzen.

Het derde district boven, omvattende het stroomgebied der Mambiërivier, is bevolkt door de:

to Mambië
" Loka
" Tapalina
" Bamban

De to Mambië hebben tot voorvader Daeng Matana, een van het bekende elftal.

De to Loka en to Tapalina zijn respectievelijk gesticht door nenek Tomebadjo-ampalang en Tabelajang Poeana Topen, beiden kleinkinderen van Daeng Matana van Mambië. In de to Loka is ook veel Bambanbloed gemengd.

De to Bamban zijn gesproten uit Nenek Tami van het elftal en vormen oorspronkelijk één stam met de Bambans om het Aralédal en van Salomahanam.

Het vierde district, gelegen in het stroomgebied der Karama-rivier, strekt zich tot aan de kust uit. Aan de monding is Sempaga gesticht door to Mamoedjoe en bestaat thans voor een groot deel uit Mandhareezen. Ook de andere nederzettingen in de nabijheid, met name Pawaso, Poniki, Banoea Baroe en Kalending zijn van dezelfde origine.

De bergstreken worden bewoond door de to Mangkir of

to Maki, die afstammelingen zijn van Talabina, wier woonplaats gelegen was in Loeë, tusschen de tegenwoordige kampongs Lamboe en Limboeng.

De to Maki hebben zich gesplitst in tal van andere stammen, welke, als zijnde van denzelfden oorsprong, hier niet vermeld zullen worden. Tot in boven Loemoe in het Lelingsche worden to Maki aangetroffen t. w. de to Toemagissé, to Rante, to Panasoean en to Pakoe.

In het district Boedoe-Boeding wonen aan den bovenloop der rivier van dien naam Toradja's, die vermoedelijk afkomstig zijn van Boven-Loemoe. Bovendien hebben zich eenige to Bada daar gevestigd, die oorspronkelijk als rotansnijders zijn uitgekomen.

Nabij Kamboening te Solo Biroe wordt eene néderzetting aangetroffen van to Pimboeni, een Toradjastam, die afkomstig is van Bololi, doch het onderspit delvende in een oorlog met Kolawai, afgezakt is naar de kust en aldaar gastvrij ontvangen werd door hadatleden te Boedoe-Boeding woonachtig.

De beide noordelijke districten Carossa en Pasangkajoe huizen eene bevolking van geheel anderen oorsprong dan de kustbewoners en de Toradja's der Zuidelijke districten.

Zij worden bewoond door zulk een mengelmoes, wat de afkomst betreft, dat het aan een gemakkelijk overzicht zou schaden hier voor ieder plaatsje op te sommen uit welke elementen de bevolking bestaat, weshalve de gegevens daaromtrent vereenigd zijn in bijlage VIII.

De afkomst der to Pimboeni was tot heden niet op te helderen, alleen is bekend, zooals hierboven reeds werd gezegd, dat zij te Bololi thuis behooren.

De to Pantelaboe stammen uit Holahoe, waar de Goden den eersten mensch schiepen uit de kleiaarde en den naam gaven van Tanapinonoe. Visschende in de Rano Dongi haal-

de hij de schoone Into sadenoe uit het water op. Hunne echtverbintenis werd gezegend met drie kinderen. Isalante ging naar de Oeloe Carossa en werd de stichtster der to Pantelaboe; Tomane Boentoe werd de stammoeder der Toradja's van Paloppo, terwijl Izabea op de plaats harer geboorte bleef wonen.

De to Baras komen om den G. Parigi dicht achter het kustplaatsje Masimboe gelegen. Uit de Baïlo, een zeer fijne plant, wier aren een soort vogelzaad leveren, werd de eerste mensch, Pagama gevormd. Deze wist bij het visschen een groote visch — Tinado — machtig te worden, waaruit bij het opensnijden van den buik, eene vrouw Ilinggira genaamd, te voorschijn kwam. Hun werden twee jongens geboren, Tondalaboea en Santilana.

De laatste ging op een goeden dag met een kip onder den arm naar den nabijzijnden G. Salaga, zette ze op den grond, welke zich opende om de maagd Lagaligo door te laten. Natuurlijk werd zij zijne vrouw, zeer tot spijt van zijn broeder, die mede op het bekoorlijke meisje verliefd was.

Tondalaboea zon daarom op eene list om bezitter der vrouw te worden en ging met zijn broeder op zekeren dag uit zeilen. Na een lange reis zond hij zijn broeder naar den wal om een bamboe te kappen tot vernieuwing der tuigage. Hij gaf echter opdracht de bamboe met het topeinde voorttetrekken.

Hierdoor bleef deze overal haken en schoot het werk niet op. Tondalaboea maakte hiervan gebruik onder zeil te gaan naar huis.

Na volbrachten arbeid stond Santilana wanhopig aan den oever en smeekte den Goden om hulp.

Een haai kwam aanzwemmen, liet hem op zijn rug plaats nemen en bracht hem zoo vlug voorwaarts dat hij vóór zijn broeder thuis kwam. Hij verborg zich echter om te zien, wat deze in zijn schild voerde.

Tondalaboea stapte aan wal, deelde aan Lagaligo het overlijden van haar man mede en trachtte door zoete woord-

jes haar hart te winnen. Hieraan kwam een einde door de verschijning van haar man. Het echtpaar begreep evenwel dat het beter was de beide broeders te scheiden en gingen Santilana met zijn vrouwtje onder zeil naar gastvrijer kusten. Op die wijze werden zij de stichters van eene nederzetting aan de Tominibocht, welke den naam kreeg van hunne vroeger woonplaats Parigi.

Voor den broeder Tondalaboea, die eenzaam te Parigi was achter gebleven, kwam eindelijk ook uitkomst; op een goeden dag daalde uit den hemel neer de maagd Soembapobaboe, gezeten op een Lindakiboom.

De to Bambaïra eindelijk hebben eveneens hun oorsprong dicht bij de kust. De maagd Impogoema daalde uit den hemel te Salo Pinggu, dicht bij Bambaïra neer. Van Balesang, een plaatsje benoorden Donggala, kwam de jongeling Loedonoeë in een prauw gezeten aan; de prauw werd weder tot een boom, het daarin geplaatste watervat tot een grooten steen.

Dit menschenpaar kreeg eene dochter, Daeng Tasa, die huwde met Idoendoe, die inmiddels te Domboe uit den hemel op aarde was gekomen. Uit dezen echt sproten twee jongens, Impogoema en Tarombo. De eerste ging naar Paloe, de tweede naar Banawa; Impogoema keerde na zijn huwelijk te Paloe naar Bambaïra terug.

Deze Toradja stammen huisden in het gebergte en kwamen alleen naar de kust om te handelen.

Hierin is langzamerhand verandering gekomen door de vestigingen van Boegineezen en kust-Paloe's, welke in de laatste 40 à 50 jaren verrezen zijn, aanvankelijk voor handelsbelangen, later wegens de bijzondere geschiktheid van den bodem voor klappercultuur. Bij die Boegineesche nederzettingen kwamen zich mettertijd Toradja's uit Paloe aansluiten zooals to Kalawi, zelfs to Bada, die gemakkelijker hun ladangs aan de kust konden maken, en bovendien gezocht waren als rotansnijders.

UITERLIJK VOORKOMEN EN GEAARDHEID.

De kustbewoners van Mamoedjoe komen in uiterlijk voorkomen en geaardheid natuurlijk min of meer overeen met hun rasgenooten van Tappalang. Toch maken zij een flinker indruk, zij bezitten meer handelsgeest en energie, en schijnen in dat opzicht overeen te komen met de bewoners der zuidelijke Mandharstaten.

Het zijn flinke zeevaarders, die door hun veelvuldig verblijf in prauwen, goed ontwikkelde borst- en armspieren bezitten. In sterkte der beenspieren staan zij achter bij de Toradja's, die in hun bergen beter in de gelegenheid waren hun beenen te ontwikkelen.

De kennismaking met de Toradja's is een aangename; terwijl de kustbewoners bedaard, eenigszins deemoedig van houding en slaw van aard zijn, munten de Toradja's uit door vroolijkheid en eerlijkheid, ook tegenover ons uiten zij zich onbevreesd en missen geheel de wellevendheidsvormen, die aan de kust op prijs gesteld worden. Zij zullen voor meerdere ontwikkeling in de toekomst ongetwijfeld een goeden aanleg blijken te bezitten en zien nu b. v. reeds het groote nut in van goede verbindingen met de kust voor hunne handelsbetrekkingen.

Overigens mag de beschrijving indertijd van de bewoners van Tappalang gegeven, hier mede van toepassing verklaard worden.

BEVOLKINGSSTERKTE.

Deze wordt geschat op 30000 zielen.

KLASSEN INDEELING.

Aan de kust wordt de bevolking verdeeld in vier klassen:

de vorstelijken
de badat
de vrijen
de slaven.

Tot den Radjastand behooren zoowel de personen van zuiver vorstelijken bloede, als die van gemengd bloed, de z. g. radjasparoe.

Deze gemengde huwelijken, altijd van mannen van vorstelijken bloede met vrouwen van lager afkomst — nimmer omgekeerd — komen veel voor; zoodra een radja echter huwt met een vrouw van zuiver bloed, moet hij zijne andere vrouwen verstooten, zij duldt geen medemededingster naar de liefde van haar echtgenoot naast zich.

Al mogen langzamerhand de scherpe afscheidingen tusschen de klassen verdwijnen, aan hen, die vorstelijk bloed in de aderen hebben, wordt nog steeds veel eerbied bewezen.

De tweede klasse wordt gevormd door de voornamen — een soort adel dus — waaruit de hadatleden gekozen worden.

De derde klasse bestaat uit de vrijen, welke al meer en meer bestemd zijn om samen te smelten met de vierde klasse, de slaven, nu de slavernij en pandelingschap weldra geheel tot het verleden zullen behooren.

Bij de Toradja's worden drie klassen aangetroffen, waarvan de tomahakastand de voornaamste is.

SLAVERNIJ EN PANDELINGSCHAP.

De slavernij en de aan haar verwante pandelingschap bloeiden eertijds zeer in dit land.

Door de anak radja's met hun aanhang werd een geregelde slavenhandel gedreven, waaruit zij hunne voornaamste inkomsten putten.

Zij waren in het bezit van een groot aantal geweren, waarmede benden uitgerust werden, die op avontuur uitgingen, hetzij in naburige landschappen, hetzij in de Toradjalanden. Vooral het Karamagebied heeft zwaar te lijden gehad van die strooptochten, welke voor een groot deel oorzaak zijn van de groote stamverhuizingen uit de Karamastreek naar Toboelawan en van het stichten der Toradja kampongs op de ongenaakbaarste bergtoppen.

Ook de Toradja's uit het Aralé en Mambiëdal, die gewoon waren hun ladangs dicht aan de kust te komen maken en enkele afdeelingen der to Boteng, hadden veel van deze slavenhalers te verduren.

Zoo mogelijk bloeide het pandelingschap nog meer; voor een kleine schuld werd de weerlooze kampongbewoner pandeling en kon zijn heele leven werken voor zijn heer zonder uit de schuld te komen. Zijne kinderen werden slaven, daar door het betalen der pasorang (bruidschat) bij het huwelijk de schuldenlast steeg.

Toch hebben nimmer de slavernij en pandelingschap die harde vormen aangenomen welke in andere werelddeelen dikwijls voorkomen. De slaven hadden een betrekkelijk zacht lot, behoefden niet altijd ten huize te blijven van hun heer, doch konden veelal een eigen haard stichten mits zij een deel hunner inkomsten aan hem afstonden of enkele dagen per maand opkwamen om hem in zijn werk behulpzaam te zijn. Zij genoten daarvoor de bescherming van hun patroon.

Was deze te streng, dan vluchtten zij elders heen en werd de zaak gewoonlijk geschikt door overname der slaven en door betaling der schuld voor de pandelingen.

Wendden zij zich tot een vorstelijk persoon, dan kon de eigenaar ze terugvoeren, mits hij een zeker bedrag betaalde als losprijs, gewoonlijk een paar blokken wit goed of 5 tot 10 realen.

De verkoopsom van slaven bedroeg in doorsnee 30 realen voor den man, 40 voor een vrouw.

Thans is ingevolge een besluit van Maradia en Hadat, genomen in de hadatvergadering van den 12[en] Juni 1908 de slavernij en pandelingschap afgeschaft en werd hiervan een schriftelijke verklaring ingediend.

Het zou evenwel dwaasheid zijn te vermeenen dat met één pennestreek deze instellingen, wortelende in de volkszeden, tot het verleden behooren. De sporen hiervan zullen nog langen tijd zichtbaar blijven.

Vele z. g. poesakaslaven, die van ouder op kind steeds bij

de zelfde familie zijn geweest, zijn daarvan een deel gaan uitmaken en worden inderdaad in den familiekring opgenomen. Zij weigeren meermalen beslist op eigen beenen te staan en voelen zich gelukkig onder de oude verhoudingen.

Nog langen tijd zal verloopen alvorens door het toenemen van de ontwikkeling der bevolking en het vermeerderen van onzen bestuursinvloed de laatste overblijfselen verdwenen zullen zijn.

Veel tact is dikwijls noodig bij de regeling van schuldzaken, welke ten slotte vermomde slaven- of pandelingen kwesties blijken te zijn, al wordt ook strikt vermeden deze woorden in het geding te gebruiken.

Bij de zuivere Toradja's komt de slavernij onder hare beide vormen weinig voor. De enkele slaven, die daaronder werden aangetroffen, hebben gretig van de verkregen vrijheid gebruik gemaakt om naar hun stam-kampongs terug te keeren en durven de vroegere eigenaars uit vrees voor de machtige hand der compania geen represaille maatregelen nemen. De enkele maal dat zulks wel gebeurt, haasten de oude slaven zich om hun beklag te doen bij het bestuur.

GODSDIENST.

De kustbewoners belijden allen den Mohammedaanschen godsdienst; van de bergbevolking zijn de to Maki uit het Karama gebied, het geheele Toboelawandistrict en in Aralé en Mambië de to Bamban den Heidenschen eeredienst getrouw gebleven.

Omtrent de Mohammedaansche Toradja's kan hetzelfde getuigd worden als van hun rasgenooten in Tappalang. Zij zijn van hun Heidensche buren alleen te onderkennen door hunne onthouding van het eten van varkensvleesch. Aan het geregeld opzeggen der dagelijksche gebeden wordt geen oogenblik gedacht, nergens is een spoor van een missigit of langgar te ontdekken, en zelfs worden de oude Heidensche feesten nog evenzeer in eere gehouden als bij de echte Heidenen.

Alleen eens in het jaar aan het einde der poeasa vereenigt de stam zich in een groot huis of aan een kali in het gebed.

Het vasten in de poeasa wordt òf in het geheel niet òf slechts enkele dagen volgehouden.

Pitara en Zaka zijn heel bescheiden, beide een kati rijst of 10 duiten, welke komen aan de goeroe's; de hoofdgoeroe strijkt daarvan weder het leeuwendeel op.

Eindelijk zijn de sporen van het Mohammedanisme duidelijk zichtbaar bij het begrafenis ceremonieel.

Van godsdienstig fanatisme is natuurlijk geen sprake. Heidenen en geloovigen wonen vreedzaam bijeen, zonder dat bekeeringszucht de goede verstandhouding komt verstoren.

Aan de kust heerscht een meer opgewekt godsdienstig leven en vermeerdert dit zelfs in den laatsten tijd merkbaar, getuige den bouw van langgars in verscheidene kampongs. Ook het aantal bedevaartgangers is toenemende. Toch is niet in het minste sprake van fanatisme en laat het godsdienstonderwijs veel te wenschen over. Zelfs te Mamoedjoe bestaat slechts een langgar, terwijl alleen te Loewoe en Carossa bepaalde missigits verrezen zijn.

De voornaamste plaats onder de geestelijken van het geheele landschap bekleedt de kali van Mamoedjoe, wiens invloed ongeveer tot Carossa reikt.

Deze wordt te Mamoedjoe bijgestaan door den katte, door bidals en djodja's of doja's, terwijl verschillende belezen personen als goeroe optreden. Een bepaalde priesterraad bestaat hier evenmin als in Tappalang, al worden de geestelijken hier meer geraadpleegd in huwelijks- en erfrechtzaken. In deze laatste moet echter nu en dan Maradia en Hadat hulp verleenen, die dan 10% van den boedel voor hun bemoeienis ontvangen.

De pitara en zaka worden vrij getrouw opgebracht en bedragen gewoonlijk de eerste 5 kati rijst of een kwartje (voor de armen 10 duiten) de tweede één reaal per 40 realen en van de padie 100 bossen per duizendtal.

Deze inkomsten komen ten goede aan de geestelijkheid, die ze onderverdeelt naar reden van de belangrijkheid harer betrekking; ook wordt een deel afgezonderd voor de armen des lands.

Voorts trekken zij nog eenig voordeel uit hunne diensten bij het sluiten van huwelijken, en bij het volbrengen der voorgeschreven plechtigheden bij begrafenissen.

Hoewel dus zooals reeds werd gezegd het godsdienstig leven opgewekter is dan in de binnenlanden, mag hieruit niet de gevolgtrekking gemaakt worden, dat het Mohammedaansch geloof diep wortelt; het leeuwendeel der bevolking verricht niet stipt de gebeden en worden missigit en langgar alleen Vrijdags eenigszins bezocht.

De vasten worden door een kleine groep goed volgehouden, de overigen blijven hun goede voornemen slechts een deel der maand Ramelan getrouw. Aan het einde der poeasa is het druk feest in den lande, ziet men een groote stoet zich naar het huis van den Maradia begeven om hem geluk te wenschen met den afloop en wordt een groot feestmaal aangericht, waarop door den kali vooraf Allah's zegen is afgesmeekt.

Onder het Mohammedaansche kleed schuilt nog de oude Heiden, verschillende feesten zijn van zuiver Heidenschen oorsprong, doch worden door Hadji's even goed bijgewoond als door den gewonen man. Geregeld ieder jaar worden de booze geesten gedurende een week het leven in de kampongs moeilijk gemaakt door speciale feesten, waarna een prauw van koemba gemaakt, te water gelaten wordt, rijk beladen met lekkernijen, en versierd met nagemaakte vogels. Deze prauwen moeten afdrijven naar zee, en daarmede de booze geesten, in hun gezelschap medevoerende de booze ziekten, welke de kampong zouden kunnen teisteren.

Mocht in den loop van het jaar een of andere ernstige ziekte de menschen bezoeken, dan worden de booze geesten opnieuw bezworen door onder een grooten boom of aan het strand een stellage op te richten en daarop allerlei eetwaren

uit te stallen dienende tot verzoening der geesten, een en ander vergezeld van het prevelen van tooverformulieren.

HUWELIJK.

Omtrent het huwelijk der kustbewoners behoeft niet uitgeweid te worden, daar in hoofdzaak hierop de beschrijving van toepassing is, indertijd in de nota over Tappalang gegeven.

Een paar kleine afwijkingen zijn alleen de vermelding waard. Als eerste poging tot het tot stand brengen van een huwelijk wordt door de ouders van den a. s. bruidegom het Pamboeainganga gebracht aan de ouders der toekomstige bruid, bestaande uit een bedrag van 1 tot 8 rijksdaalders, afhankelijk van den stand.

Dit geld mag niet teruggevorderd worden, ook al gaat het huwelijk niet door.

De boea-loa bedraagt steeds $^1/_{10}$ deel van de pasorang. Zij wordt verzameld op een poesakaschaal uit bijdragen van de familieleden van den bruidegom en mocht dit niet genoeg opbrengen, aangevuld door den bruidegom. Deze boea-loa komt voor de helft aan de moeder der bruid, terwijl de andere helft verdeeld wordt onder den Maradia en Hadat en de geestelijkheid.

Een eigenaardige plechtigheid is het me'boengkis op den derden dag na het huwelijk. De jonggehuwden nemen plaats op 5 (soms 7) klappers aan één steel nog vereenigd, de vrouw ter rechterzijde van den man. Vóór hen worden 3 witte kommen geplaatst, waarvan de middelste met zee-, de andere met rivierwater gevuld wordt. Om dit alles wordt eene afsluiting gemaakt van wit goed of ook wel van klapperblaren. Daarna wordt een streng wit garen losjes om het echtpaar gewonden, en de uiteinden vastgehouden door 2 oude gehuwde vrouwen. De sanro brengt een witte kom, een spiegel, drie kaarsen (ook wel twee) en wat honig. De spiegel wordt in de kom gezet, de kaarsen op den spiegel en na ze besmeerd te hebben met de honig worden de

kaarsen ontstoken. De sanroe besprenkelt de jonggehuwden achtereenvolgens met water uit de drie kommen, en vegen zij elkaar droog. Hierop neemt de sanroe de kom met den spiegel op, laat één voor één daarin kijken, zwaait haar driemaal om de hoofden van het echtpaar, waarna man en vrouw zich beijveren de drie kaarsen uit te blazen. Geschiedt dit door hen beiden gelijktijdig, dan belooft het een gelukkig huwelijk te worden, in het andere geval zal degene, die het laatste blaast, het eerste sterven.

De pasorang, waarvan hierboven sprake is, bedraagt gewoonlijk 20, 40 tot 120 realen, alnaarmate van den stand.

Bij radja's en aanzienlijken wordt zij voldaan in geld, bij de kampongbewoners geheel in goederen of half om half. De goederen bestaande uit klamboe's, blokken wit of rood goed, presenteerschalen, worden dan veel hooger getaxeerd dan in de werkelijkheid de waarde bedraagt.

Een vereenvoudigde vorm van trouwen is het kawin sirih, waarbij onder het genot van pinang en sirih het huwelijk door den geestelijke wordt ingezegend. Hiervoor krijgt hij een belooning, verband houdende met de grootte der pasorang, welke wel vastgesteld wordt doch niet betaald. Desgewenscht kunnen in later tijd de feesten gegeven worden, die bij het kawin sirih achterwege zijn gebleven.

In het Noorden des lands wordt door de Toradja's en bewoners van Paloesche afkomst de Kaëlische adat gevolgd, die lang niet zoo ingewikkeld is als de Mamoedjoesche.

De ouders van den aspirant-echtgenoot gaan een bezoek brengen bij die der aanstaande bruid en bieden hun sirih aan.

Wordt dit aangenomen, dan volgt een tweede bezoek, waarbij de besa (huwelijksgift) wordt uitgereikt, bestaande uit een kain, een klewang, een lans en 44 realen (bij aanzienlijken hooger). De bruidegom mag daarop de woning zijner bruid betreden en blijft bij haar inwonen, zoogenaamd om eerst vertrouwd te raken met zijne aanstaande

vrouw, waarna de geestelijke het huwelijk inzegent. De laatste plechtigheid wordt echter veelal langen tijd uitgesteld, zoodat zij eerst plaats heeft, als er reeds eenige kindertjes rondspringen.

GEBOORTE.

Hieromtrent zij weder verwezen naar de nota over Tappalang. In de zevende maand der zwangerschap worden familie en kennissen onthaald op gebak ten einde het kind bij de geboorte een goede ligging te verzekeren en de bevalling daardoor een lichte te doen zijn.

De geboorte werd vroeger gevierd door het lossen van schoten uit geweren of kanonnen, het spelen op de gemang en indien de jonggeborene een zoon is, ook wel met het menari.

Bij de Toradja's en armeren aan de kust hebben deze feestelijkheden niet plaats.

Omtrent de scheiding zij weder verwezen naar de nota over Tappalang. Als aanvulling diene dat als een bewijs van scheiding wordt beschouwd het zenden van een broek, baadje en hoofddoek door de vrouw aan den man. Ook een plechtige verklaring in het bijzijn van familie en kennissen is geldig.

BESNIJDENIS.

De besnijdenis geschiedt als bij de Tappalangers. Alleen de leeftijd, waarop deze plaats heeft verschilt voor de onderscheidene streken en varieert van 7-9, van 9-12, van 12-15 jaren (in het Noorden) voor jongens en voor de meisjes van 7-9, van 5-6 jaar, ook wel zoodra zij pas kunnen loopen.

De betaling is eveneens dezelfde, alleen bij enkele stammen wordt voor het besnijden niets betaald. Bij de anaqradja's gaat de besnijdenis gepaard met groote feesten.

TANDENVIJLEN.

Als in Tappalang.

Het loon verschilt hier en daar alleen. De gewoonte van het tandenvijlen begint echter merkbaar te verminderen.

OVERLIJDEN.

Het ceremonieel bij begrafenissen in zwang komt mede overeen met dat in Tappalang gebruikelijk, moge ook het aantal papis, en pajoengs verschillen.

Ter aanvulling diene dat bij begrafenis van vorstelijke personen op de draagbaar, waarop het lijk gelegd is, vier personen plaats nemen met een pajoeng in de hand, terwijl hoofd en voeten van den afgestorvene door andere personen, op de baar zittende, worden vastgehouden.

Hierdoor wordt het benoodigde aantal dragers zeer aanzienlijk.

Op de tweede en derde baar zetten zich twee pajoengdragers.

Het aantal papi's bedraagt 3 $\times$ 9.

Vroeger werd het graf van aanzienlijken bewaakt door een poesakaslaaf, gedurende een maand, waarvoor hij zijn vrijheid herkreeg.

GRONDBEZIT.

Individueel grondbezit bestaat in Mamoedjoe feitelijk niet; wel heeft iedere stam beslag gelegd op een zekere uitgestrektheid grond, binnen welks grenzen outsiders geen tuinen mogen aanleggen of in het algemeen producten inzamelen zonder toestemming van den stam.

Dit voorbehoud in het oog houdende kan een ieder een stuk grond in gebruik nemen, hetzij om een huis te bouwen, hetzij om een tuin aan te leggen of een lading te maken. Zoolang deze grond door iemand geoccupeerd wordt, is deze daarvan de eigenaar, oefent dus een gebruiksrecht uit.

Zoodra hij echter de woning laat vervallen, den grond niet meer bebouwt, gaat dit recht verloren en kan dus ieder ander weder bezit daarvan nemen, met dien verstande dat hij den vorigen eigenaar eerst afvraagt of deze zijn vroeger eigendom nog wenscht te gebruiken.

Mochten op dit terrein boomen gewassen zijn van waarde, dan blijven deze het eigendom van den planter en mag de nieuwe gebruiker daar tusschen geen nieuwe boomen

planten zonder toestemming of liever zonder eene overeenkomst met den planter.

De nieuwe gebruiker behoeft geen schadeloosstelling te betalen, tenzij zulks uitdrukkelijk bepaald wordt.

Hieruit valt dus de regel af te leiden, dat de grond nimmer, de beplanting steeds het eigendom blijft van den gebruiker.

Verkoop van grond kan dus nimmer plaats hebben, verkoop van de zelf geplante boomen en gewassen ten allen tijde.

Deze regeling is oorspronkelijk zeer eenvoudig en zou dit blijven, indien de beplanting van een zeker terrein in handen bleef van één eigenaar. Door verkoop aan verschillende personen, door verdeeling van den boedel bij overlijden, kunnen echter complicaties ontstaan, welke tot heden door Maradia en Hadat werden opgelost, door de gelegenheid te openen den tuin of de aanplant in hun geheel te verkoopen en de opbrengst te verdeelen. Dit gebeurt steeds bij kleine perceelen van sagoepalmen.

Een paar malen kwam het voor dat op een stuk gronds, waar reeds vruchtboomen stonden, door iemand anders nieuwe boomen geplant werden.

Deze laatste werd dan ingevolge den ouden regel in het ongelijk gesteld en veroordeeld den nieuwers aanplant op te ruimen.

In of in de onmiddellijke nabijheid der kampongs zijn groote klapperbosschen, waarin het meerendeel der kampongsbewoners een of meer boomen bezit. Wil iemand daartusschen weder nieuwe boomen planten, dan heeft hij hiertoe vergunning te vragen aan het kampongbestuur.

Veelvuldig is in gebruik het verpanden van klapperboomen of sagoe perceelen. Verkoop hiervan mag niet plaats hebben door den gebruiker; bij verkoop door den eigenaar heeft de geldschieter den voorrang. Daar deze beleening dikwijls tientallen van jaren blijft bestaan, vloeien hieruit in vereeniging met erfeniskwesties, herhaaldelijk zeer ingewik-

kelde civiele gedingen voort, waarin door het overlijden van tal van getuigen en het ontbreken van schriftelijke bescheiden moeilijk een uitweg te vinden is: gewoonlijk wordt met behulp van Maradia en Hadat een minnelijke schikking tot stand gebracht.

Wanneer iemand een geschikt ladangterrein gevonden heeft, behoeft hij dit niet dadelijk open te kappen; het is voldoende dat hij het topeinde van een boom splijt en in de spleet horizontaal een dwarshout bevestigt. Dit geeft hem gebruiksrecht.

Niemand mag feitelijk ladangs aanleggen of tuinen openen, in het algemeen den grond in bezit nemen zonder toestemming van den Maradia.

In de praktijk wordt tegen dezen regel echter dagelijks gezondigd.

In den omtrek van Mamoedjoe bevinden zich eenige perceelen sagoebosch, welke onvervreemdbaar zijn, omdat zij niet het eigendom zijn van bepaalde personen, doch van den Hadat, wier leden, zoolang zij in functie zijn, hierop gebruiksrecht hebben, m. a. w. de volgroeide sagoeboomen ten eigenbate mogen aanwenden.

Hoewel het logisch zou zijn, dat verpanding hiervan niet mag geschieden, heeft niettemin een vroegere baligao zijn deel indertijd verpand en moeten daardoor zijne opvolgers thans steeds een deel der opbrengst uitkeeren aan den beleener.

Eigenaardig is dat den Maradia geen dergelijke perceelen zijn toebedeeld.

Het grondbezit en de rechten op waterleidingen, voor bevloeiing der sawah's in de Toradjalanden vinden bespreking in het tweede aanhangsel.

Ten slotte zij nog vermeld, dat het vorige jaar de vraag gesteld werd of het wenschelijk zou zijn gronden voor huizenbouw door het zelfbestuur in erfpacht te doen geven aan de inheemsche bevolking.

Hierop werd dezerzijds een bevestigend antwoord gegeven en wel om de volgende reden.

Met de intrede van orde en rust en de opleving van den handel, begint Mamoedjoe de aandacht te trekken van Inlandsche handelaren en komen ook reeds Chineezen herwaarts. Langzamerhand zal zich daardoor de behoefte doen gevoelen aan de stichting van een soort handelswijk, hetgeen alleen kon geschieden indien waarborgen worden gegeven voor een langdurig bezitrecht op de geoccupeerde deelen. In deze wijk zullen zoowel de Inheemsche als de vreemde handelaren een plaats moeten kunnen vinden en hebben de eerste door het bouwen van woningen en pakhuizen of opslagplaatsen van meer permanenten aard, behoefte aan dezelfde waarborgen als de uitheemsche.

ERFRECHT.

Voor de kustbevolking geldt de regel dat bij overlijden van man of vrouw, de boedel komt aan de (n) overblijvende.

Na het afsterven van deze wordt de nalatenschap verdeeld onder de kinderen, met dien verstande dat de jongens twee deelen ontvangen tegen de meisjes een. Bij vorstelijke personen hebben alleen de kinderen uit het huwelijk met een vrouw van zuiver vorstenlijken bloede recht op de erfenis.

Bij de Toradja's deelen de kinderen van welke kunne zij ook zijn gelijk op.

In het Noorden is het weder anders gesteld. Bij de bewoners van Kaelische afkomst wordt aan een meisje tweemaal zooveel toegewezen dan aan een jongen, waarmede echter aan de zusters de verplichting wordt opgelegd om hun broeders bij te springen in de betaling van boeten en schulden.

Bij de to Baras deelen broers en zusters gelijk op, met dien verstande dat als de eerstgeborene een meisje is, dit het dubbele ontvangt van ieder der andere kinderen.

Bij de verdeeling van den boedel hebben de priesters of hoofden als regel geen bemoeienis en doen dit de erfgenamen vreedzaam onder elkaar.

Rijzen er oneenigheden dan wordt op plaatsen, waar een kali gevestigd is diens hulp ingeroepen en ontvangt hij voor

zijne diensten 10%, soms zelfs meer, van den boedel. De kali wordt in deze zaak niet bijgestaan door bidal, katte of doja, wel zijn zij gewoonlijk bij de beslissing als getuigen tegenwoordig en kan de kali hun hiervoor eene kleine belooning geven.

Op plaatsen waar geen kali gevestigd of in de nabijheid is, wordt de zaak bij verschil van meening overgebracht bij den hoogsten gezaghebber ter plaatse, niet bij den bidal of goeroe, die daar de priesterlijke functiën waarnemen. Nemen de erfgenamen met diens uitspraak geen genoegen dan is hooger beroep mogelijk bij den kali van Mamoedjoe.

Hebben zij ook daar geen vrede mede, zoo beslissen Maradia en Hadat in hoogste instantie, waardoor zij recht krijgen op 10% van den boedel.

Bij de Toradja's wordt de beslissing ingeroepen van het stamhoofd. Wordt met diens beschikkingen niet ingestemd, zoo wendt men zich tot een hoogeren rechter, d. i. het stamhoofd wiens voorouders volgens de oergeschiedenis eene hoogere plaats innemen onder de afstammelingen van Pongko Padang en Toridjene.

De Toradjahoofden ontvangen echter geen belooning voor hunne bemoeienis zooals hun collega's aan de kust.

Omtrent de verdeeling der bezittingen bij echtscheiding valt aan te teekenen, dat bij schuld van den man de pasorong niet, bij schuld van de vrouw de bruidschat en de huwelijksonkosten wel terugbetaald moeten worden.

Verder krijgt ieder der echtelieden de inbrengst bij het huwelijk weerom, terwijl hetgeen tijdens hunne echtverbintenis gewonnen wordt, gelijkelijk onder hen verdeeld wordt.

RECHTSWEZEN.

Evenals in Tappalang waren de mindere hoofden geroepen om misdrijven en overtredingen in eerste instantie te onderzoeken, doch mochten zij alleen de lichtere strafzaken persoonlijk afdoen, de zwaardere werden gebracht voor een

hoogeren rechter: het hoogste rechtscollege werd gevormd door Maradia en Hadat.

Het zou te ver voeren voor iedere kampong of stam in het uitgestrekte landschap aan te geven, welke weg gevolgd werd bij rechtsgedingen, zooals zulks in de nota van Tappalang is geschied. Voldoende zij te weten dat de neneksgeschiedenis, of liever de weg, welken de voorvaderen gevolgd hebben, alvorens den stam te stichten, ook hierin een overheerschende rol speelt.

De meest voorkomende misdrijven en overtredingen waren:

1 Moord
2 Bloedschande
3 Menschenroof
4 Vergiftiging
5 Tomalawang
6 Diefstal
7 Vechtpartijen

In het algemeen konden alle misdrijven, zelfs de zwaarste afgekocht worden met boeten.

Voor de zuivere to Mamoedjoe waren de gebruikelijke straffen de volgende:

1. *Moord.* Op heeterdaad betrapt kon de moordenaar afgemaakt worden, ook bij opvatting tijdens zijn vlucht. Gelukte het hem het huis van een anak-radja te bereiken, dan kon hij de straf afkoopen met 60 tot 80 realen.

   Bij moord op een anak-radja werd de dader en diens geheele familie gedood.

2. *Bloedschande.* Bij geslachtsgemeenschap tusschen vader en dochter, broeder en zuster, werden de schuldigen aan armen en voeten gebonden en bezwaard met een tampajan vol steenen in zee geworpen. (ngilaboe).

   Bedreven vader en stiefdochter bloedschande, zoo worden beiden als slaaf verkocht, de vader kwam aan den Hadat, de dochter aan den Maradia.

3. *Menschenroof.* De geroofde herkreeg zijne vrijheid, de roover moest bovendien een boete betalen ter waarde

van den geroofde (30 à 40 realen) welk voordeel (toura) kwam aan Maradia en Hadat.

Bedreven anak-Radja's deze daad, dan waren zij straffeloos, mits zij slechts over eenige macht beschikten.

4. *Vergiftiging.* De dader met zijne geheele familie werd verkocht ten voordeele van het landsbestuur.

5. *Tomalawang.* De overspelige vrouw werd slavin van den Maradia, de man van den Hadat.

Op heeterdaad betrapt door den bedrogen echtgenoot, had deze het recht hem te dooden.

6. *Diefstal.* De dief werd gedood, als hij weigerde het gestolene terug te geven of te vergoeden.

Stemde hij hierin toe, dan moest hij de dubbele waarde betalen, waar van de tonka weder kwam aan Maradia en Hadat.

7. *Vechtpartijen.* Bij ernstige verwondingen hing de straf of van den stand, waartoe gewonde en aanvaller behoorden.

Was de eerste uit een hadatsfamilie, de tweede van gewone afkomst, dan werd deze als slaaf verkocht en de opbrengst gegeven aan den verwonde of aan het bestuur.

Bij vechterij tusschen twee van gelijken stand, moest den dader dezelfde verwonding toegebracht worden als zijn slachtoffer, of betaalde hij eene boete, varieerende tusschen *f* 1.25 en 6 realen, bovendien de kosten der verpleging.

Bij vechterij tusschen een man en eene vrouw, moest de eerste 10 tot 30 realen boete betalen.

Werd een hadatlid gewond door iemand uit eene andere kampong, dan werd op de trom geslagen, verzamelde zich een gewapende macht, die met een vlag voorop en met geweren gewapend uittrok naar de kampong van den dader. Gewoonlijk kwamen de bewoners naar buiten en riepen patepolandeira, pangsisinge bangang, hetgeen beduidde de vlag niet op te steken en de geweren niet af te vuren, waarna door uitlevering van twee slaven of betaling van 80 realen de zaak in der minne geschikt werd.

Maakte een anak-Radja zich schuldig aan zware verwonding van een hadatslid, dan werd eveneens een krijsmacht

op de been gebracht en kan de dader zich alleen redden door de vlucht naar de woning van den Maradia. Alsdan werd de hadat verzameld en legde hij voor Maradia en Hadat op een bord zijn kris neder met de betuiging dat hij zich geheel aan hun wil onderwierp, waarop hun vergiffenis geschonken werd.

Gelden al deze straffen voor zuivere to Mamoedjoe, in hoofdzaak werden elders in het landschap de boven opgesomde misdrijven en overtredingen op dezelfde wijze berecht. Het heeft geen zin hier alle afwijkingen stam voor stam op te sommen, alleen zij aangestipt, dat men dikwijls bestraft werd met eene boete van 1 karbouw, 1 mensch en 1 kati.

In het Noorden stond op vergiftiging steeds de doodstraf, onafhankelijk van het tijdstip van ontdekking, eene belangrijke afwijking dus van het Mamoedjoesche recht.

Over de rechtszaken in de Toradjalanden geven de beide aanhangels weder licht.

Civiele gedingen werden gewoonlijk onderzocht door de lagere hoofden en in het laatste instantie berecht door Maradia en Hadat tegen invordering van 10 % van het geeischte bedrag.

Het zou verkeerd zijn te denken dat de bovenaangegeven rechtsregelen steeds zuiver werden toegepast; indien het landsbestuur zwak was, kregen de anak-Radja's met hun groote gewapende benden dikwijls de overhand en heerschte er slechts het recht van den sterkste.

Vonnissen werden veel geslagen, doch vaak niet ten uitvoer gelegd.

Ten slotte zij aangeteekend dat de hier gegeven schets slechts historische waarde heeft, daar sedert de vestiging van ons bestuur de oude rechtspraak heeft plaats gemaakt voor nieuw ingevoerde regelen, geldende voor de zelfbesturende landschappen van Celebes. Hoewel hierdoor bij de bepaling der straffen en de omschrijving daarvan de Europeesche wetboeken tot handleiding genomen worden, mogen

evenwel de oude instellingen niet uit het oog verloren worden en zullen nog velerlei handelingen, welke indruischen tegen den al-ouden adat berecht moeten worden, waaromtrent onze wetboeken zwijgen. In dit verband behoeft slechts gewezen te worden op het zware misdrijf van bloedschande.

TAAL.

De taal door de zuivere to Mamoedjoe gesproken, is een dialect van de Mandharsche. Behalve deze algemeene Mamoedjoesche taal— als deze benaming hier gebruikt mag worden — houdt zoo ongeveer iedere kampong nog een apart taaltje er op na, dat alleen voor ingewijden begrijpelijk is.

De Toradja's spreken een dialect, dat belangrijk afwijkt van het Mamoedjoesche.

In de losse bijlagen XI — XII zijn gegevens verzameld omtrent de beide talen.

In het Noorden des lands heeft het Kaëlisch de overhand, een taal welke zoo sterk afwijkt van het Mamoedjoesche, dat afzonderlijke tolken voor dat gebied noodig zijn.

Geen dezer talen heeft een eigen letterschrift, en worden bij het schrijven de Boegineesche karakters gebezigd. De oude handschriften, welke hier gevonden worden, zijn gesteld in een mengelmoes van Mamoedjoesch, Mandhareesch en Boegineesch en daardoor uiterst moeilijk te ontcijferen. Zij bevatten brokstukken van de oude geschiedenis, meest verhalen van krijgstochten door de Pitoe Babana Binanga naar verre streken ondernomen; ook moet daarin de wordingsgeschiedenis der Mandharsche staten beschreven zijn, terwijl verder belangrijke hoofdstukken gewijd zijn aan de oude rechtsregelen. Eerst kortelings is een begin gemaakt kunnen worden met het ontcijferen, een werk, dat veel nut kan hebben voor vermeerdering onzer kennis van land en volk.

LEVENSWIJZE EN WONINGEN.

De levenswijze en de inrichting der woningen verschillen

zoo weinig met die in Tappalang, dat het tijdverlies zou zijn deze onderwerpen hier opnieuw te behandelen.

Hetgeen hieromtrent van belang is bij de Toradja's is verzameld in de beide aanhangels.

GEZONDHEIDSTOESTAND.

De schets gegeven voor Tappalang geldt evenzeer voor Mamoedjoe; koorts en buikziekten zijn de groote vijanden. Hierbij komen in het laatste jaar de zwarte pokken, welke vooral de Karamastreek geteisterd hebben en nu een paar weken geleden opnieuw zijn uitgebroken. Gelukkig heeft de bevolking onze raadgevingen voor een groot deel opgevolgd en de lijders geisoleerd, terwijl de vaccinatie daar wordt voortgezet.

MUZIEK.

Voor dit onderwerp kan weder verwezen worden naar de nota over Tappalang.

In enkele kampongs heeft de harmonica hare intrede gedaan, terwijl zelfs de grammophone een enkele maal gehoord wordt.

FEESTEN.

Zooals bij zoovele Indische volken wordt iedere gelegenheid aangegrepen tot feestvieren; trouwen, geboorte, naamgeving, besnijdenis, maar vooral overlijden geven aanleiding tot het aanrichten van festijnen.

Naast de gewone Mohammedaansche feesten spelen voorts die van Heidenschen oorsprong een hoofdrol en blijkt daaruit vooral hoe los de band is met Mohammed's leer.

Als voornaamste feesten bij de Mamoedjoers komen in aanmerking:

Magiling, media, madjiing, menarie, bandangan en main bisoe.

Alle werden reeds beschreven in de nota van Tappalang met uitzondering van het main-bisoe. Dit wordt slechts gegeven wanneer eenige rijkeren der aarde hunne beursen openen, daar het vrij veel uitgaven vordert.

Bij het feest is de leiding in handen van één of meer sanroe bisoe, dat zijn vrouwen waarin de booze geest steeds levendig blijft, m. a. w. die altijd bisoe zijn. Zij wordt of worden bijgestaan door een paar tapialo, haar mannelijke helpers.

Wanneer het bisoefeest gegeven zal worden, gaan in ruimen kring uitnoodigingen rond. Tot op dagen afstands maken de kampongs zich gereed om daaraan deel te nemen.

In iedere kampong voelen al spoedig eenige vrouwen dat zij bisoe worden, dat de duivel in hen gevaren is en trekken zij zich terug in de wildernis, waar zij volgens het volksgeloof zonder voedsel dagen en weken ongestraft kunnen blijven. Zij staan met de wereld alleen in gemeenschap middels de tapialo, die als zijnde ook bisoe, met hen mogen verkeeren, (de brengers vermoedelijk van het noodige voedsel); steeds meer en meer vrouwen voelen den geest vaardig worden over zich en sluiten zich bij hunne voorgangsters aan; zelfs maagden en kinderen worden aangestoken.

Na langdurige voorbereiding worden alle bisoe's vereenigd in de nabijheid van de plaats, waar het slottooneel zal plaats hebben. Zij zijn gekleed in kleeren van boombladeren vervaardigd, terwijl zelfs haar en gelaat daarmede bedekt zijn. Als de maan 's avonds haar zacht licht verspreidt en weet door te dringen tot onder de groote lommerrijke boomen, dalen de bisoe's in lange rijen uit de heuvels af en verzamelen zich onder de boomen om daar onder leiding der sanroe bisoe een reeks van dansen uit te voeren. Steller dezes had het voorrecht in een helderen maannacht toegelaten te worden.

Het was een fantastisch gezicht die vrouwen in hun bladeren-costumes Oostersche dansen te zien uitvoeren, waarvan enkele blijkbaar bedoelden een lof op de dapperheid.

Als eindelijk de dag nadert van het eindfeest, wordt een

groote loods opgericht in de nabijheid van den bewusten boom, waartegen onder eene flauwe helling een reuzen ladder geplaatst wordt en tusschen wiens takken een afdak gemaakt is. Daaronder worden in den slotnacht de bisoe's vereenigd en dansen zij onder gezang den ladder af, om te eindigen in de bekende dansen, waarbij de bisoe eindelijk hun lichaam verlaat en zij weder tot gewone menschen worden. Een rijke maaltijd besluit het feest.

Sonnaré, de to Boteng en de to Sinjonjoi mogen zich in goede sanroe's verheugen. Terwijl echter bij de Sonnarésche feesten de vrouwen dikwijls twee maanden verborgen blijven, duurt bij de to Sinjonjoi deze afzondering slechts drie dagen.

Behalve de hooger genoemde feesten verdienst het Salia-feest eene korte beschrijving, typeerende het de ruwe zeden, welke hier nog heerschen.

Als een anak-Radja zwaar door ziekte bezocht werd, en uitkomst twijfelachtig was, werd door hem of de familie een plechtige gelofte gedaan om een offer te brengen aan den manoeroeng, den geest, die in het geheele uitgestrekte Mamoedjoe twee plaatsen had aangewezen, waar te zijner eere geofferd kon worden. Dit waren Masimboe en Lariang.

Het offer bestond in het slachten van een mensch, karbouwen en honden. Na dagen lange feestelijke voorbereidingen, waarbij het menschelijke slachtoffer zeer verwend werd met allerlei lekkernijen en langzamerhand gebracht in een toestand van verwarring en ongevoeligheid, was eindelijk de dag der dagen daar en werd buiten de groote feestloodsen een afdak gemaakt met bale[2]; de man werd onthoofd en het hoofd na een rondgang op het feestterrein geplaatst op de bale[2], geflankeerd door de koppen der geslachte dieren en overigens omringd door een keur van gerechten, waarna onder dreunend gezang een woeste rondedans begon.

Geruimen tijd geleden heeft Sibakaranna, ex-Maradia malolo de gelofte afgelegd voor het salia (in het Noorden

Momasa) feest en is zij juist dezer dagen op weg gegaan naar Lariang om deze gelofte te vervullen, tot haar spijt echter alleen door het slachten van karbouwen en honden, daar het dooden van een mensch hieronder de huidige verhoudingen te gevaarlijk voorkomt.

In het Noorden hebben ongeveer dezelfde feesten plaats als de in den aanhef genoemde, doch dragen alleen andere namen; het oogstfeest heet daar Mobali, Sembangi of Moeroenja, het medio feest Balia, het Badangan feest Motaro.

De Toradja feesten worden opgenomen in de beide aanhangels.

TIJDREKENING.

Deze geschiedt op dezelfde wijze als bij de Tappalangers.

Derde gedeelte.

Bestaansmiddelen.

LANDBOUW.

De kustbevolking om de baai van Mamoedjoe gegroepeerd, leeft hoofdzakelijk van sagoe.

Staande op de heuvels achter de kampong Binanga doet zich het laagland voor als één uitgestrekt sagoebosch dat zijne grootste breedte bereikt achter Karama aan de rivier van dien naam, hetwelk eene zekere reputatie heeft in de levering van de mooiste, blankste sagoe. Naar het Zuiden mag Rangas, naar het Noorden Mebanga, tusschen Ampalas en Aoni gelegen, zich in talrijke sagoeboomen verheugen. Verder komt feitelijk achter iedere nederzetting sagoe in meerdere of mindere mate voor.

In die streken is de gewone landbouw echter noodig om in de levensbehoeften te voorzien, en maakt de bevolking daartoe ladangs; sawah's zijn aan de kust onbekend, behoudens een paar kleine stukken nabij Kadolan aan de Mamoe-

djoerivier. Bij Aoni, bewoond door afstammelingen van Mandhareezen worden droge rijstvelden aangetroffen, bewerkt met de Mandharsche ploeg.

De ladangs strekken zich langs de geheele kust uit en hebben de heuvels en de eerste bergen beroofd van hun houttooi, welke vervangen is door de alang[1].

Niet alleen dat de kustbewoners zich aan dit vandalisme schuldigmaken, ook de Toradja's, die jaarlijks in grooter getale uit het Mambië en Araledal afzakken, helpen trouw mede.

Werden in de Tappalangsche nota enkele maanden genoemd als de tijdstippen waarop de verschillende ladang bewerkingen geschieden, nadere onderzoekingen hebben geleerd dat een algemeene verschuiving naar het einde des jaars moet plaats hebben en wel in dien zin dat het kappen in Augustus en September, het branden en schoonmaken in October en het planten in November moet gebeuren.

De wijze van aanleg en beplanting geschiedt als in Tappalang, terwijl de tijd benoodigd voor het rijpen der gewassen eveneens dezelfde is.

Afhankelijk van de kwaliteit van den grond worden de ladangs een of meer pariamans (oogstjaren) gebruikt; alleen in het Noorden, waarvoor de geringe bevolking veel terrein beschikbaar is, wordt geen tweede maal geplant.

De hoofdproducten zijn als elders rijst en djagoeng, meestal gemengd geplant wordende; als tweede gewassen worden katjang en djagoeng gekozen.

Pisang, lombok en allerlei sajorans voorzien in de behoefte aan bijspijzen.

Tabak wordt niet in waardevolle hoeveelheden geoogst, althans uitvoer heeft niet of zeer weinig plaats.

Dezelfde vijanden, welke den Tappalangschen landbouwer nadeel berokkenen, komen in Mamoedjoe voor.

Langs de geheele kust heeft zich verder de klappercultuur ontwikkeld, doch staan we met de vestiging van ons bestuur en de daarmede gepaard gaande intrede van orde en rust,

aan den ingang van een nieuw tijdperk, dat veel belooft. Duizenden en duizenden jonge klapperboomen schieten overal uit den grond en zijn speciaal in het Noorden, waar over veel uitmuntend terrein beschikt wordt, de jonge nederzettingen energiek in die richting werkzaam; ook Boedoe-Boeding mag in dit opzicht medetellen, terwijl Belang[1] eveneens op groote schaal terreinen openkapt voor den aanleg van klappertuinen.

Vruchtboomen zijn schaarsch in de nabijheid van Mamoedjoe wat doekoe of langsap, ramboetan en djamboe; van belang is de mangga, welke veelvuldig voorkomt en hoewel van minderwaardige kwaliteit in vrij groote hoeveelheden wordt uitgevoerd om te dienen voor het maken van zuur. In het Noorden worden veel doerianboomen gevonden en is het zelfs gevaarlijk in den oogsttijd derwaarts te gaan, wegens den overvloed van doeriangeschenken, als teeken van hati poetih aan de voeten gelegd.

In de kuststreek groeit weinig bamboe van goede hoedanigheid, wel wordt een heel dunne soort in groote hoeveelheden aangetroffen, die gebruikt wordt voor vloeren in woningen en in repen gesneden bij de vervaardiging der loda (atap).

De kust verlatende om een kijkje te nemen in de bovenstreken wordt men na het overtrekken van de zware scheidingsgebergten aangenaam door een onafzienbare reeks van sawah's, welke in de smalle dalen der Toboelawan en Maboe, der Aralé en Mambië rivieren tegen de hellingen der bergen opkruipen en beschikken over een rijken voorraad water. Dit laatste is oorzaak, dat voor het bebouwen dier sawah's geen bepaalde tijden bestaan en ziet men bijna overal pas bewerkte, versch beplante en rijpende vellen bont dooreen. Helaas liggen verscheidene stukken ook afbraak tengevolge van gebrek aan werkkrachten. Vroeger boden vele Bambans zich aan als veldarbeiders doch deze, rekeninghoudende met hetgeen de compania betaalt voor hem dragersdiensten, willen den loonstandaard te veel opvoeren.

Ook de jaarlijksche trek naar de kust, welke vroeger

geschiedde om door ladang aanleg of koelie diensten in de gelegenheid te komen kleeren en huisraad aan te schaffen, is een struikelblok voor de volledige bebouwing der sawah's.

Met de verbetering der communicatiewegen is het misschien mogelijk een vergelijk tot stand te brengen door de trekkers te bewegen eerst de sawah's te helpen bewerken en dan ladangs aan de kust te gaan maken, hetgeen weinig bezwaren zal hebben, omdat, zooals reeds werd opgemerkt, de groote watervoorraad het planten in alle maanden des jaars toelaat. Onze invloed zal evenwel eerst nog sterker moeten worden om in die richting met vrucht werkzaam te kunnen zijn.

De sawahgrond bestaat uit een vette kleilaag, rustende op zand, terwijl op vele plaatsen steenen er doorheen gluren. Van de dikte der dekkende laag zal het afhangen of in de toekomst het gebruik van den ploeg, getrokken door karbouwen, burgerrecht kan verkrijgen, hetgeen eveneens tot aanzienlijke besparing van werkkrachten zou aanleiding geven.

Thans is de bewerking uiterst primitief en geschiedt zij met een smalle spade of met een stuk hout dat den dienst moet verrichten van ploeg; een soort egge is al van even eenvoudig maaksel.

De tijd voor het rijpen der padi is ongeveer vijf maanden, beplanting der sawah's met tweede gewassen heeft niet plaats.

Naast de sawah wordt ladangbouw aangetroffen, dienende behalve voor rijst, ook voor djagoeng, ketella, oebi, pisang, papaja en andere ladanggewassen. Aanplant van tabak heeft eveneens plaats.

De tijd benoodigd voor het rijpen der djagoeng is verschillend, in de lagere gedeelte 80 à 100 dagen, in Oeloe Mambië, Salo Tabang en dergelijke hooggelegen streken gewoonlijk zelfs vier maanden, terwijl bovendien de kwaliteit niet bijster goed is.

In de Toradjadistricten kan de klapperboom moeilijk gedijen, slechts hier en daar worden in de kampongs een paar boomen aangetroffen, wel spichtig opgeschoten doch arm aan vruchten.

In het Toboelawan district wordt de koffiestruik aange-

troffen en gecultiveerd door de daar wonende to Mangki (Maki).

Merkwaardigerwijze drinken zij zelf geen koffie, doch verkoopen den oogst aan to Mamasa, die jaarlijks zich den moeilijken tocht langs een over den G. Mamboeliling voerend pad getroosten om de vruchten in te ruilen tegen hun eigen geweven sarongs; de handelswaarde is 15 bamboes koffie voor één witte sarong, waarbij de bamboe een lengte heeft van één spanbreedte der vingers.

In de Bambankampongs van Mambië komt eveneens koffie voor, welke vroeger op dezelfde wijze werd ingeruild bij to Mamasa, thans echter begint men ze aftevoeren naar Mamoedjoe om ze in klinkende munt om te zetten.

Over het Karamadistrict voorziet het eerste aanhangsel van inlichtingen. Meer en meer begint de bevolking aldaar gevolg te geven aan onzen drang om de sawah's der voorvaderen weder te gaan bebouwen, nu zij overtuigd raken dat orde en rust onder ons bestuur verzekerd zijn.

Ten slotte zij nog aangeteekend dat de bovenstreken, in tegenstelling met de kust, goede bamboesoorten rijk zijn en heeft de machtige bamboe betoeng (pantoeng) ons veroorloofd lichte en toch soliede hangbruggen over de breede bergkali's te slaan.

VEETEELT.

Evenmin als in Tappalang kan in Mamoedjoe van een bepaalde veeteelt gesproken worden.

Groote kudden karbouwen worden in de vlakten aan de kust in verwilderden toestand aangetroffen en zijn moeilijk te vangen, te oordeelen naar het opvatloon, dat $^1/_3$ deel der waarde van de dieren bedraagt. Nergens worden zij als last- of trekkrachten gebruikt, het viertal karbouwen te Aoni, niet mede gerekend. Zij zijn dikwijls een plaag voor de bevolking, die haar ladangpaggers niet stevig genoeg kunnen maken om de krachtige dieren tegen te houden.

In de Toradjalanden zijn ze niet zoo schuw en staan zij zelfs onder geregelde bewaking.

Voor een uitbreiding van den veestapel treedt de adat belemmerend op, die bepaalt dat bij de begrafenis van Toradja's hun vee geslacht moet worden.

Sapi's zijn vertegenwoordigd in Mamoedjoe zelf door een paar stuks, in Soemaré door een kudde verwilderde runderen, in Loewoe eveneens door een kleine kudde; alleen in Pasangkajoe heeft Patama Kaëlé, een radja sparoe, een honderdtal tamme sapi's, welke zich gestadig vermeerderen.

Paarden zijn vrij schaarsch, hier en daar ziet men er een paar vrij rondloopen, welke moeilijk te vangen zijn.

De voltooiing der wegen doet echter de zucht ontwaken om de dieren te temmen en afterichten als rijpaarden.

Geiten worden in iedere kampong aangetroffen, hoewel niet in grooten getale; schapen vindt men enkele in Tambi en Carossa.

Bij de Toradjastammen, die den godsdienst hunner vaderen getrouw zijn gebleven bestaat de varkensfokkerij.

Het pluimgedierte wordt als overal elders gerepresenteerd door de kippen; de bevolking legt zich tot heden veel te weinig toe op hunne vermenigvuldiging, waardoor de prijzen, althans ter hoofdplaats Mamoedjoe, vrij hoog zijn.

Eenden zijn eerst het laatste jaar ingevoerd en mogen zich verheugen in toenemende belangstelling.

JACHT.

Op het eiland Mamoedjoe, in de kale heuvels om de baai van dien naam en verder noordelijk in de vlakten komen de herten in grooten getale voor en werd daarop vroeger geregeld jacht gemaakt met geweren en honden. Thans zijn de vuurwapens ingenomen, doch wordt aan sommige hoofden een enkel voorlaadgeweer in bruikleen afgestaan om de jacht in stand te houden, nuttig als zij is voor het verkrijgen van versch vleesch en voor bescherming der ladangs.

Varkens, een plaag voor den landbouwer, worden ook gejaagd met honden of gevangen in kuilen, doch natuurlijk niet gegeten door de Mohammedaansch bevolking.

Overigens wekken aan de monding der rivieren de krokodillen de jachtlust der menschen op, ook al mogen daarin de geesten hunner voorouders gevaren zijn.

VISSCHERIJ.

Visscherij vormt het hoofdbedrijf van de to Lioetang, d. z. de bewoners van het eiland Mamoedjoe, ongeschikt als de karangbodem is voor eenige cultuur op meer uitgebreide schaal moeten zij wel uitzien naar andere middelen van bestaan. De ± 300 in aantal sterke inlanders zwermen in alle richtingen uit met hunne kleine vaartuigen om ter vischvangst te gaan en overschrijden daarbij in het Zuiden de grenzen met Tappalang, terwijl zij in het Noorden tot bij Carossa gevonden worden.

Ook de bewoners der kustkampongs aan de baai van Mamoedjoe maken van de visscherij voor een deel hun broodwinning. In de overige streken treden Boedoe-Boeding en Carossa in dat opzicht op den voorgrond en heeft ook van uit die plaatsen uitvoer van visch plaats.

Niet vergeten mogen eindelijk worden de to Batjo in het Noorden des lands, die geboren zeevaarders als zij zijn mede ter vischvangst tijgen.

De to Lioetang en de evengenoemde kustbewoners aan de baai van Mamoedjoe maken tot het vangen der visch ruim gebruik van seroe's, welke zij in gunstige hoeken aan de kust uitzetten en geruimen tijd daar laten, waarbij zij tevens de gelegenheid bemerkten eene kleine ladang aan te leggen, om in de behoefte aan plantaardig voedsel te voorzien.

Overigens worden bij de ernstige vischvangst groote netten gebruikt.

Minder loonend is het gebruik van een soort werpspies, waarmede de visschen geharpoend worden; aan het strand worden kleine werpnetten aangewend tot het vangen van vischjes van geringe grootte.

De voornaamste vischsoorten waarop jacht gemaakt wordt zijn opgenomen in bijlage VI.

De visch wordt, behoudens een kleine hoeveelheid tot dadelijk gebruik, in tweeën gespleten en gedroogd na flink ingezouten te zijn; bij de kleinere soorten blijft dit splijten achterwege.

Deze gedroogde visch vormt een uitvoer artikel van waarde; wegens het vervoer met Inl. prauwen, kunnen geen betrouwbare cijfers daaromtrent verstrekt worden, wel hebben de handelaren van Carossa gevraagd om de booten der K. P. M. van Makassar komende hun haven te doen aanloopen, ten einde een 100 en meer pikols gedroogde visch telkens naar Donggala te kunnen verschepen.

In den Oostmoesson in den tijd van lichte maan komen van heinde en verre prauwen opzetten om een deel te krijgen in den buit van de z. g. doewang of ikan seriboe, een uiterst kleine vischsoort, welke zich in den drogen tijd in ongeloofelijk aantal vertoont op de kust van Mamoedjoe. Kaloekoe, Boedoe-Boeding en Carossa zijn bekend, maar Simpaga en Loenoe bepaald beroemd om hun doewang.

Naar schatting worden in het goede jaargetijde 1000 tot 2000 pikols per maand gevangen, zwaar ingezouten en gedroogd, waarna de prauwen ze ten markt brengen naar Donggala, Borneo, Makassar en zelfs veelvuldig naar Java.

Een deel der nijvere eilandbewoners, vermeerderd met enkelen uit de meergenoemde kustkampongs zoekt een bestaan in het visschen naar tripang, welke langs de geheele kust wordt aangetroffen.

Het vischtuig is van primitieve samenstelling, als gevolg waarvan alleen gevischt wordt in ondiep water; beneden 2 à 3 vaam onder water ligt de tripang veilig voor alle aanslagen.

Onder de tripang is een groote verscheidenheid van soorten, welke grootelijke in prijs kunnen verschillen.

De duurste is de koro ter waarde van 50 à 60 gulden de pikol en te vinden op 2 à 3 vaams diepte.

Daarna komt de zwarte tripang (malotong) en de pandang met *f* 40 de pikol en zoo wordt afgedaald langs de gamma

f 16 — *f* 20, dodokang *f* 15, bagas *f* 10 enz. naar de tjangoreng, welke slechts *f* 6 geprijsd is.

Hoewel de vangst per seizoen — er wordt alleen in het gunstige jaargetijde gevischt — niet groot is, volgens eenige handelaren slechts 60 pikol bedraagt na bereid te zijn, levert dit bedrijf toch voor de eenvoudige visschers een vrij goed bestaan op.

Schelpdieren wekken eveneens de begeerte der visschende Mamoedjoeërs, en vooral die welke paarlemoer leveren.

De beste soort is de Pida[2], van den gewonen platten vorm, te zoeken in het ondiepe water langs de kust, waaruit zij bij laag water door vrouwen en kinderen worden opgeraapt om den inhoud als bij spijs te nuttigen bij de sagoe of rijst. De schalen worden bewaard en bij gelegenheid verkocht aan kleinhandelaren.

Een meer gezochte soort in de werkelijke beteekenis van het woord genomen is de lola, welke den vorm heeft van een pyramide.

De inlanders zijn weder de naarstige zoekers van Tappalang tot benoorden Masimboe, die den inhoud als spijs nuttigen en de schelp in den handel brengen tegen een doorsneeprijs van *f* 9 de pikol.

De opbrengst wordt door handelaren weder geschat op 50 à 60 pikol per seizoen.

Wanneer eenmaal het groot bedrijf in deze streken zijne intrede gedaan heeft, zullen de uitvoer cijfers voor tripang, lola en pida[2] op ongekende wijze stijgen en is het niet onmogelijk dat de parelvisscherij eveneens loonende uitkomsten zal geven.

Ten slotte zij volledigheidshalve aangeteekend dat ook op de rivieren visch gevangen wordt, om van sawahvischjes niet te spreken.

De visch uit de Lelo Bau opgehaald munt uit door fijnen smaak.

In de bergriviertjes worden door de Toradja's nog kleine garnalen gevangen, door het maken van sleuven, waarin kleine fuiken geplaatst worden.

NIJVERHEID.

De Inlandsche nijverheid is niet bijster ontwikkeld; aan de kust konden de vrouwen zich bezig met het weven van sarongs, en wordt onder bijna ieder huis geklikklak of geschel gehoord den heer des huizes overtuigende dat zijne vrouw niet met de handen in den schoot zit.

Het weven is een tijdroovend werkje, zoodat de productie te gering is, om uitvoer van belang mogelijk te maken. Tot het kleuren der sarongs wordt een kleurstof getrokken uit de basten van enkele houtsoorten, welke de bangkoedoe, tanggir, soga en aropis leveren.

Op enkele plaatsen o. a. te Kiré wordt de bangkoedoestruik bepaald geplant tot het winnen der kostbare verfstof.

Een tweede voortbrengsel van het weefgetouw is de karoro, gemaakt van de vezels der sagoepalmen en zeer in trek voor de vervaardiging der groote vierkante zeilen van de Inlandsche prauwen. In het bijzonder Bonepaas nabij onze vestiging aan de kust van Mamoedjoe gelegen, heeft op dat gebied een goeden naam.

De handelswaarde voor goede karoro bedraagt *f* 0.25 per depa.

Hier en daar houden de mannen zich bezig met het maken van rotanmatten; wegens de weinige zorg, waarmede dit geschiedt kunnen de matten niet hoog aangeslagen worden en halen gewoonlijk slechts *f* 0.75 à *f* 1.— per stuk.

Enkele Toradjastammen met name de Bambans en ook eenige Makiö leggen zich eveneens op dezen tak van industrie toe. De productie is in het algemeen te gering om de matten een uitvoer artikel van belang te doen zijn.

Pottenbakkerijen worden aangetroffen bij een paar Toradjastammen t. v. de to Lebani en to Bamban uit het Aralédal.

Nabij Galoempang zijn wapensmederijen, welke de in de nabijheid voorkomende steenkolen als brandstof gebruiken; het ijzer wordt gehaald uit Lemo in het Rongkang gebied van Loewoe. Bij de Bambans zijn enkele smeden, die zich toeleggen op het vervaardigen van arm- en beenringen.

Nog mogen volledigheidshalve vermeld worden een paar goudsmeden, die de bevolking voorzien van de noodige oorknoppen, arm- en beensieraden, alsmede borst- en buikplaten.

Mamoedjoe is nog niet in een zoodanig stadium van ontwikkeling dat mijn industrie op grootere schaal voorkomt, de petroleum-maatschappij Doda heeft hare boringen reeds eenige jaren gestaakt en is de desbetreffende concessie vervallen.

De to Bobokan, een Toradjastam in de Karama, wisten indertijd mijngangen te maken tot het winnen van goud, sedert een dier gangen is ingestort en eenige menschenoffers kostte, zijn deze Toradja's niet meer te bewegen hun vroeger bedrijf te hervatten.

Een deskundig onderzoek in het Karamagebied zou zeker aan te bevelen zijn.

Uit de bloemstelen der arengpalm wordt suiker in kleine hoeveelheden bereid.

De sagoepalm geeft aan vele Mamoedjoeërs druk werk als sagoekloppers, wier eigenaardig kloppen overal in de bosschen gehoord wordt.

De sagoeboom verschaft verder de nuttige koemba, dat in velerlei opzichten de bamboe vervangt en als omwandingsmateriaal voor woningen bijzonder in trek is.

Wordt de koemba geleverd door de bladstelen, de bladeren zelf vormen de grondstof voor atap (loda) van onovertroffen kwaliteit.

Aan timmerhout zijn de Mamoedjoesche bosschen rijk, de voornaamste soorten met vermelding voor welke doeleinden zij het best geschikt zijn, worden vermeld in bijlage V.

Exploitatie dier bosschen is echter wegens de groote terreinmoeilijkheden voorloopig uitgesloten.

De scheepsbouw vindt hier alle factoren aanwezig voor ontwikkeling; tot heden bepaalt hij zich echter tot het op stapel zetten van kleinere prauwen.

In de verste bovenstreken van Mamoedjoe komt veel damar voor, doch heeft tot heden weinig uitvoer plaats; te

verwachten is dat in de toekomst de inzameling daarvan zeer zal toenemen.

Eindelijk dient nog opgemerkt dat de bosschen schatten aan rotan bergen, op welk onderwerp bij de bespreking van den handel nader zal worden teruggekomen; ditzelfde zal geschieden met de coprabereiding.

HANDEL EN SCHEEPSVAART.

Het gemis van een eigen industrie maakt voor Mamoedjoe den invoer noodzakelijk van lijnwaden, aarde- koper en ijzerwerk, verder niet te vergeten zout in groote hoeveelheden, behalve voor de voeding benoodigd voor het inzouten der visch.

Ladang- en sawahbouw levert te weinig rijst op om in alle behoeften te voorzien, waarom de handel bedacht is op invoer van Boegineesche rijst voor de kustbevolking.

Den uitvoer handel even latende rusten, dienen de handelsbetrekkingen met het binnenland nader in beschouwing genomen te worden. Tot voor korten tijd bestond er weinig of geen aanraking met de Toradja's uit de districten Toboelawan, Aralé en Mambië, behoudens met de trekkers die jaarlijks aan de kust hun ladangs kwamen maken: deze benutten de winsten van hun ladangs om allerlei inkoopen te doen, kleeren, aardewerk, parangs, en vooral zout, een levensbehoefte voor hen, al welke zaken met fancy prijzen betaald werden.

Behalve de groote terreinmoeilijkheden was de algemeene onveiligheid een ernstig beletsel voor ontwikkeling van den ruilhandel met de Toradja's. Dezen toch waren bij hunne afdaling naar de kust nooit zeker dat zij heelshuids terug zouden keeren, slachtoffers als zij waren van de roofzucht der anak-Radja's, die in hen geschikte slaven vonden.

De handel met de Karamastammen bepaalde zich tot Galoempang waar het mogelijk was een pikoel zout van *f* 1 waarde

te ruilen tegen een gelijke hoeveelheid rijst, welke aan de kust een waarde vertegenwoordigde van 4 à 5 gulden, dit zij slechts vermeld als een staaltje van de schandelijke afzetterijen van de zijde der Inlandsche handelaren.

De Toradja's in de Oeloe van Loewoe handelden te Leling of Salowada aan de boven Loewoerivier, die van Boven-Boedoe-Boeding aan de kust. Noordelijker kwamen de Toradja's van Paloesche afkomst zich aanbieden als rotansnijders om op die wijze in het bezit te komen van de noodige kleeding en andere levensbehoeften.

Hiermede zijn we van zelf genaderd tot het product, waarmede de geheele Mamoedjoesche uitvoerhandel staat en valt: de rotan. De uitgestrekte Mamoedjoesche bosschen bevatten enorme schatten van deze slingerplanten; onuitputtelijk bijna is de voorraad omdat 6 à 7 jaren na het snijden deze weder aangevuld is.

De centra der rotanverzamelaars verplaatsen zich naarmate een streek geplunderd is, doch blijven gebonden aan de rivieren, welke den afvoer naar de kust mogelijk maken. Stapelplaatsen voor den rotanhandel zijn de Kaloekoe, de Karama, Loewoe, Boedoe-Poeding, Carossa, S. Madjene, Pasangkajoe en Pangiang, de beide laatstgenoemde toonen neiging tot vermindering, de overige bloeien als nooit te voren, wederom een gevolg van de veiligheid, welke overal heerscht.

Met het rotansnijden houden zich voornamelijk de Toradja's bezig, die gewoonlijk overeenkomsten sluiten met Inlandsche handelaren of hunne gemachtigden tot levering van een bepaald aantal bossen, waartegenover deze zich verbinden tot het verschaffen van katoenen goederen, kleeren, parangs, zout en gedeeltelijk ook van rijst, sagoe, gedroogde visch en dergelijke mondkost. Meestentijds wordt een deel hiervan in voorschot gegeven, omdat de Toradja's niet zooveel voorraad hebben om gedurende het snijden in hunne behoeften te voorzien.

De winsten bij dezen ruilhandel zijn natuurlijk bijzonder grof, maar hier staat tegenover dat de handelaren dikwijls

maanden moeten wachten, alvorens zij over de rotan kunnen beschikken, terwijl het geenszins is uitgesloten dat de uitgezette gelden in het geheel niet terecht komen.

De rotan wordt als regel afgeleverd op bepaalde plaatsen aan den bovenloop der rivieren, waarna zij per prauw of vlot wordt afgevoerd naar de monding. Voor het Kaloekoe stroomgebied was dit punt Kean, aan een zijviertje van de Kaloekoerivier gelegen, alwaar de to Sandoan zich het monopolie van den rotanhandel toeeigenden.

Alle rotan door de to Toboelawan, Bamban, Saloerindoe en Aralé gesneden moest aan hen geleverd worden tegen gedrukte prijzen; in het Karama gebied matigde de Tobara van Galempang zich een dergelijk recht aan.

Aan deze misstanden is door ons optreden een einde gemaakt en zijn de Toradja's verstandig genoeg de door ons ingeprente lessen in praktijk te brengen door van zulke eigenmachtige handelingen te rapporteeren.

Hoeveel moeite aan onze zijde ook gedaan is om aan het voorschottensysteem een einde te maken, is dit tot heden niet mogen gelukken, het wortelt te diep in de volkszeden; een Mamoedjoeer zonder schuld, hetzij kustbewoner of Toradja, is eenvoudig ondenkbaar.

Deze wijze van handeldrijven stelt aan de beurzen der Inl. handelaren hooge eischen, en is oorzaak dat deze over ruime middelen moeten beschikken.

Dit nu is niet het geval, en zij zijn juist weinig kapitaalkrachtig. Zoolang daarom de grootere Makassaarsche firma's zich niet interesseeren voor deze streken m. a. w. geen vaste vertegenwoordigers aanstellen of althans hunne employé's geregeld derwaarts zenden om voeling te houden met de onmisbare tusschenpersonen, de Inl. handelaren, zal de Mamoedjoesche rotanhandel nooit die vlucht kunnen nemen, waarop de rijke rotanvoorraad aanspraak kan maken.

De Koninklijke Paketvaart Maatschappij, de leemten inziende, machtigde reeds sedert langen tijd hare gezagvoerders om voorschotten op de te verschepen producten te

verleenen tot een zeker procent hunner geschatte waarde. Wel werd, op grond eener overeenkomst met de Nord Deutsche Lloyd, deze bepaling in het begin van dit jaar ingetrokken, doch sedert heeft de praktijk de nadeelen dezer opheffing aangetoond, zoodat onlangs de vereischte machtiging opnieuw verleend is en thans 50 % voorschot kan gegeven worden op de lading.

Dit alles neemt niet weg, dat op den groothandel de plicht rust om deze taak mettertijd over te nemen.

Het ontbreken van tolkantoren op de Mamoedjoesche kust is oorzaak dat geen cijfers geleverd kunnen worden om den omvang te bepalen van den handel in rotan; volgens eene zeer ruwe schatting zal de uitvoer voorloopig gesteld kunnen worden op 2000 à 3000 picol per maand.

Het tweede voorname product van den uitvoerhandel vormt de copra, welke van vrij goede kwaliteit is. De bereiding laat evenwel veel te wenschen over, de versche noten worden eenvoudig op den grond gedroogd, zonder eenige voorzorg voor het vuil worden. De coprahandel is in Mamoedjoe nog in hare kinderjaren, doch beloven de jonge aanplanten van klapperboomen veel voor de toekomst.

De verscheping der handelsproducten geschiedt met de stoomers der Koninklijke Paketvaart Maatschappij en Nord Deutsche Lloyd, of met Inl. prauwen van groot model de z. g. palari's. Voor het oogenblik gaat de prauwvaart nog met den grootsten buit strijken; nu de eerstgenoemde maatschappij voornemens is drie booten per maand in de vaart te brengen en dus meer zekerheid omtrent laadruimte bestaan zal, is het niet onmogelijk dat hierin verandering zal komen.

Een groote grief der handelaren tegen de Koninklijke Paketvaart Maatschappij vormen de hooge los- en laadloonen; om hierin tegemoet te komen worden, door de zorg van het bestuur vlotten gebouwd, welke tegen lage prijzen de goederen naar en van boord brengen, een maatregel, welke zeer in den smaak valt, ook — het moet tot hun eer gezegd — in dien van de Paketvaartstoomers.

Ten einde te Mamoedjoe de scheepvaart nog meer te gemoet te komen, is een steenen dam van 8 M. breedte en van ± 150 M. lengte ontworpen aan den linkeroever der Mamoedjoerivier, welk werk zijne voltooiïng nadert. Deze dam verzekert een veilige lig- en een gemakkelijke losplaats aan de groote handelsprauwen en steekt zoover in zee uit, dat ook de diepgaande zeesloepen langs zijde kunnen komen. Voorts zijn op de begrooting van 1910 gelden uitgetrokken voor den aanleg van een decouville baan met dubbel spoor op dien dam, terwijl daarnaast op den vasten wal een groote opslagloods zal opgericht worden, waarin wederom tegen eene zeer geringe vergoeding, de handelswaren opgelegd kunnen worden.

Al deze maatregelen, in verband met het reeds in een vroeger hoofdstuk besproken wegennet, waarvan alle lijnen te Mamoedjoe samenkomen, hebben ten doel deze plaats te maken tot een centrum van de onderafdeeling Mamoedjoe en zijn daarmede naar gehoopt wordt, de eerste grondslagen gelegd voor een gezonde ontwikkeling in de toekomst.

Vierde gedeelte

Bestuursinrichting, Politieke toestand, Geschiedenis.

BESTUUR.

Aan het hoofd van het landschap staat de Maradia, in het bestuur bijgestaan door den Hadat, gevormd door den:

Baligao
Poewena Pepa
Pabitjara
Poewena Balloe
" to Bone-Bone en
" to Kasiwah.

Vóór de vestiging van ons bestuur maakten nog eenige andere waardigheidbekleeders deel uit van den hadat, of

liever waren daaraan toegevoegd, daar zij in de vergaderingen geen stem in het kapittel hadden.

Het waren naar rangorde de:

Panghoeloe Poenangan

Poeë Saling

Panghoeloe

Tanabalang en

Soeroh.

Hoewel thans de werkkring van den Hadat in velerlei opzichten anders is geworden, is het uit een geschiedkundig oogpunt wellicht van belang de vroegere toestanden nategaan.

De Baligao was de Rijksbestuurder, de rechterhand van den Maradia, en dezen vervangende bij afwezigheid of ontstentenis.

Tot toelating bij den Maradia werd zijne tusschenkomst vereischt.

De Hadat vergaderingen werden door hem geleid.

Bij rechtsgedingen was de Pabitjara gerechtigd het eerst het woord te voeren, waarna de zaak ampel besproken werd; nu kwam de Poewena Pepa aan de beurt en stelde de conclusie van eisch, de Baligao verklaarde of hij het daarmede eens was en vroeg tevens de meening der andere Hadatleden.

Hierna begaf de Hadat zich naar den Maradia om verslag uit te brengen en had deze de eindbeslissing.

De Hadatleden werden gekozen door kiesgerechtigen onder leiding van den tomatowa, de Poewena Pepa door de Pepa, de Pabitjara door to Pabitjara, de Poewena Balloe door de Balloe enz.

De keuze behoorde steeds te geschieden uit bepaalde geslachten waarin de hadatwaardigheid erfelijk is. De nieuw gekozene moest bevestigd worden in zijne waardigheid door den Maradia.

Deze bezat het recht de hadatleden te ontslaan, omgekeerd kon echter de hadat den Maradia uit zijn ambt ontzetten; eveneens werd deze laatste door den hadat gekozen.

De Maradia moet iemand zijn van zuiver vorstelijken

bloede, echter is het ook geoorloofd dat de zoon gesproten uit een huwelijk [1]) van een Radja tiga perampat (geboren uit den echt van een zuiveren Radja met een vrouw van halfvorstelijken bloede) met een vrouw van zuiver bloed tot die waardigheid geroepen wordt.

De nieuw gekozen Maradia kon geen macht uitoefenen alvorens de rijkssieraden onder zijne berusting waren gesteld.

Het waren:
een klewang
twee gouden borstsieraden
een gouden ketting en
een kanon.

De legenden welke aan deze rijksornamenten verbonden zijn, worden medegedeeld in bijlage VII.

Na hunne benoeming hadden Maradia en hadat recht op een zeker aantal slaven, afkomstig uit bepaalde families; noch de vrouwen noch de kinderen dier pamana volgden den man en vader in de slavernij.

De Maradia verkreeg 8, de Baligao 4 en de overige hadat leden 2 pamana.

De vorst had verder de persoonlijke beschikking over eenige dienaren met name de Djoa en Nakekemoané, die de functie van pajoengdrager en politieoppasser vervulden. Bij reizen te water gingen de Poelopi en de nakekemoané mede, bij tochten over land de panghoeloe, die de hooger genoemde dienaren onder zijn persoonlijk bevel had.

De Panghoeloe Poenangan, regelde de feesten, waarbij de penghoeloe en de Andong Goeroe (het hoofd der poesaka slaven), als ceremoniemeesters optraden en zorgden voor de veiligheid.

De Tanabalang en Soerah waren een soort ordonnansen, de eerste voor den Maradia, de tweede voor den hadat. De Poeë Saling bekleedde eene dergelijke functie.

Bij het spel, dat een voornaam onderdeel der feesten

1) Zulk een huwelijk is alleen mogelijk bij betaling eener weer verhoogde pasorong.

vormde, werd 1/8 van de winst afgezonderd om de onkosten te dekken van de sirih, het eten enz.

De inkomsten van Maradia en Hadat waren oogenschijnlijk niet groot. De in- en uitvoerrechten kwamen ten voordeele van het bestuur, eveneens de rotan-hasil, een tiende penning geheven van de uitgevoerde rotan, welke belasting gemakkelijk verrekend werd, door dat de handelaren van de 11 picol tien betaalden aan de snijders, en een aan den vertegenwoordiger van den Maradia, gewoonlijk een anak-Radja, die als hij zich sterk genoeg gevoelde dat geld zelf behield.

Voor het maken van prauwen werd ook een recht geheven.

De Maradia mocht voor zich gedurende één of meer dagen de uitsluitende beschikking hebben over enkele kustgedeelten, waar de maleo's in het heete zand hunne reuzeneieren leggen, de hadat bezat een soortgelijk recht in beperkter mate.

De Hadat had de beschikking over eenige sagoe perceelen, welke nooit persoonlijk eigendom konden worden.

Uit de opbrengst moesten evenwel voor een deel de kosten van krijgstochten bestreden worden.

De Pabitjara was het eenige hadatlid, dat deze voordeelen niet trok, doch mocht hij als vergoeding van een deel van het eiland Mamoedjoe grondrechten, van de zee in de nabijheid daarvan vischrechten heffen, bestaande het laatste in één rijksdaalder per seroe.

De Maradia genoot, geen dezer laatstgenoemde inkomsten, mocht alleen zijne kudden karbouwen vrijlaten grazen op de vlakten achter Papalang en dicht bij de Kaloekoerivier. Daarentegen waren alle te Mamoedjoe verplicht, als hun heer in geldnood verkeerde, hem bij te springen door het geven van kleine bijdragen.

Niet gering waren de voordeelen van Maradia en Hadat getrokken uit de gerechtelijke boeten, in een tijd, toen alle straffen konden afgekocht worden met geld.

De verdeeling dier winsten geschiedde in dier voege, dat de Maradia de helft, de Hadat de rest ontving met dien verstande, dat de Baligao twee deelen kreeg, tegen de overige leden een.

Overigens hing het in die tijden slechts af van de meerdere of mindere macht van de hoofden, of zij zich konden verrijken door allerlei knevelarijen. Als gevolg hiervan trachtte de Maradia steeds een zwakke hadat, een krachtige hadat altijd een zwakken Maradia te kiezen, hoewel dit niet zoover ging dat gerenommeerde roovers tot de hoogste betrekkingen geroepen werden.

Zooals in den aanvang werd aangeteekend zijn thans de oude toestanden geheel gewijzigd, hebben alle hoofden vaste maandelijksche tractementen gekregen en zijn de vroegere heffingen vervangen door de invoering der sima assaparang atoewang.

Alleen bestaat bij de landbouwende Mamoedjoeërs en Toradja's het gebruik dat zij hun hoofden één dag moeten helpen bij het openkappen hunner ladang, één dag bij het branden en schoonmaken, het planten en oogsten, op welke dagen zij echter gratis gevoed worden. Deze eerwaardige gewoonte, welke niet in het minst drukkend is, en den ouden band tusschen volk en hoofden laat voortduren, is in stand gebleven, vooral omdat het geheel vrijwillig geschiedt bij den sobo padi en den geestelijke.

Worden aan de kust de hoofden in het algemeen gekozen, in de Toradjalanden is dit anders en gaan de waardigheden daar over van vader op zoon.

Hunne inkomsten worden besproken in het tweede aanhangsel.

Nog een enkel woord ten slotte over de verdere indeeling van het bestuur na onze vestiging. De volgende districten zijn gevormd:

Mamoedjoe
Karama
Loewoe
Boedoe-Boeding
Carossa
Pasangkajoe
Toboelawan
Arale en
Mambië.

Deze indeeling is gebaseerd op de oude overleveringen en zijn aan het hoofd de personen gesteld, die volgens de adat instellingen daarvoor in aanmerking kwamen; van dezen regel in de eerste tijden af te wijken zou verkeerd zijn, ook al zou men liever een ander plan willen volgen.

In de Toradjalanden staat aan het hoofd van Taboelawan de Indo, die als zijnde de rechtstreeksche afstammeling van de stichters der Pitoe Oeloena Salo overal geëerbiedigd wordt. Het Aralédistrict heeft als bestuurder de Indo karanene (groote Indo), die in de adat-vergaderingen te Mambië waaraan door alle Toradja stammen werd deelgenomen, ook door Ranteboelawan van Mandhar, het voorzitterschap bekleedde. Hij wordt beschouwd als het hoogste adathoofd.

Het Mambiëdistrict heeft tot hoofd den karadjaän, wiens invloed zich ver uitstrekt buiten de grenzen van zijn tegenwoordig gebied.

De districten Aralé en Mambie zijn nog meer gesplitst in onderdistricten, welke verdeeling voorloopig is gekozen, hoe weelderig zij ook moge zijn, omdat dit geheel overeenkomstig de oude geschiedenis. In naam zou men ze kunnen afschaffen, inderdaad zouden zij blijven bestaan; de overoude traditiën bij dit volk worden nu eenmaal niet ongestraft geschonden en mag eerst zeer geleidelijk daarin wijziging gebracht worden.

BELASTINGEN LANDSCHAPSKASSEN EN HEERENDIENSTEN.

Ter vervanging van de vroegere heffingen is in het geheele gebied de sima assaparang atoewang ingevoerd; bij de vaststelling van den aanslag is groote gematigdheid betracht, zelfs is in de drie meergenoemde Toradjadistricten voor dit jaar per hoofd slechts één gulden uitgetrokken. Individueele aanslag kon niet plaats hebben wegens het ontbreken van voldoende gegevens, wordende met de invoering slechts beoogd bij de Toradja's het beginsel ingang te doen vinden.

Alle belastingen van dit landschap, benevens die van het landschap Tappalang, worden gestort in één kas, de z. g. landschapskas. Hierin vinden ook een plaats de gerechtelijke boeten enz, benevens de volledige schadeloosstelling voor de overdracht van tol- en scheepvaart rechten aan het Gouvernement; dit laatste geschiedt, omdat de Maradia en de andere Hoofden hunne bezoldigingen uit voormelde kas ontvangen.

Het beheer der kas wordt gevoerd overeenkomstig de door den Gouverneur van Celebes vastgestelde voorschriften.

Met inachtneming van de bepaling dat ieder werkkrachtig individu niet meer dan 52 dagen per jaar voor heerendienst kan opgeroepen worden, is voor Mamoedjoe een regeling ontworpen, welke in de praktijk voldoet. Drukkend zijn deze diensten niet, daar steeds rekening gehouden wordt met de belangen der bevolking.

In den tijd van het bewerken der ladangs o. a. wordt gedurende een maand en langer vrijstelling verleend, hetzelfde geschiedt in de poeasa, verder voor het vieren der jaarlijksche feesten van Heidenschen oorsprong.

Bovendien is met het oog op de handelaren en de voornamen, die buiten rechtstreeksch toezicht toch niet zouden werken, de gelegenheid geopend om door betaling eener jaarlijksche contributie vrijstelling dezer Heerendiensten te erlangen.

Ten slotte is nog een maatregel genomen welke door de bevolking ten hoogste gewaardeerd wordt. Ten einde de wegen in dit schaars bevolkte gebied in orde te kunnen maken, moeten de heerendienstplichtigen dikwijls groote afstanden afleggen; daarom is in overleg met de bevolking bepaald, dat zij bij gedeelten voor 5 dagen wordt opgeroepen, die op het werk blijven slapen, waardoor zij recht verkrijgen op voeding van bestuurswege. Wel brengt dit vrij hooge kosten mede en worden niet alleen de contributiën hiervoren bedoeld, doch nog veel meer gelden

verbruikt, maar uit een billijkheidsoogpunt verdient deze regeling bestendigd te blijven.

Ook heeft deze maatregel een politiek belang, daar der bevolking de overtuiging wordt bijgebracht, dat de belastingen ten slotte weder worden aangewend ten bate van het landschap en zijne bewoners.

POLITIEKE TOESTAND.

Was het in eene vroegere nota noodig den politieken toestand district voor district te omschrijven, thans kan hiervan afgezien worden.

Aan de kust is deze reeds sedert geruimen tijd gunstig te noemen, na het breken van het verzet in boven Boedoe-Boeding is het daar voortdurend rustig gebleven en kan de Civiel bestuurder ongestraft zonder dekking derwaarts gaan en verder de kust bereizen.

Medio vorig jaar werd in eene nota over de administratieve indeeling der Mandharsche landschappen aangeteekend dat in de Toradjalanden bij het invoeren der belastingen en Heerendiensten mogelijk verzet zou komen en zijn inderdaad in de beide laatste maanden des jaars deze woorden bewaarheid, thans echter zijn de belastingen in de drie bekende districten geheel binnen en is een wegennet aangelegd, waarop met voldoening kan gewezen worden; de bevolking komt in steeds grooter getale naar Mamoedjoe om inkoopen te doen en toont vertrouwen in ons bestuur te stellen.

Als bewijs dat de veiligheid niets te wenschen overlaat, moge dienen dat de Toradja tegenwoordig, ook bij afwezigheid der troepen, zijn geliefde klewang thuis laat, zelfs al gaat hij dagen van huis en slechts een kleine parang medeneemt om hout te kappen; de Hoofden stellen zich gewoonlijk tevreden met een klein mes.

In het Karamagebied is de toestand steeds bevredigend geweest en behoeft het achterhouden van geweren niet beschouwd te worden als een teeken van minder goede

gezindheid. Het beste bewijs voor het steeds toenemende vertrouwen is wel dat in dit vroeger door rooftochten zoo herhaaldelijk geteisterde gebied de Toradja's de ongenaakbare toppen der bergen verlaten en naar de oude nederzettingen hunner vaderen terugkeeren om zich aan den sawahbouw te wijden. De stammen, welke indertijd zijn uitgeweken naar Toboelawan om onder het asylrecht, dat daar bestond, rustig te leven, hebben zich eveneens in de laatste maanden op marsch begeven om zich te voegen bij hun oude stamgenooten: het is een ware volksverhuizing geworden uit Toboelawan naar de Karama, zonder dat van bestuurszijde hierop eenige invloed is uitgeoefend.

Eenigen tijd geleden aan het districtshoofd in de Karama de vraag gesteld wordende of hij instond voor de veiligheid van den Civiel Gezaghebber op eene reis door zijn district zonder eenige dekking, maakte hij slechts voor den stam der to Malolo eene uitzondering. Inderdaad maakt deze stam geen gunstigen indruk en zal het wenschelijk zijn daar nog eenigen tijd een klein detachement te doen patrouilleeren.

Kan dus, behoudens deze uitzondering, de politieke toestand in het geheele landschap gunstig genoemd worden, toch zou het van een gevaarlijk optimisme getuigen, indien daaruit de conclussie getrokken werd, dat de legering van een detachement militairen te Mamoedjoe verder overbodig zou zijn en vervanging door een klein politiekorps kan plaats hebben.

Het tijdstip voor dezen maatregel is nog niet aangebroken, omdat de toestanden in deze jonge onderafdeeling eerst nader moeten worden bevestigd.

Wel bestaan geen bezwaren de sterkte der Colonne, op het oogenblik acht groepen Infanterie bedragende, te verminderen b. v. tot vier of vijf groepen.

Aangeteekend wordt ten slotte dat de eerstdaags nieuw optredende Civiel Gezaghebber, die sedert twee jaren in deze streken als patrouille-Commandant en gedelegeerde

van het bestuur is werkzaam geweest en de toestanden grondig kent, geheel accoord gaat met deze beschouwingen, behoudens deze beperking dat hij in het district Toboelawan zich liever nog niet zonder dekking zou willen bewegen of liever zonder dat een patrouille er in of in de nabijheid daarvan gelegerd is.

GESCHIEDENIS.

De oude geschiedenis van Mamoedjoe is verzameld in oude handschriften, waarvan brokstukken zijn bewaard gebleven, doch nog niet zoover ontcijferd dat een geregeld verhaal daaruit kan opgebouwd worden.

Wel is reeds duidelijk gebleken dat Mamoedjoe in vroegere tijden nauw verbonden is geweest met het landschap Belanipa welks Maradia beschouwd werd als de hoofdvorst der Pitoe Babana Binanga. Herhaaldelijk hebben zij zich gezamenlijk op het krijgspad begeven en werden de Mamoedjoeërs als gewaardeerde bondgenooten beschouwd wegens hunne krijgshaftigheid.

In een later tijdperk, toen de zuidelijke Mandharstaten zwaar bezocht werden door de invallen der Bonische en Goa'sche benden, schijnt die band losser geworden te zijn, althans is in de herinnering der ouden van dagen niets bewaard gebleven van aanrakingen met die legerscharen.

Wat betreft de geschiedenis van de betrekkingen met de O. I. Campagnie en later met het Indische Gouvernement, is hierover zoo goed als niets te vermelden, en schijnt de verstandhouding met ons bestuur steeds goed geweest te zijn.

In de Nota, behandelende het „Geschiedkundig overzicht „van Mandhar (voornamelijk betrekkelijk Madjene, Pemba„oewang, Tjenrana en Tappalang)" is aangeteekend dat in 1850 de Kapitein luitenant ter Zee C. Noorduyn vergezeld van den Adjunct-Secretaris voor de Inlandsche zaken met Z. M. bark „Zwaluw" naar Mandhar gezonden werd tot het aangaan van nieuwe overeenkomsten met alle vorsten.

De zending slaagde boven verwachting en werd met elk der 7 vorsten een nieuw contract gesloten, dat bij geheim besluit van 18 Augustus 1850 L^a V^1 werd goedgekeurd.

Eenige bladzijden verder wordt verteld, dat Pambaoewang eene schadeloosstelling moest betalen aan het Gouvernement wegens door zijne onderdanen gepleegde roof van een handelsprauw op de kust van Mamoedjoe.

„Na het vertrek van het oorlogsschip dat deze vergoeding „ontving, eischte Pamboean van Mamoedjoe betaling van „de helft van dat bedrag en nam een vijandige houding „aan, zoodat Mamoedjoe de hulp inriep van het bestuur. „Beide landen werden gewaarschuwd zich van vijandelijkheden „te onthouden en bloedde de zaak verder dood."

„In October 1862 kwamen de vorsten van Binoewang, „Madjene, Pambaoewang, Tjenrana, Tappalang en Mamoedjoe „te Makasser, waar zij op den 14^{en} en 31^{en} dier maand „nieuwe contracten sloten." Het contract met Mamoedjoe werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G. B. van 24 Maart 1863 N°. 1.

In het begin van het jaar 1888 werd de hulp van het Gouvernement ingeroepen door den Maradia van Mamoedjoe, Nai Soekoer tegen een zekeren Mataloengroe, een kleinzoon van een voormaligen Vorst van Tappalang, die zich aan de Karama genesteld had en daar met een bende boeven zich aan strand- en menschenroof, benevens slavenhandel overgaf.

„Ingevolge Gouvernements Besluit dd^o. 5 Juni 1888 „N°. 19, werd tot de tuchtiging der Karama door Z. M. „stoomschip Koning der Nederlanden Prins Hendrik der Ne„derlanden" en „Madera" op den 23^e Juni d. a. v. overgegaan. „Tegenstand werd niet geboden, daar Mataloengroe en zijne „volgelingen zich in de bosschen schuil hielden."

„De aanwezige huizen en vaartuigen werden vernield en „de Vorst van Mamoedjoe met zijn volk achtergelaten aan „de monding der rivier, waar opzettelijk eenige huizen ge„spaard gebleven waren. Circa een maand later werd van „den Vorst het bericht ontvangen dat Mataloengroe zich

„met zijne volgelingen op genade en ongenade overgegeven „had en onder belofte zich niet meer aan strafbare handelingen schuldig te zullen maken, in genade aangenomen „was."

Tot zoover de nota.

Bij suppletoir contract van 3 Mei 1889, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 18 April 1890 No. 6, werd door den bestuurder van Mamoedjoe ten behoeve van het Ned. Ind. gouvernements afstand gedaan van de rechtspraak over zijne onderdanen in zake delecten betreffende telegraafkabels en landlijnen.

Mede werd bij suppletoir contract van denzelfden datum goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 23 April 1890 No. 28, eene regeling getroffen betreffende den in- en uitvoer van vuurwapenen, buskruit en ammunitie.

Na het overlijden van Nai Soekoer, einde Juli 1895, werd diens schoonzoon Karanena als zijn vervanger gekozen en met dezen op 30 September 1896 een nieuw contract gesloten, hetwelk, met een kleine wijziging van Artikel 14, bij besluit van 4 Januari 1897 No. 17, werd goedgekeurd en bekrachtigd.

Bij suppletoir contract van 15 December 1899, goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 22 Maart 1900 No. 41, werden alle door den wetgever van Ned. Indië vastgestelde of nader uit te vaardigen verordeningen en bepalingen betreffende opsporing en ontginning van delfstoffen voor het landschap Mamoedjoe en zijne ingezetenen van kracht verklaard.

Den 13[en] Juni 1905 werd met het zelfbestuur een nieuw politiek contract gesloten volgens het bestaande Celebes model en den 8[en] November d. a. v. een suppletoir contract nopens de overdracht van tol- en scheepvaartrechten aan het Gouvernement tegen eene schadeloosstelling van *f* 4200.— 's jaars. Het eerste werd onder eenig voorbehoud goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 7 Juni 1906 No. 32, het laatste bij dat van 22 Februari t. v. No. 11. Aan het

gesteld voorbehoud werd door het zelfbestuur voldaan.

Bij de bezetting van Madjene door onze troepen, werd Mamoedjoe ingedeeld bij het Mandharsche patrouille gebied en nu en dan door patrouilles bezocht.

Nadat gebleken was dat op deze wijze de pacificatie slechts langzaam vorderen zou, werd medio 1907 besloten tot een bezetting van de hoofdplaats Mamoedjoe en aan den Commandant van dat detachement opgedragen onder leiding en toezicht van den Controleur van Mandhar Civiele aangelegenheden te behandelen.

Het aanvankelijk voornemen was om den troep niet langer dan 6 maanden hier te laten.

Hiervan werd later afgezien en zelfs Mamoedjoe en Tappalang vereenigd tot eene zelfstandige afdeeling. Dit besluit is nimmer uitgevoerd, omdat nadere onderzoekingen inmiddels duidelijk hadden bewezen dat de beide landschappen een ethnologisch, geografisch en historisch geheel uitmaakten met de andere Mandharsche landschappen. Een nieuw Gouvernements Besluit heeft deze zienswijze bekrachtigd en vormen der beide landschappen thans eene onderafdeeling van de afdeeling Mandhar.

In het begin onzer vestiging was veel strijd te voeren met de oproerige anak-Radja, die een einde gemaakt ziende aan hun rooversbedrijf en hun slavenhandel met hand en tand zich tegen ons verzetten. Na het sneuvelen van Atjo Amana Andeng bij Gintoengan en de besturing der vestingen in Boven Boedoe-Boeding, waarbij Daenna Sompo het leven liet, was het verzet gebroken en viel het niet moeilijk een paar maanden later de beide anak-Radja Patana Bone en Daenna Matjerinai, de met evengenoemd familielid de leiders waren, in handen te krijgen.

Na het herstel van de orde en rust aan de kust werden de Toradjalanden verkend en bezet.

Slechts onbeduidende schermutselingen hebben hier plaats gehad, o. a. een overvalling van een klein ziekentransport op de Poete Leka door de Bambans en eenige bivak beschietingen te Mambië.

Kort na de vestiging van ons bestuur in Mamoedjoe werd de Maradia Karanene op verzoek ontslagen en in zijne plaats werd gekozen tot Maradia diens zwager, Djalaloe Amana Inda, zoon van den voortreffelijken Nai Soekoer.

Na eenige maanden die betrekking tot voldoening van het bestuur te hebben waargenomen, werd hem vergund met den Hadat de korte verklaring te teekenen en daarmede in het ambt van Maradia van Mamoedjoe bevestigd.

De Civiel Gezaghebber,

HOORWEG.

Mamoedjoe, 26 November 1909.

BIJLAGE I

Districten.	Opgave der voornaamste bergtoppen.	HOOGTE IN VOETEN
Mamoedjoe	Tawating	
	Rantesiwiwewa	
	Takaodjang	
	Baranalipo	
	Kadjoeangin	
	Toenoeangkodo	
	Lemba Tappalang	
	Tapoang	2900
	Kadjoekabean	4125
	Oehaihai	
	Paperandangan	
	Tadokodoko	4700
	Adang	5000
	Taraoerang	
	Pesoekaän	
	Pempioan	
	Oeitoeng besi	2800
	Oeloe Gentoengan	
	Panno	
Mambië	Oesin	
	Dengin	
	Tomakaka	
	Oeloelelating	
	Kakade	4200
	Pabaloang	
	Kadoelan	
	Poesisi	
	Tandialo	3050
	Meira	2900
	Kalang	
	Korang	
	B. Dama	
	Mamboeliling	
	Sambabo	
	Lewa	3200
	Masinobe	

Districten.	Opgave der voornaamste bergtoppen.	Hoogte in voeten.
Mambië	Balolang	
	Bali	
	T. Dama	
Aralé	Kinatoe	
	Tobang	
	Pambeseang	
	Poeti leha	5500
	Pinggoelilingan	
	Pintinaloan	
	Taroeng	
	Tandibiring	
	Toedoengan	
	Lasobatoe	
	Tareja	
Toboelahan	Kapoesaän	
	Messila	
	Maroang	
	Palasi	
	Marira	
	Balo [2]	
	Kandadewati	
	Talondong	
	Banoewababi	
	Pasola	
	Pandiboeang	
	Oerolemo	
Karama	Sandapan	
	Paking	
	Karaka	
	Karoeroe	
	Pakenempang	
	Pasambaän	
	Petikoelasa	

Bijlage I

Districten	Opgave der voornaamste bergtoppen	Hoogte in voeten
	Oeko	
	Besan	
	Petoelalian	
	Toelang	
	Tamboenan	
	Labo	
	Mamoeloe	3050
	Bakoedoe	1200
	Pandanasoe	1450
	Sendana	1800
	Dondoan	2050
	Kanepa	2700
	Tampopo	
	Pondeng	2900
	Kala	3200
	Sinapoeti	
	Petan Petangan	
	Kalamben	
	Tandasan	
	Parorean	
	Tarapang	
	Tambolan	
	Taban	
	Taboean	1400
	Popanga	
	Libadja	
	Lamarang	

Bijlage II

Opgave der

Hoeken en	Ankerplaatsen.
Losa	Losa
Tapandoeloe	Malaoewa
Rangas	Soemare
Boné-Boné	Rangas
Ampalas	Simboro
Aoni	Karema
Mamoean	Rimoekoe
Kaloekoe	Bonepaäs
Oedjoeng lapa	Binanga
Kamansi	Kadjoelangka
Talalere	Kasiwah
Batoe Tomoeki	Tambi
Batoe Kapoenang	Bone[2]
Sosapi	Ampalas
Laha	Aoni
Laga	Laboean
Batoe-oge	Lombang[2]
Pasangkajoe	Kalakoe
Bakoe	Salepompo
Memandjeng	Kaboeloean
Tinanggoeli	Belang[2]
Peoewih	Papalang
Kasolowa	Paniki
Bambaira	Tawaro
Letawa	Simpaga
Lanta	Loemoe
Pamboea.	Kamansi
	Sikeang
	Rire
	Boedoe-Boeding
	Toemboe
	Kawarang
	Laboean Patagan

BIJLAGE II

Opgave der

Hoeken en	Ankerplaatsen.
	Kamboening
	Laboean Gawerigading
	Galoebeaoe
	Kalia
	Saloebiro.
	Mora
	Carossa
	Dapoeran
	Koema
	Boedjoeng
	Memandjeng
	Doda
	Tinanggoeli
	Masimboe
	Loka
	Pantabatoe
	Madjene
	Lariang
	Tiké
	Batoe-ogi
	Pasangkajoe
	Pangiang
	Parede
	Bambalamoetoe
	Randomaja
	Kasoloang
	Bambaira
	Soeromana.

BIJLAGE III.

Opgave der rivieren.

Malaoewa
Soemaré
Rangas
Loemikoe
Loemanda
Koelasi
Gimbang
Simboro
Tambadjako
Karema
Rimoekoe
Bone-Paäs
Kasiwah
Saloe-Bakar
Kaloebibing
Tomoeki
Bone-Bone
Ampalas
Mewanga
Aoni
Pilis
Gintoengan
Ranga-Ranga
Pore
Kaloekoe
Babalang
Samalong
Kaboeloean
Palapi
Paniki
Kapäsang
Papalang
Paniki
Tawaro

Bijlage III.

Opgave der rivieren.

Lasso
Sampaga
Karama
Tolo
Loemoe
Kiré
Boedoe-Boeding
Patoelana
Toemboe
Kawarang
Saloe Pangkang
Saloe Biro
Mora
Carossa
Siladja
Limboea
Sempo
Doda
Tinanggoeli
Masimboe
Loka
Madjene
Lariang
Tike
Pasangkajoe
Pangiang
Korobe
Bambalamotoe
Randamaja
Kasoloa
Soeromana
Mambië
Arale
Raliana
Saloerindoe.

Bijlage IV.

Doorloopend nummer.	NAAM VAN HET HOOFD.	TITEL VAN HET HOOFD.	Landschap	District.
	Pattana Langi	Districtshoofd	Mamoedjoe	Pasangkajoe
	Lapge Ambo Rabana	Kapala kampong	„	„
	Dng. Tawara	„	„	„
	Mohamad Hia	„	„	„
	„ Saleng	„	„	„
	Lapakadja	„	„	„
	Lapoesoe	„	„	„
	Lasanggera Tomai Tandoe	„	„	„
	Hongo	„	„	„
	Labarosa	„	„	„
	Temarenreng Oea Laodi	„	„	„
	Tangkeda Tomai Balosoe	„	„	„
	Lamopona Poea Welada	„	„	„
	Bande Ambe Saleo	„	„	„
	Datoe	„	„	„
	Lamboeli Tomai Boti*	„	„	„
	Katoba Tomai Sela	„	„	„
	Roempa	„	„	„
	Mareti Tomai Doti	„	„	„
	Tamba Tomai Boenga	„	„	„
		„	„	„
	Wana Binti	Districtshoofd	„	Carossa
	Sidoe Tomai Soero	Kapala kampong	„	„
	Lambere Tomai Tomanoeroeng	„	„	„
	Laboeri Tomai Joentji	„	„	„
	Tomombe A Timpoeng	„	„	„
	Abdullah Poea Soene	Districtshoofd	„	Boedoe-Boedong
	Bonta Timai Djampa	Kepala kampong	„	„
	Tida Ambe Reo	„	„	„
	Lapadjang Dng. Pagatang	„	„	„
	Ambe Pangakoe	„	„	„

KAMPONGS.	AANMERKINGEN.
Bambaira	
Randomaja	
Bambalamotoe	
Pangiang	
Saloele	
Tanasa	
Simadjo	
Lelawa	
Boja	
Pasangkajoe	
Seboero	
Tike	
Saloeponto	
Kalindoe	
Lelemori	
Masimboe	
Towoni	
Pontabatoe	
Batoe Kapoenang	
Doda	
Carossa	
Noenoe	
Limoewa	
Dapoeran	
Mora	
Boedoe-Boeding	
Saloe-Biro	
" Pangkang	
Kamboening	
Saloeada	

BIJLAGE IV.

Doorloopend nummer.	NAAM	TITEL	Landschap	District.
	VAN HET HOOFD.			
	Ambe Rangganimoe	Districtshoofd	Mamoedjoe	Boedoe-Boeding
	Soero	Kapala kampong	„	„
	Daenna Tjitji	„	„	„
	Amana Atjo	Districtshoofd	„	Loemoe
	Lanoesoe Oewana Namo	Kapala kampong	„	„
	Paloeroe Poea Habiba	„	„	„
	Doepa Ambe Kadoela	„	„	„
	Tando „ Waka	„	„	„
	Bokko	„	„	„
	Roön „ Kadoei	„	„	„
	Lakena „ Koeroeng	„	„	„
	Pattaro Poera	Districtshoofd	„	Karama
	Bambi	Kapala kampong	„	„
	Sandarani A. Amba	„	„	„
	Pangidan A. Lapoka	„	„	„
	Panggisa A. Mengadong	„	„	„
	Porata	„	„	„
	Mandila A. Keke	„	„	„
	Lelang A. Paerang	„	„	„
	Kalebana	„	„	„
	Dalo A. Tabe	„	„	„
	Paindoeng A. Torana	„	„	„
	Bara A. Lai	„	„	„
	Salang	„	„	„
	Karaoeang A. Merana	„	„	„
	Parapai A. Saroetan	„	„	„
	Orang Nene Bota	„	„	„
	Tokong Nene Doesoe	„	„	„
	Silang	„	„	„
	Sili Ambe Soeli	„	„	„
	Langgeke A. Salindo	„	„	„
	Pambo A. Boko	„	„	„
	Tandisara A.	Tobara „ Galoempang	„	„
	Sara A. Bilolo	„	„	„

KAMPONGS.	AANMERKINGEN.
Boeloerimboe	
Manoeroeng	
Kire	
Loemoe	
Polo	
Pamanggese	
Mariwawo	
Paking	
Sandana	
Panasoeang	
Polio	
Pararang	
Kapola	
Pagari	
Taman	
Rate	
Sabamba	
Lelaling	
Boetoe	
Limboeng	
Pondorate	
Lamboe	
Lasa	
Saloe	
Pekaro	
Malolo	
Boelo	
Koerawa	
Lebani	
Dengin	
Donggali	
Mappoe	

BIJLAGE IV.

Doorloopend nummer.	NAAM	TITEL	Landschap	District.
	VAN HET HOOFD.			
	Bara A. Iné	Tobara - Galoempang	Mamoedjoe	Karama
	Tibong A. Pagessa	„	„	„
	Pasolorang A. Taniroemboe	„	„	„
	Tinoeng A. Daoeng	„	„	„
	Sandangan A. Patoli	„	„	„
	Makatodoe S. Padjai	Kepala kampong	„	„
	Bo nto Ambe Boetali	„	„	„
	Sagena Poea Pali	„	„	„
	Lahili A. Masatia	„	„	„
	Mohamad Loea Hasin	„	„	„
	Tabi Poea Nalewa	„	„	„
	Mahamoesa Abana Andi Sita	„	„	
	Tab etona Ambe Basi	„	„	
	Daenna Soemarona	„	„	
	Sapakang Poea Kata	„	„	
	Ponratoe P. Roeka Loemoe	„	„	
	Samparadja Dng. Matanang	„	„	
	Daenna Pabadjoi	„	„	
	Ambe Sibaro	„	„	
	Poewa Ara	„	„	
	Lambai Aambe Alo	„	„	
	Tabehoeoeng	„	„	
	Saoewal Anre Goeroena	„	„	
	Poea Itji	„	„	
	Tamalarangan P. Ramba	„	„	
	Poewa Pagila	„	„	
	Tasamalong A. Maitoeng	„	„	
	Pahoeda P. Daé	„	„	
	Poea Bekida	„	„	
	Masalo	„	„	

KAMPONGS.	AANMERKINGEN.
Pasodangan	
Tamalea	
Talondo	
Bone	
Lalangbatang	
Paraoedjoeng	
Banoeabaroe	
Sidal	
Kombiling	
Simpaga	
Paniki	
Belang [2]	
Kaboeloean	
Kean	
Laboean	
Aoni	
Lingke	
Bamboe	
Ampalas	
Tomoeki	
Kadoelan	
Padang Panga	
„ Bakar	
Koerasalimbo	
Taparaba	
Dolangan	
Topong	
Taloedoe	
Katiting	
Gano	

Bijlage IV.

Doorloopend nummer.	NAAM (van het hoofd)	TITEL (van het hoofd)	Landschap	District.
	Tamaleorang P. Pagila	Kapala kampong	Mamoedjoe	
	Palipoeng A. Tombong	„	„	
	Laoeroe P. Sabahoe	„	„	
	Adjoara Poeë Hamina	„	„	
	Daenna Maraoni	„	„	
	„	„	„	
	Daenna Lenra	„	„	
	Daeng Palewa	„	„	
	„	„	„	
	Andong Goeroe	„	„	
	„	„	„	
	„	„	„	
	„	„	„	
	Poewa Boting	„	„	
	„ Palawa	„	„	
	Daeng Mapali	„	„	
	Tjatjo Daenna Mato-angin	„	„	
	Poewa Djannong	„	„	
	Lamboeng	„	„	
	Poewa Lala	Districtshoofd	„	Mambië
	Poewa Pabadjoi	Kepala kampong	„	„
	Ambe Aja	„	„	„
	Daeng Patonga	„	„	„
	„ Pawajo	„	„	„
	Kato	„	„	„
	Mapoesa	„	„	„
	Ambe Bibang	„	„	„
	Makoenda	„	„	„
	Poewa lala	„	„	„
	Ambe Toing	„	„	„
	„	„	„	„
	„	„	„	„
	Poewa Dake	„	„	„
	Ambe Sarang	„	„	„

KAMPONGS.	AANMERKINGEN.
Tabatin	
Limboeang	
Sampoanboetoeng	
Timboe	
Tembi	
Sepang (eiland Mam:)	
Kasiwah	
Kadjoelangka	
Karampoeang	
Binanga	
Bone-Paäs	
Rimoekoe	
Oedj. Belo (eiland Mam)	
Karema Diniang	
" Laboang	
Simboro	
Rangas	
Soemaré	
Mamoedjoe	
Mambië (Rante)	
Lélé	
Meira	
Loka	
Saloe Assin	
" Tepopo	
Lemo	
Saloe Dengin	
Padang	
Saloe Boeloeng	
Kampoeang	
Meira	
Topalina	
Lasodi Hata	

BIJLAGE IV.

Doorloopend nummer.	NAAM	TITEL	Landschap	District.
	VAN HET HOOFD.			
	Ambe Makoe	Districtshoofd	Mamoedjoe	Mambië
	Tahona	Kapala kampong	„	„
	Tindang	„	„	„
	Tamalere Dng Manggasa	Districtshoofd	„	Aralé
	Dang Pasimba	Kepala kampong	„	„
	„ Manggasa	„	„	„
	„ Masepa	„	„	„
	Tamalere Daeng Manggasa	„	„	„
	Daeng Madandang	„	„	„
	„ Parondong	„	„	„
	Ambe Saija	„	„	„
	Daeng Malino	„	„	„
	Mantota	„	„	„
	Matingko	„	„	„
	Paroendang	„	„	„
	Poea Gileng	„	„	„
	Ta-Adi	Districtshoofd	„	Toboelahan
	Ne Bali	Kepala kampong	„	„
	„	„	„	„
	Loepi	„	„	„
	Taloepi	„	„	„
	Polo Poea Hia	„	„	„
	Himamba A. Ilo	„	„	„
	Mandalang	„	„	„
	Tasiloepa	„	„	„

KAMPONGS.	AANMERKINGEN.
Limba Di Hata	
Saloe Tabang	
Oeloe Mambië	
Oehailanoe	
Paneteang	
Galoeng	
Makoela	
Oehai Dao	
Raleana	
Saloerindoe	
Soemoewa	
Taora	
Kanam	
Bomba	
Toboelahan	
Kalang	
Malalekang	
Saloebanga	
Pakoe	
Saloeleang	
Langsa	
Peoe-hangan	
Tiwoe	

BIJLAGE V.

Voornaamste houtsoorten.

Patoeno Palapi Bolas Poenaga Tipoeloe Sampaga Boeloeng Binoeang Dama damar Nato	Geschikt voor het bouwen van prauwen, bijzonder munten uit Poenaga en Binoeang, de eerste langs de kust, de tweede soort meer in het binnenland langs de rivieren voorkomende.
Ipi Sapoe (ijzerhout) Boeli (bitterhout) Pangkang (bako^{2} soort) Tangar id. Santigi id. Maetang (ebbenhout) Madang	Geschikt voor stijlen van huizen, vooral Ipi en Sapoe zijn aan te bevelen. Voor dwarsliggers worden Pangkang, Ipi en Santigi gebruikt, terwijl mede gespleten klapperstammen daarvoor veelvuldig het materiaal leveren. Het Boelihout wordt speciaal gewaardeerd voor brugjukken, omdat het een looistof bevat welke het beveiligt voor paalwormen.

Bijlage VI.

Voornaamste vischsoorten en hare prijzen.

Bangkoenis	f 0.50.—	2.50	
Toeringan	0.25.—	0.50	
Paré-paréan	0.10.—		
Laoero	0.25.—	0.50	
Loempani	0 25.—	0.50	
Kadapangan	0.25.—	0.50	
Abakan	0.25.—	0.50	
Roema[2]	0.02.—	0.10	
Katamba	0.02.—	0.10	
Ti-oes	0.05.—		
Taloesoe	0.10.—	0.25	
Lelobone	0.02.—	0.10	
Bangsa	id.		
Bete[3]	0.10 per 100.		
Maäs	0.10 „ 150.		(Karama, Boedoe-Boeding, Mam: 50).
Bibisang	0.10 per maat		
Boenoäng	0.10 „ „		
Doewang	0.50 per koelit dagang.		
Doejoeng (dolfijn)	2.—	10	
Mangiwang (haai)	0.25.—	2.50	(gegeten door to Sinjonjoi).

BIJLAGE VII.

Legende omtrent de rijkssieraden.

1. de klewang (Badoeng).

Op een goeden dag ankerde in de monding der Mamoedjoerivier de prauw van den Balischen vorst van Badoeng, die herwaarts gekomen was om hanen gevechten bij te wonen. Diep verborgen in de prauw bleef zijn dochter.

De zoon van den Maradia, die toenmaals aan het bestuur en gehuwd was met de dochter van den eersten tomakaka der Sinjonjoi, nenek Deilomale, hoorde de schoonheid van het Balische meisje roemen, wist de wachters met veel geld om te koopen en verbleef een nacht bij de schoone.

De niets kwaads vermoedende vorst zeilde naar Bali terug en moest weldra ontwaren dat zijne dochter zwanger was. Vol verontwaardiging verstiet hij haar en schonk zij in de wildernis het leven aan een zoon.

Wegens het onafgebroken gehuil van het knaapje werden de Goden geraadpleegd, en bleek dat op de plaats der bevalling, een halve armslengte onder den grond, een klewang begraven was, waarin de ziel van een broer van den jonggeborene huisde. De klewang werd door de moeder zorgvuldig bewaard.

De knaap groeide voorspoedig en er drongen geruchten hieromtrent door tot Mamoedjoe, welks vorst eenige prauwen uitrustte om den vorstentelg met een list naar Mamoedjoe te voeren.

Inmiddels was Badoeng geteisterd door hongersnood en deelde een orakel mede, dat zulks te wijten was aan de verbanning van de bewuste vrouw, waarop zij uit hare afzondering weer aan het hof mocht terugkeeren.

Dit was de reden dat bij aankomst der Mamoedjoesche prauwen het kind in de vorstelijke omgeving aangetroffen werd.

De prauwen hadden twee gouden tollen medegebracht, een djoepi mas met een gasing mas, waarmede het koningskind aan boord gelokt werd. Het werd eindelijk overgehaald de klewang eveneens mede te brengen, hetgeen op een goeden dag gebeurde. Hierna staken de prauwen weder in zee nadat die der Balineezen doorboord waren en dus niet konden vervolgen.

In de baai van Mamoedjoe gekomen vroeg de knaap, waar vijanden huisden van Mamoedjoe, en werd hem Rangas en Padang gewezen. Een slag met de bekende klewang in de lucht in de richting der overmoedige stammen was voldoende om een aantal der hunnen te doen sneuvelen.

Geen wonder dat aan de klewang groote eer bewezen werd en de drager spoedig tot Maradia werd uitgeroepen. Groot was zijn macht dank zij den tooverkling.

Na den dood van dezen Maradia werd zijn lijk begraven te Timboe, waar herwaarts gekomen Balineezen een grafgewelf voor hem bouwden, welks hoeken tegenwoordig nog even boven den grond uitkijken.

De klewang blijft in groote eer en laat nu en dan zijne waarschuwende stem hooren. Bijzonder ontstemd is hij, als verzuimd is in den sabbathnacht een kaars bij hem te branden en eveneens duldt hij niet dat de Maradia op reis gaat, zonder een anak-Radja in zijn huis achter te laten.

2. de manalantoeng mas.

Dit borstsieraad werd langen tijd geleden aangebracht door een geheel wit gekleurd zwijn, dat uit zee kwam aanzwemmen.

3. de Lamangaroe.

Dit is eveneens een borstsieraad, hetwelk door een geheel witte aap ten geschenke gebracht werd.

4. de Toking.

Dit is een gouden ketting, die zich kronkelde als een

slang op de topbladeren van een zeer, zeer hoogen klapperboom. Hoe men zich ook inspande dit sieraad machtig te worden, het gelukte niet. De klappers mochten geplukt worden, de slang bleef zich kronkelen om den top.

Eindelijk wilde de Pabitjara, lid van den Hadat een laatste poging wagen en klom in den boom. Nog niet halverwege gekomen, liet de slang haar hoog standpunt varen, kroop naar beneden den Pabitjara te gemoet en kronkelde zich weldra vertrouwelijk om diens hoofd. Deze stond haar welwillend af om haar eene plaats te doen innemen onder de rijkskleinodiën.

5. Het poesakakanon is afkomstig van Java en buitgemaakt tijdens een krijgstocht derwaarts.

Bijlage VIII.

Opgave der stammen in het Noorden.

KAMPONGS.	STAMMEN.	Aanmerkingen.
Carossa	to Boegis	[1]) 40 j. geleden gestiebt door Poewa Ngiro van Paloe.
Dapoeran [1])	„ Paloe	
	„ Boegis	
Limoewa	„ Pantalaboe	
Noenoe	„ Pemboeni	
Doda	„ Pantalaboe	
Batoe Kapoenang	„ „	
	„ Badjo	
Masimboe	„ Ribaras	
Pelasoe (a/d Lariangrivier)	„ Banawa	
	„ Ribaras	
Toentoeo (a/d Lariangrivier)	„ Banawa	
	„ Rihoeloe	
Lelemore (a/d Lariangrivier)	„ „	
	„ Bada	
Kaloekoe (a/d Lariangrivier)	„ Potado	
Tiki	„ Laboean	
	„ Watoea	
	„ Kolawi	
	„ Tole	
	„ Daja	
Laboeankaloekoe (Pasangkajoe)	„ Donggala	
Lapabekang (Pasangkajoe)	„ Boedoe-Boeding	
Tenga (Pasangkajoe)	„ Donggala	
Peboeroe (Pasangkajoe)	„ Bada	
Pangiang	„ Boegis	
	„ Badjo	
	„ Laboean	
	„ Bada	
	„ Pebatoea	

Bijlage VIII.

Opgave der stammen in het Noorden.

KAMPONGS.	STAMMEN.	Aanmerkingen.
Randomaja	to Paloe	
	" Waëli	
	" Pantoloa	
	" Wani	
	" Taepa	
	" Bada	
	" Boegis (Donggala)	
	" Kabonga (Banawa)	
Bambaira	" Boegis	
	" Kaëli	
	" Bambaira	

HET JAARTAL OP DEN BATOE-TOELIS NABIJ BUITENZORG.

Eene bijdrage tot de kennis van het oude Soenda.

Met een kaartje, drie fotolithografieën en drie facsimilé's.

DOOR

C. M. PLEYTE.

Door 's Genootschaps Directievergadering van 3 Juni 1907 werd o. m. tot mij het verzoek gericht, de dienstreizen tot het instellen van onderzoekingen naar de Inlandsche Nijverheid in West-Java, te ondernemen krachtens Gouvernementsbesluit van den 27sten September 1906 No. 44, ook dienstbaar te maken aan het beschrijven en vastleggen van al datgene wat op oudheidkundig gebied mocht worden aangetroffen 1).

18 Juni daaraanvolgende machtigde de Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid mij, bij zijnerzijds missive No. 11237, ook deze taak te aanvaarden.

Een en ander was het gevolg van wijlen Dr. J. A. Brandes' verlangen, dat ik mij naar aanleiding van het kantelen van den aan Koning Poernawarman gewijden, beschreven steen in de Tji-Aroeteun — westelijk van Buitenzorg op het land Tji-Ampea, — zou gaan vergewissen van den huidigen toestand der Westjavaansche oudheden in het algemeen en hem overeenkomstig rapporteeren.

Aanleiding hiertoe gaf de omstandigheid, dat hij zelf, en zoo ook zijn staf, voor onafzienbaren tijd door de behandeling der archaeologische derelicten op Midden- en Oost-Java in beslag zouden worden genomen.

---

1) Notulen Bat. Gen. 1907, blz. 48.

Slechts eenmaal is het mij vergund geweest, aan Brandes persoonlijk verslag van mijn bevindingen uit te brengen; de tweede keer, dat ik zulks te doen zou hebben gehad, was hij bereids aan zijn werkkring ontvallen.

Waar ik uithoofde van mijn ambtsbezigheden slechts periodiek het vrije veld kon ingaan, vorderden de nasporingen voornoemd uitteraard slechts langzaam, doch einde Augustus 1910, d. i. zeven jaren na daarmede aangevangen te zijn, waren zij volbracht en diende dus het uitwerken der verkregen gegevens aan de orde te komen.

Daartoe kon ik te gereeder overgaan, dewijl de voorloopige behandeling daarvan regelmatig had kunnen geschieden, dank zij de mij daarbij voortdurend en met de meest mogelijke welwillendheid door den oudhoogleeraar Dr. H. Kern verleende hulp, die mij, vooral met betrekking tot het beschreven materiaal, menig nieuw gezichtspunt opende.

Het pionierswerk was daarmede geheel verricht en ik hoopte dan ook den einduitslag van mijn arbeid nog in dit jaar persklaar te kunnen hebben. Dit zal nochtans niet zoo wezen, aangezien urgenter werk, dat 's Genootschaps belang, zonder uitstel te kunnen lijden, kwam vragen, mij noopte de bewerking van een algemeen overzicht van West-Java's antiquiteiten, voor onbepaalden tijd op te schorten.

Wijl de nooden van het heden meer klemmen dan het verleden, zwichtte ik voor den drang der omstandigheden en om die reden blijft hetgeen ik op oudheidkundig gebied heb verzameld, voorloopig in portefeuille.

Intusschen is daaronder één feit, dat ik, wijl het voor de chronologie van het oude Soenda bovenal van gewicht is, niet tot zoolang onder mij vermeen te mogen houden. Bedoeld is het bepalen van het stichtingsjaar van Pakoean Padjadjaran, welke gebeurtenis, gelijk bekend, door den beschreven steen in de *kampoeng* Batoe-toelis nabij Buitenzorg vereeuwigd wordt.

Het vaststellen daarvan, ben ik aan Prof. Kern verschuldigd en waar daaruit blijkt, gelijk ik steeds heb vermoed, [1])

---

1) Het Daghet, 1905—1906, bls. 347—350.

dat wijlen K. F. Holle, op wiens gezag 1055 Çaka = ± 1132 A. D. algemeen als stichtingsdatum aangenomen werd, dit voorval inderdaad meerdere eeuwen te vroeg deed plaats hebben, dient, nu zekerheid diennangaande gebracht is, het juiste jaartal in ruimeren kring bekend te worden gemaakt.

Te meer is zulks noodig, wijl de voorgeschiedenis der Pasoendan er niet onbelangrijk door gewijzigd wordt, en dus de historiograaf recht heeft, de gronden waarop zulks geschied, te vernemen.

Vooraf echter een paar opmerkingen omtrent hetgeen tot deze ontdekking heeft geleid.

Toen ik medio 1903 mijn onderzoekingen naar de ligging en de lotgevallen van Pakoean Padjadjaran, het laatste bolwerk van het Hindoeisme in de Soendalanden, aanving, beschikte ik, behalve over zeer enkele gegevens diennangaande uit Westersche en Bantĕnsche bronnen geput, over meerdere berichten daaromtrent door K. F. Holle uit oudsoendasche kronieken en oorkonden aan den dag gebracht.

Deze waren:

1e. een proeve van transcriptie en verklaring van den meer genoemden Batoe-toelis;

2e. een poging tot verdietsching van vijf oorkonden in koper gegrift en in 1867 door Raden Saleh in een offerhuisje nabij de *kampoeng* Kĕbantĕnan, zuidwestelijk van Bĕkasih, aangetroffen; [1])

3e. een onvertaald excerpt uit de Tjarita Parahyangan, een oud lontarhandschrift uit verschillende heterogene fragmenten bestaande, in Galoeh gevonden, en met half historischen, half legendarischen inhoud. [2])

Gewapend met dit materiaal, werd het, wijl zulks nog niet geschied was, mijn eerste werk, de daarin medegedeelde bizonderheden omtrent Pakoean Padjadjaran en andere punten aan de plaatselijke toestanden te gaan toetsen.

Uit den aard der zaak eischte dit zeer veel tijd aan

1) Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., dl. XVI, blz. 559 en dl. XVIII, blz. 367.
2) Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., dl. XXVII, blz. 95. vv.

omzwervingen in loco, vooral uithoofde van terreinswijzigingen en de zoo dikwijls duistere opgaven in de zooeven aangehaalde documenten.

Geleidelijk echter kwam daarin licht, ten slotte meen ik dan ook er in geslaagd te zijn, althans de ligging van Pakoean Padjadjaran met zijn koningsburcht Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati vrij nauwkeurig te hebben kunnen afpalen en wel zooals op nevensgaand, onderste kaartje is aangegeven. [1])

Nauw had dit, door de goede zorgen van den Topografischen dienst zoo keurig uitgevoerd, de pers verlaten, toen Dr. F. de Haan, Landsarchivaris, mij onverwacht een groot aantal nieuwe mededeelingen aangaande Pakoean Padjadjaran ter hand stelde, vlijtig door hem bijeengegaard uit reisbeschrijvingen van Compagnie's dienaren en alleen hem bekend. [2])

Tot mijn groote geruststelling bleek al spoedig, dat trots het in kultuur brengen van de gronden, waarop zich vroeger Pakoean Padjadjaran verhief, veel van hetgeen die oude berichtgevers nog in wezen vonden verdween, mijn opnamen zeer wel door hunne beschrijvingen worden gedekt, zoodat, waar ik geheel onafhankelijk van hen heb gezocht, ik daaraan een nader bewijs meen te mogen ontleenen, dat ik de juiste plaats heb begrensd.

Niettemin blijve de beslissing in deze aan beter oordeel overgelaten.

Het ligt voor de hand, dat ik inmiddels ook de teksten, door Holle aangewezen, een voorwerp van nader onderzoek gemaakt had.

In de eerste plaats was dit geboden ten opzichte van het onvertaalde uittreksel van de Tjarita Parahyangan, als zijnde deze de eenige meer uitvoerige inlandsche kroniek, die bepaaldelijk de oude geschiedenis van de Pasoendan behandelt [3]), in de tweede werd zulks voorgeschreven door

1) Het bovenste beoogt een hulpmiddel tot orienteering.

2) Thans zijn deze in druk verschenen in het IIe deel van zijn standaardwerk Priangan, Bijlagen XIV, XV, XVIII, XXII en XXXI.

3) Bijlage 1.

SITUATIEKAARTJE.

Schaal 1 : 20000.

1

GRONDPLAN VAN DEN KRATON

„SRI BIMA POENTA NARAJANA MADOERA SOERADIPATI."

2

LEGENDA.

Kampoeng.	Voetpad.	Ind. graf.	Koffie.
a. Schaarsbew. streken. b Kreupelhout.	Rijweg. a afstandpaal.	Masigit.	Herkenbare boom.
Koffietuin.	Karreweg.	Steenen gebouw.	Bamboe brug.
Bosch.	Waterleiding. a duiker.	Bamboe „	Steenen brug.
Bergsawah.	Spoorweg.	Houten „	Bamboe.
Regelm. aang. tuin.	Europeesch graf.	Pisang.	Klapperboom.
Grens.	Chineesch graf.	Signaal.	Hoogtepaal.

de hiaten, die Holle's transcriptiën hier en daar vertoonen. Een poging om deze aan te vullen, zou immers tot nadere opheldering kunnen leiden.

Ook dit is een uiterst tijdroovende bezigheid geworden, én wegens het slechte schrift, dat de jongere oudsoendasche stukken kenmerkt, én uithoofde van het weinige, dat van het toenmalige Soendasch bekend is.

Zoeken en vergelijken, gestadig door, vroeg talllooze uren met naar verhouding van den langen arbeid maar zeer matig bevredigenden uitslag, want al konden dusdoende hier en daar enkele gedeelten verder worden opgehelderd, tot een volledige vertaling van de oude schrifturen voerde dit ook thans nog niet, daar ommissies in de origineelen en wanspelling, mitsgaders tal van woorden wier beteekenis onbekend geworden is, tot cursorisch overzetten even zoovele beletselen bleven vormen.

Niettemin is de onderhavige Batoe-toelis er geheel door duidelijk geworden en laat, wat vooral van gewicht is, op één woord na, een zekere vertaling toe.

Aangezien mijn lezing nog al van die door Holle gegeven verschilt, worden beide transcripties hier nevens elkander geplaatst met een fotografische reproductie van den tekst zelf ter vergelijking en tot contrôle. Plaat A.

Holle's lezing. [1])

Watoe gĕng poen. Ini sakakala pĕrboe ratoe I oerana poen di wastoe dija di ngaran pĕrboe goeroe Dewata-S na di wastoe dija di ngaran sri badoega maharadja ratoe hadji di Pakwan Padjadjaran sri sa ng) ratoe Dewata poen ja noe njoesoekna Pakwan dija anak rahijang Dewa Niskala, sasida mokta di goena tiga i n'tjoe

Mijne lezing. [2])

Gawangna poen. *Itoe* sakakala Prĕboe ratoe *poerane* poen. Di wastoe dija *wingaran* Prĕboe Goeroe Dewata*bhana*. Di wastoe dija dingaran Sri Badoega Maharadja, Ratoe Hadji di Pakwan Padjadjaran. Sri Sa(ng) ratoe Dewata poen ja noe njoesoekna Pakwan. Dija anak Rahyang Dewa Niskala, sa-

1) Zie de nootteekens 1 en 2 op de volgende pagina.

rahijang Niskala-Wastoe Ka(n) tjana, sasida mokta ka noesa Lara(ng) ja sija noe nijan (njenn) saka(n)taka goeroe noesan. . . . . .? nijan samida, nijan sanghijang talaga Rĕna maha widjaja ja sija. Isaka pantja pandawa (tiban) boemi. [1])

sida mokta di Goena tiga, i(n)tjoe rahijang niskala Wastoe Ka(n)tjana, sasida mokta ka Noesa lara(ng). Ja sija noe *njian sakoeta ka goegoenoengan ngabalaj, njian sa?da, njian* sanghijang talaga Rĕna Mahawidjaja, ja sija *poen.* oo Isaka pantja pandawa *eban* boemi oo. [2])

De afwijkende vertolking geeft uitteraard een anderen zin, dan door Holle in den tekst werd gelegd.

Niettemin blijft, waarbij aan R. Friedrich de eer gelaten wordt, het eerst de verklaring der letterwaarde van de gebezigde karakters te hebben beproefd, [3]) hetgeen Holle aangaande den Batoe-toelis te boek stelde, een aanmerkelijken stap voorwaarts tot betere kennis van den inhoud daarvan, welke, gegeven de hulpmiddelen waarover hij beschikte, zelfs nu nog alle waardeering verdient.

Allerminst wordt het belang daarvan dan ook te niet gedaan, door de omstandigheid, dat sedert het tijdstip waarop Holle het laatst over den Batoe-toelis heeft gesproken, thans bijna dertig jaren geleden, een betere interpretatie daarvan kan gegeven worden, immers daartoe zijn heden vertrouwbaarder richtsnoeren dan te zijner tijd ter hand.

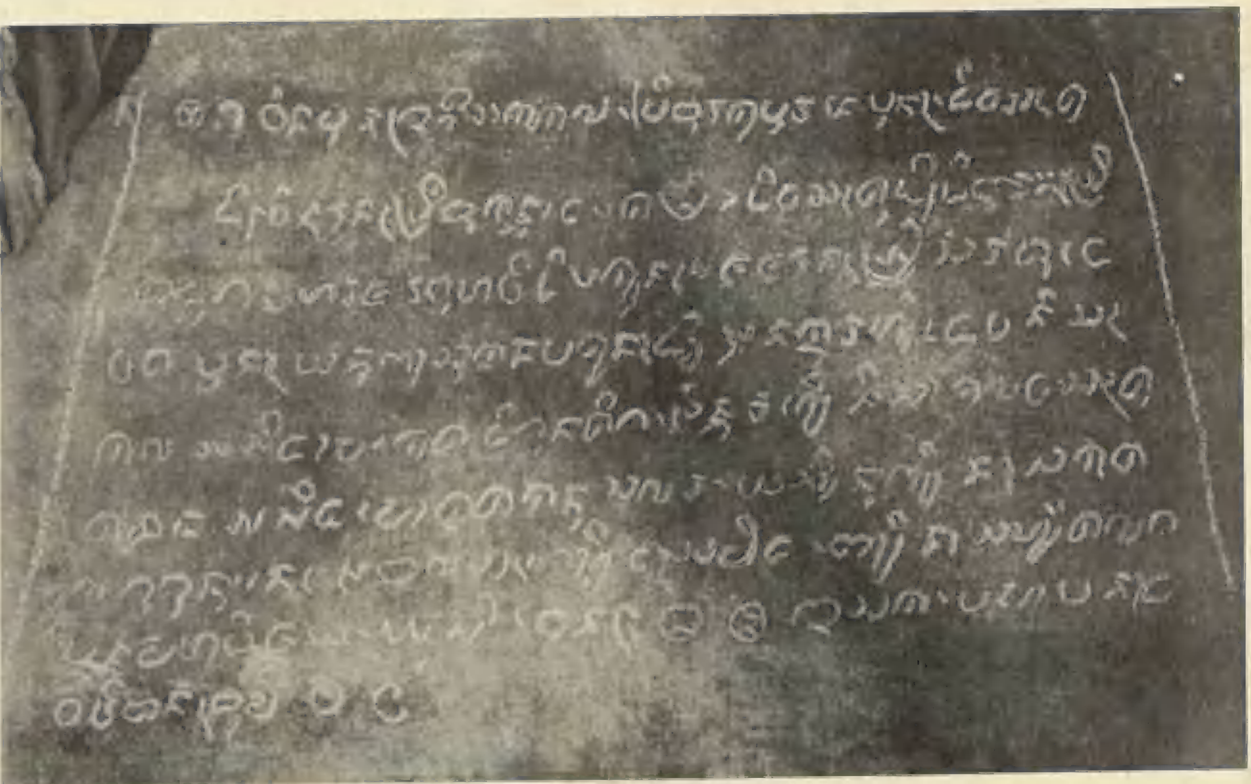
Voorgelicht door Prof. Kern, die met mijn transcriptie accoord gaat, vertaal ik als volgt.

De opening er van. Ginder de Çakadateering. Vroeger heette hij Prĕboe ratoe. Later werd hij genaamd Prĕboe Goeroe Dewata-bhana. Daarna werd hij geheeten Sri Badoega Maharadja, koning vorst te Pakwan Padjadjaran. Zijne Majesteit Sangratoe Dewata was het, die Pakwan stichtte.

1) Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., v. Ned. Indië, dl. XVII, blz. 484; dl. XXVII, blz. 91 en blz. 187.

2) Gemakshalve zijn de verschillen gecursiveerd.

3) Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., v. Ned. Indië, dl. I, blz. 442.

TEKST OP DEN BATOE TOELIS TE BATOE TOELIS.

Hij was de zoon van Rahyang Dewa Niskala, zalig afgestorven en begraven in Goena tiga, kleinzoon van Rahyang Niskala Wastoe Kantjana, zalig afgestorven en bijgezet op Noesa larang. Ja hij was het, die maakte een burcht in het bergland, met een muur omgeven, die maakte een ?.. da, die maakte het heilige meer Rĕna Mahawidjaja, ja hij was het. In het Çakajaar: vijf — pandawa's — dienstmaagden — aarde.

Een en ander vereischt nadere toelichtingen. *Gawang*, opening, houd ik voor wanspelling van *lawang*, poort; *wingaran* is een verschrijving van *dingaran*. *Itoe*: ginder, versta men als: onderaan.

Vervolgens zien wij den stichter van Pakwan achtereenvolgens nieuwe titels ontvangen: Prĕboe ratoe en Prĕboe Goeroe Dewata-bhana, welke bij zijn troonsbestijging Sri Badoega Maharadja wordt.

Daarop vernemen wij zijn naam: Sri Sangratoe Dewata, mitsgaders de namen van zijn overleden vader, Rahyang Dewa Niskala, en dien zijns grootvaders Rahyang Niskala Wastoe Kantjana.

Na de mededeeling van zijn afkomst, worden 's koning's goede werken vermeld als: het grondvesten van den *kadaton*, het maken van een ? . . . . . *da*. en het doen graven van het heilige meer, Rĕna Mahawidjaja, [1]) waarna ten slotte het jaar waarin dit plaats

1) Met Friedrich houd ik de badplaats Kota batoe op het land Tji-omas voor het meer Rĕna Mahawidjaja, afgaande op den dubbelen naam in verband met de twee bassin's, die aldaar aangetroffen worden.

Ook de afstand van Batoe-toelis is ongeveer gelijk aan dien welke soortgelijke verlustigingsoorden elders van de vorstelijke residentiën scheidden, bijv. het geheel, op den vijver na verdwenen, Tasik kardi, dat bij Soera soan, den Bantënschen sultanszetel, behoorde, en het vervallen Soenja raga, op eenige palen afstands van het verblijf der Sultans Kasĕpoehan van Tji-rĕbon.

Beide waterpartijen zijn in recenten tijd aangelegd en leveren daardoor een treffend bewijs voor het feit, dat lang nadat de Islâm zegegepraald had, het oud-indische instituut, dat vorsten als goede werken voorschreef, lusthoven met vijvers te stichten, zich wist te handhaven.

Hoezeer dit last door de belijders van het Hindoeïsme in den Ind. Archipel ter harte genomen werd, getuigen de prachtige lusthoven op Bali en inzonderheid op Lombok, waaronder het thans zoo veel bezochte Narmada de kroon spant.

vond, genoemd worden, beantwoordend de gegeven *sangkala* aan 1455 [1]) Çaka = ± 1532 A. D.

Het vaststellen daarvan is lang een struikelblok geweest, omdat het honderdtal zich hardnekkig verborgen hield, zelfs nadat uit de Kĕbantĕnansche oorkonden de waarde van den aanvangsletter daarvan = *e* met beslistheid was gebleken.

Eban toch trotseerde alle navorsching; in de bekende *sangkala*-lijsten komt het woord niet voor, zoodat waar het in hoofdzaak om ging, ononthuld bleef.

Wegens de overeenkomst van het schrift op den Batoetoelis met dat van den beschreven steen, bekend als van Gĕgĕr handjoeang, [2]) doch ten rechte gevonden op de *kaboejoetan* Lingga wangi, die het jaartal 1333 Çaka draagt, [3]) meende ik *3* voor *eban* te mogen stellen, doch een afdoend bewijs daarvoor, kon ik niet bijbrengen.

Nogmaals derhalve onderwierp ik het materiaal aan Prof. Kern's beslissing, welke mij in het begin van Januari 1910 in dezer voege gewerd.

„Wat het jaarcijfer betreft, meen ik nu dat het twijfelachtige woord *eban* = *ĕmban*."

„Nu komt het in de Indische verhalen gedurig voor dat rijkelui's kinderen vier minnen (daaronder een nurse en drie dry nurses) hebben. Daarom vermoed ik dat *ĕmban* (zoowel nurse als dry nurse) de cijferwaarde vier heeft.

„Vroeger dacht ik dat een datum 1455 Çaka te laat was. Maar uit Portugeesche berichten blijkt, dat vóór dien tijd de vorst van Bantĕn nog niet den Islâm beleed; van dien kant is er dus geen bezwaar tegen 1532 A. D."

---

1) Pantja = 5, Pandawa = 5, E (m) ban = 4, Boemi = 1.

2) Archaeol. Ver. Bat. Gen., D, No. 29.

3) Holle, Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., dl. 24 blz. 586. De heer Holle, die ook dit opschrift besprak, heeft het maar gedeeltelijk kunnen lezen. Er staan aanhefsteeken: *bah 3, gesna 2, apoej 2, ditja 1.*

Iti sakakala. Noe matek dimenenk'kee batari hjang peen.

Hieromtrent schreef Prof. Kern mij dd°. 2. XII. 1908: „In 't opschrift van Gĕgĕr handjoeang zijn de cijfers na *gesna* en *apoej* foutief, niet 2 maar 3 moet er staan. *Gesna* heeft de vaste waarde van drie wegens de drie Goeņa's in het Sangkhya-stelsel, ook *apoej* wegens de drie vuren." Later over dit opschrift nader.

Het raadsel, dat steeds aller pogingen om het tot oplossing te brengen had getart, was daarmede op bevredigende wijze van de baan gebracht.

Zoo dan verdiende het thans aanbeveling, de reeds eerder genoemde, oude historische gegevens nog eens in verband met den nieuwen datum te beschouwen om te beproeven vast te stellen, in welk tijdsgewricht de daarin vervatte berichten omtrent Pakoean Padjadjaran ons verplaatsen.

De stukken, die daartoe het eerst in aanmerking kwamen, waren natuurlijk de koperen oorkonden van den stichter van Pakoean Padjadjaran en zijn voorzaten, voorheen te Kĕbantĕnan bewaard. [1])

Als oudste daarvan meen ik te moeten aannemen, het door Holle II en III genummerde document, wijl dit een vernieuwing is van een door Sangratoe Dewata's grootvader, den hoogen, onstoffelijken god, d. w. z. overleden vorst Wastoe Kanjtjana uitgevaardigden last aan zijn nazaten om, hetgeen vermoedelijk der goden gewijden stichtingen van hem geweest zijn, te onderhouden.

Aldus luidt de tekst, gelijk nevensgaande afbeeldingen I — III doen zien.

Ong awignamastoe. Nihan sakakala [2]) *rahyang niskala Wastoe Kanjtjana poen.*

Toeroen ka Rahyang Ningrat Kanjtjana maka ngoeni ka soesoehoenan, ajeuna di Pakwan Padjadjaran, moelah mo mihape dajeuhan di Djaja giri deung dajeuhan di Soe(n)da sĕmbawa.

Aja ma [3]) *noe ngahajoean inja. Oelah dek ngaheurjanan inja koe na dasa, tjalagara kapas, timbang pare dongdang poen.*

Mangga ditoedi ng) [4]) *ka para mochara moelah dek mentaän*

---

1) De eerste transcriptie daarvan is van de hand van Cohen Stuart, die de letter waarde der gebezigde karakters vaststelde, Not. Bat. Gen. dl. V, 1867, blz. 38, en ook reeds mededeelde, dat de oorkonden heiligdommen betroffen.

2) Kan hier niet beteekenen in 't Çakajaar, dus nam ik de andere vertolking: Kawi Bal. Wrdb. i. v. *saka*.

3) *ma* beheerscht een conjunctief. Meded. Prof. Kern.

4) Er staat duidelijk *ditoedi*, waarvoor Holle *ditoendjoeng* wilde lezen, hetgeen echter onmogelijk is, daar dit geen zin geeft. Ik nam *toeding* in den zin van *bedoeh*, dat beter schijnt te passen.

inja beja(s) poen, kena inja noe poerah dibochaja nibochajakeuna katjaritaän poen; noe pageuh ngawakeuna dewa sasana poen.

Hiervan laat zich slechts de eerste helft met zekerheid vertalen en wel als volgt.

Heil, er zij geen hindernis.— Ziehier het van den tot god geworden Wastoe Kanjtjana overgenomene.

Het is nedergedaald (geërfd) op Rahyang Ningrat Kanjtjana om te kennen te geven aan den Soesoehoenan, thans te Pakwan Padjadjaran, dat hij ten zeerste aan zijn zorg toevertrouwt, de hoofdplaats te Djaja giri en de hoofdplaats te Soenda sěmbawa.

Mogen er zijn die dezen onderhouden.

Men moet dezen geen overlast aan doen (ten opzichte van de *na dasa*, [1]) de *tjalagara kapas*, het wegen van ge-*dongdang*[2])de, ongepelde rijst.

Mangga, [3]) het worde aangezegd aan alle riviermondingen, aldaar geen gestampte rijst te vragen, want hij die belast is met . . . . ? . . . . is hem bericht geworden). [4])

Die krachtig de hand houdt aan *dewa sasana*. [5])

Uit het stuk blijkt dus, dat op last van den verscheiden vorst Wastoe Kanjtjana, de latere Soesoehoenan van Pakoean Padjadjaran, geen andere dan Sangratoe Dewata, zooals dra zal blijken, de instandhouding van een vrijplaats *dewa sasana*, [6]) dus voor godsdienstige doeleinden bestemd, zoo te Djaja giri als te Soenda sěmbawa beveelt.

De vraag rijst derhalve, wie was Wastoe Kanjtjana en waar lagen gemelde, gewijde gronden?

---

1) Lieden, door eigen schuld in leed geraakt en daarvoor boete doende, zie bijlage 2.

2) *Dongdang* moet een werkwoord zijn; idem.

3) *Mangga* beantwoordt volledig aan het Duitsche „*bitte*."

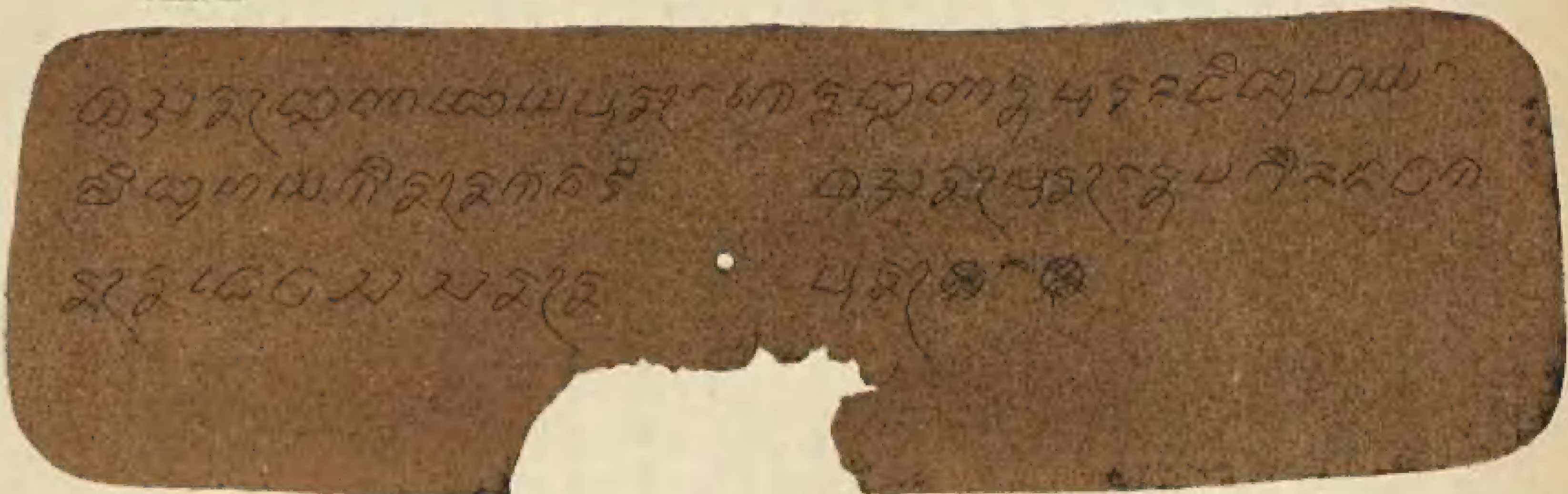
4) [ ] de vertaling is ver van zeker. Zie voor *bochaja* Kaw. Bal. Wrdb., de daar gegeven beteekenis past hier wel niet.

5) Schijnt de onderteekening = de vorst. Dewa-sasana is geen eigennaam, doch beteekent ten behoeve der goden verleenden, dus een den goden gewijd stuk grond.

6) *sasana* = *çâsana*, bevel; ten onrechte in de andere berichten voor een samentrekking van *sa-dana* gehouden en dus met een zetel vertaald.

OORKONDE VAN RAHYANG NISKALA
WASTOE KANJTJANA.

OORKONDE VAN RAHYANG NISKALA
WASTOE KANJTJANA.

OORKONDE VAN RAHYANG NISKALA
WASTOE KANJTJANA.

Eerstgenoemde is niet met volledige zekerheid te beantwoorden, omdat de Tjarita Parahyangan, die zijn naam bewaarde, zich niet doorloopend lezen laat. Alles wijst er echter op, dat hij eenmaal in Galoeh den scepter moet hebben gevoerd, [1]) daar hij een afstammeling der koningen van Galoeh was.

De plaats waar hij voorkomt zegt:

„*dwalikoer tahoen saloemah ing Kiding. Lawasnja ratoe toedjoeh tahoen manak Aki kolot. Lawasnja ratoe sapoeloeh tahoen manak deui Prĕboe Maharadja. Lawas nja ratoe toedjoe(h) tahoen, kena kabawa kalawisaja kabanjtjana koe seuweu, dimanten ngaran Tohaän; moendoet agoeng dipipanoembasna; oerang reja sakan noe angkat ka Djawa; moemoel noe lakja(n) di Soenda. Pangprang di Madja pahit. Ajana seuweu Prĕboe Wanggi ngaranna injana Prĕboe Niskala Wastoe Kanjtjana. noe soeroep di Noesa larang ring giri Wana koesoema. . .* [2])

Dit kan beteekenen:

„tweeëntwintig jaar (werd hij) opgevolgd door Kiding. Toen deze zeven jaar vorst geweest was, gewan hij Aki kolot. Toen hij tien jaar vorst geweest was, gewan hij wederom Prĕboe Maharadja. Toen deze zeven jaar vorst geweest was, werd hij het slachtoffer van een valstrik en bedrog, naar gezegd wordt door een dochter genaamd Tohaän, [3]) wie een groote ten huwelijk vroeg.

Vele lieden trokken uit dien hoofde naar Java. Zij wilden niet, dat zij in Soenda trouwde. Men voerde strijd te Madjapahit.

Er was een zoon van Prĕboe Wanggi, genaamd Prĕboe Niskala Wastoe, die inging tot Noesa larang, [4]) tot den berg Wana koesoema.

Het zal duidelijk wezen, dat wij hier met twee verschil-

1) Zie echter Bijlage 8.

2) Kropak 406, fol. 21a–21b half.

3) Afgaande op *tohaän*, welk woord nog voortleeft in *mantohaän*, huwbaar, adellijk meisje, én *toemdas*, én *lakian*, wat slechts op een vrouw kan slaan, zie ik in *seuweu* eene dochter. Vergelijk ook 't nog gebezigde *mitoha*.

4) Thans Noesa kambangan.

lende mededeelingen te doen hebben, waarvan de eerste wellicht slaat op den slag bij Boebat, in ± 1356 A. D. gestreden tusschen Hajam Woeroek, vorst van Madja pahit en den Maharadja van Soenda.

Deze onderstelling berust op de overeenkomst van de omstandigheden, die tot dit krijgsbedrijf aanleiding gaven. Ziehier de feiten.

Hajam Woeroek begeerde een prinses uit Soenda te trouwen en zond om die reden Gadjah madoe naar Soenda, ten einde de zaak te bespreken. Hajam Woeroek's verzoek werd ingewilligd. Daarop is de vorst van Soenda zelf met zijn dochter naar Madja pahit gegaan, gelijk uit het boven aangehaald citaat der Tjarita Parahyangan blijkt.

„*Téka ratoe Soenda maring Madjhapahit, sang ratoe Maharadja tanpangatoerakĕn poetri.*

Wong Soenda koedoe awira(ng) mĕna(ng) tingkah ing djoeroengĕn, Sira patih ing Madjhapahit tanpajoen jen wirahanĕn, reh sira radja poetri makatoeratoera."

„Toen de vorst van Soenda te Madja pahit aangekomen was, *gaf* Z. M. Maharadja de prinses *niet af.*"

De Soendaneezen *hadden wel reden om zich te ergeren wegens de handelwijs van den gezant, den* patih van Madja pahit, die niet wilde dat hij (de vorst) haar huwde, omdat de prinses zoo *trots* was. [1])

Gaat men met deze conjectuur mede, dan is de lezing duidelijk, want Brandes' zeer onvolledige vertaling brengt geen oplossing.

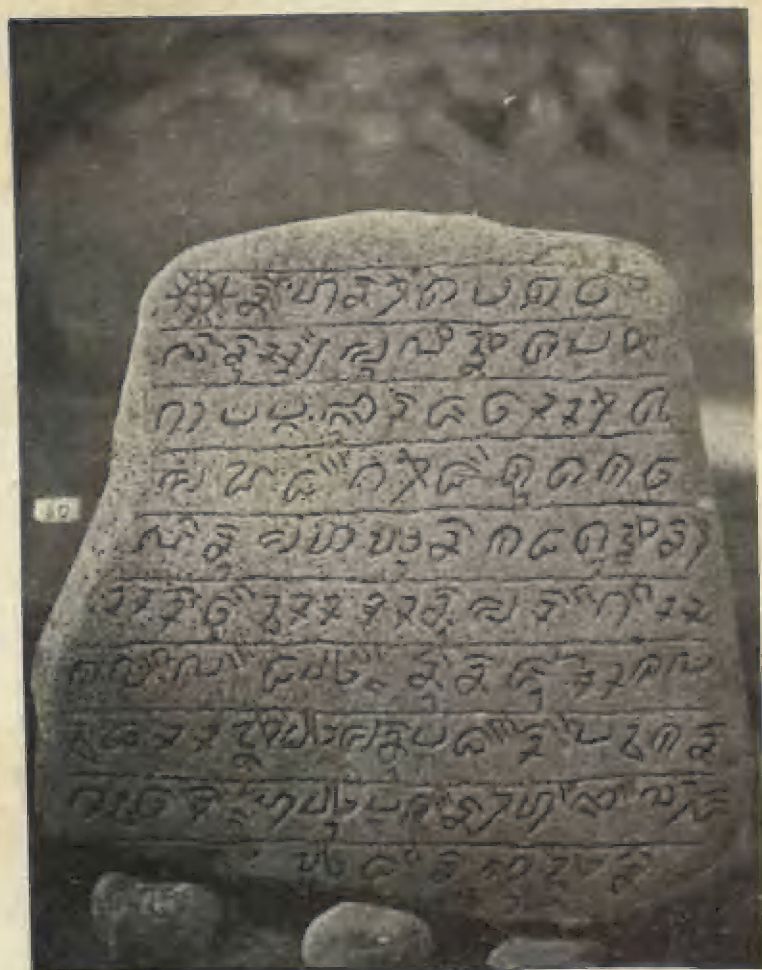
Integendeel, zij is hier zelfs onbestaanbaar, aangezien eenige regels verder blijkt, dat Hajam Woeroek haar wel degelijk tot gemalin gekregen heeft, nadat eerst de Soendaneezen tot den laatsten man toe over de kling gejaagd waren.

Dit bloedbad had plaats te Boebat, doch heeft verder

1) Brandes, J. A., Pararaton, Verh. Bat. Gen. v. K. en W., dl. 49², blz. 28, n. 29 vv. en blz. 134—135. De gecursiveerde vertaling ontbreekt bij Brandes. *Makatoeratoera* wordt als trotsch, hardvochtig opgegeven.

Zie verder de Kidoeng Soenda uittreksels bij Brandes, Beschrijving der Jav. Balin. en Sasaksche handschriften, 2e stuk i. v. Kidung sunda en Juynboll, Supplem. op de Jav. en Madoer. hss. der Leidsche Universiteit, dl. I, blz. 234.

Plaat B.

PARĔBOE WASTOE'S WIJSTEEN.
ASTANA GĔDE, KAWALI.

geen politieke gevolgen gehad en allerminst tot de onderwerping van de Pasoendan geleid, gelijk Brandes aannam. [1])

Ware het aldus geweest, dan zou daarvan uit het vervolg van de Pararaton moeten blijken, doch niets wijst er op, dat de Soendalanden ooit aan Madja pahit onderhoorig zijn geweest.

Mij komt het dan ook voor, dat de slag bij Boebat geen andere oorzaak heeft gehad, dan dat der Soendaneezen *adat* met die der Javanen in strijd is gekomen, [2]) waarvan eerstgenoemden het slachtoffer geworden zijn.

Hoe het hiermede echter zij, van belang blijft het jaartal, omdat als de Prĕboe Maharadja der Tjarita Parahyangan inderdaad dezelfde is als de Sangratoe Maharadja van den Pararaton, Wastoe Kantjana na dien tijd, dus na 1356 A. D. moet geleefd hebben.

Dat hij dezelfde is als Wastoe Kanjtjana van den Batoetoelis lijdt geen twijfel, daar ook op dezen zijn laatste rustplaats Noesa larang wordt genoemd.

Waar Wastoe Kanjtjana, gelijk gezegd, zeer waarschijnlijk een Galoeher was, ligt het voor de hand, dat naar nadere bizonderheden omtrent zijn persoon in dat gewest moest gespeurd worden.

En dan valt bizonder op, dat op de oude begraafplaats te Kawali, nu Astana gĕde geheeten, een gedenksteen wordt aangetroffen van dezen inhoud:

Nihan tapa Kawali noe sanghyang moelia tapa bhagya Parĕboe radja Wastoe mangadĕg di koeta Kawali noe mahajoena kadatoean Soera Wisesa noe marigi sakoeliling dajeuh noe nadjoer sagala desa.

Aja ma noe pandeuri pakena gawe rahajoe pakeun heubeul djaja dina boeana. [3]) Plaat B.

---

1) Pararaton, blz. 141.

2) Om een zelfde reden als die zich nog altijd slecht met elkaar verdragen.

3) Aldus de lezing ter verbetering van Holle's transcriptie in Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., dl. XVI, blz. 465.

Zie voor de moderne overlevering aangaande Praboe Wastoe, Bijlage 8. Aangeteekend zij verder, dat thans drie West-javaansche *kadatoes* met den naam Soera bekend zijn: Bantĕn, Soera soan; Boetoe toelis, Soera dipati; Kawali, Soera wisesa.

Vertaald luidt dit:

Ziehier den heremiet van Kawali, den goddelijken hoogvereerden heremiet, den gelukzaligen Heer, koning Wastoe, die regeerde in de veste Kawali, die verfraaide het vorstelijk verblijf Soera wisesa, die een gracht maakte rondom de stad, die 't geheele land bevestigde.

Mogen er (vorsten) zijn, die in de toekomst goede werken verrichten, opdat zij langblijvend overwinnaars zijn in de wereld. [1])

Tot zoover over den grootvader des stichters van Pakoean Padjadjaran, thans een enkel woord over zijn vader, volgens den Batoe-toelis Rahyang Dewa Niskala.

Dit kan een eigennaam wezen, doch ook beteekenen de hoogere, onlichamelijke god, als posthume titel. Want ook deze was bereids overleden, toen de Batoe-toelis opgesteld werd, daar hij is bijgezet in het heiligdom Goena tiga.

Ook dit moet in Galoeh gezocht worden, getuige alweer de Tjarita Parahyangan, waarin het voorkomt als laatste rustplaats van Manoeradja Soenija Tohaän di Galoeh. [2])

Mag aangenomen worden, dat Rahyang Dewa Niskala inderdaad zijn posthume naam is, dan heeft hij bij zijn leven vermoedelijk Rahyang Ningrat Kanjtjana geheeten, zooals uit den tekst van de op blz. 164 behandelde oorkonde blijkt.

Verder vond ik niets aangaande hem; thans dus de stichter zelf, Sangratoe Dewata.

Ook deze woorden behoeven niet noodzakelijk een eigennaam te zijn, immers vertaald luiden zij Z. M. de koning der goden of *dewata* = god geworden, d. w. z. overleden.

Niettemin meen ik Sangratoe Dewata als eigennaam te moeten beschouwen, en wel volgens de overige Kĕbantĕnansche oorkonden, die nu ter bepaling der bovengenoemde *dewa sasana* behandeld zullen worden.

Opmerking allereerst verdient, dat Djaja giri daarin niet

1) Vertaling van Prof. Kern.

2) Fol. 22-2.

genoemd wordt, wel daarentegen behalve die te Soenda sĕmbawa, een andere *dewa sasana* op den Goenoeng Samaja gelegen, zoodat het vermoeden rijst, dat het stuk betrekkelijk Djaja giri in den loop der tijden is verloren geraakt. [1])

Omtrent Soenda sĕmbawa vernemen wij:

Poen. Ini pitĕkĕt Çri badoega maharadja ratoe hadji di Pakwan Çri Sangratoe Dewata. Noe dipitĕkĕtan mana lĕmah dewa sasana di Soe(n)da sĕmbawa. Moelah waja noe ngoebahja, moelah waja noe ngaheurjanan. Tebeh timoer hanggat Tji-raoeb ka sanghijang Salila, ti barat hanggat Roesĕb ka Moe(n)djoel, ka Tji-bakekeng, Tji-hondje ka moewara Tji-moe(n)tjang poen. Ti kidoel hanggat leuweung Tjomon. Moelah mo mihapeja(n), kenana dewa sasana sanggar kami ratoe. [2])

Saparah djalan gĕde kagirangkeun lĕmah larangan pigeusaneunna parawikoe poen. Oelah dek waja noe kĕdeu dibeunangnging ngagoerat, kenana aing heman di wikoe poen.

„Poen. Deze is een vermaning van Çri badoega maharadja ratoe hadji te Pakwan, Çri Sangratoe Dewata.

„Hetgeen de waarschuwing geldt, is het terrein den goden voorbehouden te Soenda sĕmbawa,

„En zij niemand, die er onheil stichte, noch er overlast veroorzake.

„Aan de oostzijde loopt het langs de Tji-raoeb tot aan het gewijde lustoord. [3])

„Van 't westen volgt het Roesĕb tot de Tji-bakekeng en Tji-hondje tot aan de monding der Tji-moentjang.

„Van 't zuiden paalt het aan 't bosch Tjomon.

1) Djaja giri wordt in de Tjarita Parahijangan vermeld, doch zonder opgaaf van ligging. Fol. 24-b heeft *Sang pandita di Tji-roendjang pinĕdjahkĕn tanpa dosa katĕkan ka tapak kikir sang pandita di Djaja Giri linaboehakĕn ring sagara. Hana pandita hantĕn dosa ngaran di rakhijang ngaranja linaboehakĕn ring sagara tan kĕnang pati hoerip maroeah mukti tanpa tinggal raga ti lamg ri doenja sinangoehanja ngaranja Ajang kalingngaranja jat-jatna sang kasoeri kajwa ta sira kahalik.* Zie Bijl. 2.

Ik versta, dat hier sprake is van een priester, die in zee geworpen wordt, doch niet verdrinkt, omdat hij onschuldig is.

2) Koperen plaat van Kĕbantenan door Holle genummerd I.

3) Salila=salila, spelend, schertsend.

„Dat 't volstrekt aanbevolen zij, want de *dewa sasana* is de huistempel van ons, den vorst."

„Ter zijde van den grooten weg, bergopwaarts, is het verboden grond, strekkende deze tot verblijf aan den monnikken."

Wil niet dulden, dat men zich voorbedachtelijk toeëigene van het afgebakende, want ik ben den monnikken genegen.

Deze last schijnt — minzaam gesteld als hij is — niet voldoende nagekomen te zijn, want later herhaalt de vorst meer krachtig zijn waarschuwing, getuige de verbolgen toon van zijn aanmaning.

Ini pitĕkĕt noe seba di Padjadjaran, mitĕkĕtan ka kaboejoetan di Soe(n)da sĕmbawa. Aja ma noe babajoean, moelah aja noe moenah-moenah inja noe haheurjanan, lamoen aja noe kĕdeu paămbahna, loerah Soenda sĕmbawa koe aing dititah dipaehan, kena eta loerah kawikwan. [1])

Deze waarschuwing van hem die te Padjadjaran hofhoudt, tot waarschuwing ten opzichte van het voorvaderlijk heiligdom te Soenda sĕmbawa.

Moge er zijn, die het doen in stand blijven, dat niemand er diefstal plege, noch er iets beschadige of er opschudding veroorzake.

Indien er van zins zijn hun weg daarover te nemen, dan wordt den opzichter van Soenda sĕmbawa door mij bevolen hen te dooden, zijnde hij het hoofd des kloosters.

De andere oorkonde luidt.

Poen. Ini pitĕkĕt Çri baduga maharadja ratoe hadji di Pakwan, Çri Sangratoe dewata.

Noe dipitĕkĕtan mana lĕmah dewa sasana di goenoeng Samaja. Soegan aja noe dek ngaheurianan inja koe paloeloerahan, koe palĕlĕmahan; moelah aja noe ngaheurianan inja.

Ti timoer ha(ng)gat Tji-oepih, ti barat ha(ng)gat Tjilĕboe, ti kidoel ha(ng)gat djalan gĕde poen.

Moelah aja noe heurianan inja koe dasa, koe tjalagara oepĕti panggeurĕs reuma.

1) Koperen plaat van Kĕbantĕnan, door Holle genummerd V.

Oelah aja noe me(n)taän inja kena sanggar kami ratoe poen.

Noe poerah mibochajakeunna ka ratoe poen, noe pageuh ngawakan. [1])

Poen. Deze is er waarschuwing van Çri badoega Maharadja ratoe hadji di Pakwan, Çri Sangratoe Dewata.

De waarschuwing betreft den grond van de *dewa sasana* op den berg Samaja.

Wellicht zijn er, die er de rust willen verstoren ter plaatse waar de loerah woont, en waar de bewerkers van den grond gevestigd zijn; dat er niemand zij, die hen hindere.

Van het oosten volgt het de Tji-oepih, van het westen volgt het de Tji-lĕboe, van 't zuiden volgt het den grooten weg.

Dat niemand er de rust verstore ten aanzien van de boetelingen, de *tjalagara oepĕti, panggeureus reuma.* [2])

Dat men er niet bedele, want het is de tempel van ons, den vorst.

Die belast is . . . . . aan den vorst, die het krachtig handhaaft.

Uit het voorgaande blijkt, dat al weten wij niet, waar de genoemde heiligdommen gelegen hebben, de macht van den koning vrij uitgebreid moet zijn geweest, daar er meermalen *moeara's* riviermondingen genoemd worden, hetgeen op de zeekust wijst. [3])

Duidelijker wordt dit echter nog door de schattingen, die Padjadjaran in de Preanger hief en wel volgens inzetting van den legendarischen Maharadja Traroesbawa, streeksgewijs in volgender voege:

---

1) Door Holle genummerd II.

2) Holle, Tijdschr. v. Ind. T.-, L.- en Vk.- dl. XVIII, blz. [illegible] is te lezen: *Nihoe moerah djaga oerang kadatangan koe ama(h), pangoerang, dasa, tjalagara oepĕti, panggeureus reuma, maka mèka ngoeni oerang, maka rasa kadatangan koe [illegible], koe baroja, koe adi-ka(n)tjeuk.*

Voorts houde men in 't oog, dat indien wij bezocht worden door schatting-gaarders, boetelingen, belastingheffers en reuma-opzieners, dat wij hen dan behoorlijk aanhooren en het beschouwen alsof gekomen zijn verwanten, magen en oudere en jongere broeders. Zie Bijlage. [illegible]

3) Zie ook de noot bij Djaja giri.

ti Galoenggoeng ma pamwat sya ka Pakwan: penjdjo salawe, minjak haneut sagobang deung tjisanti pimandieun deung boĕh poetih sakajoeh, hajam sakoerĕn;

ti Denoeh pamwat sija ka Pakwan: penjdjo salawe, tipoeloeng salawe, tjisanti pimandijan;

ti Sanghyang talaga warna: minjak haneut sagobong, lilitan salawe tĕtĕk, oejah salawe kĕlek, boĕh sakajoeh, hajam sakoerĕn:

ti Gĕgĕr gadoeng pamoeat sya ka Pakwan: tipoeloeng salawe, penjdjo salawe, minjak haneut sagobang, oejah salawe kĕlek, lilitan salawe tĕtĕk, boĕh sakajoeh, hajam sakoerĕn:

ti Windoe pĕpĕt pamoeat sija ka Pakwan: penjdjo salawe, tipoeloeng salawe, minjak haneut sagobong, djahe sapoeloeh sahid, boĕh poetih sakajoeh, hajam sakoerĕn;

ti Galoeh wetan pamwat sija ka Pakwan: moe dĕlima, boĕh salawe, beubeur sakajoeh;

ti Malaka oetama djangkar pamwat sija ka Pakwan: boĕh salawe, (beubeur) sakajoeh, lilitan salawe tĕtĕk, oejah salawe kĕlek, andjing panggĕrĕk sakoerĕn, boĕh djati kĕmbang sakajoeh;

ti Ma(n)dala poetjoeng pamwat sija ka Pakwan: pelah salawe, deungkang landak salawe, manoek daoen pamikatan, boĕh woeloeng sakajoeh;

ti Poema pamwat sija ka Pakwan: moending lima, kasoemba dwa kampil, boĕh salawe, boĕh beureum sakajoeh;

ti Lĕwa pamwat sija ka Pakwan: boĕh salawe, oejah salawe kĕlek, lilitan salawe tĕtĕk, kere salawe, pakasĕm salawe rocas, boĕh warna sakajoeh;

ti Kandang wĕsi pamwat sija ka Pakwan: pĕdĕs tiloe baroet, kapas sapoeloeh tjarangka, oejah salawe kĕlek, boĕh salawe;

Keh sakitoena kabwatan anak ing sang prĕboe, ramarĕsi, samadaja sarerea sija marĕk ka- Pakwan oenggal tahoen. [1])

In andere woorden:

uit Galoenggoeng is hun opbrengst aan Pakwan, vijfen-

---

1) Tjarita Parahyangan, fol. 6 en 7—2.

twintig *penjdjo?*, één *gobong?* heete [1]) olie en *tji-santi* om te maken tot geneesmiddel en één *kajoeh*, [2]) wit weefsel; uit Denoeh is hun opbrengst aan Pakwan: vijfentwintig *penjdjo*, vijfentwintig *tipoeloeng*, *tjisa(n)ti* om te maken tot geneesmiddel;

uit Sanghijang talaga warna één *gobong* heete olie, *lilitan* [3]) vijfentwintig *tĕtĕk*, [4]) vijfentwintig *kĕlek*'s zout, één *kajoeh* weefsel, één koppel, hoenders;

uit Windoe pĕpĕt is hun opbrengst aan Pakwan: vijfentwintig *penjdjo*, vijfentwintig *tipoeloeng*, één *gobong* heete olie, tien korven gember, een *kajoeh* wit weefsel, een koppel hoenders;

uit Galoeh wetan is hun opbrengst aan Pakwan: . . . . ? granaatappels, [5]) vijfentwintig (stukken) weefsel, een stuk (tot) buikgordels;

uit Malaka oetama djangkar is hun opbrengst aan Pakwan: vijfentwintig stuks weefsel, vijfentwintig stuks *lilitan*, vijfentwintig *kĕlek* zout, een koppel ? honden [6]) en een stuk *djati kĕmbang* weefsel;

uit Ma(n)dala poetjoeng is hun opbrengst aan Pakwan: vijfentwintig *pelah?*, vijfentwintig stekelvarken- . . . ?, *daoen*-lokvogels, een stuk donkerkleurig weefsel;

uit Poenna is hun opbrengst aan Pakwan: vijf karbouwen, twee zakken saffloer, vijfentwintig stukken weefsel, één stuk rood weefsel;

uit Lĕwa is hun opbrengst aan Pakwan: vijfentwintig stukken weefsel, vijfentwintig *kĕlek*'s zout, vijfentwintig stuks *lilitan*, vijfentwintig stukken gedroogd vleesch, vijfentwintig bamboe's *pakasĕm*, [7]) een stuk gekleurd weefsel;

uit Kandang wĕsi is hun opbrengst aan Pakwan: drie

---

1) verwarmende?
2) rol of stuk.
3) iets om er een lang voorwerp om heen te slingeren.
4) *tĕuktĕuk* = stuks?
5) vermoedelijk is bedoeld *moending lima*, vijf karbouwen.
6) *panggĕrĕk*, *andjing panggĕrĕk* werd mij verklaard met jachthond.
7) fijn gemaakte, licht gezouten visch, heden gewoonlijk *bekasĕm* genoemd.

zakjes [1]) peper, tien manden *kapas*, vijfentwintig *kělek's* zout, vijfentwintig stuks weefsel;
zie daar aldus hetgeen de afstammelingen der vorsten, vaders en wijzen op te brengen hebben, (bovendien) moeten zij eenmaal 's jaars hun opwachting te Pakwan maken".

Al moeten nu ook eenige namen van maten en voortbrengselen onverklaard blijven, omdat de beteekenis daarvan buiten de huidige taal ligt, dan blijkt er toch voldoende uit, dat toen de Tjarita Parahijangan werd opgesteld, Pakoean de hegemonie in de Pasoendan had, en allerwegen in het oosten daarvan belasting vorderde.

Ten blijke hiervan zal thans de ligging der voornoemde cijnsbare gebieden worden nagegaan, die evenals hun opbrengsten, door even vermelde Maharadja Traroesbawa werden omschreven.

Ti inja digoeratna alas koe Maharadja Traroesbawa.

Alas Galoenggoeng ti timoer hanggat Pelang datar, ti kaler hanggat Sawal, ti barat hanggat Tji-hoelan.

Alas Gěgěr ti barat hanggat Tji-langlaja, ti kaler hanggat Parakoekan, oenggahna Gěgěr handiwoe g, Pasir taritih, moehara Tji-pager djampang ditěroes hoeloe Tji-lala alas, ti 'arat Tji-patoedjah di moehara Tji-palatih, ti barat hanggat Goenoeng Kě(n)dě(ng).

Alasna Denoeh ti barat hanggat Tji-pahengan, ti hoeloe Tji-sogong.

Alasna Poentang ti timoer (hanggat hoeloe Tji-pakoe, ti kaler hanggat hoeloe Tji-lamaja, ti barat hanggat Ahwana.

Alasna Windoe pěpět, ti barat hanggat Tji-karadoekan, alasna Poentang, ti barat hanggat Pakoedjang, Goenoeng Mandala wangi, ti kaler hanggat Kalahědong, Goenoeng Hanoeman, ti timoer hanggat Tji-haroes.

Alasna Lěwa, ti barat hanggat Tji-mangkah, ti kaler hanggat watěs.

Alasna Kandang Wěsi, ti barat hanggat Tji-Kandang wěsi, ti kaler watěs. [2])

1) *baroet*, een zak ter groote van een geldzak.
2) Tjarita Parahyangan, fol. 3—2 en 4—2.

Vervolgens werden door Maharadja Traroesbawa de bosschen afgeteekend — vermoedelijk voor ieders *hoema*-bouwdaar het later heet, dat men elkanders grenzen niet schenden mag. [1])

Het woud Galoenggoeng grenst in het oosten aan Pelang datar, in het noorden aan (den berg) Sawal, in het westen aan de Tji-hoelan.

Het woud Gĕgĕr gadoeng grenst in het westen aan de Tji-langlaja, in het noorden aan Parakoekan opgaande den berg Handiwoeng (tot den?) mond der Tji-pagĕr djampang en rechtstreeks naar de bron van de Tji-lala alas, in het westen aan de Tji-patoedjah bij de samenvloeiing met de Tji-palatih; in 't westen paalt het aan den Goenoeng Kĕndĕng.

Het woud Denoeh strekt zich uit van de Tji-pahengan [2]) en van den oorsprong der Tji-sogong.

Het woud Poentang paalt in het oosten aan de Tji-pakoe, in 't noorden aan de bronnen van de Tji-lamaja, in het westen aan de Abwana.

Het bosch Windoe pĕpĕt grenst in het westen aan de Tji-karadoekoen, het woud Poentang, in het westen aan de Pakoedjang, en den Mandala wangi, in 't noorden aan den Kala hĕdong [3]) en den Goenoeng Hanoeman, [4]) in 't oosten aan de Tji-haroes.

Het bosch Lĕwa [5]) grenst in 't westen aan de Tji-mangkah, in 't aan de grens.

Het bosch Kandang wĕsi paalt in 't noorden aan de grens.

Daarmede de verdeeling der bosschen beeindigd hebbend, stelde Maharadja Traroesbawa voor ieder dier wouden een centrum vast.

Anggeus ta pahi kaloeoĕmna koe Maharadja Traroesbawa dja ini pawitrana alas pawitrana desa.

---

1) Ibidem fol. 5 1.
2) Tji-pakaĕngan.
3) Kalĕdong.
4) Haroeman.
5) Lewo?

Soemoer hoeloe alas Galoeh heuleutna ti kaler.
Soeka sangkoeb hoeloe alas Galoenggoeng.
Mědang kamoelan hoeloe alas Tji-datar, Bantar bodjong.
Tji-salak hoeloe alas Gěgěr gadoeng,
Goenoeng tiga hoeloe alas Oetama djangkar,
Djamboe dipa hoeloe alas Denoeh, [1])
Hamaing hoeloe alas Poetjoeng,
Goenoeng manik hoeloe alas Windoe pěpět,
Goenoeng Sri hoeloe alas Poentang,
Patjěra hoeloe alas Lěwa, Papandajan hoeloe alas Kandang wěsi. [2])

Aldus werd ieders aandeel in de bosschen door Maharadja Traroesbawa vastgesteld, [want deze is de louterende der wouden, de louterende der landstreken?], Soemoer is het centrum van het woud Galoeh, de grens aan den noordkant.

Soeka sangkoeb is het middelpunt van 't woud Galoenggoeng.

Mědang kamoelan is het middelpunt van 't bosch Tji-datar en Bantar-bodjong.

Tji-salak is het centrum van het bosch Gěgěr gadoeng, de Goenoeng tiga [3]) is het middelpunt van 't bosch Oetama djangkar,

Djamboe dipa is het middelpunt van 't bosch Denoeh,

Hamaing is het middelpunt van het bosch Poetjoeng,

de Goenoeng manik is het middelpunt van 't woud Windoe pěpět,

de Goenoeng Sri is het middelpunt van 't woud Poentang, Patjěra van 't woud Lěwa, de Papandajan van 't woud Kandang wěsi."

1) Te Denoeh, distrikt Taradjoe, was langen tijd een *kaboejoetan*, in een vijver welker inhoud een paar jaar geleden naar den berg Seda lěmbang nabij Tjipatoedjah werd overgebracht. Tot de heilige zaken behooren o. m. een pistool en een bronzen stukje geschut. Opmerkelijk is dat men nagenoeg in alle *kaboejoetan's* wapenen en kanonnetjes aantreft, die zeker niet getuigen voor rust in den onvolprezen, ouden tijd.

2) Tjarita Parahyangan fol. 1 2.

3) Goenoeng tiloe.

De berg-, rivier- en plaatsnamen, voor zoover die heden nog bestaan, wijzen alle op de Midden- en Oost-Preanger; de West-Pasoendan schijnt met Pakoean te dier tijde nog niet in betrekking te hebben gestaan.

Keeren wij na deze uitwijding derwaarts terug, in verband met nog enkele andere opgaven der Tjarita Parahyangan.

De stichter van Pakoean komt daarin voor en wel bijna onder denzelfden naam en met dezelfde titels als op den Batoe-toelis, doch in zulk een zonderlingen samenhang van zaken, dat er niet veel wezenlijks uit af te leiden valt.

De tekst luidt. 1)

Sanghyang Aloe wêsi noe njaeuran Sanghyang Rantja maja midjil naha Sanghyang Rantja maja: ngaran koela ta Sang Oedoe Lasoe. Sang Poeloengana Sang Soeroe gana ratoe hyang banaspati Sang Soesoek toenggal injana njyana palaka sriman sriwatjana Sri badoega Maharadja di radja. ratoe hadji di Pakwan Padjadjaran, noe mikadatwan Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soera dipati injana Pakwan Sanghyang Sri Ratoe Dewa, kaweka'an Sang Soesoek toenggal pawawatan lĕmah soeksi, lĕmah hade ka prĕmana.

Radja oetama lawas nya ratoe saratoes tahoen.

Rahyang Bangga lawas nja ratoe toedjoeh tahoen ke'a twah sya mo makejanna bĕnĕr.

Rakejan Tarimĕdang lawas adĕg ratoe toedjoeh tahoen,

Rakejan Tadiwoes lawas nja ratoe opat likoer tahoen,

Rakejan Tawoewoes lawas nya ratoe toedjoeh poeloeh dwa tahoen.

---

1) Fol. 30. - Fol. 31. Laatstgenoemd brengt in de laatste regels een nieuw hoofdstuk met dezen aanvang:

„*Nêdah nihan tembey Sang Rêsi Goeroe mikadatwan Sang Haliwoengan inja Sang Soesoek toenggal noe moemarna Pakwan reudjeung*".

Een hierbij aansluitend blad is niet te vinden. Opgemerkt zij, dat Haliwoengan nog in Tji-haliwoeng voortleeft.

Dat juist ook hier een blaat is, is dubbel te betreuren, omdat *noe moemarna Pakwan* beteekent dat 't oude Pakwan door een nieuw verving, hetgeen tot de onderstelling leidt, dat een oudere stad van dien naam verwoest werd-misschien door Moslim's-en later herbouwd door Sang Soesoek toenggal. Mag men dit aannemen, dan wordt de Tjarita Parahyangan wel iets duidelijker hier en daar, doch uit te maken, wat in casu op 't oude en wat op 't nieuwe Pakwan slaat, is niet mogelijk. Vergelijk Bijlage 3.

Saloemarik enz. [1])

Sanghyang Aloe wĕsi, die 't heiligdom Rantja maja [2]) aan 't ophoogen was, kwam te voorschijn: „wel heilige van Rantja ma'a, onze namen zijn Sang Oedoe-basoe, Sang Poeloeng-gana en Sang Soeroe-gana de vorst-goden der bosch geesten. Sang Soesoek toenggal is het, die maakte *palaka? sriman sriwatjana* Sri badoega Maharadja di radja, ratoe hadji di Pakwan Padjadjaran, die tot burcht heeft Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati, welke is te Pakwan; Sanghyang Sri Ratoe Dewata (in opdracht van?) Sang Soesoek toenggal (ontgon?) een gereinigd (?) stuk grond, een goede grond aan zijn vervanger.
Radja Oetama was vorst honderd jaar, Rahijang Bangga was koning (slechts) zeven jaar, want niet hij beleed den waren godsdienst.

Rakejan Tarimĕdang bekleedde het koningschap zeven jaar.

Rakejan Tadiwoes was koning vierentwintig jaar;

Rakejan Tawawoes was koning tweeënzeventig jaar;"

Veel bizonders lezen wij uit deze mededeeling niet, maar toch verdient de daarin voorkomende naam Sang Soesoek toenggal = de goddelijke, eenige stichter, de aandacht in verband met het heiligdom van Embah Mangprang = Praboe Soesoek agoeng, dat een weinig noordwestelijk van den Batoe-toelis wordt aangetroffen. Want onderstellend, dat Sang Soesoek toenggal en Praboe Soesoek agoeng dezelfde zijn, dan zou dus de *karamat* Embah Mangprang een vorstelijk graf wezen.

Vervolgens moet melding gemaakt worden van deze plaats . . . . . [3]) *saloemah ing Windoe radja miseuweukeun Rakejan Darma siksa. Mĕtoe Pata(n)djala sakti menta lĕmah kaï(n)tar ti Rahyang Sĕmpak wadja, basa dïï(n)tarkeun bajoe, basa njyeu satwa, diintarkeun ka Saoeng galah ka Rahyang Sĕmpak wadja, dingaranan Sang Karma saja koe Rahyang Sĕmpak wadja.*

---

1) *saloemah ing?*

2) een dorpje van dien naam ligt dicht bij Buitenzorg.

3) Fol. 8-2, 9.

A(ng)geus ta dipenta koe kejan Darma siksa na Saoeng galah, dibikeun koe Dangjhyng Goeroe, kena njilihan Rahyang Sĕmpak wadja dibikeun koe Batara Dangjhyang Goeroe.

Anggeus ta dieusikeun na kejan Darma siksa na Saoeng galah diheuleutan.

Hanggat Tji-patĕbakan alas, ti kidoel heuleutna Gĕgĕr gadoeng, Gĕgĕr handiwoeng, Pasir taritih na mochara Tji-pagĕr djampang.

Heuleutna ti Windoe pĕpĕt Manglajang, Pada beunghar.

Sakitoe diberean alas Rakejan Darma siksa koe Batara Danghyang Goeroe di Galoenggoeng.

Heubeul sya ngadĕg di Saoeng galah dwawĕlas tahoen deung anak Sang radja poetra dieusikeun di Saoeng galah.

Meme(h) angkat ka Pakwan ngadĕgkeun prĕmana di Saoeng galah koe Rakejan Darma Siksa.

Ti inja angkat ka Pakwan.

Datang ka Pakwan mangadĕg di kadatwan Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati.

Anggeus ta pahi dieusian oeroet Sri parapasĕla parasanghyang, ti beh kidoel, koelon, wetan tina parapasĕla parahyangan koe Rakejan Darma siksa.

Ti inja dibeukah kabwatan.

Katjarita Rakejan Darma siksa heubeul sya ngadĕg di Pakwan, saratoes sapoeloeh tahoen heubeul sya adĕg ratoe di Pakwan Padjadjaran poen.

Tĕlas sinoerat bwana kapadĕm".

Na den dood van Windoe radja volgde hem op Rakejan Darma siksa. Uitgaande van Patandjala sakti, vreeg hij den verlaten grond van Rahyang Sĕmpak wadja [1])

[Men zegt dat door hem achtergelaten werd de levenskracht, men zegt te maken het wezen,] [2]) door hem werd achtergelaten gaande naar Saoeng galah, naar Rahyang Sĕmpak wadja; hij werd Sang Karma saja genoemd door Rahyang Sĕmpak wadja.

Nadat door Kejan Darma siksa om Saoeng galah gevraagd

1) Een der vorsten van Galoeh.

2) [ ] Vertaling gegist.

was, werd hem dit door Danghyang Goeroe gegeven, want ter vervanging van Rahyang Sĕmpak wădja werd het hem gegeven door God Danghyang Goeroe.

Toen Rakejan Darma siksa Saoeng galah betrokken had, paalde hij het af.

Het volgt de Tji-palĕbakan alas.

In het zuiden wordt het begrensd door den Gĕgĕr gadoeng den Gĕgĕr handiwoeng, den Pasir taritih en de monding van de Tji-pagĕr djampang.

Van Windoe pĕpĕt wordt het gescheiden door den Manglajang en Pada beunghar; in dezer voege werd Rakejan Darma siksa door God Danghyang Goeroe op den Galoenggoeng met bosch begiftigd.

Lang richtte hij te Saoeng galah; twaalf jaar vervulde hij met zijn zoon Sang Radja poetra Saoeng galah.

Op 't punt van naar Pakwan te vertrekken, werd door Rakejan Darma siksa een plaatsvervanger te Saoeng galah aangesteld.

Daarop vertrok hij met zijn gezin naar Pakwan.

Aangekomen te Pakwan, zetelde hij zich in den koningsburcht Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati.

Dan vulde Rakejan Darma siksa dezen met de overblijfselen van de doorluchtige . . . . ? . . . van alle heiligdommen uit het zuiden, westen en oosten uit alle . . . ? . . . der Parahyangan.

Vervolgens breidde hij het gestichte uit.

Men verhaalt van Rakejan Darma siksa, dat hij lang te Pakwan regeerde; honderd en tien jaren was hij vorst te Pakwan Padjadjaran.

Afgebroken het geschrevene, wereld, dood. [1]

Aldus eindigt het eerste fragment.

Van het tweede vraagt inzonderheid het volgende de aandacht.

Lawas nija ratoe sadewĕnda satĕmbeuj datangna prĕbeda

---

1) Wereld is gelijk 3, dood gelijk o: wij krijgen dus 't jaar 30 maar van welke eeuw? *Sĕlas* en *sinoerat* vertegenwoordigen geen waarden.

bwana alit soemoeroep ring ganal mëtoe sang harati sëlam prang ka radja Galoeh, elehna radja Galoeh, prang ka Kalapa, elehna [1]) *Kalapa prang ka Pakwan, prang ka Galoeh, prang ka Data, prang ka Madiri, prang ka Patega* [2]), *prang ka Djawa kapala, elehna Djawa kapala. Prang ka Gëgëlang, njabrang ka Saladjo pahi eleh koe sëlam; kitoe kawisesa ka Dëmak deung ti Tji-rëbon poen.* [3])

Hij was koning. kwam er een ommekeer der wereld, het kleine gaat op in het groote, uitgaande van Sang harati voerden de Moslims krijg tegen den vorst van Galoeh, de vorst van Galoeh verloor het, zij beoorloogden Kalapa [4]) en versloegen Kalapa. Zij streden tegen Pakwan, tegen Galoeh [sic] tegen Data, tegen Madiri, tegen de Portugeezen, tegen Djawa kapala. Djawa kapala verloor het.

Zij bevochten Gëgëlang [5]), staken over en streden tegen Saladjo, wijl het zij verloren tegen de Moslims, kwamen zij onder de macht van Dëmak en die van Tji-rëbon.

Hieruit blijkt dus wel, dat de strijd om de opperheerschappij tusschen Hindoeïsme en Islâm in vollen gang was toen de Tjarita Parahyangan opgesteld werd.

Rest dus de vraag: hoe moeten wij het bericht lezen d. w. z. behelst het een eersten ondergang van Pakoean ja dan neen.

Waar uitdrukkelijk gezegd wordt, dat Galoeh, Kalapa en Djawa kapala verslagen werden, schijnen de overige plaatsen de Moslims afgewezen te hebben, doch twijfel daaraan blijft bestaan in verband met de slotwoorden.

Jammer genoeg geeft de keerzijde van het blad geen nadere inlichting, dit begint toch:

Di inja oeroet kadatwan, koe Boedjangga Seda manah ngaran Sri kadatwan Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati A(ng)geus ta toeloej diprëbokta koe Maharadja Trarosbawa

1) Fol. 28—2 laatste regels.
2) Parteges? = Portugeezen.
3) Fol. 29—1.
4) Thans Batavia.
5) Een onderhoorigheid van Galoeh.

deung Boedjangga Seda manah disiar ka hoeloe Tji-paka(n) tjilan.

Katimoe Bagawat Soenda majaja djati, koe Boedjangga Seda manah dibaān ka harépeun Maharadja Traroesbawa. Ditanja koe Maharadja Traroesbawa, tjarek:

Aldaar (waar zegt de schrijver niet, wellicht omdat dit later blijkt) was het overblijfsel van een koningsburcht, door Boedjangga Seda manah genaamd het doorluchtige, vorstelijke verblijf Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati.

Daarop werd het . . . . ? . . . vervolgens werd door Maharadja Traroesbawa en Boedjangga Seda naar de oorsprong van de Tji-pakantjilan [1]) gegaan. Zij ontmoetten er Bagawat Soenya majaja djati. [2])

Door Boedjangga Seda manah werd hij gebracht in tegenwoordigheid van Maharadja Traroesbawa. Hem werd gevraagd door Maharadja Traroesbawa, zeggende. . . . . . "

Gelijk men ziet, heeft dit met het te voren verhaalde niets te maken. Dit is heel dikwijls het geval met de achter elkaar vertelde gebeurtenissen en zal wel moeten toegeschreven worden aan het feit, dat althans het tweede fragment door een tot den Islâm bekeerden geschreven is, getuige het feit dat de auteur op een gegeven oogenblik vlak achter elkaar drie Arabische woorden bezigt.

Na verteld te hebben, dat Prĕboe Soera Wisesa vijftien malen gelukkig krijgvoerde o. a. tegen Kalapa, Wahantĕn girang en vervolgens naar Pakwan terugkeerde, waarna het jaren rust was, wordt gesproken over Prĕboe Ratoe Dewata, die bijgezet is te Sawah tampian dalem. *Loemakoe ngaradja rĕsi tapa pwa(h) soesoe soembelehan niat tinjdj·.* [3]) *brĕsi(h) soetji, wasah* [4]) *disoenat ka toekangna Djati Soenda* [5]). . .

Vorst zijnde, gedroeg hij zich als een wijze en boeteling

1) 't Riviertje dat den *kadaton* van zuid naar noord doorsnijdt; zie het kaartje.

2) Later heet deze Soetji ens.

3) *istindja?*

4) *wasah?* In de beteekenis van zich onthouden van zingenot.

5) Fol. 24—1.

[onthield hij zich] van vrouwen en slachtte [1]) voornemens tot *istindja*, [2]) (een ritueele reiniging), tot reiniging, heiliging en zuivering; door hem werd besneden daarna Djati Soenda. [3])

Bij deze uittreksels wensch ik het laten, omdat al wat verder verteld wordt, even abrupt is neergeschreven en omtrent Pakoean zelf verder niets bizonders leert. 't Aangehaalde toont bovendien meer dan voldoende aan, dat zonder aanvullenden tekst, heel weinig feitelijks uit de Tjarita Parahyangan te putten valt, terwijl de lezing ervan in hooge mate belemmerd wordt door vele, thans buiten gebruik zijnde woorden, wier beteekenis het tegenwoordig geslacht zelfs niet bij benadering weet te bepalen. [4])

Geen mij toegankelijke bron om op andere wijze tot de kennis daaraan te geraken, heb ik ongebruikt gelaten, doch de uitslag daarvan is slechts bedroevend geweest, getuigen de hiaten en fouten, die mijn vertalingen aanwijzen.

Dit heeft mij echter niet kunnen weerhouden van te geven wat uit den ouden tijd omtrent Padjadjaran tot ons kwam, ten einde anderen op te wekken, daaraan ook hun krachten eens te beproeven.

Thans rest mij nog verslag te doen omtrent hetgeen ik vermeen in het vrije veld aangaande Padjadjaran, te hebben kunnen vaststellen.

Waar alle legenden, zoowel als de meer geloofwaardige historische berichten, het huidige dorpje Batoe-toelis, als plaats waar eenmaal Padjadjaran's koningsburcht stond, aanwijzen, kwam het er alleen nog op aan, naar eenige preciseering in deze te trachten.

De Batoe-toelis doet ons een der toegangen daarvan ken-

---

1) Ritueel dooden door keelen.

2) v. d. Berg, Fath al Qarib, bls. 48.

3) Aldus meen ik deze overigens niet zeer duidelijke passage te moeten opvatten.

4) v. d. Tuuk's Kawi Balineesch-woordenboek bevat verschillende dier woorden, doch als het op het verklaren daarvan aankomt, dan laat het, na tal van verwijzingen, met een lang citaat in 't Sanskrit of Balineesch, den zoeker als regel in den steek.

nen; de Tjarita Parahyangan spreekt in hetzelfde verband van de Tji-pakantjilan.

Dit laatste is vooral van gewicht, omdat dit riviertje, hoewel in historischen tijd gekanaliseerd, nog altijd onder den oorspronkelijken naam zijn bedding volgt: tusschen de Gasfabriek en Hôtel Bellevue te Buitenzorg, valt het in de Tji-sadane.

Voor de hand lag derhalve te beginnen met dit riviertje stroomopwaarts te volgen en de markante punten in het doorloopen terrein op te nemen.

Dit bracht mij ter hoogte van Bondongan op het huizen- en tuinenkomplex, dat nog steeds den naam van Djĕro koeta wetan draagt en aan de zuidzijde afgesloten wordt door een meermaals doorbroken, aarden wal, die bij de rijstpelmolen te Soeka sari aanvangend, zich in nagenoeg zuid-westelijke richting tot aan de Tji-sadane voortzet. Krachtens de beteekenis van Djĕro koeta wetan, is het evengenoemde grondstuk dus binnen een oosterwal gelegen.

Dezen doorgegaan, steeds de Tji-pakantjilan volgend, komt men in het zuiden bij de *kampoeng* Lawang gintoeng voor een tweeden, soortgelijken wal, bijna in dezelfde richting als de eerstgenoemde verloopend, en naar het oosten toe ongeschonden tot aan de waterleiding Tji-batok.

Zoowel bij Lawang gintoeng als bij de Tji-batok, achter het buiten van den heer Steuerwald, vertoont de doorsnede van dezen dijk een bijna gelijkbeenig trapezium, zoodat het duidelijk is, dat deze een kunstwerk moet wezen.

Zijn naam luidt *koeta*, kunstmatigen wal, evenals die van eerstgenoemden.

Westelijk van Lawang gintoeng is deze wal vergraven, o. a. ten behoeve van het aanleggen van een schietbaan, doch de gracht, die aan de zuidzijde er langs loopt, is minder veranderd; Tji-koeta heet deze.

Bij Lawang gintoeng doorwaadde ik de Tji-pakantjilan om de *koeta* te kunnen beklimmen en op den kruin gekomen, stond ik eensklaps voor een volledig onbekend heilig-

HEILIGDOM TE LAWANG GINTOENG.

dom, bestaande uit eenige ruwe steenen, zoo maar neergeworpen, doch daaronder ook **een tors van een Maha dewa**. Plaat C. [1])

Rieten tot in handspannen af meten, een bezempje van rijststroo en een klapperschil met brandsporen, die aanduidden dat deze tot wierookvat gediend had, bewezen, dat de plek nog heden vereerd woordt.

Gegeven het fragment van een Çiwabeeld, gegeven ook de naam van de *kampoeng*, die Gintoeng-poort beteekent, liet het voor mij geen twijfel, of ik stond hier op de plek, die eenmaal de zuidertoegang tot de oude vesting was.

Oude lieden der evengenoemde *kampoeng*, noemden dit punt Koeta maneuh.

In zuidwestelijke richting van Lawang gintoeng den dijk houdend, komt men al spoedig aan de Tji-pakoe, die door een tamelijk diep ravijn, met aan den oostkant hooge oevers naar het noordwesten stroomend, weldra door de Tji-sadane opgenomen wordt.

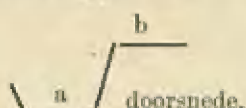
Even vóór de samenvloeiing van beide rivieren, stoot men op den spoorweg, wiens aanleg, alles wat daar eenmaal was, deed onderst boven werpen, maar den noordelijken dam spaarde.

Volgt men dezen oostwaarts van zijn snijpunt met den spoorweg, dan komt men uit op den grooten weg, vlak bij de plek waar deze de verbinding met den weg naar Soeka boemi ontvangt.

Steekt men dezen over, en loopt men den dijk langs tot Soeka sari aan den weg naar Soeka boemi, dan staat men andermaal voor een wal, die met wat bochten, parallel aan den weg naar Soeka boemi gaand, bij paal 42 plotseling ophoudt na bij den straks genoemden zuiderwal aangesloten

1) Het kruisje duidt het fragment aan, dat een laat type vertoont, doch te zeer beschadigd is om aangaande den vermoedelijken ouderdom iets naders te kunnen bepalen.

te zijn. Aan de oostzijde van dezen derden dijk vindt men meerdere sporen van een gracht.

a gracht, *b* kruin van den dijk.

Een en ander uitgezet op de kaart, geeft een nagenoeg rechthoekig terreinstuk te aanschouwen, met den Batoe-toelis ongeveer in het centrum, begrensd door de Tji-sadane en de Tji-pakoe in het westen en door een wal aan de zijden der overige windstreken.

Is dit alles louter toeval?

In verband met medegedeelde, kan zulks bezwaarlijk aangenomen worden.

Er is bovendien meer wat daar tegen pleit. Op hetzelfde grondstuk toch liggen meerdere, nog steeds vereerd wordende heiligdommen.

De meesten dezer treft men langs den zgn. Empang-weg aan, zoodra men den noorder wal, kenbaar aan een stijging in dien weg, over is.

Achtereenvolgens passeert men Tjampaka warna, een ouden gewijden boom, de Karamat Ěmbah Mangprang alias Praboe Soesoek ageung, vroeger besproken, Karamat bale kambang, dat herinnert aan een optrekje in een vijver, gelijk men in alle kraton's en in navolging daarvan bij de regentswoningen aantreft, Karamat Ěmbah Tjangkrang, alias Praboe Goentoer agoeng, Karamat Batoe-toelis, den beschreven steen, Karamat Embah Poerwa Galih, een steenen beeldje met twee trawanten, Patih Gĕlap njawang en Patih Kidang panandjoeng, en Kramat Ěmbah Dalĕm.

Laatstgenoemde plek draagt een Moslimsch graf, gezegd dat van Dipati Olia en ook opgegeven als laatste rustplaats van den legendarischen Kean Santang, een wali, die op meerdere plaatsen heet begraven te liggen; [1]) overigens zijn

---

1) O. a te Godog en te Tji-laoet eureun.

't alles voor-islâmische overblijfselen, als hoedanig zij ook door de hedendaagsche bevolking worden beschouwd.

De beschreven steen en de beeldjes bevestigen die opvattingen en vooral doet dit de *kaboejoetan* nabij Lawang gintang, daar het fragment van het Çiwa-beeld daartoe een afdoend bewijs levert.

Een afzonderlijke beschouwing vraagt de steenhoop, heden *sentiong*, d. i. Chineesch graf, geheeten, westelijk van den heerbaan naar Soeka boemi.

De stapeling vormt een ovaal van rolsteenen, zoo uit de rivier gehaald, en gelijkt zeer weinig op een Chineesch graf. Wellicht is het daarom het overblijfsel van een anderen bouw, dat zeker nader onderzoek verdiend had, waartoe mij echter de noodige middelen ontbraken.

De verkregen gegevens nog eens overziende, kom ik tot deze slotsom, dat het afgepaalde grondstuk een oude nederzetting moet wezen en dat deze, waar alle berichten Pakoean Padjadjaran aldaar plaatsen, geen andere geweest kan zijn dan de koningsburcht Sri Bima Poenta Narajana Soeradipati.

Ten noorden daarvan lag de eigenlijk stad, onmiddellijk daaraan grenzend en in 't noorden afgebakend door een wal gaande parallel met dien van den burcht in het noorden en zuiden en aldus de Tji-haliwoeng met de Tji-sadane verbindend. Ook deze bestaat nog gedeeltelijk en loopt dwars door Buitenzorg als straatje, Lawang saketeng genoemd, welks naam dus eveneens op een poort wijst.

Thans rijst deze vraag, waar kwamen de Padjadjaranners van daan?

Zeer waarschijnlijk uit Galoeh, aangezien de Tjarita Parahyangan doorloopend hoofdzakelijk over dat gewest en de omringende landschappen spreekt en zoo nu en dan ook over Pakwan Padjadjaran.

Dat het daarom een onderhoorigheid van Galoeh was, blijkt echter niet, integendeel uit de schattingen, die een deel der Preanger aan Pakwan moest opbrengen, is men veel meer

geneigd af te leiden, dat het een afzonderlijke staat vormde, zeer zeker althans toen de Tjarita Paryangan geschreven werd.

Dit doet, in verband met de verhuizingen naar Saoeng galah van Galoehers en vervolgens van daar naar Pakwan, zoomede met het late jaartal 1533 van Pakoean's stichting, het vermoeden ontstaan dat, nadat Galoeh voor den Islâm had moeten bukken, een deel des volks zich naar Pakwan verplaatste om daar nog ± een halve eeuw een onafhankelijk bestaan voort te zetten.

Algeheele zekerheid bestaat te dien aanzien echter niet, wel groote waarschijnlijkheid in verband met het bericht uit de Tjarita Parahyangan, dat Dĕmak het oude geloof in Tji-rĕbon omver wierp, een feit dat ook door de overlevering, waarover zoo dadelijk nader, werd vastgehouden.

Aangezien de naam Dĕmak voor het eerder Bintara geheeten gebied, niet optreedt vóór den val van Madja pahit, d. i. omstreeks 1518, passen de gegeven data zeer wel bij elkander, te beter, daar er toch eenigen tijd verloopen moest, vóor dat Raden Fatah, nadat hij Madja pahit ten onder had gebracht, een werkzaam aandeel in de bekeering van Tji-rĕbon kon nemen, zooals de legende wil.

Aldus verhaalt deze: „*satoe waktoe Sech Maoelana dan Soeltan Dĕmak pigi di goenoeng gĕde Cheribon. Parawali toeroet djoega; sĕmoea naik koeda.*

Datĕng di tanah Talaga, ada satoe orang kaindjĕk koeda sampe mati. Soedara-soedaranja mĕngamoek dan ada jang kasi taoe pada Soenan Talaga, Poetjoek oemoen.

Lantas Soenan Talaga dan balanja kloear di tĕmpat orang mĕngamoek.

Troes Soeltan Dĕmak madjoe pĕrang.

Soenan Talaga lepaskĕn panah, kĕna pada Soeltan Dĕmak sampe loeka.

Soeltan Dĕmak balĕs lĕpaskĕn panah lagi, kĕna moekanja Soenan Talaga, lantas Soenan Talaga lari sĕmboeni.

Loekanja Soeltan Dĕmak diobati sama Sech Maoelana; troes baik, Lantas Sech Maoelana pigi ka Talaga tjari Soenan Talaga.

Poetjoek oemoen, dan tanja pada dia poenja anak, nama Aria Panoenting. Tapi dia bilang, dia poenja bapa pigi djaoeh.

Lantas Sech Maoelana bitjara ini: „sapa jang akoe indjĕk?"

Aria Panoenting bilang: „ja itoe saja poenja bapa."

Poetjoek oemoen soedah minta ampoen pada Sech Maoelana dan soedah diampoeni, disoeroe doedoek sama-sama, troes diislamkĕn dĕngan balanja sĕmoea.

Baroe dapĕt toedjoeh hari, itoe Poetjoek oemoen mĕninggal doenia, dikoeboer dĕkĕt Sindang kasih. Nama pakoeboeran Dalĕm Panoengtoeng, [1] *jaitoe pĕngabisannja radja di tanah Djawa bangsa boeda.*

Op zeker tijdstip gingen Sech Maoelana en de Soeltan van Dĕmak, vroeger is reeds in de sadjarah gezegd, dat laatstgenoemde Raden Fatah is, naar den grooten berg van Tji-rĕbon (den Tjĕrĕme). De wali's volgden evenzeer; allen waren bereden.

In het landschap Talaga gekomen, werd iemand door een paard vertreden, zóo dat dood er op volgde. Zijn verwanten gingen tot geweldpleging over en er was iemand, die den vorst van Talaga, Poetjoek oemoen, hiervan kennis gaf.

Daarop toog de vorst van Talaga met zijn heer naar de plaats, waar men aan 't vechten was.

Onmiddellijk aanvaardde de Soeltan van Dĕmak den strijd.

De vorst van Talaga schoot een pijl af, deze raakte den Soeltan van Dĕmak en verwondde hem.

De Soeltan van Dĕmak antwoordde met een pijlschot en trof den vorst van Talaga in het gelaat. Vervolgens vlood de vorst van Talaga en verschool zich.

De wond van den Soeltan van Dĕmak werd door Sech Maoelana behandeld en genas onverwijld.

Vervolgens ging Sech Maoelana naar Talaga om den vorst van Talaga, Poetjoek oemoen, te zoeken en raadpleegde diens zoon, genaamd Aria Panoenting.

Deze antwoordde echter, dat zijn vader ver weggegaan was.

1) *toengtoeng*, Soendasch = einde.

Sech Maoelana vroeg daarop: „wien heb ik vertreden?"

Aria Panoenting hernam: „deze was mijn vader."

Poetjoek oemoen heeft vergiffenis aan Sech Maoelana gevraagd en deze hem begenadigd hebbend, beval hem neder te zitten met hem; vervolgens besneed hij hem met zijn geheele leger.

Juist zeven dagen daarna, overleed Poetjoek oemoen en werd begraven nabij Sindang kasih. De naam van zijn graf is Dalĕm Panoengtoeng, omdat hij de laatste der hindoevorsten op Java was."

Aldus laat de naneef den geloofsstrijd in Tji-rĕbon beslechten, als ware dit een hoogst eenvoudige zaak geweest.

Padjadjaran echter, daarover luiden de berichten vrijwel eenstemmig, werd minder gemakkelijk gewonnen, getuigen de verhalen van bloedvergieten en verraad, die daaromtrent bleven voortleven.

Met dat al geven zij geen zekerheid omtrent de juiste toedracht van het drama, dat zich aldaar heeft afgespeeld, noch aangaande het jaar, waarin dit voorviel.

Wel bevatten de verschillende redacties der Sĕdjarah Bantĕn opgaven dienaangaande én in *sangkala*-vorm, én volgens den Arabischen kalender, doch dit zijn slechts zinledige combinaties.

Niettemin geloof ik toch aan de Sĕdjarah Bantĕn voldoende gezag te moeten toekennen om de verovering van Pakoean aan Pangeran Joesoef, den zoon van Maoelana Hasanoe'ddin, Bantĕn's eersten Moslimschen heerscher, te mogen toeschrijven, gelijk voornoemde kroniek doet.

Het komt er dus op aan, zoo mogelijk het jaar daarvan te bepalen.

Uit eigen geschiedenis is bekend, dat toen de eerste Hollandsche vloot op 23 Juni 1596 voor Bantĕn ten anker kwam, de derde Maoelana, Mohammad, kort te voren in Palembang gesneuveld was.

Zijn regeeringsduur wordt gesteld op zes jaren, zoodat zijn vader Maoelana Joesoef in 1590 aan het bewind kwam.

Joesoef, heet het, regeerde tien jaar, dus voert zijn bestuursaanvaarding ons terug tot 1580.

Pakoean veroverde hij nog tijdens het leven van zijn vader Hasanoe'ddin, alzoo vóór 1580.

Hasanoe'ddin zou zeventwintig jaar geregeerd hebben en in 1543 overleden zijn; hier is dus een gaping.

Nemen wij echter 1543 als jaar van Hasanoe'ddin's komst instede van dat van zijn dood, dan komt de chronologie in orde en gaat ook beter samen met de Portugeesche berichten.

Joesoef sproot uit een Bantĕnsche vrouw en trok op tweeëntwintig jarigen leeftijd tegen Pakoean op, d. i. derhalve in ± 1575.

Het ligt niet op mijn weg de juistheid van deze, in Bantĕn verkregen opgaven, verder na te gaan, waartoe mij trouwens de noodige schriftuurlijke bronnen ontbreken.

Er zijn nog oude geschriften in Bantĕn, doch deze houdt men vooral voor den Westerling verborgen.

Volstaan zij daarom ten slotte met een der toegankelijke lezingen van Padjadjaran's val.

Maoelana Hasanoe'ddin geeft zijn zoon opdracht Pakoean te vermeesteren. Dientengevolge trekt deze, gesteund door Ki Djoeng en Ki Djoe, [1]) twee bekeerde — tot een persoon gemaakte — bovenlanders, die in Bantĕn girang grooten invloed hebben, met een machtig leger tegen het bedreigde punt op.

Woes prapteng djadjahan woekir: „inggih kangdjĕng Panĕmbahan mondok in Paroeng sihadji, hanantra sakehing wadja, emoetlĕna mangsa iki, nalika ke-ah poenikoe, ing sasih Moeharam singgih, wimbaunig sasih sapisan, dinten Ahad tahoen alip ing sangkalanja boemi, roesak, mongko iki."

En vervolgens: „*poen Djoengdjoe matoer aris: „inggih Panĕmbahan, jen soewawi lan karsa, kawoela amit roemihin,*

1) Naar een handschriftje in mijn bezit, indertijd te Mĕnes verkregen, moet namelijk de naam Djoengdjoe der sĕdjarah als twee namen gelezen worden. De afstammelingen van eerstgenoemden voeren het praedikaat Ki-mas en Nji-mas; die van Djoe, in Mĕnes Ki-djo geheeten, Ki-ĕntol en Nji-ajoe.

goesti anglèbëttana ing dalëm kita dingin. Amoeng kawoela nèda sarentjang prawira gangsalatoes roemihin, malèbët kawoela tëngah daloe poenika, marga kawoela ing mangkin, sing pintoe sarta kang moenggoeh kidoel, singgih."

Angandika Maoelana Joesoep poenika: „sapa kang mangënani malëboe pakara?"

Matoer poen Djoengoe nèmbah: „saderek kawoela, goesti, kang toenggoe lawang, kawoela woes pradjangdji. Poen saderek kawoela poenika toean, kamaratoewa singgih, dening Preboe Seda, lara hatine ika, sakehe poenggawaneki, djoemënëng sangsang, sanakkoe datan, dadi pansakite manah, kawoela makmoek kalihoat dening losih, nanging kawoela tedaha, jen bendjang kawoela djajaha saleler, kawoela nèda mardikahikaneki."

Angandika Maoelana: „ija, insja Allah sok oegi oleh kardi, saleler pakara, dadija wong mardika."

Sampoening palasta nanging warnanen ika, ratoe Pakoewan iki apan sami sajaga, lan para-poenggawa, jen ana moesoeh prapti, geger wong Pakoewan, tan karoehan idëpnja, polahe woes borak-barik. Adan kotjappa mangke woes tëngah wëngi, ijata ki Djoengdjoe adan mandjing djroning koeta, wajahe tëngah wëngi, geger wong djro koeta, tan koningan lëbëtnja, ki Djoengdjoe koewat ngamoeki, sarewangira, wong limangatoes ngoeni. Ramening prang goesrèkan toendjang-tinoendjang, angrèboet anak-rabi ingkang gasik ngalas, kang katoetoet tan pëdjah. Kotjappa ratoenireki, sang Praboe Seda lan Poetjoek Oemoen malih.

Praboe Seda anglengleng lan kakaleng ika sami moesna tan kikas, jen oedjare ika, ingngaran ngahyang, ilangan wa kawarni. Kotjappa bala, ing sakatahe kang kari. Sampoen kalah Pakoewan sabala nira, sami dipoen djarahi, lan kinen amandang kalimah-kalih ing sjahadat, saweneh karsa pribadi, mangke kawasna Panëmbahan nireki.

Panëmbahan lami loenggoeh ing Pakoean." [1])

---

1) XIX Kinanti vers 16—17. } naar een Hs. van den heer P. de Roo de la Faille.
XX Doerma vers 8—14. }

Aangekomen in de bergstreek, vestigde Z. H. de Panĕmbahan zich tijdelijk te Paroeng hadji, om aldaar zijn troepen op te stellen.

De mangsa waarin hij vertrok, dat was de maand Moharram, de eerste maand, ten dage Adjat van het jaar Alif, overeenkomende met de sangkala: „boemi, roesak, mongko, iki . . . ."

Djoengdjoe zeide minzaam: „Ja, Panĕmbahan, wanneer U het goed mocht vinden, dan vraag ik oorlof, heer, om vooraf den dalĕm (het vorstelijk paleis te Pakoean) binnen te gaan? Alleen verzoek ik om dappere volgelingen ten getale van vijfhonderd tot voorhoede; in het midden des nachts leidt mijn weg door de poort, die zich aan de zuidzijde bevindt."

Daarop antwoordde Maoelana Joesoef: „maar wie zal die openen?"

Djoengdjoe hervatte eerbiedig: „mijn broeder, heer, bewaakt die poort, ik heb al een afspraak met hem getroffen. Die verwant van mij is namelijk de *maratoewa* van Praboe Seda en hij gevoelt zich zeer gegriefd.

Alle *ponggawa's* hebben hunne investituur gekregen, doch niet alzoo mijn maag, deswegen is zijn verbittering zeer groot. Later moge ik opgenomen worden onder de *mardahika.*"

Maoelana hervatte: „Ja, zoo Allah wil, dan zal het ter zijner tijd geschieden, dat je slaagt in je wensch." . . . .

Wij verhalen thans dat de vorst van Pakoean vernam, dat de vijand in aantocht was. De bevolking geraakte in opschudding, zoodat hem hooren en zien vergingen. Hij verloor het hoofd.

Te middernacht drong Ki Djoengdjoe de stad binnen, de bewoners kwamen in 't geweer; zij wisten niet dat Ki Djoengdjoe met zijn vijfhonderd man voornoemd, was binnengedrongen en een woesten aanval deed. Hevig stelden zij zich te weer; zij liepen tegen elkander aan om vrouwen en kinderen machtig te worden, die naar het bosch vlucht-

ten. Die achterhaald werden, gingen over de kling.

Laat ons nu spreken over Praboe Seda en Poetjoek Oemoen. [1])

Praboe Seda geraakte geheel van streek, hij sloeg zijn arm om zijn gemalinne en zij vervluchtigden. Bespreekt men dit vooral, dan heet het, dat hij tot de goden opging; werwaarts wordt niet gemeld. Al zijn troepen liet hij achter; zij werden gedwongen tot het aanvaarden der geloofsbelijdenis. Lang verbleef de Panëmbahan te Pakoean.

Daarmede was ook dit pleit beslecht.

Maar een deel der bevolking vlood naar zuid Bantën om aldaar de oude traditiën voort te zetten; daarvan zijn de hedendaagsche Kanekes de nazaten, over wier godsdienstige beschouwingen ik reeds vroeger sprak. [2])

---

1) Omtrent Poetjoek Oemoen zijn tal van verhalen in omloop, die allen gemeen hebben, dat hij absoluut onwillig is gebleven den Islâm te aanvaarden, vermoedelijk de eenige ware trek in de dikwijls sterk afwijkende overleveringen.

Zoo vertelt een Midden-Bantënsche legende, dat hij na een mislukte eerste poging om hem te bekeeren, te Djoeng koelon als askeet terug gevonden werd, waarop M. Hasanoe'ddin hem aldus toesprak:

„Heh, Poetjoek Oemoen, koemaha, sia ajeuna rek asoep atawa hënteu ka agama islam?"

Djawab Poetjoek Oemoen: „Koela hënteu sëdja asoep ka islam, tjik koela oge sabab geus kagol, lamoen sampean rek djadi ratoe di poeloe Djawa, mangga, abdi mah ngadan'keun bae sabab geus kolot."

Sanggeus ngomong kitoe, toeloej moengpak ngahiang, hibër ka awang-awang; barang dibeuntak koe djin doea diboeroe ka awang-awang, tapi teu kabëdag.

Saoer M. Hasanoe'ddin: „Jeh, djin, eta Poetjoek Oemoen tjampoer djeung awoen-awoen, djadi setan."

Eta noe matak ka ajeuna hënteu bisa teroes ka alam doenja.

Dina poë Ahad, wajah tëngair poekoel hidji, eta waktoe ngahiang Poetjoek Oemoen.

Zie Bijlage 4.

2) Artja domas, Tijdschr. v. Ind.-, T.-, L.- en Vk., dl. L, blz. 494 v. v.

De Tjarita Parahyangan.

De aanvang luidt:

Nĕdah nihan tjarita parahyangan.

Sang rĕsi Goeroe majoega Radja poetra. Radja poetra miseuweukeun Sangkan di awan lawan Sangkan di awati sida.

Sapilantjeukan ngangaranan maneh (Rahyang ta dewa, Radja ta basa loemakoe ngaradja rĕsi, ngangaranan maneh) Rahyang ta ri Mĕdang djati.

Inja Sang Lajoe watang nja noe njian Sanghyang Watang ageung, basa a(ng)kat saboemi djadi manik sakoeroengan, miseuweukeun pantja poetra, sangapatyan: Sang Koesika, Sang Garga, Sang Mestri, Sang Poeroesa . . .

Waar Sang Patandjala, de vijfde der Koesika's hier volgen moet, doch in het geheele handschrift, één enkel en 46 dubbel beschreven folia bevattend — niet voorkomt, ontbreekt dus reeds blad 2.

Hierop dient de aandacht gevestigd te worden, aangezien men uit Holle's „enz.", aan het einde van zijn afschrift van dit blad; waaraan bovendien 10 woorden, de tusschen [ ] geplaatste ontbreken, in den waan komt, dat de tekst doorloopt, hetgeen niet het geval is.

Ik versta: Ziehier aldus het relaas van alle tot goden gewordenen, i. e. der overleden vorsten.

Sang rĕsi Goeroe (= Çiwa?) verwekte Radja poetra (of vorstelijke telgen), Radja poetra gewan Sangkan di awan benevens Sangkan awati sida. De oudere noemde zich [1]) Rahyang ta dewa.

De koning, zegt men, regeerde wijs; hij noemde zich Rahyang van Mĕdang djati.

Het was Sang Lajoe watang,die het heiligdom Watang

1) men noemde hem?

ageung maakte en, zegt men, hij vertrok met één gezin, dat in volle harmonie leefde; het gewon vijf prinsen, de eerwaarde heeren: Sang Koesika, Sang Garga, Sang Mestri, Sang Poeroesa . . . . .

De vraag, die ik wensch te stellen, is deze; hebben we in dit uittreksel den aanvang van een kroniek te zien, dan wel die van een mystiek geschrift?

Het antwoord daarop moet ik schuldig blijven, daar ik geenszins zeker ben van mijn overzetting en, als men bij *watang* denkt aan het menschelijke lichaam en bij de *koesika's* aan de zintuigen, dan wordt de beteekenis een geheel andere. [1])

Is laatstgenoemde zienswijze de juiste, en wordt alzoo in de aangehaalde woorden op de schepping van den mensch gezinspeeld, dan is deze voorstelling van zaken ongetwijfeld naar een Indisch voorbeeld ontworpen.

Ik vermag niet, dit verder na te gaan, en beveel mitsdien de kwestie in de belangstelling van deskundigen aan, daar is het stuk inderdaad mystiek, hetgeen nu als eigennamen opgevat werd, ook anders gaat luiden.

De folia van het handschrift zijn genummerd, naar de hand te oordeelen, door Cohen Stuart. Waar ik nog geen betere nummering geven kan, slaan de verwijzingen op die nummers, zoodat de aangehaalde plaatsen aanstonds te vinden zijn.

---

1) Kern, Geschiedenis van het Buddhisme in Indië, dl. I, bls. 323—324.

Nog een paar opmerkingen omtrent de oorkonden.

Van de koperen platen uit Kĕbantĕnan is de laatste aan de keerzijde met 8 regels tekst beschreven, die echter zóo uitgesleten zijn, dat ik er slechts enkele woorden van terecht brengen kan en wel als volgt.

1. . . *pitékĕt Sri badoega maharadja*. . . . .
2. . . *pitékĕtan* . . . .
3. . . *ma poen sa* . . . . *waja noe heuri* . . .
4. . . *ngaheurianan inja koe paloeloerahan koe palélémahan moelah aja*
5. . . *heurianan inja ti timoer hanggat Tji-oepih, ti barat hanggat Tji-*
6. . . *ti kaler hanggat djalan gĕde poen, moelah waja noe ngaheurianan.*
7. . . *inja* . . . . *miboehajakeun*
8. . . . . *adi poen.*

Dit kan de plaat van Djaja giri wezen, doch die naam is er niet uit te lezen.

Aangaande den steen van Kawali zij nog opgemerkt, dat, hetgeen Holle onvermeld liet, ook de zijkanten zijn beschreven, vermoedelijk met lofprijzingen voor den koninklijken asceet, doch onverstaanbaar voor alsnog.

Zij luiden.

1. *Bha aneker bhagya ager.*
2. *Bhagya ni ? ? bhagya rĕpag,*
3. *Hajoe adi par ? nini par?*
4. *Hajoe adi woeh na woeh.*

Nu een enkel woord over de cursief gedrukte functionarissen in de Kĕbantenansche teksten.

De daarin genoemde kategorieën van personen hebben herhaaldelijk een voorwerp van onderzoek uitgemaakt, dat tot de onderstelling heeft geleid, dat men hier met belastingen te doen heeft. Dit is slechts ten deele juist. Wel is er sprake van heffingen, doch niet van deze zelf, maar van de lieden, die deze innen.

Van de verschillende opgesomde rubrieken komen de *tjalagara* het meest frequent voor. Men treft ze o. a. passim aan in Cohen Stuart's transcriptiën der Madjapahitsche oorkonden, onder den naam van *walagara* bij Jonker in zijn Oud-javaansch wetboek, [1]) en in meerdere Oud-soendasche geschriften.

Ook v. d. Tuuk geeft het woord op [2]), en oppert: misschien = *bhila ghâra* met verwijzing naar *bikang* en *papas*, hetgeen ons echter niet verder brengt.

In de voorgaande bladzijden maakten wij kennis met *tjalagara kapas* en *tjalagara oepĕti*. Waar *oepĕti* belasting beteekent en *kapas* tot de heffingen behoort, wordt het duidelijk, dat wij hier met de gaarders daarvan te doen hebben, niet met de belasting zelf.

Dit vaststaande, verdiende een nader onderzoek der Oud-soendasche handschriften omtrent deze lieden aanbeveling en ik heb het geluk gehad, een plaats te vinden, die nadrukkelijk aantoont, dat de *tjalagara* personen zijn.

Tevens leerde deze mij de beteekenis van *na dasa* of *dasa* kennen, eveneens een nog onverklaarde term en die van *pangoerang*.

In kropak No. 96 getiteld: *Ndah sanghyang sasana Maha Goeroe, ngaran sanghyang poestaka*, d. i. Aldus het heilige gebod van Maha Goeroe (Çiwa), genaamd het gewijde boek, vond ik fol. 16.

Hwa(ng) papa ma noe bobotoh,
Wong kalesa ma na dasa,

1) Blz. 76, 142, 206.
2) Kaw. Bal. Wrdb. i. v.

Si-manarĕng ma tjalagara,
Si-manareka ma na pangoerang.

in andere woorden:

rampzalige lieden zijn die dienstbaar (?) zijn
Kalesa's zijn de *dasa's*
Si-manarĕng is de *tjalagara,*
Si-manareka is de *pangoerang.*

Hiervan beantwoordt *kalesa* aan *kléça*, lieden die door eigen bedrijf in het verderf geraakt zijn en ten einde de helsche straffen deswegen te ontgaan, daarvoor boete doen. Burnouf beschrijft ze uitvoerig in zijn: Le Lotus de la bonne loi. [1])

De *dasa* zijn dus boetelingen.

Tjalagara is gelijk *si-manarĕng*. *Manarĕng* bestaat als zoodanig niet meer, doch kan verband houden met *barĕng*, zoodat men dan tot gaarder komt.

Reka is iets een vasten vorm geven, zoodat *si-manareka* kan beteekenen, hij die iets een vasten vorm geeft, in casu den aanslag vaststelt.

Onder *pangoerang* zouden dus wellicht schatters te verstaan zijn.

In 't zelfde verband worden genoemd *panggeureus reuma*, blijkbaar dus ook een soort van belastingheffers.

Onder *reuma* verstaat men braakliggend bouwland; de beteekenis van *geureus* kon ik niet vast stellen.

Kan het woord gelijkwaardig zijn met het hedendaagsche *roris* = *loris*, *ngaroris*, inspecteeren, onderzoeken? in dat geval kunnen de *panggeureus reuma*, opzieners van braakliggende gronden geweest zijn.

Wat betreft *dongdang*, vond ik in hetzelfde geschrift onder de landbouwgereedschappen een *peso dongdang* genoemd, een mes om te *dongdang*-en dus, hetgeen te denken aan de hedendaagsche beteekenis van *dongdang*, draagbak, uitsluit.

---

1) Sur le mot Kléça, Appendice No. II, pag. 443 s.s. Opmerking verdient, dat papa — *kalesa* in den volksmond nog voortleeft en wel in de beteekenis van iemand, die door zijn slecht levensgedrag, na zijn dood in een *ririwi*, boozen geest, verandert.

Uittreksel van de Soedjarah babad nĕgri Cheribon dari doeloe sampe sĕkarang ini [1]

Tĕrsĕboet soedaranja Maharadja Tjioeng Wanara jang djadi radja di sangiang Talaga ada doea soedara jang:

1 Sangiang Boeloe poetih,

2 Sangiang Djati.

Sangiang Boeloe poetih ada satoe anak, nama Sangiang Panggoeng kantjana dan bĕranak nama Loetoeng kasaroeng.

Sangiang Djati ada doea anak, 1 nama Sangiang Talaga, 2 Sangiang Talaga manggoeng.

Sangiang Talaga manggoeng bĕranak nama Djaka tawa.

Pada satoe waktoe sĕmoea bĕrhimpoen. Lantas Sangiang Talaga manggoeng bitjara pada Loetoeng kasaroeng: „kowe tĕmtoe bĕbini pada Ratoe Poerba sari, sĕbab tida ada jang bisa boenoeh api mĕlainkan kowe, tatapi jang diboeat akĕn boenoeh itoe api, moesti kowe poenja soedara Djaka tawa."

Dan kowe misti taoe, mangka itoe api diboenoeh sama orang tida maoe mati, sĕbab dalĕm itoe api ada anaknja Sangiang Tamba lajoeng, jang nama Indang Rara panas. Nanti kaloe kowe soedah datĕng di tĕmpat api itoe, Djaka tawa lantas kowe lemparkĕn di mana itoe api, nanti tĕmtoe itoe Djaka tawa dan Rara panas lari ka Bantĕn sela wati dan itoe api lantas mati; itoe Rara panas djadi bininja Djaka tawa."

Loetoeng kasaroeng dan Djaka tawa lantas pigi dan mĕngadĕp pada Sri Maharadja Tjioeng Wanara, moehoen akĕn toeroet boenoeh api.

Maharadja bilang baik sĕkali. Kapan datĕng di tĕmpat

1) De Regent van Tji-rĕbon, R. A. A. Salmon Salam Soerjadiningrat, gaf mij dit geschrift ten geschenke. Het loopt tot 1865; de hier onder aangehaalde plaats is fol. 44—57.

api, Djaka tawa lantas dilemparkĕn di mana api. Troes itoe api mati; Rara panas dan Djaka tawa lari ka Bantĕn sela wati.

Troes Loetoeng kasaroeng dikawinkĕn pada Ratoe Poerba sari dan diangkat nama Praboe Loetoeng Kasaroeng. Sĕmoea nĕgri dia jang koewasa orang-orangnja di bawah prentah pada Maharadja Loetoeng kasaroeng dari Bajongbong ka wetan; Maharadja Tjioeng Wanara dari Bajongbong ka koelon dikasi nama Prajangan.

Praboe Loetoeng kasaroeng bĕlom bisa baik dĕngĕn itoe Ratoe (Poerba sari) dan soedah tjari-tjari obat di noesa Djawa; tida bisa dapĕt.

Lantas Praboe (Loetoeng Kasaroeng) soeroe Patih Rangoe range akĕn pigi ka tanah sabrang sama brahmana Manik lingga wajang, boeat minta obat dan itoe brahmana harĕp soepaja datĕng sĕndiri.

Lantas patih bĕrangkat, bawa toedjoeh praoe isi barang-barang.

Kapan soedah datĕng di tanah sabrang, troes mĕngadĕp pada brahmana hatoerkĕn sĕgala barang-barang dan matoer sĕbĕgimana prentahnja praboe.

Tapi brahmana bilang: „dari hal itoe kasiannja maharadja, banjak trima kasih, tapi soepaja dibawa kombali." Di sitoe brahmana bilang: „saja maoe mĕngadĕp sĕndiri pada maharadja."

Troes patih poelang dan oendjoek oeninga pada radja apa bitjaranja brahmana.

Praboe bilang: „baik, toenggoe sadja." Kamoedian brahmana datĕng di Padjadjaran mĕngadĕp pada praboe; troes dihormat-hormat.

Di sitoe praboe bitjara pada brahmana: „maka disoeroe datĕng ka sini, pérloe maoe minta obat boeat saja poenja bini, soepaja bisa baik bolenja laki-bini."

Lantas itoe Brahmana bilang: „dari itoe djangan kwatir, tĕtapi kapan maharadja soedah tjampoer, saja toeroet, taoe rasanja."

Maka lantas Praboe Loetoeng kasaroeng marah; troes tjaboet krisnja, ditikĕmkĕn pada brahmana sampe brahmana mati.

Majitnja brahmana bitjara: „he, radja Soenda tĕrlaloe amat sokokĕr, maoe dikasi rasa jang enak, djadi kasi rasa jang sakit, barangkali djoega tida bisa lama djadinja radja Soenda."

Dari gĕmĕsnja radja ada majit bisa bitjara, lantas itoe majit dibakar.

Troes itoe majitnja brahmana ilang masoek dalĕm pĕroetnja Praboe Loetoeng kasaroeng, tjampoer djadi satoe darah.

Maka lantas Ratoe Poerba sari tjinta sĕkali pada Praboe Loetoeng kasaroeng, dan soedah bisa tjampoer.

Soedah baik sĕkali bĕgimana orang laki-rabi, lama-lama ada anak laki-laki.

Itoe anak, baroe kloear, lantas bitjara, katanja: „saja trima papa poenja kasian, tĕtapi nanti kaloe soedah sampe oemoer, saja maoe balĕskĕn brahmana (Manik) Lingga (wajang), jang doeloe papa soedah boenoeh."

Troes praboe marah pada itoe anak, lantas itoe anak dikasi minoem ratjoen, tapi tida bisa mati: dan ditjangtjang djoega, tida mati dan tida loeka.

Ratoe Poerba sari bĕtreak dan matoer pada Maharadja Tjioeng Wanara jang sĕkarang Praboe Loetoeng kasaroeng kĕna pĕnjakit dia poenja anak diboenoeh.

Dari sĕbab itoe anak ditjangtjang tida maoe mati, dimasoekkĕn dalĕm pĕti, troes dilempar di kali Tji-loetoeng, lantas anjoet.

Kapan Ratoe Poerba sari dan Maharadja Tjioeng Wanara datĕng tengok, itoe anak soedah trada: ditjari-tjari di itoe kali, tida kĕtĕmoe.

Kabĕtoelan ada satoe orang kĕtjil, nama Pĕntes pĕrĕs, itoe waktoe lagi ambil ikan di Tji-loetoeng, nĕmoe itoe pĕti isi anak ketjil. Lantas dibawa ka roemahnja.

Itoe anak troes dipiara, dikasi baboe.

Srenta, kira oemoer satoe boelan, itoe anak bitjara, katanja: „papa, nama saja minta dikasi Lingga hijang?"

Lantas itoe Pĕntes pĕrĕs bilang: „baik, akoe kasi nama Lingga hijang."

Itoe kaki-kaki nini-nini heran sĕkali, anak kĕtjil bisa bitjara, soedah tĕmtoe, kaloe bĕsar, ada bĕdjadiannja.

Srenta, oemoer toedjoeh taoen dia main-main di soenge, katĕmoe dĕngĕn kapala toekang bĕsi nama Ki tjalangtjang, djalan-djalan di pinggir Tji-loetoeng.

Lantas tanja: „kowe anak dari mana, sapa kowe poenja ma-bapa?"

Itoe anak mĕnjaoet: „saja tida poenja ma-bapa, saja pake bolsak tanah, slimoet mega, jang kasi minoem tete ini kali Tji loetoeng; saja biasanja idoep dari pĕrtoeloengannja Pĕntes pĕrĕs jang kasi makan-minoem, lama-lama klakoe jang saja poenja nama Lingga hijang."

Troes dibawa, dipoengoet anak oleh Ki tjalangtjang dan itoe anak klakoeannja baik, adjar toeroet djadi toekang bĕsi. Kaloe ada pĕkĕrdjaän jang misti dikĕrdja tiga boelan, lantas dia garap satoe hari sadja abis

Lantas Lingga hijang bikin satoe roemah bĕsi kĕtjil di oetan Tji-kandang, tiga boelan abis; dan troes bikin rante bĕsi bagoes sĕkali, boleh dipake ikĕt pinggang dan kaloe diboeka, boleh dipake doedoek.

Sadoedahnja lantas itoe Lingga hijang pake itoe rante, troes pigi di Padjadjaran.

Masoek di kraton, di tanah tinggi, di sitoe ada gamĕlan poesaka Padjadjaran. Lantas gongnja dipoekoel oleh Lingga hijang.

Orang Padjadjaran sĕmoea kaget, dikira radja mati.

Srenta, diliat jang poekoel itoe gamĕlan anak-anak, ditanja: „apa sĕbabnja loe bikin roesoeh?" Lingga hijang bilang: „maka akoe brani poekoel, krana ini poesaka dari akoe poenja waris, kowe poenja mata boeta, djadi mantri tida poenja taksiran?" Sĕmoea orang tangkĕp itoe anak, tapi tida kĕna; mantri banjak jang djatoh ditĕndangin.

Praboe Loetoeng kasaroeng dĕngĕr ada roesoeh-roesoeh, lantas kloear, tjaboet kĕris. Itoe anak ditikĕm: sĕ-

kali djadi doea, ditikĕm doea kali djadi anĕm, ditikĕm tiga kali djadi doea blas.

Srenta soedah banjak, itoe anak tangkĕp Maharadja Loetoeng kasaroeng dan diikĕt sama rante tadi.

Di sitoe Maharadja Loetoeng kasaroeng baroe ingĕt ini anak jang doeloe soedah dilempar di kali Tji loetoeng: „sĕkarang akoe soedah bĕrasa salah."

Lantas Maharadja Loetoeng kasaroeng dibawa ka oetan, dimoesoekkĕn dalĕm roemah bĕsi, tida bisa kloear lagi.

Dan itoe anak bitjara, katanja: „papa, ini balĕsannja brahmana Lingga wajang jang doeloe papa boenoeh."

Maharadja Loetoeng kasaroeng bilang: „ja, memang bĕgitoe adat, orang misti balĕs-balĕsan, soedah, sĕkarang kowe pigi djadi radja mĕngganti akoe."

Lama-lama Dewi Bradja lara branak, kloear sapĕrti batoe, tida kroeän. [1]) kapala kakinja.

Maharadja Tjioeng Wanara bilang: „heran sĕkali."

Lantas soeroe panggil indang [2]) goenoeng Sakati.

Sadatĕngnja, Maharadja Tjioeng Wanara bilang: „Ma indang, bĕgimana ini anak tida sapĕrti orang?"

„Saja minta soepaja Ma kasi obat, soepaja itoe anak bisa djadi orang, krana kaloe soedah sampe oemoer, boeat ganti bapanja."

Lantas itoe anak dikasi obat dan dikatjain oleh indang, lantas djadi orang; troes dikasi nama Lingga wĕsi.

„Tjoemah halangannja Lingga wĕsi slamanja idoep tida boleh katja, nanti kaloe katja, tĕntoe djadi batoe lagi, maka misti didjaga bĕtoel-bĕtoel."

Srenta itoe Lingga wĕsi soedah oemoer sĕmbilan taoen dia poenja kapintĕran sapĕrti orang toea sadja. Lantas diangkat djadi radja Praboe Lingga wĕsi ganti dia poenja bapa. [3])

Praboe Lingga wĕsi soedah oemoer tiga bĕlas taoen, lantas bĕbini boeat nommer satoe, anaknja Soenan Goenoeng Poen-

1) *Kroeän.* = niet te onderscheiden.

2) Kluizenares, hier tevens vroedvrouw.

3) Thans volgt een opgaaf van de praestatiën van den jongen vorst bij vrouwelijke tijdgenooten, die verder niet ter zake doen.

tang nama Raralisning; diangkat prameswari dan soedah boenting doea taoen blom branak.

Praboe Lingga wĕsi panggil doktĕr boeat obatin bininja jang boenting tiga taoen blom branak.

Akĕn mĕnĕrangkĕn: „apa bĕtoel branak atawa pĕnjakit?"

Doktĕr bilang: „bĕtoel boenting, maka tida branak, toenggoe waktoe."

Satoe waktoe Praboe Lingga wĕsi dan bininja sore djalan-djalan di empang bĕsar sĕkalian ambilin kĕmbang dengĕn soeka-soeka ati.

Tjoemah Dewi Bradja lara, iboenja, tida toeroet.

Troes Dewi Bradja lara soeroean orangnja panggil Praboe akĕn poelang, djangan main-main krana soedah sore.

Sampe doea-tiga kali tida maoe; srenta, katiga kalinja itoe Praboe maoe poelang.

Di djalan matanja kamasoepan binatang kĕtjil atawa sambĕr mata.

Praboe betreak lantas Raralisning boeroe-boeroe liat-liat itoe mata, tapi binatang tida kliatan. Djadi lantas Raralisning ambil katja, soepaja Praboe bisa liat sĕndiri.

Kapan itoe katja dipasang di moekanja Praboe, srenta Praboe liat, lantas itoe Praboe djadi batoe, sapĕrti waktoe dibranakan.

Bininja bĕtreak-treak.

Dewi Bradja lara boeroe dĕngĕn mĕnangis, liat Praboe soedah djadi batoe lagi, dan troes marah pada Raralisning jang kasi katja.

Tapi Raralisning bilang: „sĕbab tida taoe jang Praboe tida boleh liat katja."

Tida lama Maharadja Tjioeng Wanara datĕng kasi ingĕt jang Praboe Lingga wĕsi soedah sampe temponja, tida boleh dibikin marah-marah.

„Tjoemah kita misti pikir anak jang masi dalĕm pĕroet boeat gantinja, tjoba, ma indang goenoeng Sakati panggil,

soepaja lĕkas branak, dan Praboe Lingga wĕsi ditanĕm di tjandi-wĕrgi [1]) di tĕpi laoetan kidoel.

Kapan indang soedah datang, dia minta sapotong kain poetih boeat toedoeng dan doepa; minta-minta pada dewa soepaja Raralisning lĕkas branak.

Lantas indang pake toedoeng dĕngĕn bakar doepa di moekanja Raralisning. Di sitoe indang soeroe Poerwa tali, Tali barat [2]), soepaja pegang Raralisning dari blakang jang kĕras, kata: „krana nanti kaloe branak tida moefakat sama orang." Dan Dewi Bradja lara pegang kĕpalanja.

Tida lama Raralisning branak.

Anaknja laki-laki kloear bĕrsama sapĕrti kilat dan kawahnja [3]) djadi Gĕlap sĕnggrang, ari-arinja djadi Gĕlap sangiang, poesĕrnja, djadi Gĕlap njawang.

Djadi tĕritoeng sĕkali branak dapĕt ampat anak jang dibranakan, lĕbih doeloe bangsa manoesia, jang di blakang kali bangsa aloes, tiga-tiga sapĕrti goentoer, tiga-tiga djaga bangsa manoesia.

Dewi Bradja lara soeka hati sĕkali dapĕt tjoetjoe lĕlaki bagoes sekali dan baroe oemoer ampat poeloeh hari, soedah diangkat djadi radja ganti bapanja; dikasi nama Praboe Wastoe.

Dan Maharadja Tjioeng Wanara poenja boeroeng jang bisa oeroes-atoer nĕgri dan bisa bitjara, troes dikasihkĕn pada Praboe Wastoe boeat djaga siang-malĕmnja, dan dikasi nama Kiai Patih Boeroeng Kranda. [4])

Srenta, Praboe Wastoe soedah sampe oemoer, lantas bĕbini pada anaknja Brama Soesoek lampoeng nama Dewi Ratna sarkati, roepanja bagoes sĕkali. Dipake bini nommer satoe dan dikasi nama prameswari Ratna sarkati. [5])

Akĕn tĕtapi sampe bĕgitoe lama blom ada jang poenja anak. [6])

---

1) familie-begraafplaats.

2) Broers van Raralisning.

3) vruchtwater.

4) Krandah?

5) Volgt de lijst der overige vrouwen, die met haar 's vorsten gunsten deelden.

6) te weten van de 45 gemalinnen en bijwijven.

Maka Prameswari bitjara pada Praboe Wastoe: „bēgimana sēkarang Praboe soedah sampe oemoer blom ada anak, kwatir barangkali poetoes toeroenan Padjadjaran."

„Kaloe kaka praboe rēmpoeg, saja moehoen pērmisi akēn minta obat, soepaja saja dapēt anak laki-laki, pada saja poenja papa?"

Praboe bilang: „soekoer sēkali, kaloe prameswari ada ingētan bēgitoe."

Lantas prameswari brangkat ka Lampoeng.

Kapan soedah mēngadēp pada papanja, lantas matoer jang dia kēpengen diobati, soepaja dapēt anak.

Akēn tētapi papanja bilang: „hal itoe anak, tida ada jang bisa bikin kaloe blom waktoenja."

Di sitoe prameswari bilang: „kaloe papa tida bisa toeloeng, lēbih baik saja mati, sēbab saja maloe poelang di Padjadjaran."

Lantas Praboe Loetoeng kasaroeng ilang, tida kliatan. Lingga hijang lantas mēngadēp pada Maharadja Tjioeng Wanara. Lantas Maharadja Tjioeng Wanara bērsabda, katanja: „Poerba sari ini Lingga hijang kowe poenja anak jang doeloe dilempar di kali Tji-loetoeng. Sēkarang, kowe, soepaja djaga baik-baik

Dan Lingga hijang diangkat nama Praboe, ganti bapanja djadi radjanja antero tanah Soenda.

Praboe Lingga hijang soedah banjak bini dan sēlir, tapi tida ada jang koeat; banjak jang mati sēbab dia poenja kēmaloean sapērti bēsi.

Sēmoea prampoean banjak jang takoet dan tida maoe dikawin atawa disēlir.

Dari kēpengennja, prampoean tida jang maoe, lantas ambil sēlir binatang doea, satoe mandjangan, satoe kidang; itoe doea binatang bisa tahan. Lama-lama sampe dapēt anak; dari mandjangan dapēt anak lēlaki nama Mandjangan goemiringsing dan dari kidang dapēt anak lēlaki, nama Kidang panandjoeng.

Di sitoe Maharadja Tjioeng Wanara dēngēr jang dia poenja

tjoetjoe binatang, lantas Praboe Lingga hijang dipanggil. Dikasi taoe jang di noesa Soerandil ada satoe pĕrampoean, anaknja brahmana Talikatma nama Bradja lara, dia poenja kĕmaloean bĕsi djoega: „tĕmtoe koeat sama kowe, sĕbab sama-sama bĕsi."

Di sitoe Praboe Lingga hijang lantas soeroean toemĕnggoeng Djati pamor dĕngĕn mantri-mantrinja bawa siri-lamaran [1]) pada brahmana.

Kapan soedah datĕng ka Soerandil, lantas toemĕnggoeng Djati pamor mĕngadĕp pada brahmana, dan hatoerkĕn lamaran, minta Bradja lara.

Brahmana lĕbi-lĕbi soeka ati dan koempoelkĕn famili dan soedara-soedaranja.

„Dewi Bradja lara, sĕkarang diminta boeat bini Praboe Lingga hijang."

Sĕmoea soedara-soedara rĕmpoeg. Lantas itoe hari djoega toemĕnggoeng Djati pamor brangkat iringkĕn Dewi Bradja lara dĕngĕn diantĕr soedara-soedaranja.

Ditjrita soeda mĕngadĕp di Praboe Lingga hijang di Padjadjaran.

Dewi Bradja lara soedah disampekĕn pada Praboe, maka Praboe soeka hati dan soedah masoek di kraton.

Lama-lama Dewi Bradja lara boenting.

Dapet toedjoeh boelan Sangiang Panggoeng kantjana taoe jang dia poenja anak, Praboe Loetoeng kasaroeng soedah ditoetoep di roemah bĕsi di oetan Tji-kandang oleh anaknja sĕndiri Praboe Lingga hijang. Djadi Sangiang Panggoeng kantjana tida enak ati.

„Kĕnapa dia brani sĕkali sama papanja sampe bisa hoekoem? Kaloe bĕgitoe, nanti akoe bikin ilang lagi."

Djadi lantas dia poenja napsoe tĕrbang di atas, dikasi nama banaspati. Saban malĕm ada di atas kraton Padjadjaran; sĕmoea orang Padjadjaran tĕrkĕdjoet, liat bĕgitoe roepa.

---

1) Hier is de auteur in de war geraakt, *siri-lamaran* schrijft hij, doch dit is onzin. *Soerat lamaran* heeft hem voorgezweefd, maar dit is niet bedoeld, wel *soerat panglamar*.

Troes prameswari ambil barang tadjĕm, maoe boenoeh dirinja.

Lantas dirĕboet oleh papanja. Papanja bilang: „kaloe bĕgitoe, lĕbih baik papa doeloe mati kowe, soepaja slamĕt dan barangkali kowe dapĕt anak laki-laki."

Itoe waktoe djoega, lantas papanja bikin api bĕsar dan dianja troes masoek dalĕm api.

Lantas mati djadi aboe dan aloesnja troes masoek pada anaknja, dan prameswari soedah mrasa jang dia bakal ada anak.

Itoe waktoe, lantas poelang di Padjadjaran dan soedah boenting Praboe Wastoe banjak soeka-ati.

Tĕtapi bĕrdjandji katanja: „kaloe itoe boenting bisa branak dalĕm sĕmbilan boelan, itoe bĕtoel akoe poenja anak, kaloe lĕbih dari sĕmbilan boelan, tĕmtoe boenting sama laki-laki lain."

Prameswari tida enak ati dan banjak kwatir, barangkali bolehnja branak lĕbih sĕmbilan boelan.

Srenta, sampe-sampe sĕmbilan boelan, bĕtoel blom branak; branaknja oemoer doea blas boelan, kloear laki-laki bagoes sĕkali.

Itoe Praboe Wastoe tida maoe mĕngakoe anak sĕbab liwat djandjinja, maka itoe prameswari dioesir.

Di itoe hari djoega soedah pigi di Lampoeng-karas.

Maharadja Tjioeng Wanara marah-marah pada Praboe Wastoe dari kasian pada itoe anak. Troes kasi prentah pada Poerwa tali, Tali barat, Gĕlap sangiang, Gĕlap sĕnggrange akĕn djaga itoe anak di Lampoeng-karas.

Prameswari lagi tidoer mĕngimpi katĕmoe sama papanja dan papanja bitjara, katanja: „kasian datĕng di sini bawa anak, biarlah nanti akoe minta pada dewa, soepaja kowe poenja anak nantinja pegang sĕmoeanja nĕgri Soenda.

Dan itoe anak kowe kasi nama Soesoek toenggal."

Srenta itoe Soesoek toenggal soedah oemoer sĕpoeloeh taoen pigi di laoetan kidoel.

Lama-lama bĕbini sama Baramoentji larang anaknja Gĕde rara siloeman.

Radja Toelang bawang nama Kanda rawana dan mantoe, nama Detia wēlara, bawa bala-bala kapradjoeritan.

Datēng di Padjadjaran maoe rēboet Ratna tjalitji dan maoe boenoeh Patih Boeroeng Kranda.

Di Padjadjaran soedah sēdia.

Troes prang; bala Padjadjaran moendoer, jang madjoe prang Patih Boeroeng Kranda.

Bala Toelang bawang moendoer.

Troes Patih Detia wēlara madjoe prang sama Patih Boeroeng Kranda, itoe Patih Detia wēlara kalah lantas mati.

Troes Kanda warana madjoe prang Patih Boeroeng Kranda kalah, dipotong lehernja, diboeang di moekanja Maharadja Tjioeng Wanara.

Di sitoe maharadja mēngarti jang pērangnja kalah, djadi troes dia dēngēn bini sēkalian hamba-hambanja pigi di laoetan kidoel tjari Soesoek toenggal.

Slamanja prawali Poerwa tali, Tali barat, Gēlap njawang, Gēlap sangiang, Gēlap srēnggang tida ada di Padjadjaran banjak sēkali jang brani jang adjak prang dan sagala kaboejoetan soedah tida ada goenanja.

Orang Toelang bawang dia poenja snapan pēlornja kotor-kotor.

Praboe Wastoe mrasa kalah, lantas dia poenja bini-bini dan hamba-hamba di bawa pigi masoek ka dalēm sangiang Talaga. [1])

Kanda rawana soedah bēdiri radja di nēgri Padjadjaran dan disēboet Praboe Kanda rawana.

Slamanja dia djadi radja tjari hasilannja nēgri-negri, bikin djalan-djalan dan tanah lapang, dibikin desa dan kampoeng dan djoega banjak Tjina jang dagang.

Itoe waktoe Soesoek toenggal maoe poelang tengok orang toeanja.

---

1) Een meertje tusschen Talaga en Madja waarheen men nog altijd, hoewel heden niet meer zoo druk, ten *djarah* gaat. Zij, die zich daartoe derwaarts begeven, moeten in *batik* gekleed gaan. Thans heet dit *balong sangiang*; vrouwen mogen er niet komen.

Kabĕtoelan trang boelan, Praboe Lingga hijang dan bininja Dewi Bradja lara djalan liat kĕmbang-kembang.

Tida lama Praboe Lingga hijang dibawa tĕrbang ka atas sama banaspati: soedah ilang sapĕrti papanja. [1])

Bradja lara mĕnangis sampe kĕdĕngĕran sama orang-orang di dalĕm kraton.

Maka Maharadja Tjioeng Wanara bitjara sama Bradja lara: „soedah, diĕm, djangan mĕnangis krana tjoemah. Akoe minta itoe anak jang di dalĕm pĕroet slamĕt tida koerang apa-apa boeat gantinja kowe poenja laki."

Di djalan katĕmoe dĕngĕn eangnja Maharadja Tjioeng Wanara.

Di sitoe itoe Maharadja Tjioeng Wanara bitjara jang nĕgri Padjadjaran soedah diambil sama radja Toelang bawang nama Praboe Kanda rawana. „Kowe poenja bapa prangnja kalah, soedah masoek ka dalĕm sangiang Talaga, soepaja kowe bisa ambil lagi itoe nĕgri sĕbab kowe poenja."

Maka troes Soesoek toenggal pigi di Padjadjaran: Maharadja Tjioeng Wanara dan bini-bininja dĕngĕn bala-balanja toeroet di Padjadjaran.

Sadatĕngnja di sitoe siang-malĕm tida brĕnti-brĕnti; lindoe tanah gojang dan goentoer, roemah-roemah banjak jang antjoer, goenoeng-goenoeng banjak jang pĕtjah.

Praboe Kanda rawana tĕlaloe takoet dan kĕtjil ati; liat nĕgri-nĕgri banjak jang roesak, djadi troes itoe praboe dan balanja poelang ka nĕgrinja Toelang bawang.

Boepati-boepati di Padjadjaran bĕrĕmpoeg maoe tjari toeroenan Padjadjaran boeat radja.

Lantas Maharadja Tjioeng Wanara sama Soesoek toenggal datĕng, troes itoe Soesoek toenggal diangkat djadi radja, kwasa antero tanah Soenda dan dikasi nama Praboe Soesoek toenggal.

---

1) Zie zoo, de auteur is waar hij komen moest, Lingga hijang is de verdwenen Lingga, hoezeer, *hyang*, dat goddelijk beteekent, geenszins identiek is met *hilang*, *ngahilang* verdwijnen. Niettemin wordt dit beiden impliciete geloofd, van daar dat de steenen *lingga* op Astana gĕdé te Kawali, welke het opschrift, sanghjang lingga hyang, de goddelijke lingga, draagt, algemeen als maesan, grafversiering, van den verdwenen Praboe Lingga hijang wordt beschouwd.

Lama-lama, nĕgri-nĕgri jang roesak, soedah baik lagi sapĕrti doeloe.

Dan volgt een fantastisch verhaal omtrent Praboe Soesoektoenggal's zoon, Angga larang, die hem, nadat de vader te Sindang kasih, aan de zuidkust, ten hemel gevaren is, als vorst over Soenda opvolgt.

Uittreksels uit de SĔRAT BANTĔN.

KINANTI 21. [1]

Soesoehoenan sampoen wĕroeh,
Maoelana Djoedah iki,
kangdjĕng soe(soe)hoenan ngandika,
kjai mas pajoe mariki,
kita pada tatan-tatan,
midĕr-midĕr ing pasisir.
Poenika ing karsa nipoen,
karjanĕn koeṭa ing riki,
ingkene gawenen pasar,
(lan) poeniki gosong tĕpigi,
noelja soe(soe)hoenan andoĕ,
tan soewe gosong woes radin.
Ingkene ĕnggon loen-aloen,
lan watoe gigilang iki,
patjoean gingsir sing pĕrnah,
salawas-lawase iki,
lamoen ta iki gingsira,
jakti roesak kang nĕgari.
Lan padalĕman ing rikoe,
maka soe(soe)hoenan alinggih,
sela ing watoe gigilang,
noelja angandika malih,
ki mas sĕdĕng noelja loengah(a),
angloeroega ikoe malih.

1) *Sĕrat Bantĕn*, Handschrift Collectie Brandes No. 625 bls. 66 vv.

Ing pagoenoengan jwa kantoen,
oewoes idzine Jang Widi,
iki masaning akalah,
apasang kopar poeniki,
lan adja koerang Kahi mas,
gawea patapan maning.

Ing Goenoeng Pinang poenikoe,
gawenĕn patapan adi,
manira ajoen moelia,
abali ing Goenoeng Djati,
andika Moelana Djoedah,
kantoenna wonten ing riki.

Sampoen asoeng salam wahoe,
lan kesah ing Woekir Djati,
tan oeijapĕn soesoehoenan,
kawarnaha ingkang kari,
sampoen akoempoel ponggawa,
karsane kesah ing woekir.

Palastra sadaja sampoen,
mantri kalajan ponggawi,
kawarnaha kang ponggawa,
djĕnĕngan ingkang pinilih,
ika oetamaning radja,
kalajan Ki Maha patih.

Senapati Dĕmak ikoe,
kandoeroean pase iki,
lan Dipati Tĕgoeh Sela,
lajan lĕksamana goesti,
kalajan Ki hĕtib Padjang,
radja Baloe ikoe maning.

Sami kĕna kĕmbar ikoe,
miwah Ki Ngabehi mantri,
kalawan Ki Danoerĕdja,
kalajan Sahbandar Kĕling,
ponggawa kang saking sabrang,
dadija tjoetjoeking adjoerit.

Miwah Ki Djongdjo poenikoe,
djoemĕnĕng Ki Maha patih,
sĕtja dening angawoela,
malah poenika nanggoepi,
kalahe ratoe Pakoean,
tan loewe aninggala sih.
Para poetra sami toemoet,
Maoelana Joesoef loemiring,
miwah raji[ne] poenika,
sami toemoet anoet wingking,
amoeng kang botĕn toemoeta,
[ja] Pangeran Djapar iki.
Lajan malih botĕn toemoet,
ratoe Bagoes Angke iki,
samia toenggoe nĕgara,
poenika kang winoeloengi
sampoen samakta sadaja,
sagagamaning adjoerit.
Mahdoem Djoedah mangke moewoes,
anĕda sadang mangkeki,
sami amaos bismillah,
anĕda pitoeloeng lan sih,
orana koeat wisesa,
anging jang kang Maha tinggi.
Kita sabiloellah agoeng,
Mahdoem Djoedah anoet margi,
sadalan amaos doä,
mangkene pinĕdaneki,
datĕnge ing kang sinĕdja,
sami amit kang ponggawi.
Sampoen kaṭah kang tjinatoer,
woes prapteng djadjahan woekir,
inggih kangdjĕng Panĕmbahan,
mondok ing Paroeng sahidji,
anata sakehing wadia,
imoetĕna mangsa iki.

Nalika kesah poenikoe,
ing sasih Moeharam singgih,
wimbaning sasih sapisan,
dintĕn Ahad tahoen alip,
poenika ing sangkalanja,
boemi roesak rĕkeh iki.

Sampoening kadia poenikoe,
apandjang lamoen winarni
tjinoepoeting kang tjarita
salampah ing mangoen djoerit,
kinanti den ambilana,
doerma tĕmbangan ing woeri.

DOERMA, 20. [1])

Kapahetana gagaman kang loenga pĕrang,
limangewoe keh neki,
kang moenggeng pĕtingan,
amoeng titiang domas,
lan tandang sing Pakoengwati,
gagaman domas,
lan saking Angke malih.

Kalihatoes gagaman saking pangeran,
Angke warnanĕn malih,
dadamĕl sing Dĕmak
limangewoe keh neka,
akoempoel ing kasi adji,
sampoena goenĕm
lan sakehing ponggawi.

Woes samakta pagoenĕmaning ponggawa,
poen Djongdjo matoer aris,
„inggih panĕmbahan,
jen sawawi lan kĕrĕsa,
kaoela karoehoen goesti,
anglĕbĕtana,
sadalĕm kiṭa neki.

1) Sĕrat Bantĕn, Handschrift Collectie Brandes, No. 84 blz. 185—vv.

Kang kaoela tĕda pradjoerit kang kesah,
pĕrang kaoela dingin,
gangsalatoes koeda,
kang agagah prĕkosa,
tĕngah daloe lĕbĕt kami,
lawang saharta
kang moenggoeh kidoel iki."
Angandika Moelana Joesoef ing sira,
„Djongdjo sapa mĕnganni,
malĕboeng djro koeṭa,"
poen Djongdjo matoer nĕmbah,
„sadoeloer kaoela goesti,
kang toenggoe lawang,
kaoela sampoen djangdji.
Pan sadoeloer kaoela poenikoe toean,
ka maratoea singgih,
dening Praboe sida,
lara ati neka,
sakehe ponggawa neki
djoemĕnĕng sang-sang.
sanak koela tan dadi.
Pan poenikoe larane ati kaoela,
gĕsĕng kaliwat lĕwih,
anging amba tĕda,
jen bendjang amba gĕsang,
saleler kaoela goesti,
nĕda kaoela,
amĕrdika ing bendjing.
Angandika Moelana Joesoep sa Allah.
lawan bĕrkating Nabi,
soek sira djajaha,
mapan saleler kita,
dadia mĕrdika bendjing,
mangke kawarna,
ratoe Pakoean bendjing."
Endjing tinggal sasampoen amĕpĕk bala,

samaktaning adjoerit,
geger kang nĕgara,
tan karoehan adĕpnja,
ponggawa woes boerak-barik,
ja-tah kotjapa,
mangke woes tĕngah wĕngi.
Ja tah Ki Djongdjo adan malĕbeng kiṭa,
watara tĕngah wĕngi,
geger djro nagara,
tan koningan lĕboenja,
Ki Djongdjo ing djro ngamoeki,
sarowangira,
limangatoes prĕdjoerit.
Rame ning wong djro koeṭa toendjang-tinoendjang,
angrĕbat anak rabi,
maladjĕng ing wana,
kang katoet tan pĕdjah;
kotjap ratoe nira neki,
Sang Prĕboe seda,
lan Poetjoekoemoen iki.
Prĕboe anglengleng lawan sanghjang kakaleng ika.
moesna ngahiang leungit,
jen oedjare ika,
moendjoek maring kahjangan,
ilang rekeh tan kawarni;
kotjapa bala,
sakehe ingkang kari.
Sampoen kalah Pakoean sabala nira,
kabeh woes den djarahi,
lan kinen nandang kalimah,
(ing) sjahadat sawĕneh karsa;
pribadi mangke kawarni,
ja tah kotjapa,
panĕmbahan neng reki.
Panĕmbahan lami alinggeng Pakoean,
ngoempoelakĕn ponggawi,

ingkang doeroeng seba,
pĕraptane ingandikan,
sadaja mangke woes prapti,
moewah pĕranakan,
kabeh sampoen agoesti.
Woes kapĕṭek wong tjilik dalĕm ing kiṭa,
moewah wong tĕpis wiring,
panĕmbahan moedjar,
datĕng poen Djongdjo sira,
„nĕdja rajat kabeh iki
lah koempoelĕna,
aneng arsa ingwang iki."
Atoeripoen Ki Djongdjo ing panĕmbahan,
„inggih poenikoe goesti,
sadaja nakdara,
katoer datĕng (sang) Naṭa;"
angandika Sri bopati,
„lah mardikaha,
sahanak poetoe neki.
Timbalana Djongdjo sakabeh ponggawa,
kang gĕde lan kang tjilik,
pada ngestokakĕna,
Sjareät Nabi Doeta,
lan tĕtĕpa ing nĕgari,
saloeloenggoehan,
moelia kaja dingin."
Woes dinapoerakĕn pangadika Nata,
poen Djongdjo asroe angling,
„eh para-ponggawa,
mantri moewah wong djaba,
ikoe andekjaning goesti,"
kabeh wong ika,
goemoeroeh sahoer paksi.
Angandika sang Naṭa maring ponggawa,
„lah, karija ingwang iki,"
atoering ponggawa,

kabeh anderek toean,
datĕng ing Garage goesti,
„adjana milja,
betjikana ing nagari."

Panĕmbahan kakalih lajan kang poetra,
mantoek maring Pakoeng wati,
tan kotjap ing marga,
aglis parapteng nagara,
woes marĕk ing Goeng Djati,
woes linggih atap,
parapoetoe ngoendjoengi.

April, 1911.

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS DER PREANGERLANDEN.

Priangan. De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811, door Dr. F. DE HAAN, Landsarchivaris te Batavia. Tweede deel. I. Bijlagen, II. Excursen. Uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, XVIII en 906 bladzijden.

G. KOLFF & Co. Batavia, Mart. Nijhoff, 's Gravenhage; gedr. ter boekdr. G. KOLFF & Co. 1911.

Kort na het eerste is het niet minder omvangrijke tweede deel van Dr. F. DE HAAN's historiewerk verschenen.

Het zoude niet voor de soberheid van den referent getuigen, indien hij wederom uitvoerig de loffelijke qualiteiten van stijl en methode des auteurs opsomde. Dit tweede deel is meer technisch, geeft dus volop gelegenheid tot waardeering van systeem en vakkennis, aanhangsels en excursen leggen getuigenis af van des schrijvers stijl- en stofbeheersching; voor beide appreciaties kan dus naar het bij de aankondiging van het eerste deel (Zie dit Tijdschrift, deel LII, bl. 171, sqq) opgemerkte verwezen worden.

Er is een klassisistische geest in dit oorkondendeel. Als bij de uitgaven der Klassieken is de materie in capita en pericopae verdeeld, wat den schrijver bij citeeringen en in zijn register vrijmaakte van het aanhalen van bladzijden, en den gebruiker het voordeel biedt van de stof geregeld te kunnen overzien; als bij de oude klassieke literatoren is tekst met tekst vergeleken, tekstcritiek met omzichtigheid toegepast, en van variae lectiones of interne evidentie rekenschap gegeven; als bij de editoren van klassieke teksten is op palaeographische kennis bijzondere nadruk gelegd; als bij klassieke geschriften ten slotte — en hier halen wij de

eerste woorden van het voorwoord aan — „is hier voor het eerst eene poging gewaagd om eene reeks van documenten over onze O.-I. Comp. te voorzien van een doorloopenden zakelijken en taalkundigen commentaar".

Dat kennis van het oude schrift en begrip van afkortingen e. d. voor hem die documenten uit den Compagniestijd goed wil uitgeven onmisbaar zijn, is indertijd op overtuigende wijze aangetoond door den auteur in zijne aanteekeningen op het door zijnen voorganger bewerkte gedeelte van een door hem uitgegeven deel der Daghregisters; Dat De Haan's kennis in deze niet te kort schiet blijkt hier op elke bladzijde.

Dit tweede deel vormt dus de vakmatige adstructie van het historisch overzicht in deel I.

Coquis non convivis dus?

Tot zekere hoogte: ja, maar dit neemt niet weg dat zoowel taalkundige en historicus als zij die belangstellen in de dagen en daden der compagnie en het vermogen hebben om te voelen voor stijlvolle behandeling van een veelszins dor onderwerp, van de lectuur van dit deel kunnen genieten.

Taalkunde en philologische acribie hebben den historicus geen oogenblik in den steek gelaten; dat hij philoloog van origine en van neiging is, blijkt uit elke noot, elke commentatie en het geheele register. De tallooze taalkundige opmerkingen vormen bijkans eene syntaxis van het officieele Hollandsch der Compagnie; veel moge daarin zijn dat slechts enkelen belang inboezemt, doch een ieder die de ongetelde taalkundige noten beschouwt, moet tot de overtuiging komen dat die notities niet latere, accidenteele bijvoegsels zijn, maar werden aangebracht volgens een van den aanvang van den arbeid gevolgd systeem, waaruit eene onverbroken homogeniteit in het samenstel van schijnbaar heterogene onderdeelen is geboren.

Allereerst treft ons de beschrijving van het platenmateriaal; doch ook hier wordt volstaan met verwijzing naar

de bespreking van het eerste deel, en slechts de belangrijkheid der toelichting op de Nos. 3, 5, 16 en 17 aangestipt.

Daarop volgt een vijftigtal Bijlagen, waarnaar in Deel I werd verwezen, en die reeds tal van verwijzingen naar de §§ van de nog te publiceeren deelen bevatten; aanhaling der bladzijden waarop in het eerste deel de verwijzing naar de betroffen bijlage te vinden is, treft men hier echter niet aan. Enkele Bijlagen zijn voorzien van een Aanhangsel, een enkele van eene Aanteekening, eene ook van een Aanhangsel en Opmerkingen.

Na de Bijlagen volgen 23 Excursen.

Daarop volgt eene welsprekende Lijst van gebruikte afkortingen en van de in de beide eerste deelen geciteerde literatuur.

Het boek wordt besloten door een minutieus, volledig register, een wegwijzer voor de lezers van dit werk, maar niet minder een gids voor alle onderzoekers en aanstaande uitgevers van bescheiden, welke geschreven zijn in de eigenaardige taal der Compagnie.

Eene kenschetsing van Bijlagen en Excursen moge thans volgen.

Een woestijn van dorheid is het Compagniesgeschrijf; onze gids door de „akelige grauwheid die in de 18e eeuw over alles ligt wat tot het Compagnieswezen behoort" heeft echter zijne opgewektheid niet verloren. Wat meer is: hij is er in geslaagd zijne lezers te behoeden voor afmatting gedurende den tocht door het troosteloos gebied van schier onafgebroken muffe eenvormigheid. Geen geringe verdienste bij een voorgaan op eene reize door een en vijftig bijlagen, met noten en uitweidingen! Facetiae versmaadt de auteur allerminst, menige snaaksche opmerking verlicht den zwaren gang, en pakkende vergelijkingen met de toestanden van nu en in andere landen houden de belangstelling levendig.

De noten zijn uit den aard der zaak overwegend historisch-geographisch en taalkundig; vooral op laatstbedoeld terrein is een kapitaal van wetenschap, door onverdroten

zoeken verkregen, in die bijna eindelooze reeks van annotaties vertegenwoordigd. Buiten de geographie en taalkunde zijn ook realia in behandeling genomen, het huishouden en de keuken vinden evenzeer bespreking als de verstandelijke ontwikkeling en de religie, zelfs het netelig strijdpunt der praedestinatieleer komt ter sprake.

En de critiek is steeds in actie, hier ter aantooning van de onechtheid van een officieel stuk, ginds ter herstelling van bedorven plaatsen of verkeerde lezingen.

De palaeographie leidt nu tot verrassende emendaties zooals, om slechts één voorbeeld te noemen, de verbetering van Poedong gaba in Kedoengalang (bl. 132, noot 1), dan tot aanwijzing van bedenkelijke tekortkomingen in tekstuitgaven van oudere historici.

Het Overzicht van Deel I ziet men in de Bijlagen van dit deel met de stukken bevestigd. Van den val van Malakka tot het optreden van Daendels is de duur der tijdruimte welke de bescheiden en journalen bestrijken; reisverhalen met excursen over oude en nieuwe wegen, rapporten van expedities, statistieken en inventarissen, aanhangsels over bronnenvergelijking, verslagen omtrent inspecties, instructies en brieven, kleine en schijnbaar onbeduidende fragmenten naast groote onderdeelen als het boek-van Riebeek (XXII-XXIII, ± 150 bladzijden), beschrijvingen van eenzame rondzwervingen in ellende en krankheid naast schilderingen van mateloozе tafelweelde en waanzinnigen praal en pronk bij feesten door van matroos af begonnen Hoog Edelheden gegeven, vonnissen en technische verslagen, hospitaalrapporten nevens feestprogrammas; allerlei documenten met tekst en uitleg volgen elkander op als even zoovele argumenten voor de historiciteit van het Overzicht in het eerste Deel des boeks.

Een werk van ontzagwekkende volheid, maar voor den lezer ongevaarlijk en dikwijls afwisselend door de zekere leiding en den goeden luim van den bij uitstek competenten auteur. In alle opzichten: een monument van historiographie!

Thans de excursen.

Het is ondoenlijk al het wetenswaardige daaruit aan te stippen, maar de gedocumenteerde wijze van behandeling der in die aanhangsels ter sprake komende onderwerpen maakt eene afzonderlijke bespreking tot eene plicht.

Het gevoel voor Indisch natuurschoon was, blijkens Excurs I, in den Compagniestijd zeer gering ontwikkeld, en waar eene lyrische pen in een of ander journaal de tropennatuur tracht te schilderen, is óf navolging der klassieken óf onbeholpenheid van stijl een reden van vermindering onzer appreciatie. Bij den uitvoerigen Valentijn worden slechts enkele aan natuurschildering gewijde regels aangetroffen, en bij hem, evenals bij vele andere vaderlandsche en Britsche schrijvers, is slechts gevoel voor het lieflijk, vlak, landelijk schoon. Gevoel voor het woest natuurschoon werd eerst onder den invloed van Rousseau meer algemeen; trouwens in een relaas als dat van Van Sevenhoven is de invloed van Jean Jacques duidelijk merkbaar.

Meer nog dan deze excurs leidt ons de 2e in den Muzenkring der Indischen van de dagen der Compagnie binnen, daarin toch wordt al wat uit bundels en boeken bijeen te garen was over *Indische verzemakers* te onzer kennis gebracht. Allerlei verzensmeden, poëtasters en rijmelaren worden vermeld, telkenmale met verwijzing naar analoge Parnastoestanden in patria, en met mededeeling van feiten die ons doen concludeeren tot het heerschen eener endemie van rijmen, ook in periodes waarvan geen Apollo-sporen over zijn.

Ligt in de herinnering aan het verzengedoe voor ons niets vernederends, beschamend is hetgeen Excurs III ons leert over de geschiedenis van *het baden in de Oost*, immers daaaruit komen wij te weten dat het dagelijksche bad te danken is aan het Engelsche voorbeeld, dat in 1829 die gewoonte lang niet algemeen was, en dat in de Buitenbezittingen zelfs in 1830 de badkamer niet overal was aan te treffen.

Vermakelijk en instructief is Excurs IV over *Indische volksetymologieën.* Naar het voorbeeld der Hollandsche verhaspelingen van Engelsche woorden werden Inlandsche termen allerzonderlingst veretymologiseerd. Wij vinden de Bock voor Depok, de Baviaan voor Bawean, de Boezeroens voor Boegeroen, Keey Maes de penninghraedt voor Ki Mas Dipaningrat, Jan Kriek voor djangkrik, Sondaars voor Soendaasch, slokhaan voor slokan, etc. Evenals alle etymologie biedt de volksetymologie voetangels en klemmen; De Haan's sceptische voorzichtigheid heeft hem voor struikelen bewaard, én hier én in excurs XIII.

Hoe noodig die omzichtigheid is, blijkt uit de door eenen anderen historicus gegeven verklaring van het woord *leggers*, dat geenszins overliggende schepen maar resideerende kooplieden beteekent; die titel met de latere *resident en fetor* worden in Excurs V behandeld.

Van aanvullenden aard is Excurs VI, waarin eene reeks bewijsplaatsen wordt toegevoegd aan de uiteenzetting van Veth in zijn „Oost en West" aangaande het woord Ristje. De afleiding van het woord blijft onzeker, en veronderstellingen „op den klank af" vinden bij den schrijver nu eenmaal geen genade.

In Excurs VII „De bewapening van de Europeesche soldaten der Compagnie" vindt de beoefenaar der krijgsgeschiedenis, en eigenlijk een ieder die zich rekenschap wil geven van de toestanden te velde in den Compagniestijd, veel van zijn gading, evenals de belangstellende in oude Realia door de mededeelingen in Excurs VIII, over het loopen op bloote voeten, allerlei nieuws zal leeren.

Op afleidkundig gebied bewegen zich de Excursen IX — XIV. De 9e geeft literatuur over *inkhoorn*, de 10e brengt materiaal voor de verklaring van den naam pitsjaarboom, en de beteekenis van waringin, de 11e herleidt het woord *bonkes* tot het Maleische *boengkoes* en vermeldt voorbeelden van het eigenaardig gebruik daarvan, en de twee laatsten leggen in hunne volledigheid een bewijs af van des auteurs voor-

zichtigheid, die hem van *djabon* in Excurs XII doet verklaren dat hij nog geen volle zekerheid omtrent de beteekenis daarvan heeft, en in Excurs XIII eene vroeger opgevatte meening omtrent de herkomst van het woord Tijferen doet verwerpen, en voorloopig, in afwachting van bewijs ondergeschikt stellen aan eene verzekering van bovenbedoelden historicus dat tijferen „positief Tamil" is. Het is inderdaad niet duidelijk van welk Tamil-woord tijferen dan wel afgeleid zoude zijn! Een dergelijk proces van prijsgeven eener langgekoesterde meening en aanvaarding van andere opheldering — doch nu zonder noodzaak van afwachten van bewijs — teekent zich af in de uiteenzetting, in Excurs XIV, over het woord *kombaars*, dat tot het Portugeesche *coberta* wordt teruggebracht.

De drie volgende Excursen brengen informatie over realia. No. XV behandelt een reeds meermalen ter sprake gebracht punt: de kleuren van de prinsenvlag. Bijzonderheden over de vroegere tropenkleedij in verband met de muskietenplaag — waarbij wij vernemen dat *mosquyt* ook voor *mesigit* gebezigd werd — brengt Excurs XVI, terwijl No. XVII, een resultaat van veel narekenen, over de vage termen Mijl en Roede handelt.

Nu vragen weder etymologische Excursen onze aandacht. De XVIII[e] levert alles wat bijeen te lezen was over de woorden Kadel (Tamil *kaṭṭil*, Mal. *katil*, rustbank) en Diggedig (eveneens een soort rustbank), de XIX[e] brengt nieuwe bewijzen voor Veth's verklaring van *laskar*, en de XX[e], eene verhandeling op zich zelf, toont ons de resultaten van een jarenlang onderzoek naar de Portugeesche woorden in het Compagnies-Hollandsch. Het feit is dat in oud-Hollandsche stukken Portugeesche of althans Portugeesch-klinkende woorden voorkomen „welker beteekenis in den regel zoo duidelijk is en zoo alledaagsch, dat men zich afvraagt waarom niet liever het Hollandsche equivalent is gebruikt", wat tot de gevolgtrekking leidt dat in de spreektaal der Compagniesmenschen vele Portugeesche woorden in omloop waren

die in de schrijftaal overgingen, en dat vooral de mindere klassen, die meestal geen Hollandsch woord hoorden, die bezigden. Zijne onbekendheid met het Portugeesch erkennende, en de noodwendige onvolledigheid van een modern woordenboek ten aanzien der oudere taal begrijpende, heeft de auteur zijn glossarium naast Michaeli's lexicon gelegd, en zoo oud of verbasterd met nieuw en zuiver Portugeesch vergeleken. Als een imperium in imperio is de excurs op dezen excurs: de behandeling van het woord bestant (Port.) — bestand (Holl.), welke dubbelterm historisch verklaard en syntactisch toegelicht wordt.

Over de doode weermiddelen, wallen, grachten en terrassen geeft Excurs XXI alles wat uit des schrijvers adversaria, naar oude boeken en kaarten, als tot dit onderwerp behoorende, kon opgenomen worden.

Na eene korte geographische opheldering nopens de Goeba-Tjandi (Excurs XXII) komen wij aan den laatsten en grootsten Excurs, die in een dertigtal bladzijden een historisch opstel vormt over de Wijnkoopsbaai. Het eerste gedeelte geeft zekerheid omtrent de benamingen der baaien aan de Zuidkust, inzonderheid van de anonieme baai, de latere Bogt van Wijnkoopsbergen (wellicht naar Wijncoop die waarschijnlijk de hoogste civiele ambtenaar aan boord van het schip onder bevel van Dirk de Vries was, vóór 1618), die eerst in 1780 „de baai van Wijnkoop", en niet eerder dan in 1800 Wijnkoopsbaai genoemd werd, een naam die pas door Raffles' kaart meer algemeen is geworden. Het tweede gedeelte behandelt de tochten naar de Wijnkoopsbaai en de Preangerkust.

In dezen laatsten excurs zijn alle groote qualiteiten van het standaardwerk waarneembaar tot in alle kleinigheden.

April, 1911.

Red.

GEDATEERDE INSCRIPTIES VAN JAVA

DOOR

Dr. N. J. KROM.

Inleiding.

Het is reeds bijna twintig jaar geleden, dat het eerste volledige overzicht van de gedateerde inscripties op Java het licht zag. In 1891 toch verscheen het bekende werk van Dr. R. D. M. Verbeek, getiteld Oudheden van Java en opgenomen in deel XLVI van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarin op pag 7 en volgende een door Dr. J. L. A. Brandes samengestelde opgave van de „Jaartallen der inscriptie's op Java" te vinden is. Sindsdien heeft de hernieuwde belangstelling in de Javaansche oudheden een menigte nog onbekende jaartallen aan het licht doen komen. Toch is er nooit een systematische aanvulling van genoemde lijst verschenen, alleen over den tijd van de vorsten van Tumapĕl en Majapahit komen nadere aanwijzingen voor in Tabel VI van de Pararaton-uitgave van Dr. Brandes, later gedeeltelijk herzien in het Rapport der Oudheidkundige Commissie over 1903 p. 71. Ook voor andere tijdperken had diezelfde geleerde rijke bouwstoffen verzameld, gelijk de bij zijn dood door hem nagelaten aanteekeningen bewijzen, waarop wij hier beneden terugkomen. Tot een nieuwe uitgave van de lijst der jaartallen kwam het intusschen niet en dat deze toch lang niet overbodig zou zijn, blijkt alleen reeds uit het feit, dat op

het oogenblik meer dan anderhalf maal zooveel gedateerde inscripties bekend zijn als in 1891.

Dit groote aantal nieuwe jaartallen gaf ons aanleiding niet een aanvulling op de oude opgave, doch een geheel nieuwe lijst samen te stellen; tevens was er daardoor gelegenheid eenige wenschelijk gebleken wijzigingen in de inrichting ervan te brengen. Het is de bedoeling om, voorzoover dat noodig zal zijn, van nieuwe vondsten geregeld melding te blijven maken, zoodat het mogelijk zijn zal steeds van den stand van zaken op dit gebied op de hoogte te blijven.

Aangaande de inrichting dezer lijst ga het volgende vooraf. De bronnen, waarvan gebruik werd gemaakt, blijken voldoende uit de litteratuuropgave. Alleen moet daar nog aan worden toegevoegd, dat de geheele lijst na haar samenstelling uit de vermelde bronnen, zorgvuldig is vergeleken met de bovengenoemde gegevens in de epigraphische nalatenschap van Dr. Brandes. Het gevolg daarvan was, dat niet alleen verscheidene nog ongepubliceerde jaartallen konden worden toegevoegd, doch ook van meerdere andere een juistere lezing kon worden opgenomen. Daar het nu, gelijk gezegd, ongepubliceerde gegevens betrof, die dus voor degenen, die van onderstaande lijst gebruik zouden maken, toch niet na te slaan zouden zijn, achtten wij het overbodig in deze gevallen de overigens ook uit den aard der zaak zeer lastig te citeeren aanteekeningen van Dr. Brandes in onze litteratuuropgave op te nemen; wij stellen dus voorop, dat overal, waar de aangehaalde litteratuur een ander jaartal geeft dan het in deze lijst opgenomene, men te doen heeft met zulk een latere, verbeterde, lezing van Dr. Brandes.

Vergelijkt men onderstaande lijst met die van 1891, dan ziet men eenig verschil in de indeeling. Vooreerst moest nu een litteratuuropgave bijgevoegd worden, wat bij de vroegere lijst onnoodig was, daar de lezer immers alles direct kon opzoeken in datzelfde werk van Dr. Verbeek, waarin alle oudheden van een nauwkeurig litteratuuroverzicht voorzien waren. Vervolgens kwam het ons wenschelijk voor terwille

van de overzichtelijkheid in een aparte kolom de aard van het voorwerp kort te omschrijven; bij het nagaan van de gedateerde inscripties uit een bepaalden tijd of van een bepaalde plaats moet met één oogopslag kunnen blijken, met welk soort inscripties men te maken heeft; een koperplaat is nu eenmaal lichter verplaatsbaar dan een rotsinschrift. En ten slotte bleek het om practische redenen aan te bevelen, ook de plaats aan te geven, waar de voorwerpen in kwestie zich op het oogenblik bevinden.

Verder wijkt deze opgave van haar voorgangster af, inzooverre niet West-, Midden- en Oost-Java afzonderlijk behandeld zijn, doch de volgorde der jaartallen uitsluitend chronologisch is. Deze verdeeling in drie groepen heeft iets aanlokkelijks, omdat de afdeelingen geographisch zich zoo goed laten begrenzen. Daar staat echter tegenover, dat zulk een geographische indeeling een groot deel van haar nut verliest, wanneer de groepen, gelijk hier het geval is, in ander opzicht een samenhang vertoonen, die scheiding verbiedt. West-Java, dat is waar, staat geheel apart; doch er zijn vandaar slechts vier jaartallen opgenomen. Wanneer men echter Midden- en Oost-Java scheiden gaat, is het gevolg, dat bv. twee inscripties uit den zelfden tijd van denzelfden koning Dakṣottamabāhubajrapratipakṣakṣaya op geheel verschillende plaatsen behandeld worden, omdat de éene in Jogjakarta, de andere in Pasoeroehan gevonden is, en zoo zouden er meer voorbeelden te geven zijn van oorkonden, waarvan de éene uit Midden-, de andere uit Oost-Java afkomstig is, terwijl ze toch blijkens den inhoud ongetwijfeld bij elkaar behooren. Het is trouwens van verscheiden inscripties bekend, dat ze van het éene deel van Java naar het andere vervoerd zijn en het ligt dus voor de hand dat ditzelfde ook gebeurd kan zijn met inscripties, waarvan we het *niet* weten. Men kan dus wel met zekerheid zeggen, dat een groepeering als de hier bedoelde altijd onzuiver blijven moet, terwijl zij bovendien het ontstaan van een vierde groep, die van de inscripties van onbekende afkomst,

tengevolge heeft. Deze redenen maakten het ongewenscht aan de geographische scheiding der inscripties vast te houden en deden de voorkeur geven aan een zuiver chronologische volgorde. Tevens werd het daardoor mogelijk ook de enkele uit andere deelen van den Archipel bekende jaartallen op te nemen, wat als vergelijkingsmateriaal niet onwelkom zijn zal; door het verschil in druk van de plaats van afkomst vallen deze inscripties voldoende in het oog, om geen verwarring te veroorzaken.

Het laatste jaartal van de lijst is hetzelfde als dat van Dr. Brandes, zooals men ziet, nl. 1433. In het trekken van zulk een grens is altijd iets willekeurigs, doch er is veel voor te zeggen bij deze inscriptie, die dus eenigen, doch niet al te langen, tijd na den ondergang van Majapahit valt, te eindigen. Theoretisch is de val van het laatste Hindurijk het einde van Java's oude geschiedenis, maar het spreekt vanzelf, dat met de vernietiging van het rijk niet direct de geheele cultuur daarvan te gronde ging en daarom is het gewenscht, nog eenige speling te nemen. Maar aan den anderen kant mag men ook weer niet te ver door gaan, want, gegeven dat de Oud-Javaansche letters nog zoolang in gebruik gebleven zijn, zou men zoodoende ongemerkt midden in den Islamitischen tijd belanden. Daarom is aan de door Dr. Brandes getrokken grens vastgehouden en zijn geen latere jaartallen opgenomen.

Aangaande de verschillende rubrieken der lijst, worde nog het volgende opgemerkt.

Jaartal. Onder de jaartallen zijn er eenige, waarvan alleen het eeuwcijfer aangegeven is. Bij enkele is dit een bewijs, dat op de inscriptie in kwestie de beide laatste cijfers van het jaartal onduidelijk of niet aanwezig zijn, terwijl de eerste cijfers er wel voorkomen. De meeste jaartallen van dezen aard duiden echter op oorkonden, waarop het jaartal geheel ontbreekt, doch die door den er op voorkomenden koningsnaam met zekerheid in een bepaalde eeuw te stellen zijn, in de negende voor Siṇḍok, de tiende voor

Airlanggha, de elfde voor Jayabhaya, de twaalfde voor Çrnga; die van de vorsten van Sinhasāri en de eerste dynastie van Majapahit zijn zelfs nog juister te determineeren ten gevolge van onze bekendheid met de regeeringsjaren dier heerschers. Er zijn dus alleen inscripties bij opgenomen met volkomen vaststaand eeuwcijfer; niet oorkonden als bv. die van Pelem en Gambar (zie Not. Bat. Gen. resp. 1902 p. 95, 107 sq. 1903 p. 16 en 1902 p. 29), waarin schenkingen van onderscheidenlijk de koningen Rājasanāgara en Vikramavarddhana bevestigd worden, zoodat er alleen in de bekende regeeringsjaren dier vorsten een *terminus a quo* gevonden kan worden, doch de *terminus ad quem* in het onzekere moet blijven. Daar van de hierboven met name genoemde vier vorsten de regeeringstijd slechts bij benadering vaststaat, d. w. z. men slechts kan zeggen dat zij „in het midden" of „in het begin" hunner eeuw heerschten, konden de van hen afkomstige oorkonden slechts aan het einde der desbetreffende eeuw een plaats vinden.

Vindplaats. Deze is telkens zoo nauwkeurig mogelijk volgens de bronnen aangegeven; doch deze laatste zijn natuurlijk in het eene geval veel precieser dan in het andere. Vandaar, dat in deze kolom namen van gehuchten met die van afdeelingen afwisselen; was alleen de residentie bekend, dan is de tweede rubriek geheel opengelaten en slechts de derde ingevuld.

Omschrijving. Ook hier is de benaming gevolgd, door de bronnen gebezigd. Alleen is, voorzoover dat bleek, dit onderscheid gemaakt, dat de term „beschreven" steen, beeld, enz. uitsluitend is gebezigd, waar van een werkelijke inscriptie, bestaande uit meer dan het jaartal alleen, sprake was; voorwerpen met alleen een jaartal missen in de omschrijving het bijvoegsel „beschreven." De bronnen zijn overigens ook in dit opzicht niet altijd even nauwkeurig in hun opgaven, zoodat dit beginsel niet consequent is toegepast kunnen worden.

Tegenwoordige plaats. In deze kolom is het principe aangenomen, dat een voorwerp wordt geacht op het oogenblik in loco te zijn, wanneer niet geconstateerd is, dat het daar niet meer aanwezig is. Het gevolg daarvan is, dat waarschijnlijk verscheiden voorwerpen, die „in loco" heeten te zijn, in werkelijkheid niet meer ter plaatse gevonden worden, want dat de oudheden meer versleept worden, dan men zoo zou denken, zal geen lezer van de Rapporten der Oudheidkundige Commissie tegenspreken. Anderzijds ging het echter niet aan te veronderstellen, dat een oudheid niet meer ter plaatse zou zijn, alleen omdat in de laatste jaren niemand is gaan kijken, of het voorwerp er nog was. Practische redenen leidden dus tot bovenvermeld principe; natuurlijk is hier met den term „in loco" niet bedoeld, dat het voorwerp nog op de plaats zou zijn, die het in den Hindutijd had, doch alleen, dat het zich bevindt, waar het het eerst is aangetroffen.

Van de in musea bewaarde oudheden is zooveel mogelijk het inventaris- of catalogusnummer aangegeven. Voor de koperplaten van het Museum te Batavia kon slechts gebruik gemaakt worden van ongepubliceerde gegevens.

Litteratuur. Voor dat deel der inscripties, dat reeds in het bovenaangehaalde werk van Dr. Verbeek vermeld wordt, is steeds naar dat werk verwezen en alleen de na 1891 verschenen litteratuur toegevoegd. Die latere opgaven zijn voor een deel te danken aan den heer G. P. Rouffaer, van wiens litteratuur-aanteekeningen bij de transscriptie-bundels van Dr. Brandes wij een dankbaar gebruik hebben gemaakt. Van de steen-inscripties in het Museum van het Bataviaasch Genootschap bestaat een afzonderlijke opgave, eveneens van de hand van den heer Rouffaer, welke opgenomen is als Bijlage in de Notulen van voormeld Genootschap over 1909; ook van het daarbij gevoegde litteratuuroverzicht is in onze lijst nota genomen.

De gebezigde afkortingen zijn in hoofdzaak de volgende:

De Notulen der Algemeene en Bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de Verhandelingen van hetzelfde Genootschap en het eveneens daardoor uitgegeven Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde zijn onderscheidenlijk geciteerd als Not., Verh. en Tijdschr.

Met Bijdr. zijn bedoeld de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Rapp. duidt aan de Rapporten der Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, terwijl met foto O. C. de door diezelfde Oudheidkundige Commissie opgenomen fotografieën worden aangegeven.

K. O. is Cohen Stuart's bekende uitgave Kawi-Oorkonden; het werk van Dr. Verbeek is aangeduid door Verb.

De overige aangehaalde werken en periodieken zijn op zoodanige wijze geciteerd, dat zij tot geen misverstand aanleiding kunnen geven.

Aan de lijst doen wij een klein statistisch overzicht voorafgaan van het aantal gedateerde inscripties uit verschillende periodes in verschillende deelen van Java gevonden. De geographische indeeling is die der hedendaagsche residenties; uitdrukkelijk wordt echter het voorbehoud gemaakt, dat om de bovenvermelde redenen een geographisch overzicht der vindplaatsen nooit een geheel juist beeld kan geven van het al dan niet voorkomen der inscripties in den Hindutijd. Daar zal dan ook bij het trekken van conclusies rekening mee moeten worden gehouden.

De periodenverdeeling verschilt aanmerkelijk van die bij Dr. Verbeek.

Dit is een gevolg van den voortgang, die de kennis van de Javaansche geschiedenis sinds het verschijnen van dat werk gemaakt heeft, met name door Dr. Brandes' uitgaven van Pararaton en Nāgarakrĕtāgama. Het is daardoor, althans

in het laatste deel dier geschiedenis, niet meer noodig verdeelingen in periodes te maken volgens de volle eeuwen der Çaka-jaartelling, doch men kan thans belangrijke jaren uit de geschiedenis van Java zelf aan de indeeling ten grondslag leggen, wat uit den aard der zaak een veel zuiverder beeld van den toestand geeft.

In de eerste perioden zijn wij overigens nog niet zoo gelukkig dit te kunnen doorvoeren. Als eerste grens is het jaar 760 genomen, niet omdat er in dat jaar iets bijzonders gebeurd is, maar omdat na dit jaar voor het eerst een min of meer aaneengeschakelde reeks jaartallen begint, terwijl de zeven, die onder zijn, door groote tusschenruimten gescheiden worden van elkander. Sinds 760 spiegelt zich de bloeitijd van Midden-Java af in de menigte der inscripties daar gevonden; een geschikt slot vormt het jaar 850, na hetwelk Midden-Java zijn beteekenis verliest en Oost-Java op den voorgrond treedt. De afscheidingen 900, 1000 en 1100 zijn slechts een gevolg van onze armoede aan nauwkeurige gegevens; die armoede betreft overigens slechts de juiste tijdstippen, waarop de éene periode gerekend moet worden voor de andere plaats gemaakt te hebben, niet het feit van het bestaan dier periodes, want wél is het bekend, dat op elk dier tijdperken een vorst van beteekenis zijn stempel heeft gedrukt, zoodat men het volste recht heeft, den tijd van Siṇḍok van de eeuw van Airlanggha en deze laatste van die van Jayabhaya te scheiden. Na 1100 komt dan de periode van Çṛnga. Een zeer belangrijk jaar, dat bepaaldelijk de grens vormt tusschen twee verschillende tijdperken, is vervolgens 1144, het jaar, waarin de hegemonie overgaat van het rijk van Daha in Kediri op dat van Siṅhasari in het Pasoeroehansche. Vervolgens geeft 1216 de val van Siṅhasari en de stichting van Majapahit aan. Ook in de geschiedenis van dit laatste rijk kunnen weer eenige afzonderlijke tijdperken aangenomen worden, vooreerst dat van opkomst, dan dat van den grootsten bloei; dat als grens tusschen die beide Hayam Wuruk's geboortejaar, 1256, is

genomen, is weer eenigszins willekeurig; de dood van Jayanāgara was b. v. een even goede afscheiding geweest. Met den dood van den grooten koning treedt dan een stilstand in, die op zijn beurt overgaat in den tijd van het verval; het begin van dat laatste kan weer zeer goed gesteld worden op 1351, het jaar van den dood van Devī Suhitā en van het begin van het eerste koninglooze tijdperk.

Op grond van dit alles zijn dus de volgende periodes aangenomen: vóór 760; 760—850; 850—900; 900—1000; 1000—1100; 1100—1144; 1144—1216; 1216—1256; 1256—1311; 1311—1351 en na 1351. Min of meer willekeurig, voorzoover niet zeer bepaalde gebeurtenissen er aan ten grondslag liggen, is zulk een periodenverdeeling natuurlijk altijd.

Overzicht der gedateerde inscripties.

		vóór 760	760-850	850-900	900-1000	1000-1100	1100-1144	1144-1216	1216-1256	1256-1311	1311-1351	na 1351	Totaal
West-Java	Preanger.				1					1	1		3
	Tjirebon.						1						1
Midden-Java.	Kedoe.	3	23				1						27
	Jogjakarta.	2	8	1									11
	Soerakarta.		1								1	11	13
	Samarang.					1						3	4
Oost-Java.	Rembang.				1					1	1		3
	Madioen.		1		5	2	1		1	1	4	4	19
	Kediri.		1	3	1	15	13	9	13	18	11	7	91
	Soerabaja.		4	12	15	3	2	7	7	21	10	13	94
	Pasoeroehan.	1	2	7		1		2(6)	4	6	4	5	32(36)
	Besoeki.							1	1	3		6	11
	Madoera.							1				1	2
Verdere Archipel.	Bali.		1	2	4	1	1						9
	Lombok.				1								1
	Sumatra.				2	1				6			9
	Bangka.	1											1
	Borneo.									1			1
	Onbekend.		14	1	1	1	3	1	11	17	2	2	54
	Totaal.	7	55	26	31	25	22	21(25)	37	75	34	52	386(90)

Wanneer er nu iets blijkt uit een overzicht als het bovenstaande, dan is het wel dit: dat men slechts met de grootste voorzichtigheid van zulke statistische gegevens gebruik mag maken in gevallen, waar men van andere zijden over geen aanwijzingen omtrent den politieken toestand beschikken kan. Een treffend voorbeeld is de periode 1144—1216, waarvan wij weten, dat het politiek overwicht gedurende dien tijd bij het in Pasoeroehan gelegen Sinhasâri berustte. Toch zijn van de één en twintig [1]) uit dat tijdperk bekende inscripties bijna de helft uit Kediri en slechts twee uit Pasoeroehan afkomstig. Dat mag nu toeval zijn of een gevolg van de mogelijkheid, dat hoewel de hegemonie verloren was het eerstgenoemde gewest oeconomisch toch nog bovenaan stond, een feit blijft het, dat, waren geen andere berichten tot ons gekomen, men uit de jaartallen alleen zeker niet zou hebben geconcludeerd tot eenige politieke beteekenis van Pasoeroehan in dit tijdperk.

Daartegenover staan echter weer andere gevallen, waarin deze getallen toch wel iets leeren; zoo zal het bv. geen toeval zijn, dat van de negen jaartallen van Sumatra er zes vallen in de periode van de imperialistische politiek van het Majapahitsche rijk. Een enkele beschouwing van zeer algemeenen aard naar aanleiding van dit overzicht zal dus niet misplaatst zijn.

Vooreerst blijkt dan, dat de nieuwe vondsten geen anderen kijk geven op het verschijnsel, reeds lang geleden opgemerkt, dat de beteekenis van het in den beginne op den voorgrond tredende Midden-Java, na 850 geheel ophoudt; tegenover de twee-en-dertig jaartallen uit de eeuw aan dat jaar voorafgaande staat er slechts één en dat nog wel het twijfelachtige van den Çivatempel te Prambanan) in de volgende eeuw. Uitgezonderd de twaalfde-eeuwsche rots-inscriptie van

1) De bijvoeging (25) in het overzicht heeft daarop betrekking, dat men de vijf replieken van den Toempangschen Amoghapâça zoowel voor één als voor vijf kan rekenen.

den Dieng, komt er geen levensteeken van Midden Java meer voor, tot in het tweede deel der veertiende eeuw de jaartallen van den Lawoe en uit het Samarangsche verschijnen.

Op Oost-Java, waar de enkele jaartallen van vóór 850 geen conclusies toelaten, vinden wij in de eerste halve eeuw na dat jaar negentien jaartallen in Soerabaja en Pasoeroehan en slechts drie in Kediri. Daaruit mag worden opgemaakt, dat het zwaartepunt van Koning Siṇḍok's macht in beide eerstgenoemde gewesten te zoeken is, vooral ook omdat deze gevolgtrekking gesteund wordt door de ontdekking van Dr. Brandes, welke in den op de grens van die beide provincies gelegen tempel van Goenoeng Gangsir een met Midden Javaansche motieven versierd bouwwerk, het oudste ons bekende van Oost-Java en vermoedelijk uit den tijd van Siṇḍok zelf, terugvond. [1])

In de volgende periode, de tiende eeuw, valt weer op, dat slechts één jaartal uit Kediri tegen vijftien uit Soerabaja voorkomt. Dit is van belang, omdat dit de eeuw van Airlanggha is, den vorst, dien de overlevering als heerscher van Kediri kent. Bevestigd is dat nooit, doch evenmin hebben latere gegevens er zich tegen verzet. Zooals men ziet, zouden de jaartallen er eerder toe brengen, het centrum van de macht van dezen vorst in Soerabaja te zoeken.

Wat de elfde eeuw betreft, zijn daarentegen de jaartallen en de overlevering omtrent Jayabhaya van Kediri weer met elkaar in overeenstemming. Eveneens klopt in de eerste helft der twaalfde eeuw de verhouding van het aantal inscripties met wat van elders bekend is; tezamen genomen geeft de tijd van 1000 tot 1144 niet minder dan acht-entwintig jaartallen uit Kediri, doch slechts vijf uit het te voren zoo belangrijke Soerabaja.

Van de zonderlinge verhouding der jaartallen in de Siṅhasari-periode werd reeds melding gemaakt. Ook in den eersten tijd van het rijk van Majapahit blijft Kediri belangrijk; dertien inscripties uit dat gewest staan tegenover elf uit

1) Zie Rapp. 1903 p. 38, sq.

Soerabaja en Pasoeroehan samen. Na 1256 blijft voor elk afzonderlijk tijdperk Soerabaja, waarin immers de hoofdstad des rijks gelegen was, de meerdere van Kediri, echter slechts weinig, want in 't geheel blijken uit dien tijd vier-en-veertig uit dat eerste, zes-en-dertig uit dat laatste gewest bekend te zijn. Pasoeroehan blijft zich zelf gelijk met zes, vier en vijf jaartallen; opmerkelijk is dan weer het voorkomen van negen stuks in het jaartallen-arme Besoeki.

De overige gewesten geven tot geen bijzondere opmerkingen aanleiding. Wat de andere eilanden van den Archipel betreft, werd Sumatra reeds genoemd. De steen van Bangka worde afzonderlijk vermeld, daar hij zijn hooge belangrijkheid voor een deel ontleent aan het feit, dat hij, is het jaartal goed gelezen, de oudste gedateerde oorkonde uit den Archipel bevat. Het jaartal van Borneo daarentegen heeft als zoodanig niet de minste waarde, daar het op een zoo gemakkelijk verplaatsbaar voorwerp als een beker voorkomt. Van Bali zal het opvallen, dat alle bekende jaartallen vallen vóór den Majapahitschen tijd, in welken toch dit eiland onder Javaansche heerschappij stond; hier zullen het toeval en onze geringe bekendheid met de nog op dit eiland aanwezige oudheden medegewerkt hebben.

In het maken van gevolgtrekkingen verder te gaan dan deze algemeenheden, is vooralsnog niet raadzaam. Mits met voorzichtigheid gebruikt, zijn echter de uit de jaartallen geputte aanwijzingen niet zonder waarde bij de pogingen tot reconstructie van Java's verleden en met voldoening mag geconstateerd worden, dat de woorden, waarmee Dr. Verbeek zijn beschouwingen sloot: „Het resultaat waartoe uitsluitend de jaartallen geleid hebben, zal in hoofdzaak ongetwijfeld juist blijven" door de feiten niet weersproken zijn.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
608?	*Kota Kapoer.*	*Bangka.*	beschreven steen	Batavia Mus. D. 90.	Not. 1893 p. 106 sq. 141, 157.
654	Tjanggal.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 4.	Verb. p. 156 sq.
682	Dinaja.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 113.	Rapp. 1904 p. 9; foto O. C. 743.
700	Kalasan.	Jogjakarta.	beschreven steen	Jogjakarta, coll. Dieduksman.	Verb. p. 176 sq. Tijdschr. 47 p. 450.
704?	Këloerak.	Jogjakarta.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 44.	Verb. p. 182; Not. 1909 p. 149 sqq.
731	Dieng.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 58.	Verb. p. 124 sqq.
746?		Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 1.	Verb. p. 130 (= K. O. XVIII).
[762	Djaha.	Soerabaja.]	koperplaten	Batavia Mus. E. 2.	Verb. p. 249 sq. (= K. O. II); Pararaton p. 94—97; Rapp. 1906 p. 120; 1907 p. 231 sq.
765	Mandang.	Kedoe.	zilveren pajong	Batavia Mus. B. 685a.	Verb. p. 134.
769	Gandasoeli.	Kedoe.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 139 sq. Tijdschr. 47 p. 455.
769	Karang tengah.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 27 en 34; 1 stuk verloren.	Verb. p. 138.
774	Tj. Perot.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 80.	Verb. p. 137, 149.
775			beschreven steen	Batavia Mus. D. 7.	Groeneveldt Catalogus p. 374; Tijdschr. 47 p. 455.
778			beschreven steen	Batavia Mus. D. 28.	Groeneveldt Catalogus p. 382.
779			beschreven steen	Batavia Mus. D. 10.	Groeneveldt Catalogus p. 375 (= K. O. XXV).
782					Zie 1295.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
783	Kali beber.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 20.	Verb. p. 87, 120.
785	Pereng.	Jogjakarta.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 77.	Verb. p. 191 (= K. O. XXIII); Tijdschr. 47 p. 460.
786	Argapoera.	Kedoe.	beschreven steen	Temanggoeng, regentserf.	Verb. p. 135, 140 sq.
786	Argapoera.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 81.	Verb. p. 135, 140 sq.
788	Berahol.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 74.	Verb. p. 120
795	Keboan pasar.	Soerabaja.	koperplaat	Batavia Mus. E. 3.	Verb. p. 250; Rapp. 1906 p. 120; 1907 p. 237 sq.
796	Magelang.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 107.	Verb. p. 149 sq.
796	Kerta.	Jogjakarta.	beschreven lingga	in loco.	Verb. p. 167.
796	Tj. Asoe.	Kedoe.	zuil	in loco.	Not. 1896 p. 89, 112; 1897 p. 43.
800	Magelang.	Kedoe.	koperplaten	Batavia Mus. E. 5.	Verb. p. 150 (= K. O. XI); Not. 1892 p. 24.
800	Koentjen wetan.	Kedoe.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 142.
801	Ngabean.	Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 6.	Not. 1892 p. 23 sq. 1893 p. 68.
801	Ngabean.	Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 7.	Not. 1892 p. 23 sq. 1893 p. 68.
802 (en 827?)			koperplaten	Batavia Mus. E. 8.	(= K. O. X.)
803	Magelang.	Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 9.	Verb. p. 150 (= K. O. XIV); Not. 1892 p. 24.
803	G. Gondang.	Soerakarta.	beschreven zuiltje	Batavia Mus. D. 64.	Verb. p. 192.
804	Prambanan.	Jogjakarta.	beschreven lingga	Batavia Mus. D. 45.	Verb. p. 164 sqq.
804	Nanggoelan.	Jogjakarta.	beschreven lingga	Batavia Mus. D. 46.	Verb. p. 164 sqq.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
804	Pendem.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 62.	Verb. p. 116 sq.
804?	Magelang.	Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 10.	Verb. p. 150 (= K. O. XV); Not. 1892 p. 24.
805	Ngabean?	Kedoe.	koperplaat		Not. 1893 p. 91, 101.
805 of 905	Rhambonin?	Jogjakarta.	koperplaat	Leiden Mus. 360/5392.	Not. 1898 p. 90; Juynboll Catalogus p. 230.
806	Magelang.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 39.	Groeneveldt Catalogus p. 387 sq.
806	Poerworedjo.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 63.	Verb. p. 116.
808			koperplaten	Batavia Mus. E. 11.	(= K. O. IX.)
808					[1]).
809			beschreven steen	Batavia Mus. D. 35.	Groeneveldt Catalogus p. 384
813	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 54.	Verb. p. 298 sqq.
			beschreven Ganeça beeld	Batavia Mus. D. 109.	Rapp. 1901 p. 7; Not. 1901 p. 132 sq.; 1902 p. 35 sq.
820	Penampihan.	Kediri.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 261.; Rapp. 1908 p. 203 sqq. Copie.
823	Bara tengah.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 78.	Verb. p. 116.
823	Panaraga.	Madioen.	koperplaten	Batavia Mus. E. 12.	Verb. p. 213; Rapp. 1906 p. 78.
824			koperplaten	Kopenhagen, in particulier bezit.	Not. 1898 p. 89; Rapp. 1908 p. 56.
826	Pesindon.	Kedoe.	gouden plaatje	Batavia Mus. B. 791.	Verb. p. 119.
826	Pesindon.	Kedoe.	zilveren plaatje	Batavia Mus. B. 791.	Verb. p. 119.

[1]) Dit jaartal komt zonder nadere aanwijzing in de transscriptie-collectie van Dr. Brandes voor.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
828	G. Kidoel.	Jogjakarta.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 17.	Verb. p. 164 sqq. (= K. O. XXIV).
829			beschreven Ganeça-beeld	Blitar, regentserf.	Verb. p. 272 sq. (= K. O. XXVI); Not. 1893 p. 120 sq; Rapp. 1908 p. 48, 54 sqq.
830			beschreven steen	Batavia Mus. D. 40.	Groeneveldt Catalogus p. 388.
832	Djedoeng.	Soerabaja.	koperplaat		Verb. p. 243 sq.; Tijdschr. 47 p. 453, 456.
833			koperplaat	Jogjakarta, coll. Dieduksman.	Not. 1896 p. 53.
837	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 87.	Verb. p. 298 sqq.; Not. 1893 p. 28.
841		(Jogjakarta?)	koperplaten	Batavia Mus. E. 13.	Verb. p. 164 sqq. (= K. O. I)
841?			koperplaat	Leiden Mus. 2299.	(= K. O. XX; Juynboll Catalogus p. 230.
844	*Sembiran.*	*Bali.*	koperplaat	in loco.	Tijdschr. 33 p. 25 sqq.
846	Soerabaja.	Soerabaja.	beschreven steen	Minto House, Schotland.	Verb. p. 224 sq.; (= K. O. XXIX); Rapp. 1907 p. 216 sqq.
848	Djedoeng.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjasari, controleurserf.	Verb. p. 243 sq., 246; Rapp. 1907 p. 83 sq., 86 sq.
849			koperplaat	Jogjakarta, coll. Dieduksman.	Verb. p. 164 sqq.
849	Tandjoeng Kalang.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 66.	Verb. p. 255 sq.
851	Madjakerta.	Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 14.	Verb. p. 235 sq.; Rapp. 1907 p. 17.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
851	Glagahan.	Soerabaja.	beschreven steen	Djombang, pasanggrahan van den regent.	Verb. p. 228; Rapp. 1907 p. 133.
851	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 88.	Verb. p. 298 sqq.: Not. 1893 p. 3, 28.
851	Soektji.	Pasoeroehan.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 303 sq.; Rapp. 1904 p. 24.
851	Lawadjati.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 103.	Rapp. 1901 p. 5; Not. 1901 p. 132.
851	Djenggala?	Soerabaja.	koperplaten		Verb. p. 224 sqq; Rapp. 1907 p. 234 sqq. Copie?
852	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 70.	Verb. p. 298 sqq.; Tijdschr. 47 p. 451 sq., 457.
853	Gresik.	Soerabaja.	koperplaten	Batavia Mus. E. 20.	Verb. p. 222; (= K O. VII); Tijdschr. 47 p. 454, 456; Rapp. 1907 p. 258 sq.
856	Bakalan.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 238; Rapp. 1907 p. 86.
857	Tengaran.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 124.
857	Tj. Lor.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 59.	Verb. p. 256; Tijdschr. 47 p. 459.
859	Koedjon manis.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 67.	Verb. p. 255.
861	Betra.	Soerabaja.	koperplaten	Leiden Mus. 2092 — 93.	Verb. p. 251; Tijdschr. 47 p. 454; Rapp. 1906 p. 120; Juynboll Catalogus p. 250. Copie?
865	Malang.	Pasoeroehan.	koperplaten		Verb. p. 297; Tijdschr. 47 p. 449.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
865	Siman.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 284.
866	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Malang, ass.-residentserf.	Verb. p. 297 sqq.; Rapp. 1902 p. 262.
886	Prambanan.	Jogjakarta.	relief Çiwatempel	in loco	Bijdr. 7: VI p. 133 sq. [1])
873	*Sembiran.*	*Bali.*	koperplaten	in loco	Tijdschr. 1890 p. 25 sqq.
888	Trawoelan.	Soerabaja	koperplaat	Kepandjen bij Malang, in particulier bezit.	Not. 1898 p. 102, 122, 153, 181.
893	Pelem.	Soerabaja	koperplaten	Batavia Mus. E. 21.	Not. 1902 p. 68, 95, 107 sq.; 1903 p. 16.
897	*Sembiran.*	*Bali*	koperplaat	in loco	Tijdschr. 1890 p. 46 sqq.
899	Djalatoenda.	Soerabaja	badplaats	in loco	Verb. p. 241 sq.; Tijschr. 47 p. 456; Rapp. 1907 p. 92 sqq.
8..	Dinaja.	Pasoeroehan	{ beschreven steen { beschreven steen	Batavia Mus. D. 95. in loco	Verb. p. 297 sq.; Not. 1895 p. 50, 90, 99; Rapp. 1902 p. 330 sq.
8..	Blota.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 235; Rapp. 1907 p. 71.
8..		Soerabaja	beschreven steen	Batavia Mus. D. 21.	Verb. p. 224; Rapp. 1907 p. 210 sq.
8..		Jogjakarta?	koperplaat	Leiden Mus. 2120.	Verb. p. 165; (= K. O. XVII); Tijdschr. 47 p. 454; Juynboll Catalogus p. 229.
8..	Gata.	Jogjakarta	beschreven steen	Batavia Mus. D. 36.	Verb. p. 178 sq.

1) Over de juiste lezing bestaat verschil van gevoelen; Prof. Kern las 886, Dr. Juynboll 963. Op grond van een onderzoek in loco meen ik mij bij de opvatting van Prof. Kern te moeten aansluiten. Zie Not. 1910 Sept. en Rapp. 1910, 3de kwartaal.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
8 . .			beschreven steen	Batavia Mus. D. 6.	Groeneveldt Cat. p. 373 sq.
908	Madioen.	Madioen	loemboeng	Batavia Mus. A. 370.	Verb. p. 210 sq.: Rapp. 1906 p. 25.
913	Sendang kamal.	Madioen	beschreven steen	Batavia Mus. D. 37.	Verb. p. 209; Rapp. 1906 p. 57.
924	Gelang.	Madioen	loemboeng	Batavia Mus. A. 371.	Verb. p. 211; Rapp. 1906 p. 32 sq.
932			koperplaat	Leiden Mus. 3340.	Juynboll Catalogus p. 231.
933	*Sangsit.*	*Lombok*	grot	in loco	Not. 1895 p. 23; 1896 p. 21.
934	Poeh sarang.	Kediri	beschreven steen	in loco	Verb. p. 260; Not. 1908 p. 34 sqq.: Rapp. 1908 p. 273 sqq.
938	*Sembiran.*	*Bali*	koperplaat	in loco	Tijdschr. 1890 p. 25 sqq.
943		Soerabaja	beschreven steen	Batavia Mus. D. 25	Verb. p. 224 sqq.: Rapp. 1907 p. 211 sq.
945		Soerabaja	koperplaten	Batavia Mus. E. 22.	Verb. p. 224 sq. (= K. O. V en III): Rapp. 1907 p. 231.
946	*Loeboeg begaloeng.*	*Padang*	bronzen Lokanāthabeeld	Batavia Mus. B. 626d	Not. 1887 p. 176 sqq.; 1889 p. 15; 1890 p. 16.
950	Madioen	Madioen.	loemboeng	Batavia Mus A. 372	Verb. p. 210 sq.; Rapp. 1906 p. 26.
952	Tjitjatih.	Preanger Reg.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 73	Verb. p. 43.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
953 ?	Ketanen.	Soerabaja	beschreven Ganeça	Madjakerta, regentserf	[1])
953	Panaraga.	Madioen	loemboeng	in loco, stadstuin	Verb. p. 213; Rapp. 1906 p. 77.
955	Soembergoerit.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 127 sq.
956	Simpang.	Soerabaja	beschreven steen	Batavia Mus D. 16.	Verb. p. 223 sq.; Tijdschr. 47 p. 450 sq.; Rapp. 1907 p. 208.
959		Soerabaja	beschreven steen	Calcutta Indian Mus.	Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 222 sqq.
959	Kelagen.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 249; Rapp. 1906 p. 119.
963		Soerabaja	beschreven steen	Calcutta Indian Mus.	Not. 1909 p. 177; 180 sqq.
964	Pamotan.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 221; Rapp. 1907 p. 268.
964	Keboan pasar.	Soerabaja	koperplaten	Batavia Mus. E. 23.	Verb. p. 250; Rapp. 1906 p. 120. Copie?
965	Pasarlegi.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 221; Rapp. 1907 p. 269 sq. Copie?
980	*Blantih.*	*Bali*	koperplaten	Sangsit, in particulier bezit	Tijdschr. 30 p. 6[illegible] sqq.
986	*Solok.*	*Djambi*	steenen makara	Batavia Mus. (A 459b) D. 110.	Not. 1902 p. 34 sqq.; Tijdschr. 45 p. 129 sqq.; pl. 1.
987	*Sembiran.*	*Bali*	koperplaat	in loco	Tijdschr. 33 p. 49 sqq.
987	*Blantih.*	*Bali*	koperplaten	Sawan, in particulier bezit	Tijdschr. 30 p. 604 sqq.

1) Deze nog onbekende inscriptie werd in 1910 aangetroffen bij den regent te Madjakerta; het jaartal is onzeker. Zie Not. 1910 Sept. en Rapp. 1910, 3de kwartaal.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
9..	Ketemas.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 126.
9..	Grogol.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 127.
9..	Troeneng.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 227.
9..		Soerabaja	beschreven steen	Batavia Mus. D. 16.	Verb. p. 224 sqq.
9..	Toeban.	Rembang	beschreven steen	Batavia Mus. D. 23.	Verb. p. 203; Tijdschr. 47 p. 452.
1010	*Loeboek toea.*	*Tapanoeli*	beschreven steen	Batavia Mus. D. 42.	Not 1873 p. 80 sq., 167; 1881 p. 77 sq.; 1892 p 80.
1012	Banaran-Lor.	Kediri	beschreven steen	in loco	Rapp. 1908 p. 201.
1020	*Blantih.*	*Bali*	koperplaten	Sawan, in particulier bezit.	Tijdschr. 30 p. 604 sqq.
1022	Podjok.	Semarang	koperplaten	Batavia Mus. E. 24.	Verb. p. 97.
1026	Sirah keting.	Madioen	beschreven steen	Batavia Mus. D. 33.	Verb. p. 214 sq.; Rapp. 1906 p. 82 sq.
1037		Soerabaja.	tempajan		Not. 1892 p. 18.
1038	Pikatan.	Kediri.	beschreven steen	[1]	Verb. p. 272sq., 276; Not. 1893 p. 121; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1041	Djedoeng.	Soerabaja.	losse steen		Verb. p. 243 sq.; Rapp. 1907 p. 80 sqq.
1041		Kediri.	sarkofaag?	Kediri, regentserf.	Rapp. 1908 p. 244.
1056 (en 1051)	Tapan.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 276 sq.; Rapp. 1908 p. 190.
1057	Ngantang.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 9.	Verb. p. 288; Tijdschr. 47 p. 455; Rapp. 1902 p. 292 sq.

1) Deze steen en die van 1106 waren indertijd op het regentserf te Blitar. Volgen Rapp. 1908 l.l. was er één van over; het blijkt echter niet welke.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1058	Goerit.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 269; Not. 1893 p. 72 sq.; Rapp. 1908 p. 161.
1060	Patik redja.	Kediri.	bovendrempel	Pelem (Toeloengagoeng).	Rapp. 1908 p. 189.
1060	Pelem.	Kediri.	langwerpige steen	in loco	Verb. p. 262; Rapp. 1908 p. 198.
1061	Karang patihan.	Madioen.	steen	in loco	Verb. p. 215; Rapp. 1906 p. 87.
1062	Ploembangan.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 269; Rapp. 1908 p. 162.
1068	Soengkoeh.	Kediri?	beschreven steen		Tijdschr. 47 p. 452 sq.
1070		Soerabaja.	tempajan	Batavia Mus. A. 391.	Groeneveldt Catalogus p. 123.
1081	Goewa tritis.	Kediri.	vrouwenbeeldje	in loco	Verb. p. 263; Rapp. 1908 p. 197.
1082	Kajoenan.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 278; Rapp. 1908 p. 270.
1082	Wadjak lor.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 265; Rapp. 1908 p. 192.
1082		Oost-Java	tempajan	Batavia Mus. A. 390.	Groeneveldt Catalogus p. 123.
1086	Rini.	Kediri.	steen	in loco	Not. 1893 p. 72, 101; Rapp. 1908 p. ,62.
1093	Djemekan.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 277; Rapp. 1908 p. 302.
10..	Pikatan.	Kediri.	beschreven steen	Pinggirsari.	Verb. p. 276 sq.; Rapp. 1908 p. 192.
1101			beschreven steen	Malang. coll. Berger.	Rapp. 1904 p. 9; foto O. C. 774.
1102	Manggar.	Kediri.	beeld	in loco	Rapp. 1908 p. 143.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1103	Djaring.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 268; Rapp. 1908 p. 140.
1103	*Sembiran.*	*Bali.*	koperplaten	in loco	Tijdschr. 33 p. 54 sqq.
1106	Semanding.	Kediri.	beschreven steen	[1]	Verb. p. 271 sqq.; Not. 1893 p 121; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1107	Tjeker.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 260.; Rapp. 1908 p. 276.
1111	Sadapaingan.	Tjirebon.	klok	Batavia Mus. B. 970.	Verb. p. 62.
1116	Penampihan.	Kediri.	vrouwenbeeld	in loco, administrateurswoning.	Verb. p. 260 sq.
1116	Kemoelan.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 262.; Rapp. 1908 p. 229 sq.
1119	Panataran.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
111.	Semen.	Kediri.	waterbak	in loco	Rapp. 1908 p. 282 sq.
1120	Pertapan.	Kediri.	beschreven steen	Dermasari, Pingirsari	Verb. p. 276 sq.; Rapp. 1908 p. 147.
1122	Pandjerredja.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 266; Rapp. 1908 p. 217.
1124	Toeliskrija.	Kediri.	steen	in loco	Rapp. 1908 p. 136 sq.
1125		Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 13.	Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 214 sqq.
1126	Tadji.	Madioen.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 31.	Verb. p. 209; Rapp. 1906 p. 56.
1127	Ketanen.	Soerabaja.	tempajan	in loco	Rapp. 1907 p. 11, 78 sq. [2].

1) Deze steen en die van 1058 waren indertijd op het regentserf te Blitar. Volgens Rapp. 1908 l.l. was er één van over; het blijkt echter niet welke.
2) Bij de lezing 1127 ben ik afgegaan op de afteekening Rapp. 1907 l.l.; de Heer Knebel leest daar 1137 (?).

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1131			tempajan		Verb. p. 272; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1132	Dieng.	Kedoe.	rotsblok	in loco	Verb. p. 124 sqq.
1139			Ganeçabeeld	Leiden Mus. 2803.	Juynboll Catalogus p. 24.
1145	Sepande.	Soerabaja.	tempajan	Batavia Mus. A. 391a.	Verb. p. 248 sq.; Rapp. 1906 p. 95.
1148	Poerwakarta.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 277 sq.; Rapp. 1908 p. 302.
1149		Kediri.	steentje	Kediri, regentserf	Rapp. 1908 p. 247.
1160	Kedoeng dawa.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Not. 1895 p. VII; 1896 p. 21.
1161	Bara.	Kediri.	Ganeçabeeld	in loco	Verb. p. 267 sq.; Not. 1894 p. 101; Rapp. 1908 p. 135 sq.
1189	Djedoeng.	Soerabaja.	poort?		Verb. p. 243 sq.; Tijdschr. 47 p. 456; Rapp. 1907 p. 82 sq.
1191	Petoengamba.	Kediri.	beschreven steen	Blitar, regentserf	Verb. p. 270, 272 sq.; Not. 1893 p. 121; Rapp. 1908 p. 43, 158.
1191	Penampihan.	Kediri.	koperplaten	coll. v. d. Plas	Not. 1898 p. 78 sqq., 151; Rapp. 1908 p. 174 sqq.
1195	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen		Pararaton p. 213. [1]

1) Van dit jaartal is niets verder bekend, dan dat het wordt opgegeven in Tabel VI van de Pararaton-uitgave.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
11.. (eerste helft der eeuw)		Kediri?	beschreven steen	Batavia Mus. D. 1.	Groeneveldt Catalogus p. 372.
11.. (eerste helft der eeuw)	Wates.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 263.
11.. of 12.. (tusschen 1176 en 1214)	(Toempang	Pasoeroehan)	bronzen Amoghapāça (vijf exemplaren bekend)	a. Malang, coll. Wiederhold. b. Malang, coll. Prillwitz. c. — e in Duitschland; waarvan c. coll. Oefele. verg. Bat. Mus. B. 626e.	Not. 1905 p. XCVIII sq.; Versl. Med. Kon. Akad. 4, VI p. 138 sqq., 184, 253 sqq.; Tj. Djago p. 32 sqq.; Tj. Singasari p. 100; Rapp. 1907 p. 159 sqq.
1202			zodiakbeker	Londen, Britsch Mus.	
1203	Trawoelan.	Soerabaja.	grafsteen		Not. 1900 p. 67; Rapp. 1907 p. 51.
1204	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1207		Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 32.	Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 212.
1208	Goenoenggronga.	Pasoeroehan.	klok	Batavia Mus. B. 958b.	Not. 1896 p. 25 en p. CIV.
1211	Bajalangoe.	Kediri.	oempak	in loco	Rapp. 1908 p. 187.
1211	Trawoelan.	Soerabaja.	beschreven Akṣobhyabeeld	Soerabaja, Kroesenpark	Verb. p. 223 sq.; Tijdschr. 47 p. 453 sq.; Rapp. 1907 p. 51, 204 sqq.; Tijdschr. 52 p. 99 sqq.
1212	Andjoek.	Madoera.	rotsinscriptie	in loco	Verb. p. 315; Rapp. 1908 p. 18.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1213	Ladaja.	Kediri.	steenen kikvorsch	Blitar, regentserf	Verb. p. 272 sq.; Rapp. 1908 p. 34.
1213	Soembertjanteng.	Besoeki.	grot	in loco	Not. 1896 p. 20.
1214	Gambar.	Kediri.	steen	in loco	Verb. p. 266; Pararaton p. 213; Rapp. 1908 p. 221 sq.
1216	G. Boetak.	Soerabaja.	koperplaten		Verb. p. 238 sqq. (= K. O. XXVIII); Tijdschr. 47 p. 459 sq.; Pararaton p. 78 sqq.; Rapp. 1907 p. 109 sq.
1220	Panataran.	Kediri.	zuiltje	Blitar, regentserf	Not. 1901 p. 136; Rapp. 1901 p. 15.
1221	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Rapp. 1908 p. 86.
1222	Kotes.	Kediri.	tempel	in loco (trapvleugel)	Rapp. 1908 p. 155.
1223	Kotes.	Kediri.	tempel	in loco (kroonlijst)	Verb. p. 270; Rapp. 1908 p. 154.
1223 ?	Wlingi.	Kediri.			[1]
1224 ?	Wadjak ?	Kediri.			[1]
1231	Tegalsari.	Madioen.	steen	in loco, traptrede moskee	Verb. p. 214; Rapp. 1906 p. 81.
1236			beschreven steen	Blitar, regentserf	Verb. p. 272 sq.; Not. 1893 p. 121; Rapp. 1908 p. 50.
1237	Pertapan ?	Kediri.	tjandizerk		Verb. p. 273, 276; Rapp. 1908 p. 56 sq., 147.
1241		Soerabaja.	rijstblok	Batavia Mus. A. 389.	Verb. p. 224; Groeneveldt Catalogus p. 123.
1241	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.

1) Deze jaartallen zijn met de vraagteekens overgenomen uit de aanteekeningen van Dr. Brandes, die geen nadere aanwijzing geeft.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1241	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
1241	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1242		Kediri.	beeld	Toeloeng-Agoeng, regentserf.	Rapp. 1908 p. 182.
1242	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
1242	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
1243	Goeboeg klakak.	Pasoeroehan.	koperplaat	Soerabaja, coll. Paets.	Not. 1909 p. 190 sqq.
1243			zodiakbeker		Verb. p. 283.
1245	Sidateka.	Soerabaja.	koperplaten	Batavia Mus. E. 25.	Verb. p. 226; Rapp. 1907 p. 91 sq.
1246	Seloemboeng.	Kediri.	pijlertje	in loco	Rapp. 1908 p. 159.
1248	Djedoeng.	Soerabaja.	poort		Verb. p. 243 sq.; Rapp. 1907 p. 82 sq.
1248	Kemiri.	Besoeki.	zodiakbeker	Leiden Mus. 3013.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Catalogus p. 138.
1249			zodiakbeker	Leiden Mus. 2881.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Catalogus p. 138.
1249	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 26.
1250			zodiakbeker	Amsterdam Mus. Artis O. 50.	Not. 1899 p. 129.
1251	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 25.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige. plaats.	Litteratuur.
1252			zodiakbeker	Leiden Mus. 2427.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Catalogus p. 137.
1252			zodiakbeker	Batavia Mus. B. 797.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128.
1253	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 27.
1253	Penanggoengan.	Soerabaja.	zodiakbeker	Batavia coll. Moquette.	
1253			zodiakbeker	Leiden Mus. 3464.	Juynboll Catalogus p. 139.
1253			zodiakbeker	Batavia Mus. B. 796.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 127.
1253			zodiakbeker	Leiden Mus. 876/9.	Juynboll Catalogus p. 139.
1253			zodiakbeker	Malang coll. Berger.	Rapp. 1901 p. 8.
125?	Madjakerta.	Soerabaja.	badkuip	Batavia Mus. A. 392g.	Not. 1899 p. 141, 171.
1260	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	Batavia Mus.	Not. 1909 p. 158 sq.
1260			zodiakbeker	Leiden Mus. 1647.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Catalogus p. 137.
1260			zodiakbeker	Leiden Mus. 1691.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Catalogus p. 137.
1260			zodiakbeker	Amsterdam, Mus. Artis O. 46.	Not. 1899 p. 128.
1260	*Bandjarmasin.*	*Borneo Z. O.*	zodiakbeker	Batavia Mus. Ethn. 2567.	
1260			bronzen beeldje	Batavia Mus.	Not. 1910 p. 57 (schenking Paets).
1261	G. Pontang.	Besoeki.	steen	in loco	Verb. p. 322.
1261	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 22.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1261			zodiakbeker	Batavia Mus.	Not. 1910 p. 57 (schenking Paets).
1261			zodiakbeker	Londen, Britsch Mus.	Verb. p. 283.
1263	Tjikapoendoeng.	Preanger Reg.	z. g. n. Polynesisch beeld	Batavia Mus. A. 479c.	Verb. p. 48; foto Twentieth century impressions p. 136.
1264		Oost-Java?	kris		Groeneveldt Cat. p. 316 sq.; foto O. C. 458.
1264	Kali kelepoeh.	Besoeki.			[1])
1265	Toempang.	Pasoeroehan.	beschreven Mañjuçribeeld	Berlijn Ethnog. Mus.	Verb. p. 275; Grünwedel Buddh. Kunst p. 174 sq.; Tj. Singasari p. 101 sqq.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb. p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb. p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb: p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb. p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	*Batoe beragong.*	*Sumatra's Westkust.*	beschreven steen	in loco	Verh. 26 p. 18 sqq.; Zeitschr. D. Morg. Ges. 10 p. 594 sqq.; Bijdr. II: 8. p. 16, 188, III: 7 p. 289; IV: 1 p. 158; Not. 1902 p. III (verg. 1877 p. 55).
1269	*Padang tjandi.*	*Batang Hari distr.*	beschreven Amoghapāçabeeld	in loco	Zie Tijdschr. 49 p. 159 sqq.

1) Volgens de aanteekening van Dr. Brandes „Jaartal van den Heer Terlé."

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1271	Kali tjilik.	Kediri.	poort	in loco	Verb. p. 275 sq.; Rapp. 1908 p. 148.
1272			zodiakbeker	Amsterdam, Mus. Artis O. 48.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128.
na 1256 en vóór 1273. [1]		Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 38.	Verb. p. 224 sq.; Rapp. 1907 p. 212 sqq.; Pararaton p. 121 sqq.; Bijdr. VII: 4 p. 357 sqq.
1273	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 111.	Rapp. 1904 p. 4 sq.; foto O. C. 741 en 741a; Bijdr. VII: 4 p. 655 sqq.; Tj. Singasari p. 38 sq. pl. 66.
1274			zodiakbeker	Leiden Mus. 2953.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Cat. p. 139.
1275	Nabo.	Kediri.	badkuip	in loco	Not. 1891 p. 101.
1275	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 23.
1275	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 24.
1276	Seloemboeng.	Kediri.	steenblokje	in loco	Rapp. 1908 p. 159.
1276	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1276	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1276	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1276			zodiakbeker	Batavia Mus.	Not. 1910 p. 57 (schenking Paets).

1) De dateering berust op het feit, dat de oorkonde uitgegeven moet zijn tusschen de geboorte van Hayam Wuruk in 1256 en het overlijden van zijn grootmoeder in 1272 (zie Nāgarakrĕtāgama 1 en 2).

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1277	Nabo.	Kediri.	badkuip	in loco	Not. 1891 p. 101.
1278	Balongmasin.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjakerta, regentserf	Verb. p. 247; Rapp. 1907 p. 35, 9[illegible].
1278	*Paggerroejong.*	*Sumatra's Westkust.*	beschreven steen	in loco	Als 1269 Batoe beragong; Tijdschr. 47 p. 453.; verg. Not. 1880 p. 11.
1279	Madjakerta.	Soerabaja.	Kālabeeld	Batavia Mus. A. 76.	Verb. p. 235 sq.; Rapp. 1907 p. 13.
1279	Madjakerta.	Soerabaja.	steen	Batavia Mus. D. 101.	Not. 1900 p. 139.
1281			zodiakbeker	Leiden Mus. 2112.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Cat. p. 137.
1282		Soerabaja.	Pārwatībeeld	Batavia Mus. A. 115.	Groeneveldt Catalogus p. 43.
128.	Ploembangan.	Kediri.	zuiltje	Blitar, regentserf.	Verb. p. 269, 273; Rapp. 1908 p. 49.
1282	Bogem.	Kediri.	dubbelpaard	Batavia Mus. A. 337.	Verb. p. 278 sq.; Rapp. 1908 p. 248.
1283		Oost-Java.	linggu	Batavia Mus. A. 352 = D. 89.	Groeneveldt Cat. p. 114; Tj. Singasari p. 30 pl. 61.
1286	Gresik.	Soerabaja.	waterbak		Verb. p. 222; Rapp. 1907 p. 246.
na 1272 en vóór 1291 [1]	Bendasari.	Kediri.	koperplaten	Batavia Mus. E. 35.	Not. 1896 p. 45 sq., 64.
1291	Kedaton.	Besoeki.	tempel	in loco	Verb. p. 321; Rapp. 1903 p. 47; 1904 p. 113, 130.

1) De inscriptie is te dateeren vóór den dood van Gajamada in 1290 (Pararaton 29 : 28), doch na 1272, het sterfjaar van Hayam Wuruk's grootmoeder (verg. noot op de vorige bladzijde).

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1291	Pandjer.	Soerabaja.	lange steen		Verb. p. 246 sq.; Rapp. 1907 p. 91.
1291	Panataran.	Kediri.	kleine tempel	in loco	Verb. p 273 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1291	Bajalangoe.	Kediri.	neut	in loco	Not. 1899 p. 168 sqq.; Rapp. 1908 p. 187 sq.
1291	Bajalangoe.	Kediri.	neut		Not 1899 p. 168 sqq.; Rapp. 1908 p. 188.
1291	Bajalangoe.	Kediri.	neut		Not. 1899 p. 168 sqq.; Rapp. 1908 p. 188.
1292			zodiakbeker	Londen, Britsch Mus.	
1293	Pari.	Soerabaja.	poortsteen	Batavia Mus. D. 49.	Verb. p. 247 sq.; Rapp. 1906 p. 98.
1293			rākṣasabeeld	Leiden Mus. 2546.	Juynboll Catalogus p. 28.
1294	Ngloejoe.	Rembang.	steen	in loco	Verb. p. 203.
1294	Pangloengan.	Soerabaja.	voetstuk	in loco	Verb. p. 235; Rapp. 1907 p. 70.
1294 (of 1194)	*Merapi.*	*Tapanoeli.*	beschreven steen	Batavia Mus. D. 84.	Not. 1891 p. 82 sqq.; Pararaton p. 104.
1.95	Gedangan.	Soerabaja.	koperplaten (overgenomen oorkonde 782)	Leiden Mus. 401/22.	Verb. p. 250 sq.; Pararaton p. 137 sq.; Rapp. 1906 p. 120; Juynboll Catalogus p. 229 sq.
1295	Panataran.	Kediri.	losse steen		Verb. p. 273 sq.
1 96	Soemengka.	Soerabaja.	pot	in loco	Verb. p. 237; Rapp 1907 p. 76.
1296	*Batoe beragong.*	*Sumatra's Westkust.*		in loco	Zie 1269.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1297	Panataran.	Kediri.	z.g.n. pendapa	in loco	Verb. p. 273 sq.; Rapp. 1908 p. 86, 104.
1297	Madjakerta.	Soerabaja.	steen	Batavia Mus. D. 99.	Not. 1900 p. 139.
1298	Djedoeng.	Soerabaja.	losse steen		Verb. p. 243 sq.; Rapp. 1907 p. 82.
1298	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 231 sq.; Rapp. 1907 p. 62 sqq. [1])
1299	Nabo.	Kediri.	mijlpaal of voetstuk	in loco	Not. 1891 p. 101.
12..	*Koeboer radja.*	*Sumatra.*	beschreven steen	in loco	Not. 1880 p. 85 sqq.
1301			tempelwachtersbeeld	Leiden Mus. 2817.	Juynboll Catalogus p. 29.
1302	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64. [1])
1302	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	[1])
1306			tempajan		Verb. p. 272; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1307	Djedoeng.	Soerabaja.	poortsteen		Verb. p. 243 sqq; Tijdschr. 47 p. 456; Not. 1903 p. 25.
1308		Madioen.	beeld		Verb. p. 210 sq; Rapp. 1906 p. 31.
1309			Wiṣṇubeeld	Kediri	Not. 1894 p. 84.
1309	Losari.	Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 106.	Not. 1903 p. 23, 27.
1313	Ngloejoe.	Rembang.	Durgābeeld	Batavia Mus. A. 147.	Verb. p. 204 sq.
1314	Ngandjoek.	Kediri.	sluitsteen	in loco, regentserf.	Not. 1898 p. 190; Rapp. 1908 p. 312.

1) Voor de jaartallen van Tralaja kan verwezen worden naar een afzonderlijk artikeltje, als Bijlage II in Not. 1910 op te nemen; nieuw gevonden werden 1302, 1320 en 1394.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1314	Madjadjedjer.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjakerta, regentserf.	Rapp. 1907 p. 37 sq.
1315	Djambe.	Kediri.	drempel	in loco	Rapp. 1908 p. 137.
1316		Soerabaja?	koperplaat	Batavia Mus. E. 26.	Verb. p. 225 (= K. O. IV).
1317 en 1318		Soerabaja?	koperplaat	Batavia Mus. E. 27.	Verb. p. 225 (= K. O. IV).
1318	'Setana.	Madioen.	sarkofaag	in loco	Verb. p. 214; Rapp. 1906 p. 85.
1319	Rahos.	Pasoeroehan.	beschreven steen	in loco	Rapp. 1904 p. 31.
1319		Kediri.		Kediri, begraafplaats.	Not. 1894 p. 94.
1319	Karanglo.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 237; Rapp. 1907 p. 78.
1320	Waroedjereng.	Madioen.	watervat		Verb. p. 212; Rapp. 1906 p. 39.
1320	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	[1]
1323	Bajalangoe.	Kediri.	vrouwenbeeld		Not. 1899 p. 168 sqq; Rapp. 1908 p. 189.
1324	Wangkal.	Pasoeroehan.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 311.
1325	Djoendjoeng.	Kediri.	beeld	in loco	Verb. p. 285; Rapp. 1908 p. 215.
1325	Trawoelan.	Soerabaja.	kalksteen	Batavia Mus. D. 115.	Rapp. 1907 p. 52; Not. 1908 p. 27.
1326	Ngampel.	Kediri.	beeld	in loco	Not. 1895 p. V; 1896 p. 21.
1327	Djadjar.	Kediri.	grot	in loco	Verb. p. 267.
1327	Wanadjaja	Pasoeroehan.	koperplaat	Batavia Mus. E. 28.	Not. 1899 p. 62, 64 sqq.
1330	Bendoengan.	Kediri.	Pārwatībeeld	in loco	Rapp. 1908 p. 232.
1331	Djaha.	Kediri.	vrouwenbeeld	in loco	Rapp. 1908 p. 225.

1) Zie noot op pag. 262.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1332	Gambarwetan.	Kediri.	rākṣasabeeld		Verb. p. 272 sq, 275; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1333	Geger Handjoewang.	Preanger Reg.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 26.	Verb. p. 52 sq; foto Twentieth century impressions p. 138.
1335	Grogol.	Soerabaja.	beeld	Batavia Mus. A. 310a.	Verb. p. 249; Rapp. 1902 p. 11, 1906 p. 96; foto O. C. 258.
1336 ?	Selabradja.	Pasoeroehan.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 289; Rapp. 1903 p. 295.
1336	Tjandrageni.	Madioen.	oempak	in loco	Rapp. 1908 p. 27.
1337	Panataran.	Kediri.	badplaats	in loco	Verb. p. 273 sqq.; Rapp. 1908 p. 104.
1337			zodiakbeker	Batavia Mus. B. 802a.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128.
1338	Gelang.	Madioen.	Durgābeeld	Ngebel, pasanggrahan	Verb. p. 212, 215 sq.; Rapp. 1906 p. 32, 87 sq.
1338	Berbek.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 61.	Verb. p. 257.
1338	Soekoh.	Soerakarta.	beschreven steen		Verb. p. 196 sqq.
1340	Gresik.	Soerabaja.	zuiltje of zerk	in loco	Verb. p. 222; Rapp. 1907 p. 246.
1340	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. [1])
1340			koperplaat	Batavia Mus. E. 29. [2])	
1342	Madjakerta.	Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 102.	Not. 1900 p. 39.

1) Zie noot op pag. 262.
2) Nieuwe aanwinst.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1352		Soerabaja.	bronzen doos	Leiden Mus. 401/22.	Verhand. 39 p. 2; Juynboll Catalogus p. 230.
1354	Selamangleng.	Kediri.	voetstuk	in loco	Verb. p. 258.
1355	Panaraga.	Madioen.	steenblok		Rapp. 1908 p. 27.
1358	Botjok.	Pasoeroehan.	tempelsteen	Batavia Mus. D. 47.	Verb. p. 288; Rapp. 1902 p. 284 sq.
1358 of 1359	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. [1])
1360		Soerabaja.	Lakṣmībeeld	Batavia Mus. A. 310.	Groeneveldt catalogus p. 42; foto O. C. 495.
1360	Petoengamba.	Pasoeroehan.	losse steen		Verb. p. 292 sq.; Rapp. 1902 p. 340 sq.
1360	Andjoek.	Madoëra.	rots	in loco	Verb. p. 315; Rapp. 1908 p. 18.
1360	Tadjoek.	Semarang.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 71.	Verb. p. 95 sq.
1361	Soekoh.	Soerakarta.	relief	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1361	Soekoh.	Soerakarta.	steenen varken	Tawang mangoe.	Verb. p. 196 sqq.
1362	Petoengamba.	Pasoeroehan.	losse steen		Verb. p. 292 sq.; Rapp. 1902 p. 340 sq.
1362	Soekoh.	Soerakarta.	mannenbeeld	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1362	Soekoh.	Soerakarta.	beschreven steen		Verb. p. 196 sqq.
1363	Soekoh.	Soerakarta.	Garuḍabeeld	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1363	Soekoh.	Soerakarta.	voetstuk obelisk	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1364 of 5	Soekoh.	Soerakarta.	z. g. n. Bimabeeld	Tawang mangoe.	Verb. p. 196 sqq.
1365	Pertapan?	Kediri.	vrouwenbeeld	Blitar, regenterf.	Verb. p. 272 sq.; Rapp. 1908 p. 35, 147.
(1367			beeld	Leiden Mus. 86a.	Leemans Catalogus p. 21).

1) Zie noot op pag. 262.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1367	Soekoh.	Soerakarta.	phallus	Batavia Mus. A. 357, D 5.	Verb. p. 196 sqq.; Tijdschr. 47 p. 459.
1368	Soeklit.	Besoeki.	lingga	Bandawasa	Not. 1894 p. 62.
1369	Tadjoek.	Semarang.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 105.	Verb. p. 95 sq.; Not. 1902 p. 31, 44.
1370	Trawoelan.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 231 sq.; Tijdschr. 47 p. 456; Rapp. 1907 p. 42 sqq.
1370	Tjeta.	Soerakarta.	Çiwabeeld		Verb. p. 195 sq.
1371	Adoman.	Semarang.	beschreven steen	Leiden Mus. 1620.	Verb. p. 96; Juynboll Catalogus p. 229.
1373	Patirana.	Besoeki.	steen	in loco	Verb. p. 322 sq.
1376	Panataran.	Kediri.	losse steen		Verb. p. 273 sqq.
1377	Widara pasar.	Besoeki.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 321; Rapp. 1904 p. 150.
1378	Tjeta.	Soerakarta.	beschreven steen		Verb. p. 195 sq.
1378	Djedoeng.	Soerabaja.	losse steen	in loco	Verb. p. 273 sq.; Pararaton p. 218.
1378 ?		Besoeki.	voetstuk	Bandawasa, secretaris-erf.	Rapp. 1904 p. 148.
1379	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. [1]
1379	Soekoh.	Soerakarta.	relief	Batavia Mus. A. 422a.	Not. 1895 p. 46; Rapp. 1902 p. 12; foto O. C. 266 en 266a.
1380	Tamiadjeng.	Soerabaja.	beeld		Leidsch Ms. or. 3276 van v. d. Tuuk.

1) Zie noot op pag. 262.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1381	Sine.	Madioen.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 3.	Verb. p. 207; Rapp. 1906 p. 65.
1382	Penampihan.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 8.	Verb. p 260 sq.
1387	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. [1])
1389	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. [1])
1389 ?	Sirah kentjong.	Kediri.	steen	in loco	Rapp. 1908 p. 173 sq.
1391	Madioen.	Madioen.	steen	Batavia Mus. D. 60.	Verb. p. 210 sq.; Rapp. 1906 p. 31.
1392 ?	Doepak.	Madioen.	paaltje	Adiredja, Madioen.	Verb. p. 210; Rapp. 1906 p. 59.
1394	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	[1])
1395	Agel.	Besoeki.	steen	in loco	Verb. p. 324; Rapp. 1904 p. 150.
1395	Agel.	Besoeki.	steen		Verb. p. 324; Rapp. 1904 p. 150.
1397	Slorok.	Kediri.	nandi	in loco	Rapp. 1908 p. 73.
13..	Talkandang.	Pasoeroehan.	pijlerfragment	in loco	Rapp. 1904 p. 106.
13..	Sirah kentjong.	Kediri.	steen	in loco	Rapp. 1908 p. 173 sq.
1408	Doekoehan doekoe.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 238; Rapp. 1907 p. 111 sq.
1408	Djijoe.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjakerta, regentserf.	Verb. p. 246; Rapp. 1907 p. 37, 90.
1408	Djijoe.	Soerabaja.	beschreven steen		Verb. p. 246; Rapp. 1907 p. 90.
1408 ?	Djijoe.	Soerabaja.	beschreven steen		Verb. p. 246; Rapp. 1907 p. 90.
1433	Gendaga ardjasari.	Pasoeroehan.	steen	Batavia Mus. D. 48.	Verb. p. 291; Rapp. 1902 p. 358 sq.

1) Zie noot op pag. 262.

ADDENDUM.

Sedert de samenstelling der voorafgaande lijst zijn nog een drietal nieuwe jaartallen bekend geworden, waarvan er echter nog slechts één is gepubliceerd.

Deze jaartallen zijn:

814. Koperplaat, afkomstig van Balak, onder Magelang, res. Kedoe, thans als E. 46 opgenomen in de Oudheidkundige verzameling van het Bataviaasch Genootschap. Het stuk zal nader beschreven worden in de Notulen der Juli-vergadering van 1911.

1211. Bronzen hangklok, afkomstig van Ngerdjo, onder Toeloeng-agoeng, res. Kediri, thans No. 958 i van de verzameling te Batavia. Zie Notulen 1910 p. 16 sq. en Bijlage III p. XXXIII.

1303. Kalkblokje, afkomstig van Padoesan, onder Modjokerto, res. Soerabaja, thans deel uitmakend van de verzameling oudheden van den regent van Modjokerto. Het stuk zal vermeld worden in het oudheidkundig Rapport over 1910, als No. 66 van genoemde verzameling (Bijlage 52).

Juni 1911

DE HEILIGEN VAN JAVA III.

Soenan Geseng.

DOOR

Dr. D. A. RINKES.

Op een paar paal afstand van de distrikts-hoofdplaats Grabak (regentschap Magelang), vlak aan den weg, die langs de Télamaja naar Salatiga leidt, bevindt zich de kampong Tirta halverwege den heuvel van dien naam, op welks top verder een vierkant gebouwtje staat van baksteenen, met lagen ingang, en gedekt met sirap's, terwijl het dak wordt gekroond door een ornamentje, van zinkplaatjes aan een gesoldeerd.

Binnen in dit gebouwtje bevinden zich twee graven, die mij door den bewaker, Hadji Abdoerraḥmān werden verklaard te zijn die van Soenan Geseng en zijne echtgenoote, over welke personen hij ongeveer de volgende geschiedenis verhaalde.

Soenan Geseng was afkomstig uit de desa Krèndètan (Bagelèn, thans Kedoe), en heette, vóórdat hij zijn lateren naam kreeg, Tjakra djaja.

Hij was de schoonzoon van kjai Koeat, uit hetzelfde dorp. Dat deze kjai hem zijne dochter ten huwelijk had gegeven, was als volgt geschied.

Tjakradjaja was namelijk de ṣalāt [1]) gaan doen in de masdjid van kjai Koeat. Zijn meegebrachte dracht gagarijst had hij neergezet voor de plaats van kjai Koeat's dochter. Deze deed haar toen het voorstel om haar aan Tjakradjaja uit te huwelijken, waarin zij gaarne toestemde. De vader vroeg nu aan Tjakradjaja zelve of deze lust had zijn schoon-

1) Een vreemd anachronisme, zooals beneden zal blijken.

te worden. Gelukkig bleek Tjakradjaja eveneens bereid tot dien stap, want hij voelde zich zoo alleen, zonder verwanten, op de wereld, zoodat de vader, beider wensch aldus geconstateerd hebbende hun den zegen gaf, „zooals dat in dergelijke gevallen gebruikelijk is".

Na een aantal dagen sprak kjai Koeat tot zijn schoonzoon, om de rijst, die hij te voren had meegebracht, op schoonpapa's bouwvelden uit te planten. De toegesprokene toonde zich gewillig en toog onmiddellijk aan den arbeid om het aangewezen veld voor de cultuur te bewerken. Toen dat klaar was, ging hij met zijne vrouw het zaad op den akker uitstrooien, en daarna een hutje maken dat als wachthuisje moest dienen.

Zelf bleef hij toen op het veld, terwijl zijne vrouw op zijn verzoek huiswaarts keerde. „Want", zeide hij, „ik wil bij deze hut, die geheel omgroeid raakt met arèn-planten, in afzondering blijven. Zoodra later de vruchtstelen uitkomen, zal ik die dan gaan aftappen. Ik weet wel hoe dat moet."

Na verloop van vele, lange jaren kwamen er vruchtstelen uit de opgeschoten arèn-palmen. Tjakradjaja ging ze bekloppen onder het uitspreken van de formule:

lompong lompong
sing wadon digawa oewong, jakak [1])

i. e. stengel, stengel,
de (of mijne) vrouw is door (vreemde)
lieden weggevoerd,
O, Waarachtige!

Tot driemaal toe herhaalde hij de formule. [2])

Zulks werd gehoord door Soenan Lèpèn (= S. Kalidjaga), die juist daar beneden passeerde. Hij sprak: „Wat een keurig versje zeg jij daar op. Ik wil het wel inruilen tegen een versje van mij, zeg!"

---

1) Dit laatste schijnt te staan voor: يا حقّ

2) Over de palmtapperij en de daarbij gebruikelijke ceremoniën moet ik verwijzen naar de artikelen van J. Kreemer, in Meded. Zend. Gen. dl. 26, en van C. M. Pleyte, in Bijdragen 7, V.

Tjakradjaja vroeg: „Hoe luidt dat versje van u, laat mij eens hooren."

En hij bleef daarbij maar boven in den boom zitten. (Hij had dus niet het besef met zoo'n groot heilige te spreken [1].)

Soenan Kalidjaga sprak: Mijn versje luidt: „lakilah lakilĕlah, moekamadarrasoelĕlah", en dat zeide hij driemaal op.

Tjakradjaja antwoordde: „'t Is goed, ik wil het wel hebben."

Soenan Kalidjaga zeide: „Afgesproken, ik neem jouw versje mee, en het mijne mag jij houden.

Toen hij zoo gesproken had, ging hij weer verder.

Tjakradjaja ging door met kloppen, waarbij hij het versje (de formule) gebruikte, die hem door Soenan Kalidjaga was gegeven [2].

Na het bekloppen werden de vruchtstelen afgesneden, waarop het sap uitstroomde als water uit de tuit van een trekpot.

Hij ging thans zijne schoonouders mededeelen, dat gedurende zijne afzondering bij de arèn-planten deze groot waren geworden, en hij al met aftappen bezig was. Daarom verzocht hij hen te komen helpen om er suiker van te kooken.

Dadelijk togen zij op weg naar de veldkeet, scharrelden ketels van diverse grootte bij elkaar, en gingen aan het koken. Klapperdoppen werden mede aangevoerd, en toen het sap voldoende was ingedampt, begon men het in de batok's te scheppen. Wel 100 stuks kreeg men er mee vol.

Zoodra de massa gestold was en koud was geworden, werden de suikerkoekjes uit de batok's geklopt en ontwaarde men dat alles in goud veranderde. Geheel stom van verbazing zag Kjai Tjakradjaja zulks aan, en honderd-

1) Aardig is ook, dat de verhaler Tjakradjaja eerst wel beleefd, maar toch wat familiaar laat spreken, later hem alleen in de uitgezochtste termen met Soenan Kalidjaga laat converseeren. De expressieve mimiek van den verteller kwam daarbij mede aan de levendigheid van het verhaal ten goede.

2) Merkwaardig zijn in deze voorstelling eerstens de slimme manier waarop S. Kalidjaga aan den palmtapper de sjahadat leerde, en verder dat in de gedachtengang van de Javanen woorden, formules en zoo ook wetenschap min of meer als concrete zaken worden beschouwd, die men kan ruilen, cadeau geven, en waarvan de eigen stock, door onderwijs bijvoorbeeld, kan verminderen.

maal achtereen sprak hij nu de basmalah uit, zonder dat hij die geleerd had. Het goud stelde hij zijne schoonouders en zijne vrouw ter hand, en zelf ging hij op weg dengene te zoeken, die hem die formule bij het kloppen had geschonken.

Hij trof Soenan Kalidjaga midden in een oerbosch aan; deze vroeg hem toen: „Wel, Tjakradjaja, jij hier heelemaal, wat is er van je dienst!"

Het antwoord luidde: „U wil ik volgen in leven en dood."

S. Kalidjaga vroeg weer: Zoo, en heb je wel permissie gevraagd aan je (schoon)ouders, en vindt je vrouw het goed?"

„Ja, dat is al in orde."

„Nu, als gij dan werkelijk oprecht mij wilt volgen, houdt dan dit takje ampèl-bamboe goed vast. En let wel, gij moogt volstrekt niet weggaan, vóórdat ik hier (weer) gekomen ben."

Soenan Kalidjaga ging heen en Tjakradjaja bleef alleen over met zijn bamboe-takje. Intusschen, die bamboe schoot wortel, groeide welig op en breidde zich snel uit, zoodat het ten slotte een heel bosch werd.

Na verloop van tijd schoot het Soenan Kalidjaga te binnen wat hij Tjakradjaja had opgedragen. Hij spoedde zich naar het woud terug om zijn discipel te bezoeken, doch had groote moeite hem terug te vinden omdat alles bamboebosch was geworden [1]). Daarom stak hij de bamboe maar in brand, en ging, toen alles door het vuur geraseerd was, de bamboe-asch uiteenhalen. Zoo vond hij Tjakradjaja terug, die nog zijn takje in de hand hield. Hij was echter heelemaal verschroeid door de hitte van het vuur, zooals zich licht laat denken.

Soenan Kalidjaga vroeg hem: „En, zijt gij niet weg geweest van hier?"

Tjakradjaja antwoordde: „Neen, ik was veel te bang om uw bevel te durven overtreden."

1) Eene soortgelijke beproeving had Soenan Kalidjaga o. m. zelf ook na zijne bekeering moeten doorstaan, zie daarover nog beneden.

Toen sprak Soenan Kalidjaga; „Nu, Tjakradjaja, dan begiftig ik je thans met den naam Soenan Geseng [1]. Je wenschen zullen bevredigd worden, in deze wereld en hiernamaals."

Soenan Geseng ging thans naar de zijnen terug, verstrekte godsdienstonderricht aan zijne vrouw, en gaf toen aan zijne schoonouders te kennen dat zij beiden plan hadden om te gaan trekken.

Dit geschiedde. Langen tijd bleven zij rondzwerven totdat zij eindelijk kwamen aan de desa Kali alang, dichtbij het dorp Tirta. Daar vestigde zij zich, oefenden landbouw uit, en onderwezen het landvolk met behulp van de leerboeken: serat karah, toeroetan en sittin [1].

Aangezien zij te Kali alang vooral vele leerlingen uit Tirta kregen, lieten zij op laatst genoemde plaats ten slotte een masdjid bouwen.

Toen men de masdjid te Demak wilde oprichten, werd ook Soenan Geseng door Soenan Bonang daarheen ontboden. Intusschen, het oogsten en drogen der padi nam hem voorloopig zoo zeer in beslag, dat hij niet kon komen.

Na den oogst toog hij echter op weg en kwam te Demak, maar direct na het opzetten van de moskee werd hem verlof tot terugkeer gegeven, omdat het padidrogen eigenlijk nog niet goed afgeloopen was.

Soenan Bonang gaf hem bij vertrek het afgebroken stuk van een steunpilaar mee, met opdracht dat niet los te laten, voordat het initiatief daartoe van het hout zelf uitging.

---

1) Geseng = verschroeid, verbrand.

2) Karah wellicht voor قراءة, het Koran-reciet; de toeroetan is een spelboekje voor eerstbeginnenden, waarin het alphabet, eenvoudige klankcombinaties en een paar Koran-soerah's; de sittin bevattende zestig vraagpunten, is een elementair werkje over fiqh. Een en ander is van betrekkelijk recenten datum, en het kwam voor, dat men dit anachronisme ook alleen beging, om alle verdere neigingen bij mij, naar eventueele mystieke leeringen van Soenan Geseng te vragen, den pas af te snijden. Men wil zich daarover niet steeds even gaarne uitlaten, omdat door hoofden en geestelijken reeds geruimen tijd het mystieke onderwijs zooveel mogelijk wordt tegengegaan, waardoor uit den aard der zaak de Moslimsche orthodoxie wordt bevorderd.

Mèt dat hij nu thuis was gekomen te Kali alang, „ontsnapte" het stuk hem, en nu richtte hij ter plaatse een loodsje op, waarbij het stuk pilaar als steunsel voor een watervat werd gebruikt, waarvan de inhoud moest dienen voor de ritueele afwasschingen. [1])

Op zekeren dag kwam iemand zich aldaar vervoegen, die een kip meebracht, welke hij wilde offeren, opdat hij een schuld spoedig zou kunnen afdoen, en waarvan hij het vleesch aan den Soenan eerbiediglijk aanbood.

Later kwam er iemand die bras meebracht. Hij wilde offeren, opdat zijn ziek kind zoude mogen herstellen.

Op grond van deze twee antecedenten wordt nog ten huidigen dage voor genoemde doeleinden een kip, resp. rijst gevorderd van de lieden die komen offeren.

Kort daarop stierf Soenan Geseng, en werd, volgens eigen aanwijzingen, begraven boven op den heuvel Tirta, waar zijne echtgenoote hem spoedig in het graf volgde.

Dicht bij het grafgebouwtje bevindt zich voorts een groote steen, *watoe gadjah* geheeten. Daaromtrent heeft Soenan Geseng zich uitgelaten, dat ieder die deze steen zou kunnen omvademen, zijn genoegen zou erlangen ten opzichte van intelligentie, aardsche goederen, en zijn echtelijke verplichtingen jegens meerdere vrouwen zou kunnen vervullen.

Maar men moet daarbij in het oog houden, dat het niet de steen is die dat heil verschaft, doch de bemiddeling van Soenan Geseng.

Tot zoover het verhaal van den djoeroe koentji, die verheugd de zilverlingen opstak, welke hem daarvoor werden toegeschoven.

Behalve deze mondelinge traditie van Soenan Geseng,

---

1) Een stuk hout, dat identiek zou zijn met het door Soenan Geseng meegebrachte, wordt nog ter plaatse vertoond. Het huisje is sedert meermalen vernieuwd, naar men mij mededeelde, maar nog steeds gaan de dessa-lieden, of bijgeloovige passanten daar nu en dan „ajer sembahjang" nemen.

bestaan ook diverse schriftelijke overleveringen, waarvan [1]) ééne hieronder ter vergelijking moge volgen:

Dichtmaat: ḍangḍang goela.

. . . .

ing Bagelèn tanah ingkang djalmi
Tjakradjaja dèrès karsanira
desa ing Keḍoe ḍoekoehé
tan wonten rowangipoen
moeng kang èstri lan anak sidji
lanang pan meksih botjah
meskiné kelangkoeng
awisma pinggiring wana
pakarjané dèrès klapa moeng sak-oewit
matengé penḍak pasar

datan ana karjanira malih
amoeng dèrès saktangkep sepasar
tan mawan² liané
moeng nrima mangan toeroe
jèn wis dèrès nembang sakwengi
kongsi prapta rahina
peparikanipoen
lamoen ia lawaṇ ora
seprandéné awaké mentis kalimis
labeté wong narima

pan tjinoba mring djeng soeman Kali
noedjoe nembang winoeroek parikan
klimah loro parikané
Tjakradjaja anoeroet
aparikan ḳalimah kalih
éndjing anitis goela

1) Genomen naar een Babad Demak, afkomstig uit Djocja, p. 120 seq. van de copie in de boekerij van het Bat. Gen., de Not. Jan. 1911.

dadi mas sedaroem
pitoeng tangkep kaṭahira
Takradjaja andjoemboel atakèn ngèlmi
anoeli poeroehita

anggegoeroe mring djeng soenan Kali
pan tinanḍa ing katemenanja
kinèn koemoerep tapané
laminja woes setaoen
djeng soesoenan sigra niliki
ḍateng satengah wana
prapta prenahipoen
gènja tapa Tjakradjaja
keṭoekoelan gelagah lawan ri benḍil [1])
anoelja binabadan

para moerid kang samja oemiring
mring djeng soenan kang tapa tan panggja
kinèn besmi babadané
ingobong apan sampoen
ponang glagah woes sirna enting
telas pinangan brama
kang tapa tan kégoeh
sanḍangé kobar sedaja
Tjakradjaja kéwedan koemoerep djengking
kangdjeng soenan ngandika

Tjakradjaja tangia soenprapti
apa lali marang swaraningwang
ngandika geseng gigiré
Tjakradjaja awoengoe
ngaras pada asemoe tangis
ngandika kangdjeng soenan
soentrima rèningsoen
lan sira soenlih kang aran

1) Ten rechte: banḍil, een doornige struik, zie Filet, Plantkundig Wdb. in voc

pangran Geseng déné geseng kenèng api
tan owah iḍepira

awismaha Nglowanoe abetjik
déné anakira kaki djaka
noenggak semia arané
pan Tjakradjaja patoet
ja wis djebèng moeliha aglis
dèn mantep ing āgama
jèn djoemoeah wetoe
salata mring masdjid Demak
salat sira marang Mekah moenggah kadji
pangeran matoer nembah

kangdjeng soenan pan ladjeng loemaris
pangran Geseng ladjeng ing wismanja
kepanggih lawan garwané
mjang poetranira kakoeng
djaka Boeḍoeg noelja ngabekti
kang garwa sroe karoena
tan njana katemoe
pangéran aris ngandika
adja nangis mengko sira soentoetoeri
ingsoen mentas atapa

anglampahi paréntahing goesti
walioe'llah soenan Kalidjaga
poelo Oepih negarané
maoe panggih lan ingsoen
ingsoen kinèn loear mertapi
lan kinèn ngalih wisma
ing désa Lowanoe
lan ingsoen ginandjar nama
pangran Geseng déné namaningsoen lami
soemilih poetranira

djaka Boeḍoeg sira soenarani
Tjakradjaja ia aranira

kang poetra nembah atoeré
pangéran malih moewoes
goela emas penḍemen noeli
ing séla sasabana
brahala ja ikoe
lawan sira ja ngliweta
ingsoen loewé sakwarsa doeroeng aboekti
mengko paḍa riaja

woesnja modjar ladjeng marang kali
bekta pantjing arsa ngambil oelam
angoelon mring kali geḍé
prapta ing kali sampoen
sesingedan dènira mantjing
nlesep ampingan wreksa
malih kang winoewoes
ki djaka noesoel ing rama
marang kali angindjen semoené adjrih
mènèk ampingan wreksa

ingkang rama waoe doek ningali
kagèt modjar kaja keṭèk sira
ngindjen wong sarwi memènèk
mandi sebda sang wikoe
djaka Boeḍoeg amalih warni
warni keṭèk bangkokan
beḍès aranipoen
déné meksih mawi njanḍang
lawan meksih saged ngoetjap tata djalmi
nangis asambat rama.

pangran Geseng kèndel gènja mantjing
noelja mantoek kang poetra toet woentat
praptèng wisma ngandika lon
wis menenga nakingsoen
narimaha lamoen pinesṭi
sira anak-panḍita

salah roepanipoen
djer sira tan mèloe tapa
karsaningwong sira kinèn mangoen tapi
toenggoenen goela emas

lan dèrêsa kelapa sakwidji
adja mangan jèn tan dadi emas
amriha malih warnané
sira soenwèhi djoeloek
Nila sraba ikoe prajogi
toetoeten oedjaringwang
kang poetra wotsantoen
ḍoeh rama atoer sandika
anglakoni pakoné bapa kjai
moegi noentena loear

ingkang garwa lara[2] nangis
wlas mring poetra pangéran ngandika
wis njai adja ngrerontjé
lah pajo mangkat goepoeh
mring Lowanoe toedoehé goesti
lah oewis kaki sira
karia nakingsoen
lan sira babada wana
tandoerana kang énak pinangan djalmi
kang poetra toer sandika

noelja mangkat pangéran sarimbit
mring Lowanoe marga tan winarna
sampoen prapta ing lampahé
pangran noelja ḍeḍoekoeh
mring Lowanoe papané resik
laminé tan winarna
dènira ḍeḍoekoeh
kaṭah wong toemoet gegria
gemah ardja Lowanoe kados negari
singa mara kasmaran

Tot dusverre. Behoudens enkele bekortingen van den al te wijdloopigen tembang-stijl, staat er vrijwel het volgende:

In het landschap Bagelen woonde een zekere Tjakradjaja, een palmtapper. Zijne plaats van vestiging behoorde tot de desa Keḍoe, doch hij woonde geheel alleen, slechts met vrouw en zoon, de laatste was nog een kind.

Hij had het zeer armmoedig, woonde aan den rand van het oerbosch, en leefde van het aftappen van klappers. Om de vijf dagen slechts was er weer één boom voor behandeling geschikt.

Hij was tevreden met eten en slapen, andere behoeften of begeerten had hij niet. Wanneer het palmtappen was afgeloopen, reciteerde hij den geheele nacht tot aan den volgenden ochtend zijne (tap-[1]) liedjes. Nochthans was zijn lichaam goed gevuld en glimmend (van gezondheid), het teeken van tevreden, berustende lieden.

Nu stelde Soenan Kali eens voor, terwijl hij juist aan het reciteeren was, om een ander liedje te leeren, en wel het dubbele Woord [2]. Tjakradjaja ging hierop in en nam de twee zinsneden als liedje. Den volgenden dag liet hij (weer) suiker(sap) uitdruppelen, het werd alles goud, zeven stel koekjes suiker in getal.

Tjakradjaja sprong op van vreugde en vroeg om onderricht in de Wetenschap. Hij ging daarom bij Soenan Kali in de leer. Nu werd hem aangezegd, om te bewijzen, dat het hem ernst was, tapa te doen plat vooroverliggende.

Deze tapa had reeds een jaar geduurd. Schielijk ging de Soenan hem nu midden in het woud opzoeken. Bij de plaats gekomen waar Tjakradjaja zijn tapa verrichtte, bleek deze door glagah en banḍil-doorns overgroeid te zijn. De discipelen, die den Soenan volgden, togen aan het kappen, doch de tapa-verrichter werd niet aangetroffen. Hij ge-

1) De regel: lamoen la lawan ora is mij in dit verband niet wel duidelijk, tenzij men moet aannemen, dat de steller bedoeld heeft den eenzamen tapper alleen dat zinnetje den ganschen nacht te laten repeteeren.

2) Of: de twee zinsneden, bekende uitdrukking voor de moslimsche geloofsbelijdenis.

lastte het afgekapte in brand te steken. Daar, het was reeds verbrand, de glagah was verdwenen, weg, verteerd door het vuur. De tapa-verrichter bleef onwankelmoedig. Zijne kleeren waren alle verbrand. Tjakradjaja voelde zich bezwaard [1]), hij bleef stijf vooroverliggen.

De Soenan sprak nu: „Tjakradjaja, sta op, ik ben gekomen. Zijt gij mijn stem vergeten?" Hij zeide nog: „Zijn rug is verschroeid."

Tjakradjaja stond op en kuste des heiligen voeten met bevreugdetraand gelaat. De Soenan sprak: „Ik accepteer je als jongere broer [2]) en ik wijzig je naam tot pangeran Geseng, omdat, hoewel geschroeid door het vuur, je gehoorzaamheid ongewijzigd bleef.

Het zou goed zijn nu te Lowanoe te gaan wonen. En wat je jonge zoontje betreft, het is passend dien vaders naam [3]), Tjakradjaja, te geven.

Welnu, mijn waarde, ga thans vlug naar huis, blijf standvastig in den geloove, en kom op Vrijdagen op ter godsdienstoefening naar Demak." [4])

De nieuwe pangeran betuigde eerbiedig zijn instemming, waarop de Soenan heenging.

Pangeran Geseng ging nu naar huis, waar hij zijne gemalin [5]) aantrof, en zijn zoontje, Boeḍoeg (Buikje of de melaatsche geheeten, die hem hulde brachten. Zijne vrouw weende luide, zij had er geen idee meer op hem weer te zullen zien.

De pangeran sprak op zachten toon: „Je moet niet huilen, ik zal je alles vertellen. Pas heb ik tapa ver-

---

1) Hij schaamde zich, nu zijne kleeren verbrand waren.

2) Rè = ari = adi?

3) Soenggak semi, als een oude stam, die weer spruitjes krijgt; gewone uitdrukking o. a. voor het geval, dat een kind zijns vaders of grootvaders naam overneemt en niet, zoals meer gebruikelijk, een combinatienaam krijgt, getrokken bijvoorbeeld uit dien der grootvaders.

4) De opmerking over het gaan naar Mekka ter ḥaddj past heelemaal niet in dit verband. Wellicht kwam de steller een versregel te kort, of heeft de gewone verbinding van ṣalāt met ḥaddj en de rest hem door het hoofd gespeeld.

5) De steller gebruikt thans de krama-inggil termen garwa en poetra kakoeng, terwijl hij te voren, toen Tjakradjaja nog palmtapper was, uit den aard der zaak de dagelijksche uitdrukkingen besigde.

richt, ter voldoening aan de orders van Soenan Kali djaga. Hij woont op het eiland Oepih [1]). Daar straks zocht hij mij op en ontsloeg [2]) mij van het tapa, terwijl hij mij aan zeide, naar het dorp Loanoe te verhuizen. Bovendien begiftigde hij mij met den naam van pangeran Geseng, terwijl mijn oude naam overgaat op jou zoon. Boeḍoeg, ik geef je den naam van Tjakradjaja".

De jongen aanvaardde dat eerbiediglijk.

De pangeran sprak wederom: „De tot goud geworden suiker moet gij thans begraven, dek het toe met een steen. Dien afgod versmaad ik [3]). En ga nu rijst koken, ik heb honger, een jaar lang heb ik niet gegeten. Straks gaan wij samen ons feestelijk te goed doen".

Nadat hij gesproken had, ging hij westwaarts naar de rivier met een hengel om te gaan visschen. Bij den oever gekomen, ging hij op een verborgen plekje, geslopen achter een boom als schut, aan het visschen.

Het zoontje was zijn vader achterop gegaan naar de rivier en begluurde hem angstigjes; toen klom hij in den boom.

Mèt dat zijn vader hem zag, schrok hij en sprak: „Jij bent net als een aap, de menschen begluren en in de boomen klimmen".

Tooverkrachtig was het gesproken [4]) woord van den heilige, en (door den invloed daarvan) veranderde Boeḍoeg van gedaante, hij werd een slanke aap, beḍès geheeten. Intusschen had hij zijne kleeren nog aan en kon nog spreken als een mensch. Hij weende en riep zijn vader smeekend aan.

---

1) Zie Heiligen II, p. 28. Oepih is de bladschede van de pinang. Men zou dus geneigd zijn bij poelo Oepih aan poelo Pinang te denken. Intusschen deelt de heer Rouffaer mij mede, dat Oepih de grootere West-kampong van Malaka was, (tegenover Ilir, de kleinere Oost-kampong). Het lijdt dus bezwaarlijk twijfel of met Oepih is Malaka bedoeld, te meer daar men in andere Babad's juist van een reis van Soenan Kali djaga naar Malaka gewag vindt gemaakt.

2) Kinèn loear = ngloearakè, of wel: „ „ beval mij, mijn ascese te staken.

3) De woordelijke vertaling van den Javaanschen tekst: dat is een afgod, klinkt in het Hollandsch geheel krachteloos.

4) Talrijk zijn in de inlandsche e. a. litteraturen de gevallen, waarin een of andere persoonlijkheid door het al of niet opzettelijk gesproken woord van een halfgod, een heilige of dergelijk persoon, dan wel van een gewoon mensch, mits onder bepaalde voorwaarden geuit, gedaanteverwisseling ondergaat, of ook in onaangename omstandigheden van de meest uiteenloopenden aard vervalt.

Pangeran Geseng hield op met hengelen en keerde naar huis terug, terwijl zijn zoon achter hem aan liep.

Thuis gekomen sprak hij op zachten toon: „Kom, wees nu maar stil, mijn jongen, berust maar, als het toch zoo voorbeschikt is. Gij, het kind van een pandita, zijt nu wanschapen. Immers, gij hebt niet méé tapa verricht. Ik wensch thans dat gij tapa doet, bewaak de goudsuikers. En één klapper moet gij aftappen, niet moogt gij eten zoolang het geen goud wordt, om te trachten dat gij weer van gedaante moogt wisselen [1]). Ik geef je den toenaam van Nila sraba; nu, volg op wat ik gezegd heb."

De zoon antwoordde eerbiedig: „Ja, vader, ik zal uwe aanwijzingen ten uitvoer brengen, in de hoop dan later verlost te worden."

Zijne vrouw weende bitter, zij voelde deernis met het kind. De pangeran sprak: „Genoeg, vrouw, maak het niet te lang, komaan, laten wij haastiglijk heengaan naar Loanoe, volgens de aanwijzing van ZEd. den Soenan. En gij, jongen, hou je maar goed, mijn kind, ga het bosch maar ontginnen, en plant dan wat maar lekker is voor de menschen om te eten."

De zoon verklaarde zich eerbiedig daartoe bereid.

Toen gingen de pangeran en zijne vrouw naar Loanoe. Aldaar aangekomen vestigden zij zich op een opengekapte

---

Vooral ook de Hindoe-litteratuur is rijk aan zulke voorvallen, zoodat men haast zou denken, dat een ordentelijke held zijn bestaan zoo wat van de eene vloek (want dat is het meestal) in de andere doorbrengt. Geen oprechte god of demon, of hij heeft wel een vloek of wat van den hier bedoelden aard op zijn register, en een vaste trek daarbij is, dat het gesproken woord niet rechtstreeks krachteloos kan worden gemaakt, dat men soms allerlei slimme akals en snuggerheden moet verzinnen om de gevolgen ten minste eenigszins te elimineeren.

Het ware dus gemakkelijk geweest allerlei parallellen, al was het alleen uit de Inlandsche litteratuur, van het in den tekst genoemde bijeen te brengen, maar op zichzelf heeft dat geen waarde, en nadere beschouwingen over deze aangelegenheid zouden afzonderlijke behandeling eischen.

1) De bedoeling is dus, dat de aap zich net zoolang van eten moet onthouden totdat hij met zijne door die tapa verkregen macht in staat is suiker in goud te doen veranderen. Dan ook zal hij zijn vorige menschen-gedaante weer vermogen aan te nemen.

plaats. [1]) Langen tijd verbleven zij aldaar, vele lieden bouwden zich daar eveneens hunne woning, zoodat Loanoe welvarend werd als een hoofdplaats; ieder, die er langs kwam, werd er door bekoord. [2])

Een derde redactie gewerd mij door vriendelijke bemiddeling uit Bagelèn zelve (Keboemen), van waar de heilige in alle tradities afkomstig heet. In hoofdzaak is deze gelijkluidend aan de twee vorige: de palmwijntapper heet hier Petoeng mlarat, en is geboren te Bedoeg (district Tjangkrep, onder Poerwaredja). Om de schaarschte der opbrengst moet hij wel op zeven verschillende, zeer uiteenloopende plaatsen, waarvan Tjerma, en Mendéra worden opgegeven, zijn bedrijf uitoefenen. Zijn tap-formule luidt:

„lonṭang lanṭing boentoeting pring,
aḍoeh laé andèrès akèh legèné."

Soenan Kalidjaga instrueert hem de sahadat, en nu wordt de suiker tot goud. Hij volgt den leeraar tot in Sérang (Banten) en krijgt last op Soenan's stok te passen. Dit doet hij drie jaar zonder van plaats te veranderen, raakt overgroeid door struikgewas en om hem terug te vinden, laat Soenan Kalidjaga het bosch dat zich vormde, in brand steken. Men vindt Petoeng mlarat nog levend terug, en nu blijft hij een trouwe aanhanger van S. Kalidjaga.

Naar een opgegeven geslachtslijst zou de tegenwoordige regent van Poerwaredja van dezen heilige afstammen in het achtste geslacht.

Volgens deze traditie ligt Soenan Geseng begraven bij de desa Bedégolan, (district Koeṭa winangoen, onder Keboemen, ongeveer 8 paal van de halta K. winangoen) en wel op een eilandje in de rivier aldaar. Naar het verhaal gaat, had men van wege de Irrigatie gepoogd de boel op

1) Resik, dat bij landbouwers dikwijls in de beteekenis van schoongewied, opengekapt, voorkomt.

2) Kasmaran, met welk woord tevens de maat, asmaradana, van het volgende gezang wordt aangeduid.

te ruimen, doch wat vermogen zulke menschelijke bemoeienissen tegen een heilig graf van eeuwenoude traditie!

Een geheel ander verhaal wordt op naam Soenan Geseng medegedeeld in een Maleisch blad, [1]) dat ik hier volledigheidshalve weergeef zonder nadere bespreking, omdat het grootelijks uit het kader der eerstgenoemde, klaarblijkelijk meer authentieke verhalen valt.

Er woonde, zoo luidt het verhaal, ergens in het Temanggoengsche een zekere Pak Djolang, die twee karbouwen bezat, waar hij erg mee ophad. Op zekeren ochtend bleken de beesten verdwenen, en uit het feit dat er nog stukken van het touw, waarmee ze vastgebonden waren geweest, in de kraal lagen, concludeerde men, dat ze waren weggeloopen.

Pak Djolang ging op weg om ze te zoeken, na aan zijne vrouw geheele vrijheid van handelen te hebben gegeven als hij na drie maanden niet terug zou zijn.

Eerst zoekt hij op de bouwvelden in de nabijheid van de nederzetting, doch op den duur dwaalt hij hoe langer hoe verder af en komt in het oerwoud, klaarblijkelijk dat op de Oengaran, terecht, waar hij maar voortdurend in blijft rondloopen, zich schaarschelijk voedende met de vruchten, die hij in het bosch vindt.

Zeventien maanden is hij zoo aan het dwalen, en reeds in het landschap Koedoes gekomen, ergens op de Moeriah, en steeds gaat hij door tot aan de noordkant van het gebergte, in Djapara. 's Nachts pleegt hij onder groote boomen of in het struikgewas zich te ruste te leggen maar op zekeren keer kan hij maar geen geschikt plaatsje vinden. Al zoekende ziet hij ergens een lampje schemeren, en wel voor het eerst na zijne lange omzwervinge. Schielijk loopt hij er op toe, echter met vreeze in het hart: het mochten eens djin's of erger nog zijn, die daar huishielden! Naderbij gekomen ziet hij een langgar zoo maar midden in het bosch, hetgeen

---

1) Selompret melajoe, 11 Maart 1911, bijvoegsel, overgenomen uit de Bintang Soerabaja.

uitermate zijne verbazing wekt. In de langgar ziet hij negen lieden gezeten, (welke de bekende hoofdheiligen van Java blijken te zijn), die over het Zijn der wereld, en verwante onderwerpen redeneeren.

Een der lieden daarbinnen resumeert de meeningen dan aldus: „Alzoo, naar onze bevinding hebben wij de gezamentlijke wereldsferen (om zoo te zeggen in onze vuist, „en het Zijn van de wereld is weetbaar voor ons". [1])

Het was Soenan Kali djaga, het hoofd der evenvermelde wali's, die zoo sprak.

Pak Djolang, die zich voortdurend verstopt hield in de duisternis buiten, hoorde een en ander met belangstelling, en nam zich voor den spreker zooeven nader uit te hooren, want die moest toch ook wel weten waar zijn karbouwen waren.

De wali's gingen nu één voor één naar buiten, en waren verdwenen, zoodra ze uit de deur waren, zonder dat men zag waarheen ieder ging. Pak Djolang postte zich daarom achter de omwanding vlak bij de deur, opdat Soenan Kali djaga hem niet zou ontsnappen.

Bij het naar buiten treden vatte hij toen den heilige om de voeten, en liet niet los voordat deze hem welwillend het spoor van zijne karbouwen gewezen had. Hij moest maar pal westwaarts gaan, en zou dan zijne weggeloopen dieren wel ergens vinden, daar ze nu juist op een open veld ten Westen aan het grazen waren. En voor het geval deze mededeeling onjuist mocht blijken, dan kon hij terugkomen bij den langgar in het bosch, welke plaats gemakkelijk aan de vier omringende boomen te herkennen was.

Mèt dat Pak Djolang nu deze aanwijzingen ging volgen, zag hij dat de Soenan, evenals de anderen, spoorloos verdwenen was. Omstreeks halfzeven in den ochtend, steeds westwaarts gaande, komt hij aan een open veld en ziet ook al spoedig zijn beide beesten daar grazende. Vreugdetranen plengende, grijpt hij de halsters, en de dieren volgen heel gewillig.

---

1) . . . . „Adapoen dari pendapetan kita, sekalian alam ini soedahlah ada dalem genggaman kita, dan kitapoen taoe djoega kaadaän alam ini".

Doch nu is hij de weg huiswaarts geheel kwijt. Hoe zal hij dien, na zoo langen tijd dwalens in de machtige oerwouden, terugvinden! Het is hem of de zon in het Westen op is gegaan, zoozeer is hij de kluts kwijt geraakt. Maar dan nog, wat zou hij eigenlijk thuis doen na die lange afwezigheid. Zijne vrouw en zijne buren wanen hem toch reeds lang dood, zou het maar niet beter zijn naar de langgar van daar straks terug te keeren, en zich in de Wetenschappen te laten onderrichten. Welke kennis hij zou kunnen vergaderen, wist hij zelf niet, doch een onbestemd gevoel dreef hem naar leering. Aldus was het, dat Allah zijne ondoorgrondelijke beschikking liet werken, want deze man was voorbestemd een machtig wali te worden, immers, door zijne lange omzwervingen zonder spijze of drank, en met beperkte nachtrust, had hij reeds een soort tapa verricht.

De even opgevatte karbouwen laat hij los, en draagt hen op maar zelf naar huis te gaan, met verzoek zijne vrouw, die hij zonder middelen van bestaan heeft achtergelaten, door hunne werkzaamheid van levensonderhoud te willen voorzien.

De beide karbouwen huilden van aandoening, als waren het menschen, en volgden den hun gegeven last. Ter bestemder plaatse gekomen, kon Pak Djolong's vrouw uit hunne gelaatsuitdrukking opmaken hoe het er mee stond: zij begreep dat haar man gelukkig nog leefde, doch stellig in langen tijd nog niet terug zou komen.

Pak Djolang ging intusschen terug naar de langgar; van uit het open veld, waar hij zijne karbouwen gevonden had, ging hij recht oostwaarts, zoodat hij de plaats niet kon missen. Die plaats vond hij dan ook met de kenmerkende vier groote boomen, maar het was niets dan bosch wat hij zag, de langger was er niet en 't scheen of er nooit zoo iets geweest was.

Drie dagen en drie nachten bleef hij in onbewegelijke houding volharden, en toen hij nu tegen den ochtend min of meer was ingesluimerd, zag hij zich in eens in de langgar

met de negen lieden van te voren, die als gewoonlijk met elkaar raad hielden. Hij stelde zich verdekt op; doch toen hij ook Soenan Kali djaga zag, die hem immers zoo goede aanwijzing had gegeven, vatte hij moed en wilde zich onder het gezelschap bewegen. Een der wali's hield hem echter tegen, en S. Kali djaga heette hem nog een oogenblik buiten te wachten. Kort daarna waren acht van de aanwezigen verdwenen, alleen S. Kali djaga bleef over. Deze riep hem nu en vroeg, waarom hij terug kwam en of hij de karkouwen niet had gevonden.

Pak Djolang verklaart den heilige de ommekeer in zijne plannen, en hoe hij thans van ganscher harte dezen als zijn meester en leidsman overal wil volgen. S. Kali djaga onderricht hem daarop in de Wetenschappen, met name over het hiernamaals, want hij doorzag de Beschikkingen van Allah nopens dezen man, die ontwijfelbaar tot wali was voorbestemd.

Overal volgde Pak Djolang thans zijn leermeester, en iederen Vrijdag ging hij mee naar Demak voor het bezoek aan de masdjid aldaar.

Na verloop van tijd kon hij al wat meepraten bij de beraadslagingen in de langgar en enkele vraagpunten, die de andere wali's hem voorlegden, eenigszins beantwoorden, zoodat hij ten slotte als gelijkberechtigde werd erkend en door S. Kali djaga onder het aantal der wali's werd opgenomen, terwijl hem de streek in den omtrek van de langgar als terrein van werkzaamheid werd aangewezen. De dichtstbij zijnde nederzetting was de doekoeh Geseng, vanwaar hij den naam Soenan Geseng erlangde.

In die buurt zouden nog reliquien (patilasan) van den heilige bewaard zijn gebleven, namelijk bij de desa Boetjoe, in het district Bandjaran, onder Djapara, terwijl ook de langgar er nog is in de gedaante van een tjandi „roepanja bak ilmoe." [1])

---

1) Wat met deze laatste uitdrukking is bedoeld, zou ik niet durven zeggen; gissingen zijn gemakkelijk, voor de juiste verklaring houd ik mij aanbevolen.

Met deze tradities kan worden volstaan, om de legenden, die zich aan den naam Soenan Geseng hebben vastgezet, eenigszins te kenschetsen.

De laatste, die geheel afwijkt, is wellicht, om het voorkomen van weenende karbouwen (in Javaansche vertellingen een niet onfrequent motief), van inheemsche vinding: aangezien het verband met den naam S. Geseng van toevalligen aard schijnt, blijft zij thans buiten beschouwing.

Uit de andere redacties blijkt, dat de legende van den „verschroeiden" heilige enkele trekken vertoont, die ons ook van andere heiligen worden medegedeeld. Bijvoorbeeld het geheel overgroeid raken van den aspirant-wali door allerlei boschgewassen gedurende het verrichten van zijn proefstuk op het gebied van tapa. Bij eene nadere beschouwing van de verhalen nopens S. Kali djaga zal blijken, dat van dezen constant hetzelfde verteld wordt, [1]) alleen met dit verschil, dat hij er nog uit kan komen, zonder dat het bosch verbrand behoeft te worden.

Ook in de Indische litteratuur komen meermalen voorbeelden voor van kluizenaars en dergelijke, die zich bij het uitoefenen hunner ascese zoo onbewegelijk weten te houden, dat zij met de omringende natuur als het ware één geheel gaan vormen. In Mahābhārata [2]) vindt men verhaald van een kluizenaar Tjyavana, die bij zulk eene gelegenheid met een mierennest bijna werd overdekt, dat verder met allerlei kruipplanten overgroeid raakte. [3])

Een tweede punt, waarin overeenkomst met andere verhalen nopens heiligen kan worden geconstateerd, is de verandering van geringwaardige stoffelijke zaken in goud, en de minachting die Soenan Geseng daarvoor ten slotte blijkt te gevoelen. Ook andere heiligen maken hunne aanstaande

1) Thans verwijs ik alleen naar Pararaton, p. 198

2) Vanaparva, Tīrthayātrā, 122. In de Calcutta-editie (1834) dl I, p. 577 seq.

3) Deze episode is o. a. overgenomen door Stenzler, Elementar-buch der Sanskrit-Sprache (7e ed. München 1902), p. 57 seq. Van de aldaar in noot 1 geciteerde werken kon hier alleen Çatapathabrāhmaṇa worden vergeleken.

proselieten gaarne op die wijze met hunne superioriteit bekend. Veelal wordt het verhaal gegeven in den volgenden vorm: Een roover legt zich in hinderlaag, om voorbijgangers te bestelen. Er passeert een wali, die op een of andere wijze de attentie en de begeerlijkheid van den dief opwekt. De wali bemerkt het voornemen om hem te berooven (zij weten immers toch wat er in de harten der menschen tot deszelver geheimste roerselen omgaat), en laat nu voor oogen van den bandiet allerlei zaken, een boom, een staf etc. in goud veranderen. Daarmee toont hij aan, dat dit metaal toch geen innerlijke waarde kan hebben, daar hij het naar welgevallen kan verschaffen, dat er dus nog iets hoogers is, iets waardvollers, waar hij naar streeft, iets dat meer begeerenswaard is dan het kostbaarste der metalen. De roover ziet dat in, toont zich berouwvol over zijne slechte voornemens en bekeert zich. [1])

Intusschen laat zich heel goed denken, dat het bovenstaande een, ook in oorsprong, ander verhaal vertegenwoordigt, dan de legende die omtrent Soenan Geseng werd medegedeeld. Want in de biographie van iederen wali, die zich een weinig respecteert, treden nu en dan roovers met onheusche bedoelingen op, die echter op verschillende onaangename wijzen met de wondermacht van den betrokken kennis maken, en zich dan onveranderlijk tot trouwe aanhangers

---

1) Aldus wordt regelmatig de bekeering van Raden Saïd, later Soenan Kali djaga, door Soenan Bonang (soms wordt een ander genoemd) verhaald in verschillende Babad's, zooals later bij de behandeling van dien wali wel ter sprake zal komen. De dagelijksche B. T. Dj. ed. Meinsma, wijkt hier eenigszins af, doch geeft (p. [illegible] — 31) toch in hoofdzaak hetzelfde.

Een dergelijk verhaal wordt echter ook gedaan omtrent Sarib Hidajat (de latere Soenan Goenoeng djati), die in een bosch tien rooverlieden ontmoet, hun al het geld, dat hij bij zich heeft, afstaat, en dan voor hunne oogen alles rondom in goud doet veranderen. (Jav. Hds. Bat. Gen. No. 481, p. 40 seq.) De roovers zijn hierop verbaasd, bekeeren zich van Joden tot Mohammedanen, en volgen den heilige op zijn verderen tocht.

Ook het omgekeerde, het veranderen van goud in nietswaardige zaken, wordt door heiligen wel bedreven, zooals Prof. Goldziher, Moh. stud. II p. 282 mededeelt, en wel om dezelfde redenen als het goud maken, namelijk.... „um den eiteln Machthabern zu zeigen, welcher Natur der Flitter sei, dem sie nachjagen."

bekeeren. Maar van omzetting in goud is in die verhalen geen sprake meer.

Een meer directe parallel van de legende nopens Soenan Geseng komt voor in een Babad Tjerbon, [1]) waar de palmtapper, die te voren in dat geschrift Ki Bajan heet, tijdens dat hij een mais-aanplant bezat, zich Ki Djagoeng noemt, en thans den naam Ki Dèrès draagt. Sèh Sarip Hidajat [2]) verandert door de kracht van de Moslimsche geloofs-formule pinang-vruchten in goud, hetgeen Ki Dèrès tot ontzag en nadenken stemt, waarna hij de opdracht krijgt later te Goenoeng djati bij Sarip Hidajat onderricht te komen nemen.

De opvatting, dat het kunnen omvademen van een of anderen steen geluk aanbrengt, vindt men eveneens elders in de volkstraditie terug. Zoo bevindt zich in het landschap Ponorogo een steenen stijl: die deze omvademen kan, zal het in den vervolge aan niets ontbreken. [3])

Op zich zelf beschouwd zou men meenen dat bij zulke proefnemingen langarmige personen, met breede borst in het voordeel zijn, doch in werkelijkheid, zoo deelde men mij mede, is dat geenszins het geval. Dergelijke steenen toch hebben de eigenaardigheid, dat naar gelang van het gunstbetoon, dat Allah dezen of genen van Zijne schepselen wil bewijzen, zij zich uitzetten of inkrimpen naar noodzaak, juist op het moment dat eene poging tot omvademing wordt gedaan. [4]) Het resultaat hiervan is, dat meermalen kortarmige

1) No. 496 uit de Collectie van Dr. Brandes (Zie Not. Bat. Gen. 1906, Bijlage I:), p. 105-106.

2) Zie boven p. 290, noot 1. Beide vormen Sarib en Sarip komen voor van het Arabische شريف

3) Bijdragen, 5 VIII, p. 65-66.

4) Nopens de grot waarin Mohammad en Aboe Bakar zich bij de „vlucht" zouden hebben verscholen, wordt iets dergelijks verhaald. Lichtgeloovige hadjigangers worden er heen geleid, waarna men hen door de nauwe ingang laat kruipen. Lukt hen dit, dan strekt dat ten bewijze dat zij wettige kinderen zijn uit een legitiem huwelijk. De meesten kunnen er echter niet door, waaruit blijkt dat er volgens de Moslimsche Wet een of ander aan hunne legitimiteit moet haperen. Het maakt daarbij niet uit of men corpulent of mager is: de opening verwijdt zich voor eerstgenoemden als er niets aan hunne wettige afkomst ontbreekt, en vernauwt zich, dat zelfs de kleinste zuigeling zich er niet door zou kunnen wringen, wanneer het omgekeerde zich voordoet.

personen de steen wel, langarmige daarentegen deze niet kunnen omspannen, ja zelfs, dat kinderen in staat blijken de proef te kunnen verrichten, terwijl volwassenen daarin verre te kort schieten. Een feit is, dat sommige personen met zooveel vrees en ontzag den steen naderen, en zich bij de proef op zoodanigen afstand houden, dat zij alleen daarom niet kunnen slagen, ook al mocht hunne lichaamsbouw overigens toereikend voor dit doel zijn.

Eenmaal een Soenan Geseng aangenomen zijnde, om wien zich een soort legende vormde, die uit ook elders gangbare bestanddeelen werd samengesteld, heeft de traditie ook andere aangelegenheden, wier behandeling gemeenlijk aan „de wali's" wordt toegeschreven met zijn naam in verband gebracht. Volgens opgaven, vervat in Bramartani No. 36, van 7 September 1882 [1]) zouden de verschillende wali's ieder een der moderne dichtmaten hebben samengesteld, waarbij de maat midjil van Soenan Geseng afkomstig heet te zijn.

Behalve in de traditie, die te Tirta voortleeft (zie boven p. 272), wordt hij ook elders aangehaald als mede te helpen aan de moskee-bouw te Demak, [2]) terwijl hij, evenals vele andere notoire personen, een bezoek brengt te Ngampel. [3])

Ook een leering heeft men Soenan Geseng toegeschreven en wel volgens de reeds vroeger vermelde geschriften [4]) Serat Wirid, Niti mani e. a. dezelfde leer, die men met Siti djenar in verband heeft gebracht, de *sasaidan*, welke

---

Immers, het harde gesteente is naar de volksopvatting, als weeke klei in de hand van Hem, die het Al heeft geboetseerd.

1) Door den heer Poensen weergegeven in Mededeel. Zend. Gen. dl. [illegible], p. 307.

2) Pararaton, p. 199, en elders in Jav. Bat. Gen. No. 7, waaruit ook de mededeeling in de Pararaton is geput.

3) Ib., p. 198. Hij wordt daar ook Said Ali genoemd. Dr. Brandes spelt Soenan Gesang, doch dit is eene vergissing: in het betrokken handschrift (Jav. Hds. Bat. Gen. No. 7 deel V, p. 204, resp. p. 209) staat [illegible], de tweede pepet is niet geheel boven de pasangan sa geplaatst, doch iets naar achteren. De conjectuur: Gösan (Pararaton, p. 198, noot 3) heeft dus geen zin.

4) Zie Heiligen II, p. 25.

door Soenan Geseng zou zijn beoefend in de latere decennien van het rijk van Demak en tijdens den bloei van Padjang. Voor den inhoud dier sasaidan leer moet ik naar het voorafgaande artikel verwijzen. Een derde persoon, welke volgens genoemde geschriften die leering verkondigde, was Pangeran Wangga, tijdens de regeering van Sultan Ageng. Deze beide laatsten schijnen daarvan geene bijzondere onaangenaamheden te hebben ondervonden.

Ten slotte dient nog vermeld te worden, dat evenals van andere wali's, ook van Soenan Geseng meerdere „graven" worden opgegeven, d. w. z. plaatsen, die om de een of andere reden met hun naam in verband worden gebracht, waar zij heeten te hebben gerust, tapa-verricht, vergaderd, gewoond, geleeraard of een bewijs van hunne wondermacht hebben gegeven. [1]) Vooral omtrent Soenan Bonang en Soenan Kali djaga zijn in de volksoverlevering vele vereerde plaatsen bekend. Van Soenan Geseng vond ik behalve de reeds genoemde, als vereerde plaats aangegeven een der graven te Tralaja, [2]) terwijl mede bij Imagiri een graf van dezen heilige moet bestaan, doch een meer opzettelijk onderzoek brengt wellicht nog meerdere van denzelfden aard aan het licht.

1) Curieus is het dezelfde menigvuldigheid nopens het graf van Aeneas te zien vermeld. Men zie Revue de l'histoire des Religions, tome VI, p. 67: .... „Ils (c. à. d. les peuples divers etc.) le (= Enée) font mourir çà et là et montrent son tombeau dans des régions fort différentes."

Voor Moslimsche heiligen buiten den Archipel zie men bijv. Prof. Goldziher, Muh. Stud. II p. 317 noot 1 en vooral p. 328 noot 3.

2) Oudheidkundige rapporten 1907, p. 65 sub IX.

Dec. 1910.

TOELICHTINGEN EN VERBETERINGEN.

HEILIGEN I. (Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde, deel LII, p. 556 seqq.)

p. 563, noot 4 en 5. Spoediger dan zich liet denken, meen ik eene oplossing te hebben gevonden voor de vraag of werkelijk een zoon van Abdoelmoehji pengoeloe in Kartasoera is geweest.

In or. cod. Lugd. No. 2310 (zie den Catalogus van den heer Vreede, p. 382.) komt namelijk voor een lijst van al de Javaansche vorsten van af de vroegste tijden, met aangifte van regeeringstijd en -duur, alsmede eene opgave van de voornaamste ambtenaren gedurende hun bewind. In het Mohammedaansche tijdvak komt daaronder ook de pengoeloe voor.

Moge deze lijst ten aanzien van het oudere gedeelte voor een groot deel op phantasie berusten, nopens de latere opgaven kan men haar in het algemeen betrouwbaar noemen, daar de medegedeelde feiten, die controleerbaar zijn uit andere geschiedbronnen, in den regel daarmee overeenstemmen.

Als pengoeloe onder Pakoe Boeana II wordt daar o. m. genoemd Mas Pekih [1]) Ibrahim, die drie jaren te Kartasoera en

1) Aldus. Pekih is een drukfout.

nog een jaar te Soerakarta functioneerde. Gedurende het eerste jaar van zijne ambtsbekleeding was eigenlijk Soenan Mangkoerat mas, of Praboe Koening de regeerende vorst geweest. Het tijdvak van zijn optreden kan men dus op ongeveer 1741 — 45 stellen. (Al te nauwkeurig definieeren gaat niet, aangezien de betrokken tekst alleen bij volle jaren rekent.) In verband nu met de in Bijdrage Mystiek p. 96, sub 26 — 27 opgenomen silsilah, waaruit blijkt dat een Mas Pekih Ibrahim, zoon van Abdoelmoeḥji te Kartasoera de Sjattariah-tarékat voortplantte, komt eene identificatie van deze twee persoonlijkheden niet al te gewaagd voor.

De op zich zelfs weinig aannemelijk lijkende mededeelingen uit Pamidjahan vinden dan op die wijze bevestiging, hetgeen voor juiste beoordeeling der plaats die Abdoelmoeḥji c. s. in het geestesleven der Javanen in de eerste helft der 18e eeuw en nog veel later heeft ingenomen, wel van gewicht is.

Hadji Abdoellah moet dan de zoon zijn geweest, die de traditie verder te Saparwadi voortplantte, hetgeen nader blijkt uit een silsilah, ter plaatse aangetroffen, als volgt:

. . . .

Abdoelmoeḥji,
Ḥaddji Abdoellah,
Kjai M. nida Moḥammad Moḥji,
M. Ali Amin,
Ali Moesa.

HEILIGEN II. (Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde, deel LIII, p. 17 seqq.)

Door vriendelijke mededeeling van Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje kan ik hier de volgende ophelderingen plaatsen:

p. 28, noot 5. Als Kasah geen schrijffout voor bijv. Kasan is, dan is misschien Moḥammad's gezel عُكَّاشَة بن محصن bedoeld (zie Nawawi's Tahdzīb alasmā', ed. Wüstenfeld Göttingen 1842-1847, p. 427), die meer in inlandsche verhalen voorkomt als Oekasah, Akasah en Kasah.

p. 31, noot De afleiding van اِتِّخاذ is stellig onjuist. اِتِّحاد is ook minder waarschijnlijk, اعتقاد schijnt het juiste origineel te zijn, hetgeen o. m. beteekent: innige overtuiging, geloof, het zoo opgaan in de overtuiging, dat men zijn aardsche zijn daarvoor prijsgeeft, en den dood zoekt. Vandaar ten slotte de beteekenis: wanhoopsdaad.

p. 36, noot 3. De conjectuur: makdoes is niet juist. Makdoem, geeërbiedigde, wien men eerbied verschuldigd is, past echter zeer wel in den tekst.

p. 37, noot 7. noekilan en toekilan (vergl. nikah naast tikah) waarschijnlijk van den genoemden Arabischen stam, نقل en wel van het pass. perf. نُقِل.

De heer R. M. Mangkoe dimedja te Djocja was mede zoo welwillend mij nopens

enkele fouten en duistere punten van advies te willen dienen. Dankbaar maak ik er van gebruik, hopende door bekendstelling er van ook de lezers te gerieven:

p. 19, r. 27, lees: .... tinimbal*an*.

„ , r. 29, „ : .... man*toe*ni.

p. 20, r. 7, „ : .... gahib, aangezien het woord gahibit in het Javaansch niet voorkomt, en de regel bovendien een lettergreep te veel heeft.

„ , r. 19, „ : .... dalemiréki, nam. dalem + ira + iki.

p. 29, noot 2, ki is in dit verband een afkorting van kaki. Met baji bedoelt men, dat de leerling in kennis tot den goeroe staat als een zuigeling tegen over een volwassene (of als een zandkorreltje tot den Mont Blanc, zooals een ondermeester op de lagere school mij vroeger verzekerde!)

p. 30, r. 19, lees: .... leloengiding....

„ , r. 29, a
p. 31, r. 1 en 2
b en c.
regel b wordt omschreven met: ing bab kekenṭelaning sedya (tékad = sedya volgens deze opvating), en regel c met: èsti resiking pikadjengan (met woordspeling op semèdi).

Regel a, b en c. zouden dan beteekenen:

Menggah ing pedjah, kekenṭelaning sedya ing semèdi kedah resik, tegesipoen boten katoenggilaken ing rembag sanès, pikadjengan waoe ingkang santosa, hetgeen de berichtgever zelf vertaalt met: .... aanhouden, standvastig en vertrouwend, opdat men tot de zekerheid komt, dat het maar Eén is.

p. 34 r. 12, ilmoe sasaidan zou in sommige mystieke

geschriften ilmoe bidangat [1]) worden genoemd, ingkang njoelajani piwoelanging koran, i. e. die in strijd is met de leering van de Koran.

p. 35, r. 16. (kadjenar en kamoening). Zulke klankveranderingen komen veel voor in dichtmaat ten gerieve van den dichter om de goede eindklanken beschikbaar te hebben. Indien koening aan het einde van een regel komt, en de dichtmaat eischt bijv. een *a* als eindklank, dan neemt men een woord van synonieme beteekenis, in casu djenar bijvoorbeeld, ter vervanging. Djati sari wordt soms Djati santoen, Djati sekar of Djati kembang. Soms gaat deze verwisseling gepaard met woordspelingen om het aantal lettergrepen vol te krijgen. Bijv. wong ageng ing Mataram (hiermee kan bijv. de Senapati bedoeld zijn) heeft zeven lettergrepen. Heeft men nu echter acht noodig, stel in de eerste regel van een sinom-vers, dan kan men omschrijven met: wong agoeng ing èksi ganda, èksi = mata, en ganda = (a)roem, = ram, want Mata-ram wordt in gevallen dat men een oe-eindklank noodig heeft, ook Mata-roem. Zou men nog te kort komen, dan kan men synoniemen van de reeds gevonden woorden gebruiken, bijv. wong agoeng ing najana ganda, etc. (najana = èksi). [2])

---

1) Van het Arab بدعة nieuwigheid, ketterij.

2) Op die wijze wordt het lezen en begrijpen van dichtmaat gelijk aan het oplossen van kinderraadseltjes. Uit deze mededeelingen blijkt nog eens weer hoever de Javaansche dichtkunst reeds in de impasse van gekunsteldheid is geraakt, en hoezeer ze behoefte heeft aan verfrissching en leiding in nieuwe banen. Want van voortgaan in deze lijn is nooit iets hooger dichterlijks te wachten.

In navolging van die tembang-finesses gebruiken sommige schrijvers dergelijke uitdrukkingen ook in proza, om hun stijl „deftiger" te maken en zich geleerd voor te doen. Op die wijze is bijv. Kadjenar van Siti djenar verkort, en Soeltan ing Banaran (de eerste Sultan van Djocja) staat voor S. ing Kabanaran.

p. 35, r. 25 seq. Een andere Niti-mani redactie begint op de overeenkomstige plaats aldus: pratélaning wewedjangan ingkang kaping waloe dipoen wastani sasaidan, sampoen anjeboetaken makaten, ja sadjatining kang aran Allah ikoe lingganing soen, kang ingaran rasoel ikoe rasaningsoen, enz.

p. 36, r. 9. nartani genomen in de beteekenis van njartani, (evenals voor njembah ook nembah voorkomt, etc.) geeft als beteekenis: . . . om te voorzien, dat het geloof standvastig en vertrouwd blijft. Geheel duidelijk is het echter niet wat er staat.

p. 37, noot 2. Sampoen beteekent hier stellig niets anders dan oewis.

p. 40, noot 1. Het grondwoord is inderdaad tawoeng, duidelijk aan te zien, bijv. in: tawoengé wis tétéla betjik, (het is hem duidelijk aan te zien dat hij goed is) moelané pandakwamoe doeroeng kana ko-oegemi. Zoo komt in een vroeger gelezen vers voor:

toemlawoeng ing dirgantara (weergalmen)

swara bendé oemjang katawoeng ing redi (.. zoodat het geluid weerkaatste tegen de bergen.)

p. 51, r. 2. Eene figuurlijke uitdrukking voor doorsteken, of de keel afsnijden, verklaard

als volgt: katoewek oetawi kagorok ngantos rahipoen balabaran kados toja seganten (saking kaṭahipoen prasasat kados ngelemaken ingkang pinedjahan) i. e. de keel afsnijden, zoodat het bloed als het water der zee uitstroomt, en de patient als 't ware verdrinkt in de bloedmassa.

HET EEN EN ANDER OVER OUDHEIDKUNDIGE MONUMENTEN IN DE XXVI MOEKIMS (IX MOEKIMS TOENGKOEB).

IN

GROOT-ATJEH.

(met acht platen). [1])

DOOR

W. GOLDIE,

Kapitein der Infanterie.

Van den 21sten tot en met den 31sten Maart van het jaar 1910 bezocht de Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden, Kolonel H. N. A. Swart, de XXVI Moekims. Op deze tournée werd den 30sten Maart van Lam Nga uit een bezoek gebracht aan Ladong, een strandkampong aan de Noordkust van die Sagi en twee uur gaans ten Westen van Kroeëng Raja gelegen.

Gedurende dezen tocht, die te paard geschiedde, in gezelschap van eenige bestuursambtenaren, de betrokken Atjehsche hoofden en ondergeteekende, passeerden wij eenige ruïnes, en bevreemde het ons, dat de Atjeher uit dat gebied zoo weinig wist te vertellen van hetgeen die gebrokkelde muren omsloten, waartoe zij gediend hadden en door wie zij oorspronkelijk waren gebouwd.

De Gouverneur kwam op de gelukkige gedachte een der minst beschadigden even te bezoeken en hoewel moerasterrein en kreupelhout de ruïne omringen, begaven wij ons naar

---

1) De fotografieën zijn vervaardigd door den heer L. M. F. Plate. Waar deze afweken van die van den auteur, welke niet te reproduceeren waren, is de tekst naar behooren omgewerkt. Red.

die, welke ongeveer vijftien minuten gaans ten Westen van de kampong Ladong is gelegen.

Wat zichtbaar was van dit monument, dat om zoo te zeggen geheel was dichtgegroeid, vond de Gouverneur belangrijk genoeg om aan ondergeteekende op te dragen deze en zoo noodig andere ruïnes open te leggen, het terrein in den omtrek te verkennen en gegevens te verzamelen, waarmede de herkomst kon worden vastgesteld. Hoewel ZHEG. voor zichzelf wel de overtuiging koesterde, dat dit monument uit den ouden Hindoe-tijd moest dateeren, verlangde hij toch naar eenige bewijzen.

Het is van belang hetgeen bij deze onderzoekingen is gebleken, te vergelijken met wat Dr. C. Snouck Hurgronje daaromtrent mededeelt in zijn werk „De Atjehers" (bladzijde 86 en 87, alinea Meutheugit Raja); ten 2de met wat K. F. H. van Langen in zijn werk over „De inrichting van het Atjehsche Staatsbestuur onder het Sultanaat" ons leert in hoofdstuk II en III; alsmede wat verteld wordt omtrent „Begraven steden van Ceylon" en „Doode steden van Midden-Amerika" in het tijdschrift: De Aarde en haar Volken No. 6 en 11 resp. dateerend 8 Januari en 12 Februari 1910.

Het terrein, waarin de ruïnes zijn gelegen, is onmiddellijk achter het smalle, zandige gedeelte van het zeestrand in een modderige strook terrein, waarin kleine bergstroompjes zich verliezen. Bij vloed stroomt het zeewater op sommige plaatsen over het zandige gedeelte heen en houdt dan elke afstrooming van het aangevoerde rivierwater tegen, waardoor meer landwaarts in zich moeras heeft gevormd. Vermoedelijk heeft in den loop der eeuwen de zee hier die zandige strook aangespoeld en bestond vroeger een goede afvloeiing van het aangevoerde water uit het gebergte, dat door de later te beschrijven waterleiding naar zee werd afgevoerd.

Bij het begin van den arbeid voor de openlegging van het terrein, was al het bouw- en metselwerk, behalve de bijna loodrecht opgebouwde muren bedekt met een

soms $^1/_2$ Meter dikke humuslaag, waarop behalve alang-alang en kreupelhout meer of minder zwaar geboomte welig groeide.

Langs de steilere gedeelten, waar die laag zich niet goed had kunnen vastzetten, hadden boomen met hunne wortels op vele plaatsen zware muren doen uit elkander barsten, om die ten slotte weder met diezelfde wortels te binden en verdere vernieling te voorkomen.

De eerste arbeid bestond in het openkappen van het geheele terrein, om te weten welke ruïnes zich aldaar bevonden en wat de omgeving zou openbaren nadat er meer zicht op was verkregen. Toen bleek, dat er behalve het bezochte monument, zich nog eenige andere bevonden, welke gedeeltelijk omgeven of wel verbonden waren door een gemetselde natte gracht of waterleiding. Het lag toen voor de hand aan te nemen, dat in vroegere eeuwen, misschien jaren, het thans bestaande moerasgedeelte niet had bestaan en voor een behoorlijke afvloeiing van het bergwater moest zijn gezorgd, en afgeleid naar een middels deze gevonden waterleiding. Het kon niet anders dan in het belang van het landschap zijn dien waterafvoer weder zoo goed mogelijk te regelen, en nadat de gracht, voor zoo ver die nog zichtbaar was, voldoende was opengelegd en schoongemaakt, zochten wij de bron op, van waar dit moeras zijn drassigheid erlangde.

De bron, een klein bergstroompje, dat zich in het terrein verloor, werd met die waterleiding verbonden, zoodat aan te nemen valt, dat hiermede het moeras zal verdwijnen, en na verloop van eenigen tijd het terrein weder geschikt zal worden voor den landbouw.

Een groot gedeelte van het bezochte terrein is omgeven door een gracht of waterleiding, waarbinnen de grootste en voornaamste bouwwerken zijn gelegen. Dit binnen de gracht gelegen terrein is bevloerd met groote riviersteenen, waarover een ongeveer één centimeter dikke kalklaag. Bij het openleggen van gedeelten dezer vloer was het

niet meer mogelijk de bovenste laag te behouden; deze was te veel verweerd en liet brokkelend los. Alle monumenten zijn gebouwd uit op elkander gestapelde rivierkeien, die door een kalkspecie worden bijeen gehouden, en tot het aanbrengen van bouwwerkversieringen, en om ze een voltooid aanzien te geven, eveneens met die kalkspecie zwaar zijn afgepleisterd.

De vloeren van het grootste monument zijn eveneens op die wijze geconstrueerd.

Op enkele plaatsen leek het ons of in vroegere jaren die opgelegde laag een kleur moet hebben gehad, waar hier en daar de muren nog een rose tint vertoonen. Hoewel wij vermoeden, dat deze kalkspecie voor afpleistering en samenbinding in hoofdzaak zal zijn vervaardigd uit fijngestampte schelpen, moet zij toch van bijzondere goede kwaliteit zijn, waar zij trots de eeuwen nog bijna overal in zeer goeden staat is gebleven en nog hecht de muren in stand houdt.

Voor de verdere beschrijving wordt kortheidshalve telkenmale verwezen naar de situatieschets en de daarop voorkomende letters, alsmede naar teekeningen, doorsneden en fotografien.

A. De waterleiding.

Uit Noordwestelijke richting zochten wij de waterleiding op, die bij A. (situatieschets) uit het bestaande moeras te voorschijn werd gebracht. Dit is ook het punt, dat verbonden werd met het kleine bergriviertje, dat het Westelijk gelegen terrein tot moeras had herschapen. Thans stroomt het water de opengelegde gracht binnen.

De gracht heeft een natuurlijken bodem en eene plus minus 4 Meter bovenbreedte van gemetselde wanden, die zooals de doorsnede aangeeft (fig. I.), aan de binnenzijde eenigen versieringsvorm vertoont, doch minder zwaar blijkt te zijn dan die aan de buitenzijde.

Het gedeelte **BC** en **BI** (situatieschets) zijn het beste intact gebleven: op het eerstgenoemde stuk op enkele

plaatsen nog onbeschadigd, terwijl over het overige deel slechts restanten van beide oevermuren de plaats aanduiden waar de gracht heeft bestaan.

Zonderling kwam het ons voor nergens een spoor te hebben gevonden van een overbrugging, die in verband met het geheel ook zeker een permanent steenen bouwwerk moet geweest zijn.

Een toevoer van water uit Noordelijke richting bij C langs den Westvoet van het daar, buiten de gracht, gelegen monument leek ons waarschijnlijk, doch kon niet worden vastgesteld, evenmin dat de afvoer in Zuidelijke richting, bij H moet hebben plaats gehad.

B. Bouwwerken binnen de gracht.

a. Het grootste en belangrijkste monument.

Dit monument heeft den vorm van een zuiver vierkant van ongeveer 70 Meter zijde, welks buitenvoet rust op het geplaveide en afgemetselde omliggende terrein.

Fotografie No. 1. De steenen trap aan de hoofdface van het hoofdmonument (buitenzijde).

De buitenmuur verheft zich ruim 4½ Meter boven den beganen grond en geeft middels een zware, 3½ Meter breede, steenen trap aan de Noord-face toegang tot de binnenruimte. Deze bleek ook geheel geplaveid en afgemetseld te zijn, terwijl wij uit gevonden stukken steen met beeldhouwwerk (van trapleuningen) mogen opmaken, dat indertijd aan ornamenteering dit bouwwerk zeker rijk zal geweest zijn. Van die versieringen is óf door den tand des tijds óf door vernielzucht van latere islambelijders bijna niets meer te vinden.

Wat er nog was vertoonde ons een versieringsmotief in spiraalvorm.

De omgang — Fig. 2. doorsnede CC — DD is ongeveer 3½ Meter breed en, daarop wandelend, is de buitenmuur te hoog om daarover heen te zien.

De meeste dezer openingen zijn in de muren van dit monument echter dichtgemetseld in vroeger jaren, vermoedelijk door de Atjehers in den oorlog tegen het Nederlandsch Indisch Gouvernement, toen zij deze muren als verdedigingssteunpunt hebben willen benutten tegen de op hen afgezonden troepen.

Twee steenen trappen, een breede aan de Noord-Oostzijde en een smallere aan den Zuidhoek geven ons gelegenheid af te dalen in de binnenruimte, waarin is aangelegd een ophooging van twee meter omgeven van een muur, in vierkanten vorm en ongeveer 23 Meter zijde.

De buitenmuur van zestig centimeter tot meer dan een meter dikte, heeft op alle facen openingen, allen in denzelfden vorm, doch van verschillende grootte. Er zijn er van ongeveer 1 meter hoogte en breedte en van $^1/_2$ Meter, die gewoonlijk afwisselend in de muren zijn gespaard; meestal 2 groote en 1 kleine op één face. Fig. III geeft een beeld van den vorm dezer openingen, nog beter te zien in de fotografie No. 6, waar zulks duidelijk zichtbaar is links van een door ons tegen de muur aangebrachten ladder. Hier diende de opening als toegangspoort tot het binnengedeelte van dit (nader te beschrijven) bouwwerk.

Fotografie No. 2. Breede steenen trap aan de N. O.-zijde (binnenzijde).

Twee breede, steenen, vroeger zeker rijk geornamenteerde trappen geven gelegenheid die verhooging op te gaan. Beide trappen, een aan de Zuid-Oost en de andere aan de Noord-Oostface, brengen ons op een tweeden omgang, die weder een $3^1/_2$ Meter breed is. Deze omgang loopt om een ommuurd vierkant geplaveid gedeelte.

Deze geplaveide, door een muur van ongeveer één Meter hoogte, omgeven ruimte toonde ons niets wat aan vroegere overkapping of plaatsing van afgodsbeelden zou kunnen doen denken. De ingang lag tegenover de trap in de Zuid-Oostface; een tweeden, ongeveer een halve Meter breeden doorgang vonden wij nog nabij den Noordhoek (Situatieschets),

die binnen een eveneens door muren afgesloten ruimte leidde. Aan de overblijfselen voor het bouwwerk bij laatstgenoemd deel was niet te vinden of zij ook een toegangsopening naar de binnenruimte heeft gehad, wat wel aannemelijk zou zijn.

Fotografie No. 3.

Het hoofdmonument van binnen gezien van af den Noordpunt van den binnenomgang — zie f in de Situatieschets.

In de open ruimte tusschen den buitenomgang en het binnenbouwwerk bevinden zich 2 gemetselde steenen putten, die zooals de fotografiën aangeven gedekt zijn met Dagobvormige koepels. Beide, een aan de Noord-Oost- en een aan de Zuid-Oost face, zijn op den top versierd met een knop of punt van ongeveer $^3/_4$ à 1 Meter hoogte. Deze koepels hebben beide hetzelfde aanzien, alleen bestaat verschil in het uiterlijk van de puntvormige topversiering. Zij hebben ieder vier toegangspoortjes en zijn met zorg afgemetseld.

Het koepelvormige dak wordt aan de binnenzijde gesteund door een houten gebint straalsgewijze uit het midden van den top naar de zijwanden. Deze gebogen zware houten ribben, van circa 1/1 decimeter, worden met grove groote ijzeren klinkbouten aan het vierkante middenstuk vereenigd. Hoevele jaren deze houtconstructie moge bestaan hebben is zeer twijfelachtig en het is er geene die eigen is aan de inheemsche bevolking. Niettegenstaande de eeuwen is het hout, voor zoover het niet is weggenomen of vernield, nog in vrij goeden staat aangetroffen.

Aan dezelfde zijde van deze wat den vorm aangaat aan „Dagobs" herinnerende gebouwtjes, wordt gevonden een ovaalvormige gemetselde ophooging of rand van ongeveer een halve Meter breedte en een decimeter hoogte. Zooals de situatieschets aangeeft zijn beide gelegen tegenover de steenen trappen, die tot het binnenstuk toegang verleenen.

Bij die aan de Zuid-Oostzijde gelegen werd bovendien vanaf die trap een verhoogde weg blootgelegd, die naar

dien ovaalvormigen rand leidt. Deze weg is ongeveer 1$^1/_2$ Meter breed en ligt circa 1 decimeter boven het overige deel van den vloer.

Het bleef ons onopgelost waartoe die ovaalvormige verhoogde rand gediend zou moeten hebben; oorspronkelijk dachten wij door uitgraving van den grond binnen dien rand meer te weten te zullen komen; het leverde ons niets op wat wetenswaardig was.

Ten slotte vinden wij nog in het midden van elke zijde van het hoofdmonument een vierkant metselwerk op een rondgaanden voet. Slechts is van enkele nog een stuk buitenmuur blijven bestaan van een $^1/_2$ Meter hoogte; zij moeten, naar wat wij van die ruïnes konden opmaken gewelfvormige gebouwtjes geweest zijn van 4$^1/_2$/4$^1/_2$ Meter met een hoogte van misschien 2$^1/_2$ Meter, waarvan de ingang aan die zijde, zuiver naar het Oosten is gekeerd. Een kleine steenen trap van $^3/_4$ Meter breedte leidde naar den ingang. Wijl een der zijden juist naar het Oosten is gebouwd ligt het voor de hand, dat zij niet evenwijdig liggen met de overige zijden in dit geheele monument.

b. In het terrein Zuid-Oost van het grootste monument vonden wij drie steenen bemetselde putten (R. S. T. Situatieschets), die met hun opstaanden rand circa een halve Meter boven den beganen grond moeten hebben uitgestoken.

c. Een ruïne van eigenaardigen vorm, op de situatieschets aangegeven met N. Waar de muren nog voor een klein gedeelte bestaan, blijkt deze ook bepleisterd te zijn geweest. Het was niet uit te maken welke bestemming dit gebouw moet hebben gehad. Het leek ons een groot deftig woonhuis te zijn geweest met een daarbinnen gelegen openruimte of hof. Naar de Noordwestzijde leiden twee steenen trappen naar binnen, terwijl aan de tegenovergestelde zijde een trapruïne is gevonden, die eveneens toegang zal hebben verschaft naar het achterhuis.

Voor nauwkeurige onderzoekingen kon voorloopig geen tijd worden gevonden.

d. en *e.* De bouwwerken M. en U. (zie Situatieschets), een in het Noordwesten en een in het Zuid-Oosten, beide aan de gracht gelegen, gaven ons alleen maar wat afgebrokkelde muren te zien. Onze eerste gedachte is geweest, dat deze beide ruïnes vroegere woonhuizen of wachtlocalen zouden wezen voor personeel, dat toezicht had op sluiswerken betrekkelijk wateraf- en aanvoer in de omgelegde gracht.

C. Bouwwerken buiten de gracht.

Thans zijn wij genaderd aan de bouwwerken buiten de gracht gelegen. Zij zijn slechts drie in getal namelijk:

een klein, in het Zuiden (Q. op de situatieschets), van dezelfde constructie als die in de vorige alinea beschreven en mogelijk ook met dezelfde bestemming;

twee grootere, die in alles aan elkaar gelijk zijn, doch allen hebben verschil in hoogte van de buitenmuren. Is die aan de Noordzijde vermoedelijk een 3 Meter hoog geweest, die aan het Zuideinde van de gracht gelegen heeft muren van meer dan 6 Meter hoogte. Het is voldoende één te beschrijven, en wel die welke het zuidelijkst ligt, wijl deze nog bijna geheel is gespaard gebleven.

(O. en P. op de situatieschets).

Het monument P. (Fotografie No. 6) vertoont ons een zuiver vierkant, 6 Meter hoog bouwwerk met circa 1 Meter dikke muren, van ongeveer 37 Meter zijde aan den bovenrand gemeten.

Toen wij dit monument vonden was het niet alleen omringd door bosch, doch zooals de fotografie nog goed laat zien van binnen een en al hoog geboomte. Nadat het omringende bosch was weggekapt voor zoover noodig was, bleek dat er geen ingang aan was te vinden. Middels boomwortels klommen wij naar binnen en bevonden ons op een 2 Meter beneden den bovenrand gelegen ruimte, die nu wel met een humuslaag was bedekt, doch oorspronkelijk geheel uit zeezand had bestaan, hetgeen ons bij uitgraving is gebleken. Aan de binnenzijde van de muren werd een banket

van steen aangetroffen, die thans op bijna alle zijden is verzakt, doch normaal zoo hoog heeft gelegen, dat men, daarop staande, goed over den buitenmuur kon heen zien.

Opritten voor dit banket werden niet gezien, wel op een plaats de ruïne van een trap, en wij zagen duidelijk aan het metselwerk van den muur tegenover die trap, dat vroeger daar eene groote vierkante opening had bestaan. Het is mogelijk, dat daar eene gelegenheid had bestaan het monument in en uit te komen.

(In den Westelijken hoek van de Noordface.)

Boven het banket in de muren bevinden zich een kleine en aan weerszijden daarvan twee groote vensters of openingen, zooals in fig. 3 is geteekend.

Verder vinden wij in de binnenruimte nog drie ruïnes, die vroeger gewelfvormige gebouwtjes moeten geweest zijn; het gewelf werd toen gesteund door een houten gebint, dat gedeeltelijk in de rechtopstaande muren steun vond, die daar nog de sporen van droegen. Dit gebint is geheel verdwenen en heeft, nadat het er uitgenomen is alle steun aan het steenen gewelf ontnomen en een ineenstorting bespoedigd. Zij hadden ongeveer den vorm van fig. 5, met afmetingen binnenwerks gemeten een 3 Meter lang bij 2 Meter breed ongeveer. Naar de Westzijde waren zij niet dichtgemetseld.

Van de drie, die binnen deze ruimte stonden waren er twee gebouwd tegen den Oostermuur, zoodanig dat het groote venster daarin was opgenomen, terwijl de derde in het midden van het vierkant stond en een geheel dichtgemetselden Oostermuur had.

Gedurende ons verblijf nabij Ladong en in verband met de aan ons gegeven opdracht, bekroop ons de lust te onderzoeken of er meer dergelijke monumenten of liever gezegd „steenen dorpen" te vinden waren.

Het bezoek aan de groote ruïne nabij Neuheun, bij den Atjeher bekend onder den naam van „Koeta Po Daniet,'" leverde ons op het eerste gezicht te weinig intéressants'

nadat wij bij Ladong hadden gewerkt, om tot ontgraven van die ruïne over te gaan, in aanmerking genomen den beperkten tijd en de geringe onervaren werkkrachten. (Misschien wordt met deze ruïne bedoeld die aan de Koeala Gigiëng of in Tjade in het werk van van Langen).

Een ander, een uur gaans Noordwest van Ladong, aan de Kroeëng Boei, leverde mede niets bijzonders op, waarom na de openlegging van het terrein geen voortgezet onderzoek werd ingesteld. In het middenstuk van circa 10 Meter zijde schijnt eenige jaren geleden een Atjehsch huis te hebben gestaan, te oordeelen naar de plekken op den grond, die aanwijzen, dat daar palen moesten zijn opgericht.

Wij begaven ons toen naar Kroeëng Raja, waar ook een dergelijk monument moest staan. Wij vonden aan den linkeroever van de rivier, ongeveer 500 Meter van de monding, het monument, dat van binnen grootendeels was schoongemaakt door de Atjehers, en benut is om op het vierkante binnengedeelte hun bedehuis op te richten. Het geheel met den Mohammedaanschen tempel heet thans „Meutheugit Kroeëng Raja."

Van het oorspronkelijke gebouw en metselwerk was zeer veel vervallen; de zware muren verzakt en in elkander gestort. Nog vonden wij echter in elken hoek aan de face die aan de rivier grenst ook hier twee koepelvormige gebouwtjes, waaronder een put, die echter in zeer vervallen toestand zijn. Hier hebben echter die koepeltjes drie toegangsopeningen.

Bij besprekingen met Atjehers van allerlei stand, liefst ouden van dagen, werd meermalen het woord „Berhala" of afgodsbeeld gebruikt. Dat prikkelde ons de nasporingen niet op te geven. Het eerste beeld, dat wij ons lieten aanwijzen in de nabijheid van Kroeëng Raja was een „Batoe berhidoeng." Maar onze gespannen verwachting werd deerlijk teleurgesteld, daar ons slechts een rotsklomp werd aangewezen met een puntvormig uitsteeksel, wat zij een neus geliefden te noemen.

De tocht ging daarop meer Oostelijk, want verhalen waren in omloop van een ander bestaand beeld bij de monding van de Kroeëng Loebo.

Intusschen vroegen wij aan den commandant van het detachement te Kroeëng Raja die op patrouille ging naar Pedirgrenzen, of hij bij zijn tehuis-marsch even een onderzoek wilde doen te Blang Oelam; wij kregen later bericht, dat zijne nasporingen aldaar vruchteloos waren geweest.

Gelukkiger was onze tocht naar de monding van de Kroeëng Loebo, hoewel wij daar niet hebben gevonden, wat wij zochten.

Wij begaven ons langs een voetpad naar de monding van de Kroeëng Loebo en al zoekende naar een afgodsbeeld stootten wij weder op den linkeroever van de Loebo, vlak bij de monding, op een zeer zwaren en hoogen muur. Wij vergaten voor het oogenblik het gezochte afgodsbeeld en beklommen den zeker wel 5 Meter hoogen muur en bevonden ons in een dergelijk monument als het monument P. (Zie situatieschets), doch grooter en met cirkelvormige bastions. Deze muur heeft een lengte van 105 Meter, de breedte was niet te bepalen, daar de andere lengtemuur geheel verdwenen was. De beide breedte-muren (hiermede bedoeld de muren die loodrecht op de bestaande en eerstgenoemde staan), waren ook gedeeltelijk verdwenen, toch konden wij er van vaststellen, dat zij minstens een lengte van 50 Meter moeten hebben gehad. Beide hoekpunten hadden cirkelvormige bastions van ongeveer tien Meter middellijn. De muur van deze bastions heeft drie boogvormige vensters, terwijl die aan de rivierzijde een vijftal heeft, drie groote en twee kleine. Het opkomende vloedwater spoelde, toen wij ons daar bevonden, tegen den voet van deze, wij zouden gerust kunnen zeggen „versterking.” Dit noopte ons eerder het monument te verlaten, dan wij wel wilden, want de gids moest ons nog het beeld laten zien.

Achter den Atjehschen gids, een visscher, marcheerden wij langs het strand naar Oedjang Bateë Kapal. Daar zagen wij op het strand onder een enkelen tamerindeboom

INGANG MET TRAP.

INGANG MET TRAP AAN DE BINNENZIJDE GEZIEN

Plaat III.

GEZICHT OP HET GEHEELE BOUWWERK.

OVERDEKTE PUT.

OVERDEKTE PUT.

EEN ANDER BOUWWERK

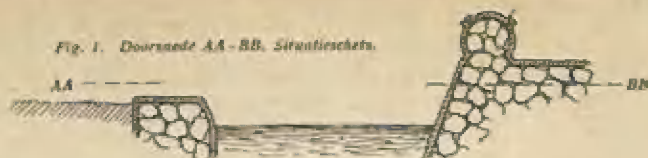

Fig. 1. Doorsnede AA - BB. Situatieschets.

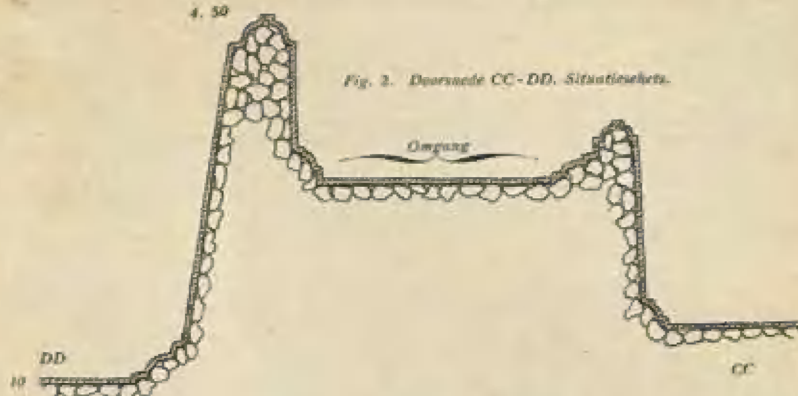

Fig. 2. Doorsnede CC - DD. Situatieschets.

Fig. 3.

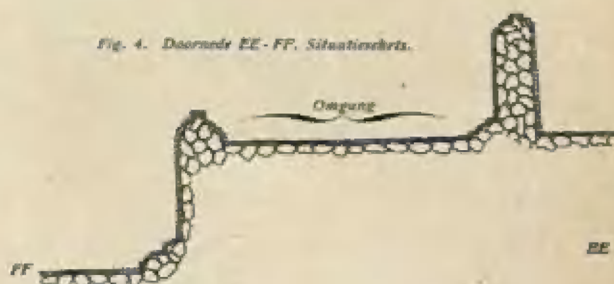

Fig. 4. Doorsnede EE - FF. Situatieschets.

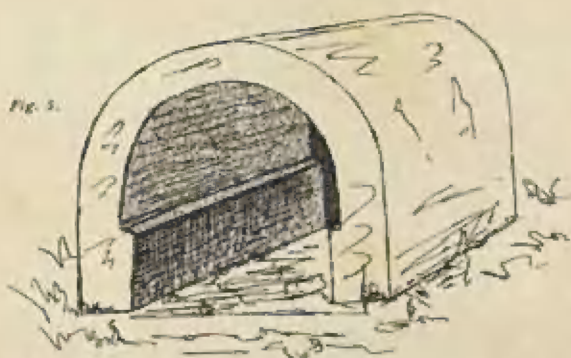
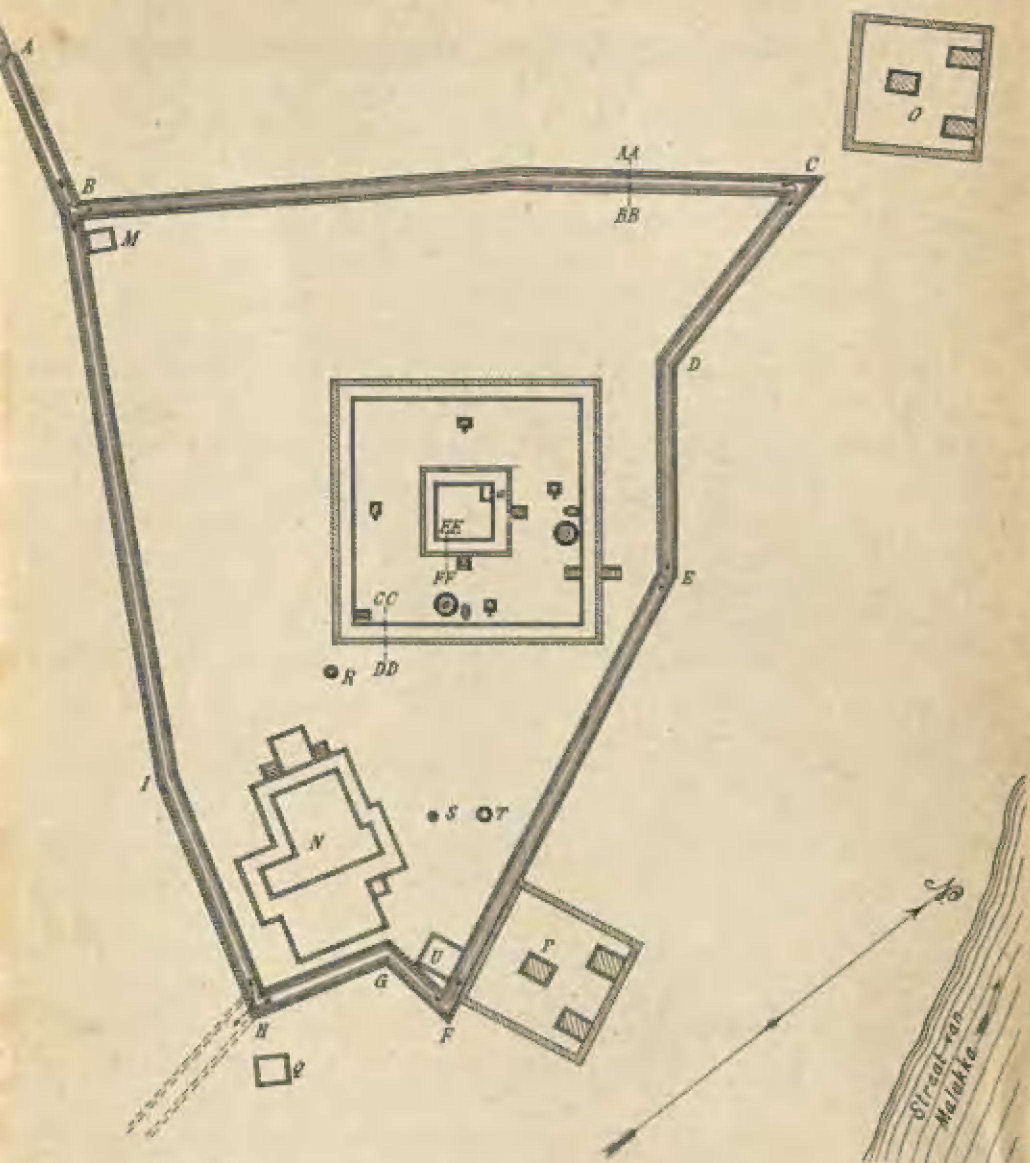

Fig. 5.

Fig. 6.

Situatie-Schets.

Schaal 1:2000.

een pyramidevormigen steen ter hoogte van een gehurkt mensch dat ons aangewezen werd als het gezochte beeld. Toen vertelde de gids ons de navolgende legende, die betrekking heeft op dat beeld en het voor de kust liggende kleine eiland, Poelo Rang Manjang.

Indertijd, vele jaren geleden, verliet een jonge man de monding van de Kroeëng Loebo op een goed varend schip om in andere gewesten zijn geluk te beproeven en rijk te worden, eene arme moeder achterlatend. Deze vrouw ging, sinds die zoon de reis had aanvaard, telkenmale naar het strand, bij Oedjang Bateë Kapal om uit te zien of haar geliefde zoon reeds in het zicht was. Op zekeren morgen verscheen een schip op de zee en bleek aan de verlangende moeder dat dit het schip van haar zoon was, die in goeden doen en in welstand uit verre landen was teruggekeerd. Zij beduidde dat hij spoed zou maken en de Loebo rivier zou opvaren, maar hij, overmoedig in zijn weelde, voelde daar niet veel voor; hij had zich slechts eens willen laten zien en maakte spoedig aanstalten om zijn reis naar het Westen voort te zetten.

Dit ziende werd de arme moeder met wanhoop geslagen en zeide in vertwijfeling: „Welk een steenen hart heeft die zoon van mij, dat hij in plaats van hier te komen weder wil weggaan; het ware te wenschen dat God hem maar in een steen veranderde," en ziet, haar wensch werd vervuld; het geheele schip, haar zoon en de bemanning veranderden in een steenklomp. Dit was de geboorte van het eiland Poelo Rang Manjang. De moeder ziende dat haar wensch vervuld was schrok; haar moederhart sprak en weenende in gehurkte houding, zich dekkend met haar kain, riep zij: „Wat is mij het leven nu verder waard, nu mijn geliefde zoon in een steen is veranderd; het ware nu maar beter, dat ik ook een steen ware." Ook deze wensch werd vervuld en daarmede ontstond volgens deze legende de steen onder den eenzamen tamarindeboom aan Atjehs Noordkust tegenover het kleine eiland Rang Manjang.

Samalanga 15 Maart 1911.

NADERE GEGEVENS OMTRENT DEN BATOE PAHAT IN SEKADAU.

DOOR

J. BOUMAN.

Contrôleur van Sanggau en Sekadau.

(*Met eene plaat*).

I. Brief aan den Resident der Westerafdeeling van Borneo.

In beleefd antwoord op Uw apostil dd. 5 Januari 1910 No. 153 en met verwijzing naar den mij gezonden overdruk uit het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel LI aflevering 5, heb ik de eer UHoogEdelGestrenge te berichten, dat tijdens de tournée met de militaire colonne in Februari, Maart en April '11, in het landschap Sekadau inderdaad een belangrijke Hindoe-oudheid in de Boven-Sekadau door mij is aangetroffen. Alvorens echter tot een beschrijving daarvan over te gaan, welke U overigens onder de bijlagen dezes gelieve aan te treffen, zij het mij vergund vooraf naar aanleiding van het vermelde in bedoelden overdruk in eenige beschouwingen te treden.

Op de pagina's 457 en 458 wordt o. m. gewag gemaakt van de mythische benaming „Gascaro", terwijl in de overige bladzijden nog eenige bijzonderheden daaraan zijn vastgeknoopt. De eerste bladzijde spreekt van een „Koning van Gascaro", waaruit dus volgt, dat Gascaro nog in den jare 1779 een rijkje, een vorstendom moet zijn geweest, doch wordt op pag. 458 vermeld, dat volgens de beschrijving van den Luitenant-Ingenieur J. P. Pilon uit het jaar 1780 „Gascaro drie dagen opvarens lag aan de Sekadau-

rivier", hetgeen weer wijst op een plaats, veeleer dan op een staatje of op een landstreek.

Nu moge het al dan geen bevreemding wekken, waarheid is het niettemin, dat niemand in gansch Sekadau met dien naam van „Gascaro" bekend bleek te zijn. Noch de radja's, rijksgrooten, Maleiers en Chineezen ter hoofdplaats Sekadau, noch ook de Maleische of Dajaksche bewoners van de meer dan 40 binnenlandsche dorpen, die op mijne reizen door mij zijn aangedaan of bezocht, hadden ooit van een „Gascaro" gehoord, en vandaar dat ik mij de vrijheid veroorloofd heb te spreken van een „mythische benaming."

Bestond de mededeeling van den heer Pilon niet, zoodat slechts het bericht van den heer Rademacher omtrent den Koning „van Gascaro" overbleef, ik zou het vermoeden willen opperen of met Gascaro niet bedoeld kan zijn geweest „Sekadau" zelf, alzoo een onjuiste spelling, gebaseerd op een wellicht slechte uitspraak van laatstgenoemd woord. En deze onderstelling ware dan, m. b. i. nog niet zoo geheel verwerpelijk te achten. Immers ook tegenwoordig spreken de Chineezen, en sommige Maleiers eveneens, dit woord Sekadau lang niet uit, gelijk het geval moest zijn, doch klinkt het uit hun mond dikwijls als Sekalo, met een onduidelijke uitspraak van de S, terwijl de D als een L gehoord wordt. En wanneer men in aanmerking neemt, dat de *l* ook wel eens als een *r* wordt gehoord en onze voorouders alles behalve bedreven waren in het juiste weergeven van inlandsche benamingen in het algemeen, zou dan bovenstaand vermoeden al te gewaagd wezen?

Gelijk evenwel gezegd, zou ik die suppositie alleen durven maken zoo het bericht van den heer Pilon omtrent een plaats (?) drie dagen opvarens aan de Sekadau-rivier gelegen, niet bestond. Nu dit intusschen wel het geval is, doch niemand in Sekadau heden ten dage van die benaming afweet, kan ik niet nagaan of dat Gascaro wezenlijk bestaan heeft, en waar het gelegen was.

Ook omtrent de „twee vaartuigen van zonderlingen vorm", die

zich landwaarts in, vier dagen de Sekadau-rivier oproeiens bevonden hebben, alsmede aangaande de overblijfselen van Hindoetempels, waarover de Controleur Strikwerda geschreven heeft (vide bladzijde 462), is het mij niet mogen gelukken iets naders aan de weet te komen; wel omtrent het wrak dat door den heer Pik bij kampong Ngeris is aangetroffen.

Dat de naam Ngeris niet op de kaarten voorkomt, zelfs niet op de topografische, uitgegeven in 1893, vindt zijn verklaring hierin dat die kampong, voorheen een kleine Maleische vestiging aan de Sekadau-rivier, sinds 25 à 30 jaren niet meer bestaat.

De bewoners daarvan zijn sedert naar elders verhuisd, de woningen verdwenen of opgeruimd; doch de naam is bij de bevolking nog zeer goed bekend, terwijl eenige aanplantingen van kapok, klapperboomen en pisangs nog duidelijk de plaats aangeven, waar eens die kampong stond. Zij was voorheen gelegen een klein uurtje bovenstrooms de Maleische kampong Rawak, ongeveer ter plaatse waar de Sekadau-rivier de belangrijke noordwaartsche bocht naar het gehucht Nanga Dajak maakt.

Van de hoofdplaats Sekadau uit kan deze plaats Ngeris met een goed bemande roeiprauw en bij normalen waterstand in een dag bereikt worden, wel te verstaan na 11 à 12 uur geroeid te hebben.

Is echter de waterstand grooter, dan zijn hiervoor 1/2, 2, ja ook wel 3 dagen varens noodig.

Over het geheel genomen, mag aan de tijdsduren door de H. H. Pilon, Strikwerda en Pik in hunne mededeelingen aangegeven om de door hen genoemde plaatsen te bereiken, geen al te groote waarde worden toegekend, omdat meer nog dan in misschien eenig ander deel dezer Residentie, in Sekadau bij tochten per prauw langs de hoofdrivier, de tijd om ergens te komen, afhankelijk is van den waterstand dier rivier. Een enkele fiksche regenbui in de bovenlanden is in staat de Soengei Sekadau zoodanig te doen zwellen en bandjirren, dat de reis er aanzienlijk door vertraagd, zoo

al niet geheel onmogelijk gemaakt kan worden. Zoo kan Nanga Taman b. v. in normale gevallen in twee, hoogstens in drie dagen per prauw bereikt worden, doch hebben rapporteur en de militairen in de 2de helft van Februari ll. het genoegen (?) gesmaakt er zes dagen van zwaar roeien en boomen over te mogen doen.

Sedert de heer Pik zich de moeite gegeven heeft enkele planken van het door hem gevonden wrak bij kampong Ngeris uit te graven, moeten blijkens de door mij verkregen informaties, de omwonende Dajaks en Maleiers weinig tijds later ijverig in de weer geweest zijn dat voorbeeld na te volgen, en zijn mitsdien een aantal planken en balken door hen opgedolven, die zij hebben gebruikt bij den bouw hunner woningen.

Behalve dat zij van djatihout waren, moet, volgens mijne zegslieden, aan die houtwerken niets bijzondere te zien zijn geweest. Geen inscripties, insnijdingen of figuren waren er aan zichtbaar, maar was het den delvers wel opgevallen, dat aan die planken en balken geen spoor van ijzeren bouten of spijkers te bespeuren viel, doch het geraamte van het vaartuig blijkbaar bijeen was gehouden door verbindingen met idjoektouw.

Nieuwe opgravingen heb ik zelf niet verricht, omdat de waterstand dit niet toeliet en de beschikbare tijd evenmin. Echter meen ik thans wel te mogen betwijfelen, of na de ijverige pogingen der Maleiers en Dajaks om zich vroeger, evenals de heer Pik, ook een deel van die houtwerken toe te eigenen, ter plaatse van dat werk nog iets te vinden zijn zal.

In spijt des heeren Strikwerda's bewering, moeten ruïnen van Hindoe-tempels in Sekadau niet bekend wezen, althans niet bij de tegenwoordige bevolking. Gegeven de achterdocht en het achterhoudend karakter van de meeste Dajaks, is natuurlijk de mogelijkeheid niet buitengesloten dat men zich daarover niet heeft willen uitlaten, maar komt het mij waarschijnlijker voor dat zij — zoo zij ook al werkelijk in

het landschap bestaan, — bij de huidige bevolking niet bekend, of in vergetelheid geraakt zijn. Aanleiding tot deze onderstelling geven mij de volgende feiten:

ten 1e. dat de gevonden Hindoe-oudheid, waarover in den aanhef dezes is gesproken, mij zonder eenigen tegenzin werd genoemd, hoewel ik destijds volkomen onbekend was met de plaats, — en zelfs met het bestaan ervan:

ten 2e. dat, hoezeer tijdens mijne menigvuldige hiervoren genoemde patrouilletochten in Sekadau zoowel bij de Maleiers als bij de Dajaks telkens en telkens weer naar andere oudheden geinformeerd werd, altijd een ontkennend antwoord werd ontvangen, en

ten 3e. dat zelfs de uitloving van hooge premies voor het vinden c. q. de aanwijzing dier oudheden niet tot de gewenschte resultaten heeft geleid.

Ook den Mantri Politie, die in de laatste maanden meermalen het land heeft afgereisd, is het niet mogen gelukken iets naders omtrent andere oudheden te vernemen. Daarentegen moeten in het landschap Sepaoek nog vrij talrijke overblijfselen uit vervlogen tijden aanwezig zijn, zoo in den vorm van steenen in menschen-of dieren gedaante, als van inscripties, zoodat wellicht de berichtgevers van Controleur Strikwerda op Sepaoek hebben gedoeld, en misschien ook op Matan.

Wat nu de Hindoe-oudheid betreft, waarop in de voorgaande regelen reeds tweemaal werd gezinspeeld, zoo heb ik deze aangetroffen in het bergland in het uiterste Z.Z.O. deel van het landschap Sekadau, niet ver van de bronnen der S. Tekarah, zijtak der S. Mahap.

Te oordeelen naar het vermelde in de gespatieerde regels op blz. 460 van meergenoemden overdruk ben ik overtuigd, dat de „zeer zware steen, op dewelke zeven Piramiden zijn uitgehouwen en met letters en cijffersgetallen gevuld zijn" dezelfde moet wezen als het door mij gevonden rotsblok.

Waar nu deze steen in één adem genoemd wordt met het legendarische Gascaro ware thans het vermoeden gewet-

tigd, of dat Gascaro niet eerder in den omtrek van Nanga Mahap moet gezocht worden dan in de buurt van Nanga Taman, dan wel van de verdwenen kampong Ngeris z. a. de heer Rouffaer gelooft, ja, wellicht zelfs gestaan heeft *ter zelfder plaatse* waar nu Nanga Mahap ligt?

De mogelijkheid bestaat, misschien valt aan de juistheid dezer onderstelling zelfs niet meer te twijfelen, omdat Nanga Mahap ook op drie à vier dagen oproeiens van Sekadau is gelegen (bij normalen waterstand der S. Sekadau), en Gascaro in ieder geval wel een vrij groote handelsplaats geweest zal zijn, evenals nu Nanga Mahap is. Als evenwel gezegd, wist niemand in gansch Sekadau, zelfs niet te Nanga Mahap en in de omstreken daarvan, van Gascaro iets af, noch heeft het mij mogen gelukken iets te vernemen omtrent andere overblijfselen uit den Hindoetijd.

Afprenten van de inscripties en pyramiden op dien steen, heb ik tot mijn leedwezen niet kunnen maken, wel schetsen, die samen met de beschrijving daarvan hierbij worden aangeboden.

Ten slotte nog een enkel woord over de Sanggau-oudheden en de „Batoe Sampei". De resultaten van dat onderzoek zijn helaas al even poover, hoewel gelukkig ook niet geheel vruchteloos geweest. Erkend wordt door de Maleische bevolking ter hoofdplaats Sanggau dat nog maar enkele jaren geleden, op de inlandsche graven achter de kampong Tandjong Kapoeas op weinige passen afstands van mijn woning gelegen, talrijke uitgehouwen steenen van verschillende vormen en grootte aanwezig geweest moeten zijn, alsook eenige kruikjes. Waar zijn die steenen gebleven? Twee ervan vond ik bij mijn optreden in deze afdeeling — Februari 1908 — onder mijn woning vermoedelijk hier neergelegd door den Controleur van der Meulen, die bij genoemde Maleische graven indertijd ook eenige opgravingen moet hebben verricht.

De andere oudheden zijn naar luid van berichten weggevoerd door de onderscheidene Europeesche mijnbouw-exploratеurs die vroeger deze afdeeling bereisden.

De mededeeling van den heer Pik, voorkomende op pag. 464 van den overdruk uit het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap dat „het water dier Soengei (Sampei) zijn afvoer vindt door een gewelfvormige grot onder den steen door" was onjuist, verklaarbaar intusschen door de onderstelling dat de Batoe Sampei door dien ambtenaar bezichtigd moet zijn geweest bij hoogen waterstand der Sekajan; toen de stroom dezer rivier langs de Batoe Sampei schoot en den onderkant van dien steen bespoelde. Door de telken jare voorkomende talrijke bandjirs van de Sekajan is die onderkant van de Batoe Sampei uitgespoeld; een „grot" bestaat evenwel niet, daarvan heb ik mij eenige weken geleden bij lagen waterstand der Sekajan zelf overtuigd.

Beter is de beschrijving van den heer J. J. K. Enthoven op pag. 703 van diens werk „Bijdragen tot de geographie van Borneo's Westerafdeeling," dat „het oude schrift is aangebracht in een loodrecht gedeelte der steenbedding, waarlangs zich het water naar beneden stort." Door boven dat loodrechte gedeelte, overigens slechts een manslengte hoog, een kleinen dam in de bedding der beek aan te brengen en ten gevolge daarvan het water van de beek tot een anderen loop te noodzaken, heeft het mij kort geleden mogen gelukken het beschreven gedeelte van den steen droog te leggen en daarvan na drie dagen zwoegens afprenten te vervaardigen. Die afprenten, die naar de volgorde de hiëroglifen van links naar rechts gemerkt te zijn met de nummers 1 — 2 — 3 en 4, zijn veiligheidshalve voor een richtige, onbeschadigde overkomst te Batavia zorgvuldig in een platte kist verpakt en zullen U per eerstvolgende bootgelegenheid samen met de twee uitgehouwen steenen, waarvan hierboven sprake, worden toegezonden.

Voor het overige zou ik UHoogEdelGestrenge gaarne wenschen te verzoeken om, mochten eventueel de deskundige leden van het Bataviaasch Genootschap er in slagen de beteekenis vast in stellen van de gevonden Batoe Pahat in Sekadau en van de inscripties der Batoe Sampei, daarvan t.g.t.

eenig bericht te mogen ontvangen, terwijl ik hieraan nog de mededeeling vastknoop, dat deze aangelegenheid n. l. de opsporing van andere oudheden, steeds mijn volle aandacht zal bezitten en bij nieuwe vondsten d. z. niet nagelaten worden zal, daarvan ten spoedigste beschrijvingen, en, kan het zijn, ook afbeeldingen in te zenden.

Sanggau, 18 Augustus 1910.

II. Korte beschrijving van den z. g. Batoe Pahat, voorkomende in de Bovenlanden van Sekadau.

In het Z. Z. O. gedeelte van het landschap Sekadau nabij de bronnen der S. Tĕkarek, rechterzijtak van de S. Mahap, bevindt zich op circa een halven kilometer vermijderd van de Dajaksche kampong Paït en op ongeveer twee honderd schreden afstands van den linkerrivieroever, verscholen in het struikgewas, een zwaar granieten rotsblok.

Het heeft de gedaante van een door de natuur gevormde, onregelmatige, vierzijdige pyramide, smal op de linker- en rechtervlakken, met een loodrechten vóórwand en een hobbeligen oneffen achterkant. Langs de ondervoorzijde gemeten, heeft dit blok een lengte van ± 6 meters, terwijl de grootste hoogte bijkans 4 meters bedraagt. Niet door dien vorm echter, maar wegens de zonderlinge figuren door een meesterhand in den voorwand uitgehouwen, alsmede door de kabalistische teekens daarin gegrift, wekt dit monumentaal gesteente in Sekadau, algemeen bekend onder den naam van „Batoe Pahat" of de gebeïtelde steen, in hooge mate de aandacht van den reiziger.

Bedoelde figuren, zeven in getal, zijn naar hunnen vorm geheel aan elkander gelijk, maar overgaande van klein tot groot. Drie kleinere bevinden zich op de linkervoorzijde, de vier andere, grootere op den rechtervoorkant. De scheiding tusschen beide groepen wordt gevormd door een soort bord van eveneens vreemden vorm, min op meer gelijkende op de verticale doorsnede van een flesch met nauwen hals en wijde opening. Hier in dit bord zijn voornamelijk de kabalistische teekens gebeiteld, schoon zij ook voorkomen in de lengteassen van genoemde figuren.

Gelijk gezegd zijn de figuren op den steen uitgehouwen: zij komen er dus op voor als reliefs, maar zijn de hiëroglief en erin gebeiteld, zelfs ter diepte van méér dan een centimeter. Wat is de benaming en welke de beteekenis dier reliefs; welke ook de beteekenis van dat geheimzinnige schrift, waaruit het leekenoog slechts enkele cijfers zou meenen te herkennen, in één woord welke geschiedenis wordt hier door deze Batoe Pahat aan de vergetelheid ontrukt? Geen der mij vergezellende Dajaks en Maleiers die dit wist te zeggen, noch eenige aanwijzing kon geven uit welken tijd ongeveer deze oudheid afstamt en wie er de makers van zijn geweest.

Moet deze rots geacht worden identiek te zijn aan den, „zeer zwaaren steen, op de welke zeven Piramiden zijn uitgehouwen en met letters en cijffergetallen gevult zijn", bedoeld door den heer J. P. Pilon bij zijn beschrijving der Kapoeas in het jaar 1780? En zullen, door dit raadselschrift, wellicht nadere gegevens verkregen kunnen worden omtrent dat geheimzinnige Gascaro, waarover, trots alle vragen wijd en zijd in gansch Sekadau gedaan, het aan steller nog maar niet heeft mogen gelukken eenige inlichting te bekomen? En ten slotte: waaraan moet of kan het worden toegeschreven, dat zóó diep in het Sĕkadausch binnenland, op de uiterste grenzen van het landschap schier, een monument uit lang vervlogen dagen wèl wordt aangetroffen terwijl soortgelijke steenen in de lager gelegen deelen des lands geheel schijnen te ontbreken? Zou het dan wel zoo absurd wezen te veronderstellen, dat mogelijk jaren en jaren geleden Hindoe-Javaansche pioniers uit Matan of Soekadana afkomstig, het Matansch-Sekadausch scheidingsgebergte zijn overgetrokken om eens een kijkje te nemen aan gene zijde hunner woonplaatsen, en toen middels deze Batoe Pahat in dit land een herinnering aan hun bezoek achterlieten?

Dit zijn vragen, waarop deskundigen het antwoord mogen geven, doch valt het m. i. niet te betwijfelen of deze steen is inderdaad dezelfde als de door den heer Pilon bedoelde.

Alle pogingen ten spijt heeft steller er niet in kunnen slagen van de hiërogliefen papieren afprenten te maken. Een proef met klei genomen faalde evenzeer, en andere middelen als gips of was waren destijds niet voorhanden. Daarom werd ten slotte overgegaan tot het eenige wat nog overbleef, het maken van schetsen van de figuren en van de inscripties op het bordvormig gedeelte. Tot het namaken van de andere hiërogliefen op de reliefs voorkomende, ontbrak de tijd.

Op volkomen zuiverheid van lijnen en teekening kunnen de schetsen niet bogen, al is er ook ernstig naar gestreefd het voorkomende op den bewusten steen zoo getrouw mogelijk weer te geven.

Van het origineel kan niet anders gezegd worden dan dat de reliefs, ondanks de invloeden van regen, weer en wind, nog prachtig intact zijn gebleven, aan fraaiheid van afwerking niets te wenschen overlaten en als zoodanig groote bewondering afdwingen voor de kunstvaardige handen der makers daarvan. Minder mooi en hier en daar reeds vrij onduidelijk, althans voor het leekenoog, zien de hiërogliefen er uit. Mogen echter de hierbij aangeboden schetsen [1]) en deze korte beschrijving er toe aanleiding geven dat binnen niet te langen tijd de Batoe-Pahat aan de Soengei Tĕkarek nogmaals, maar door bevoegder beoordeelaars dan ondergeteekende, zal worden bezocht.

Sanggau, den 18 Augustus 1910.

---

1) Ééne daarvan werd als de belangrijkste en voor reproductie meest geschikte hier afgedrukt.

Red.

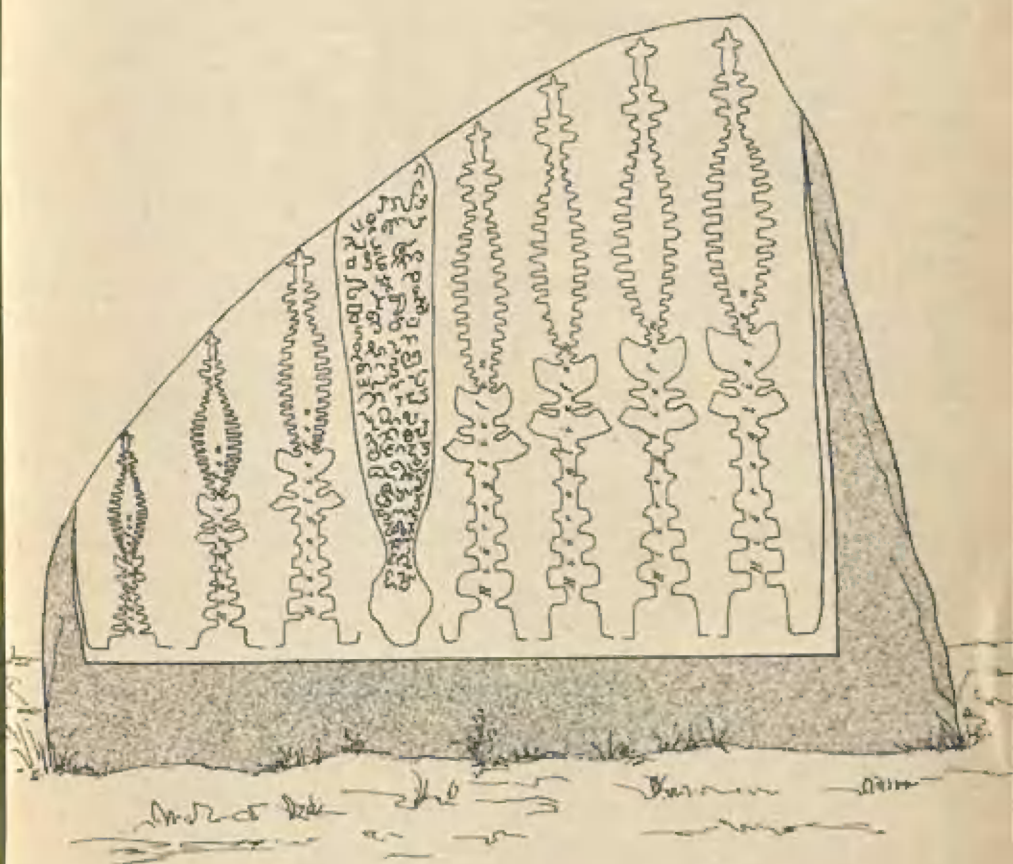
SCHETSTEEKENING

VAN DE Z. G.

BATOE PAHAT

(Gebeitelde steen),

aangetroffen nabij de Dajaksche kampong Pait, op den linkeroever van den bovenloop der Soengei Tĕkareh (Tĕkarih), linkerzijtak van de S. Mahap, die weer een rechteraffluent is der Sekadau rivier.

AANVULLINGSNOTA VAN TOELICHTING BETREFFENDE HET RIJK VAN LANGKAT.

Inleiding.

Deze nota, opgemaakt naar aanleiding van het op 6 Juni 1907 gesloten en bij Gouvernements Besluit van 8 Augustus d. a. v. No. 13 goedgekeurde nieuwe contract met Langkat, is als een vervolg te beschouwen van de Nota betreffende dat landschap dd. 12 Juli 1893, aangeboden bij missive van den Resident der Oostkust van Sumatra van 15 Juli 1893 No. 2987/4.

De aanleiding tot het sluiten van nieuwe contracten met de Inlandsche Zelfbesturen in dit gewest, is uitvoerig uiteengezet in de aanvullingsnota betreffende Siak Sri Indrapoera dd. 12 Februari 1909, aangeboden bij missive van den Resident der Oostkust van Sumatra van dien datum No. 854/4, waarnaar dus kortheidshalve kan worden verwezen; evenzoo wat betreft de bijzondere toelichtingen op den tekst der contracten, welke thans voor alle Sultanaten nagenoeg gelijkluidend is.

A. Grenzen, grootte en bevolking (godsdienst en ethnografische bijzonderheden) van het landschap.

Wijl de grenzen nog slechts voor een gedeelte zijn vastgesteld, en omtrent het beloop der overige nog geschil bestond, heeft nog eens eene algeheele opname daarvan plaats gehad en wel door personeel van den Topografischen dienst, met de bedoeling om voor goed aan de steeds zich herhalende grensgeschillen een einde te maken.

Kwesties doen zich thans niet meer voor en aan de Regeering is bij missive van den Resident der Oostkust van

Sumatra van 13 September 1909 No. 4907/4 in overweging gegeven de grenzen als volgt vast te stellen:

Van af de monding der Ajer Masin (ijzeren buis gemerkt L. T. 1) deze rivier stroomopwaarts langs grenssteen L. T. 2 (bij de brug in den weg van Sĕroewai naar Sĕrang Djadja) tot hare samenvloeiing met de Ajer Tawar en dan deze rivier stroomopwaarts tot haren oorsprong bij den Doekoe Dasi. Van hier de waterscheiding volgend tusschen het stroomgebied van de Simpang Kiri eenerzijds en alle rivieren, welke ten Zuiden van de Ajer Masin uitmonden in Straat Malaka anderzijds, over de grenssteenen L. T. 3 (op den Doekoe Dasi); L. T. 4; L. T. 5; L. T. 6 (naast den Paal Mérah op den weg van Kwala Simpang naar Salah Hadji); L. T. 7 (naast den N. O. grenssteen der onderneming Soengei Lipoet); L. T. 8 (naast den weg van Soengei Lipoet naar Salah Hadji); L. T. 9 (naast den Z. O. grenssteen der onderneming Soengei Lipoet); L. T. 10 (naast het voetpad van Soengei Lipoet naar Toengkam); L. T. 11; L. T. 12 (aan de petroleumleiding naar Soendi Batoe, tusschen K. M. Paal 19 en 20); Goenoeng Sekoendoer, oorsprong der waterscheiding (Triangulatiepilaar T. T. 2450). Van hier den kam van het gebergte volgend naar den Goenoeng Missigit (Triangulatiepilaar P. 117).

Van laatstgenoemden pilaar de kam van het Serbo Langitgebergte volgend over den Goenoeng Bandahara; Dĕlĕng Gogor; Dĕlĕng Natam; Boeloe Biang; Dĕlĕng Pĕpĕrkison (Triangulatiepilaar P. 116) Dĕlĕng Bidoel naar den Dĕlĕng Liang Garas (triangulatiepilaar S. 188).

Van den Dĕlĕng Liang Garas in Oostelijke richting afdalend tot den Dĕlĕng Toesam (grenssteen L. K. 14) en van hier de denkbeeldige rechte lijn naar grenssteen L. K. 13, aan de samenvloeiing van de Lao Tèba en de Lao Boeloe. Van hier eene denkbeeldige gebroken lijn over den Dĕlĕng Si Kĕpĕl naar grenssteen L. K. 12 (westwaarts van de kampong Moerba op het voetpad naar Kota Gadja). Van hier de steile wand van den Dĕlĕng Tĕmanggoe volgend langs

den Triangulatiepilaar T. T. 2470, grenssteen L. K. 11; en verder de waterscheiding volgend over grenssteen L. K. 10 (aan den oorsprong van de Lao Kĕtoendal); grenssteen L. K. 9 (op het voetpad van de kampong Kĕloeloeran naar Bawak); naar de monding van het tweede linkerzijriviertje ten Zuiden van Kĕloeloeran in de Lao Bampoe (550 M. Westwaarts van den Meridiaan door de monding der Lao Kĕloeloeran en in de Paralel 1450 M. ten Zuiden van die monding). Verder de Lao Bampoe stroomafwaarts tot de samenvloeiing met de Loa Kĕloeloeran (grenssteen L. K. 8.) Van hier de waterscheiding volgend over den Dĕlĕng Sĕmòlé (Triangulatiepilaar T. T. 2469). grenssteen L. K. 7 (op het voetpad van Kapĕras naar Kota Boeloeh) L. K. 6; L. K. 5 (op het voetpad van Pĕnampéan naar Soelkam bij een bivakplaats der Batakkers) en verder dit voetpad volgend naar den Dĕlĕng Palpalan (Triangulatiepilaar T. T. 2462, signaalboom). Van hier den kam van het gebergte volgend naar een Oostelijken voortop van de Dĕlĕng Palpalan (grenssteen L. K. 4) en dan van dezen voortop den voornaamsten rug in Noordelijke richting afdalend tot grenssteen L. K. 3 (aan de samenvloeiing van de Lao Soelkam). Van dit punt de rechte denkbeeldige lijn naar het hoogste punt van den Dĕlĕng Similir (315 M. Z. Z. W. van den Triangulatiepilaar S. 181). Van hieruit weder den kam van het gebergte volgend over grenssteen L. K. 2 (op het voetpad van Berkantjing naar Toradja); den Dĕlĕng Pertjibalan West; Dĕlĕng Bakal (Triangulatiepilaar T. T. 2463);

Dĕlĕng Loemoet; Dĕlĕng Simatjik; grenssteen L. K. 1 (op het voetpad van Oedjoeng Negeri naar Kota Djering); Dĕlĕng Pertjibalan Oost naar grenssteen D. K. L. op den Dĕlĕng Toengang.

Van den Dĕlĕng de waterscheiding volgend der beide bronrivieren van de Soengei Bingei tot hare samenvloeiing (grenssteen D. L. 6) Van hier de Soengei Bingei stroomafwaarts tot greenssteen D. L. 5 (op een eilandje in de rivier en in de lijn, gaande door den Triangulatiepilaar

T. T. 2307 en den grenssteen D. L. 4). Van dezen grenssteen de bovenvermelde lijn tot aan D. L. 4 (naast een grenssteen, gemerkt B. D. &. L. T. C. L. aan den oorsprong der Soengei Mentjirim). Van hier deze rivier stroomafwaarts tot hare monding in de Soengei Bingei en vandaar een denkbeeldige rechte lijn naar grenssteen D. L. 3, waar vroeger een herkenbare boom stond bekend als: „Si Alang naga bernedem" (deze lijn loopt van af de spoorbaan Timbang Langkat Kwala langs een waterleiding). Van grenssteen D. L. 3 de Soengei Loeboek Dalam tot grenssteen D. L. 2 (op den dijk langs de Soengei Loeboek Dalam, waar het z. g. pompkanaal (Soengei pomp parit) begint. Van dit punt eene denkbeeldige rechte lijn naar grenssteen D. L. 1 aan de samenvloeiing van de Soengei Karang Gading met de Paloeh Lamdaja en van hier de eerstgenoemde rivier stroomafwaarts tot hare monding in Straat Malaka.

Van af de Kwala Karang Gading de kustlijn volgend tot de monding der Ajer Masin in Straat Malaka.

De oppervlakte van het landschap Langkat bedraagt ongeveer 6000 K.M.^{2} of 109 G.M.^{2}.

De bevolking van Langkat bestaat behalve uit de inheemsche Maleische en Batakbevolking, uit allerlei nationaliteiten, w. o. Chineezen, Japanners, Javanen, Soendaneezen, Bantammers, Bandjareezen, Mandhelingers, Minangkabauers, Penangers, Atjehers, Klingaleezen, Bengaleezen en Europeanen.

Het aantal onderdanen van het Zelfbestuur bedraagt ruim 42000 zielen, dat der rechtstreeksche onderdanen van het Gouvernement ruim 67000 zielen, ongerekend Europeanen en Japanners.

Overwegend (Karo) Bataksch is de inheemsche bevolking in Boven Langkat (Langkat Oeloe); overwegend Maleisch daartegen in Beneden Langkat (Langkat Hilir) terwijl een groot aantal Atjehers, zich hoofdzakelijk op de pepercultuur toeleggende, zijn gevestigd rond de Aroebaai (Telok Haroe), op de eilanden Poeloe Kompei en Poeloe Sembilan, en in de Serangdjadja-, Aer Masin- en Besitangstreken.

De Maleische bevolking belijdt den Mohammedaanschen godsdienst; de Bataksche bevolking is nog overwegend heidensch. Bij de laatste treffen wij een soort mythologie aan van waarschijnlijk Hindoeschen oorsprong, bewaard door mondelinge overleveringen en bevattende verhalen van eene geheele reeks van goden en godinnen, van de schepping der wereld en van den oorsprong van verschillende natuurverschijnselen en daarnaast de algemeene vereering van de geesten der voorvaders en van andere afgestorvenen, waarbij als zwakke verbinding tusschen die beide godsdienstige elementen de oude tooverformules eene plaats innemen. De gezamenlijke godheden (debata) worden naar hunne woonplaatsen onderscheiden in debata di atas, debata di tengah en debata di teroek, onder welke benaming zij bijna uitsluitend worden aangeroepen en bij het volk uit de gezangen der goeroes bekend zijn.

De zielen der afgestorvenen heeten in het algemeen bégoe, blijven op deze aarde rond ronddwalen en hebben het vermogen in de menschen te varen; zij worden onderscheiden in:

1e. Betjara goeroe.
2e. Matei Sedanarei,
3e. Toengkoeb en
4e. Bégoe.

De bitjara goeroe's zijn zijn de geesten van kinderen, die dood ter wereld kwamen (hetzij tijdig of onvoldragen) of die stierven vóór het tanden krijgen. Naast dezen staan de Matei Sedanarei, waaronder men verstaat de geesten van hen, die een plotselingen dood zijn gestorven (binnen een dag krank en dood).

De Toengkoebs zijn de geesten van vrouwen, die gedurende heel haar leven haar maagdelijken staat wisten te bewaren, terwijl eindelijk onder bégoe verstaan worden alle zielen van afgestorvenen, vallende in een der drie vooraf-gemelde categorieën.

Van anderen oorsprong en geaardheid zijn:
1e. de Hantoe,
2e. de Omang en
3e. de Orang Boenian,
waarbij onder Hantoe begrepen worden bepaalde natuurgeesten (berg-, rivier- en boschgeesten), terwijl onder Omang verstaan worden kabouters, die meest bij of op de bergen wonen, en onder orang boenian gewone menschen, die echter het vermogen bezitten niet alleen zich zelven, doch ook hunne huizen, hunne ladangs en tuinen onzichtbaar te maken.

Aan alle genoemde geesten kent de Batak een persoonlijk en zelfstandig bestaan toe en hij beschouwt die als de bewerkers van zijn voorspoed en van al zijn rampen. Hen gunstig voor zich te stemmen is dus een vereischte en van daar de offers, in den vorm van kippen en geiten hun gebracht.

In nauw verband met de godsdienstige begrippen der Bataks staan nog de z. g. pengoeloebalang (steenen menschenfiguren), de toenggals penaloeans (tooverstokken) en amuletten van verschillenden aard, waaraan bij hen het denkbeeld van tooverkracht is verbonden.

Bij de verschillende inlandsche nationaliteiten in het Langkatsche die den Islambelijden, wordt het huwelijksrecht geregeld door de instellingen van dien godsdienst. Bij de Bataks wordt dat recht beheerscht door het patriarchaat, waarbij de vrouw tegen betaling van een bruidschat, die niet anders is dan een koopsoom, varieerende in grootte naar gelang van den stand van het meisje, geheel van haren stam (marga) en daardoor van hare familie wordt losgemaakt, terwijl ook na den dood van haren echtgenoot de vrouw deel blijft uitmaken van den stam (marga) van den man, en zij rechtens de echtgenoote wordt van een der leden van den stam, bij voorkeur een der bloedverwanten van den overledene, meestal van zijn oudsten broer.

Het erfrecht wordt voor die bestanddeelen der bevolking, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden, geheel beheerscht door de voorschriften van den Islam. Bij de

Bataks gaat de nalatenschap, geheel in overeenstemming met de begrippen van het huwelijksrecht, over uitsluitend in de mannelijke lijn. De kinderen erven alleen van den vader, niet van de moeder, daar deze zelve niets bezit en wat zij zelve mocht verkregen hebben, met haar het eigendom van den man geworden is.

Erflaters, zoowel als erfgenamen zijn alleen de mannelijke agnaten, n.l. vaders, zoons, zoonszonen, broers, broerszonen enz.

Behalve bij de Islamieten, vindt men de besnijdenis ook bij de Bataks, evenwel alleen bij de mannen en dan ook nog niet algemeen.

De kunstbewerking geschiedt door incisie.

B. Bergen en rivieren, waterleiding, wegen en bruggen.

Het rijk van Langkat is voor het grootste deel een alluviale laagvlakte, langzaam oploopend naar het Westen in de richting van het gebergte, vormende de grens met de Karolanden en met Atjeh.

Slechts in dit grensgebergte komen enkele hooge toppen voor van circa 2000 Meter.

De meest belangrijke rivieren van het Noorden naar het Zuiden gaande zijn: de *Aer Masin*, de Noordgrensrivier, voor welker monding een zandbank ligt, waarboven de waterdiepte bij laagwater slechts $1^1/_2$ voet bedraagt; voorbij de bank is de rivier tot aan de kampong Damar Tjondang bevaarbaar voor vaartuigen van 7 voet diepgang.

de *Soengei* (*of troesan*) *Serangdjaja*, tusschen Poeloe Kompei en den vasten wal met 3 vaam en meer diepte behalve aan de Noord-monding, die afgesloten wordt door een zandbank met 3 voet water bij laagwater. In het Zuiden mondt zij uit in de Kompeigeul;

de eigenlijke *Serangdjaja rivier*, die den vasten wal in ongeveer W. O. richting doorstroomt en ontstaat uit de vereeniging van de Soengei Serang Djaja Kiri en Kanan, bezit tot aan de samenkomst dezer takken diepten van 16 voet en meer;

de *Soengei Boeloe Besar* en de *Soengei Bamban besar* zijn tot 1 à 2 zeemijlen stroomopwaarts bevaarbaar voor vaartuigen van 7 voet diepgang;

de *Salahadjirivier* met waterdiepten van minstens 9 voet tot aan Salahadji, ongeveer 7 zeemijlen van de monding;

de *Besitanrivier*, met eene minste waterdiepte van 9 voet, ontstaande uit de samenvloeiing van de vijf navolgende rivieren:

1e. de Soengei Toengkam, over een afstand van ± 5 zeemijlen bevaarbaar voor schepen van 7 voet diepgang,

2e. de Halaban,

3e. de Sikoendoer,

4e. de Sesirah,

alle over ± 3 zeemijlen bevaarbaar voor vaartuigen van 7 voet diepgang.

5e. de eigenlijke Besitan rivier met minste diepte van 3 voet, bij hoogwater voor vaartuigen van 7 voet diepgang bevaarbaar tot 4 à 5 zeemijlen stroomopwaarts; *de Soengei Sioer*, tot 2 zeemijlen ver bevaarbaar voor schepen van 7 voet diepgang. De bovengenoemde rivieren met uitzondering van de Aer masin en de N. monding der Serangdjaja rivier monden uit in de Aroebaai, die 3 zeemijlen breed is. Deze baai loopt met laag water grootendeels droog of behoudt slechts geringe diepte, vormt dus een groote bank, waarin de daarin uitmondende rivieren, in vereeniging met eb en vloed, vele geulen hebben gesneden, waarvan de 2 diepe hoofdgeulen als de voortzettingen van de 2 grootste rivieren n. l. de Salahadji en Besitan rivieren zijn te beschouwen.

De Noordelijke van deze beide geulen, de Kompei-geul, loopt tusschen de eilanden Kompei en Sembilan door; de Zuidelijke, de Sembilan-geul, scheidt het eiland van dien naam van den vasten wal. Beide geulen zetten zich voort over een 6 zeemijlen breede kustbank. De diepte neemt naar zee voortdurend af en bedraagt nabij de 3 vademlijn

bij laagwater nog slechts 12 voet op den drempel der Kompeigeul en 13 voet op dien der Sembilangeul. Deze laatste bleek echter door baggeren gemakkelijk op diepte te brengen en te houden, zoodat daarop groote verwachtingen worden gebouwd, als zou die tot een Oceaanhaven zijn te maken voor dit gewest. Zuidwaarts van laatstgenoemde geul ligt de Babalangeul, van waar men over een zandbank, waarop bij laagwater slechts 3 voet water staat, in de Babalanrivier komt, eer een zeearm, waarin de Soengei Tandjong Balei en de eigenlijke Babalan rivier uitmonden. Deze beide rivieren zijn voor schepen van 7 voet diepgang stroomopwaarts bevaarbaar over een afstand van ± 3 zeemijlen.

de *Soengei Lepan*, aan wier monding zich een bank bevindt, waarop bij laagwater 1 voet water staat, is stroomopwaarts voor schepen van 7 voet diepgang bevaarbaar tot Kampong Palawi;

de *Soengei Gebang*, in verbinding staande door een troesan met de Soengei Lepan;

de *Soengei Serapoh*, in verbinding staande met de Langkatrivier en welke beide rivieren bevaarbaar zijn ongeveer een uur van hare mondingen, voor vaartuigen van 7 à 8 voet diepgang;

de *Langkat-rivier*, ontstaande uit de samenvloeiing van de Wampoe en Batang Serangan rivieren, is tot Tandjong Poera voor zeeschepen van 10 à 12 voet diepgang bevaarbaar;

de *Wampoe-rivier* is zeker de voornaamste rivier van het landschap Langkat. Ontspringende op het Noordelijk deel van het randgebergte van het Tobameer, doorstroomt zij een groot deel der Karo hoogvlakte onder den naam van Lau Balang, met een wijden boog om den Sinaboeng en treedt in den Z. W. hoek het landschap Langkat binnen, alwaar zij zich vereenigt rechts, boven Tandjong Poera, met de Batang Serangan en Bessilam rivieren en links, nabij Koeala Bingei, met de Bingei rivier, welke tot zijtakken heeft links de Begoemit, Lau Tengah en Bekioenrivieren en rechts de Mentjirim; voorts:

de *Soengei Djaring Aloes* en de *Soengei Karang Gading*, grensrivier met het landschap Deli.

Waterleidingen worden in het Langkatsche niet aangetroffen.

De groote Gouvernementsweg, aansluitende aan het wegennet in Deli, verbindt de onderafdeelingshoofdplaats Bindjei (K. M. 22) met de afdeelingshoofdplaats Tandjong Poera (K. M. 59) en Pangkalan Brandan (K. M. 83).

Ten laste van de landschapskas wordt deze weg van af laatstgenoemde plaats om de Aroebaai heen doorgetrokken tot aan de grens van Tamiang, alzoo vormende eene verbinding met het Atjehsche wegennet.

De aarden baan is thans gereed tot Boekit Kramat. Van deze plaats bestaat reeds een onverharde weg naar Salahadji en van daar een begrinde rijweg (4.5 K. M. lang) naar de grens van Tamiang en verder naar Kwala Simpang.

Voorts worden in Beneden Langkat nog aangetroffen een 3 Meter breede onverharde weg in N. Z. richting door het eiland Sembilan en een 5 M. breede onverharde weg in N. W. richting door het eiland Kompei, aanvangende bij de kedei Poeloeh Kompei op de W. kant van het eiland, naar Tapian Kerbo op de westkust van Troesan Serang Djaja.

Aan de overzijde van deze troesan zet de weg zich voort in aanvankelijk N. richting tot voorbij kampong Serang Djaja en vervolgens in N. W. richting, voorbij de kampong Dama Tjondong over de Aer Masin rivier naar Seroeweh (Tamiang).

In Boven Langkat loopen alle wegen in een centrum samen te Bindjei. Bedoelde wegen zijn de navolgende:

1e. een weg via Padang Brahrang, Padang Tjermin naar Soekaranda, Bekioen, Tandjong Langkat en Tanboenan, met zijtakken naar Tandjong Djatti naar Seleseh en Selajang naar Wampoe en naar Doerian Moelan, Soengei Gerpa en Lau Boentoe.

2e. een weg van Kwala over Soengei Gerpa naar Lau Boentoe.

3e. een weg van Namoe Oekoer met een zijtak naar Namoe Trassi en naar Lingga,
4e. een weg via Poengei naar Koeala Begoemit en Koeala Bingei naar Stabat,
5e. een weg van Bindjei over Timbang Langkat naar Medan.

Behalve de genoemde hoofdwegen heeft men kleine verbindingswegen, die de tabaksondernemingen onderling of met de hoofdplaatsen verbinden, en voetpaden, die de kampongs met elkander en de hoofdwegen vereenigen.

Eindelijk dient hier nog vermelding de stoomtram die Langkat met Tandjong Poera en Pangkalan Brandan verbindt en de spoorweg tusschen Timbang Langkat en Selesei.

Behalve houten bruggen en steenen duikers in de hiervoren vermelde wegen, vindt men te Bindjei 2 ijzeren boogbruggen, 2 ijzeren bruggen op schroefpalen, en een houten hangbrug over de Wampoerivier; bij Stabat een ijzeren boogbrug, bij Tandjong Poera 2 ijzeren boogbruggen en over de Langkatrivier bij Kampong Pelawi een ijzeren boogbrug.

C. Samenstelling van het Landschap met opgave van de kampongs.

Het landschap Langkat vormt administratief de afdeeling van dien naam, bestaande uit de beide onderafdeelingen Boven Langkat en Beneden Langkat.

De samenstelling van het landschap is aldus:

I. Het direct Sultansgebied met de eilanden Poelau Kompei, Poelau Sembilan, Tapa Koeda, Poelau Mesdjid en de nabij gelegen eilanden.
II. het kedjoeroeanschap Stabat,
III. het kedjoeroeanschap Bingei,
IV. het kedjoeroeanschap Selesei,
V. het kedjoeroeanschap Bohoroq,
VI. het datoeschap Lepan,
VII. het datoeschap Besitan,

Administratief heeft de Sultan het landschap verdeeld in 3 loehaq's n.l.:

I. de Loehaq Telok Haroe
II. de Loehaq Langkat Ilir
vormende tezamen de onderafdeeling Beneden Langkat en,
III. de Loehaq Langkat Oeloe, uitmakende de onderafdeeling Boven Langkat.

Deze loehaqs zijn weer verdeeld in districten: t. w. de Loehaq Telok Haroe in 5 districten n.l.:

a. het district Poeloe Kompei,
b. het district Besitan,
c. het district Lepan,
d. het district Babalan, met 1 onderdistrict Pangkalan Brandan,
e. het district Poeloe Sembilan;

de Loehaq Langkat Hilir in 9 districten n.l:

a. het district Tandjong Poera, verdeeld in 2 onderdistricten n.l. Tandjong Poera en Gebang,
b. het district Stabat,
c. het district Bingei,
d. het district Tjampa,
e. het district Pantei Tjermin,
f. het district Hinei,
g. het district Toealang,
h. het district Troesan,
i. het district Si Tjanggang;

de Loehaq Langkat Oeloe in 5 districten n.l.:

a. het district Bindjei, met 1 onderdistrict Bindjei,
b. het district Belesei,
c. het district Bohoroq,
d. het district Selapian,
e. het district Soengei Bingei.

De voornaamste kampongs in elk van de hierboven genoemde districten zijn de navolgende:

I. Loehaq Telok Haroe.

district Poelau Kompei:

kampong Poelau Kompei,
kampong Soengei Pinang,
kampong Damar Seratoes,

alle op het eiland Kompei, terwijl op den vasten wal (Serangdjajastreek) zijn gelegen:

kampong Soengei Banban,
kampong Soengei Boeloe Besar,
kampong Soengei Kemenjan,
kampong Mah Ringgit,
} aan de Soengei Boeloeh Besar.

kampong Soengei Boeloeh ketjil, aan de gelijknamige rivier.

kampong Tapian Gajo,
kampong Tapian Beranan,
} aan de Troesan Serong Djaja en Serangdjaja-rivier.

kampong Serang Djaja Oeloe,
kampong Semembo Dalem,
kampong Pematang Tengah,
kampong Ramboen Pajoeng,
kampong Serangdjaja,
} aan de Troesan Serangdjaja en Serangdjaja-rivier.

kampong Damar Tjondong,
kampong Poetjoeq Aer Tawar,
} aan de Aer Masin.

district Besitang.

kampong Besimèrah,
kampong Toealang,
kampong Penda,
kampong Batoe XXX,
} nabij den weg van Koeala Simpang naar Salahadji.

kampong Matang Panjang. } aan de Soengei Matang Panjang.

kampong Soengei Manan, } aan de Soengei Manan.

kampong Salahadji, kampong Rantau Pandjang, kampong Boekit Asem, kampong Boekit Kramat, kampong Boekit Tiram, kampong Soengei Pandan, kampong Pangkalan Siata,	aan de Salahadji rivier.
kampong Soengei Kloeang, kampong Soengei Doea, kampong Soengei Satoe,	aan de gelijknamige riviertjes uitmondende in de Salahadji-rivier.
kampong Toengkam Oeloe, kampong Boekit Penjingat, kampong Koeala Toengkam,	aan de Toengkamrivier.

kampong Halaban (aan de Halaban rivier),
kampong Sikoendoer Ketjil (aan de Sikoendoer rivier),
kampong Bt Bengkoeang (aan de Sesirah),

kampong Pante Gadoeng, kampong Selalas Moeda, kampong Boekit Mas, kampong Besitan, kampong Soengei Meran, kampong Tambang Toeolang, kampong Klambir Sebatang, kampong Kwala Sedapan, kampong Tandjong Kramat,	aan de Besitan rivier.
kampong Si Djanda, kampong T. Roebia, kampong Soengei Serei, kampong Oedjoeng Batoe,	aan de Besitan rivier.

kampong Pangkalan Soesoe [langs de Sembilan geul en in de nabijheid hiervan],
kampong Soengei Tjempeda,
kampong Paloh Kramat [aan de Soengei Sioer].

district Lepan:

kampong Soekaradja, kampong Sitjoerei, kampong Pelawi, kampong Lama,	aan de Lepan rivier.

district Babalan:

kampong Telok Taboean, kampong Soengei Balei, kampong Soengei Bila,	aan de Tandjong Balei rivier.

kampong Perlis [aan de Babalan rivier],
kampong Pangkalan Brandan,
kampong Aloer Doea,
kampong Paloh Doerian,
kampong Pangkalan Meranti,
kampong Pangkalan Batoe,

district Poeloeh Sembilan:

kampong Poeloe Sembilan.

II. Loeboeq Langkat Hilir.

district Tandjong Poera:

kampong Tandjong Poera,
kampong Gebang,
kampong Batang Serangan,
kampong Besilam,
kampong Ranto Pandjang,
kampong Padang Lolong,
kampong Karboean,
kampong Bagan Oedang,
kampong Poeloe Banjak,
kampong Sangga Lima,
kampong Boeboera,
kampong Oedjoeng Damaq,
kampong Selingkar,
kampong Serapoh,

kampong Batang Serei,
kampong Tapah Koeda,
kampong Karang Gading,
kampong Nangka,
kampong kepala Soengei,
kampong Teloek,
kampong Moeka Paja,
kampong Rantau Betoel,
kampong Lalang.

district Stabat:

de kampongs Gohor, Lama, Pantei, Geni Stabat, Limau Moengkar, Ara Tjondang, Asem Koembang en Telok Gerat.

district Bingei:

de kampongs Peloembahan, Oedjoeng Baka en Doerian.

district Tjampa:

de kampongs Tjampa en Batoe Melenggang.

district Pantei Tjermin:

de kampongs Pantei Tjermin en Baroe.

district Hinei:

de kampongs Hinei en Paja Rengas.

district Toealang:

de kampong Padang Toealang.

district Troesan:

de kampong Troesan.

district Si Tjanggang:

de kampongs Si Tjenggang, Tandjong Iboes en Selatang.

III. Loehaq Langkat Oeloe.

district Bindjei:

de kampongs Bindjei, Kebon Lada, Petjoehajan, Djana Kedoengdoeng, Patah.

district Selesei:

de kampongs Seleseh, Mantjang Batoe Gadjah, Padang Ramboeng, Poengei, Limoe Soendei, Soengei Limbak, Tambak, Paja

Djamboe, Karpei Kiri, Karpei Kanan, Pariasan, Kwala, Paja Robah, Kota Pinang, Batoe Mandi, Kwala Begoemit, Tandjong Djatti, Bekioen, Betengar, Paja Rampak, Tambaroe, Boeloeh Doeri, Namoe Djawi, Namoe Kersik, Djorang Belanga, Lilampei, Penaberangan, Bernoh, Namoe Beloen, Si Perak, Parabindoe, Kota Pamah, Pesoening, Tandjong Balei, Tandjong Pamah, Telko, Roemah Kota, Lau Moelgap, Soekameri, Soeka Poeloeng, Bindoe Baroe, Kota Pinang, Namoe Datoeq, Mala Bangoen, Tandjong Keliling, Djandji Mariah, Merlegan, Pedran, Lau Tjemarah, Tanah Gara, Tandjong Keriahan, Si Alang Boengkoek, Bekoelap, Peroean, Pinang Moelau, Selmak, Bekerman, Sahkoeda, Kota Parit, Asam Koembang, Kwala, Martoeboeng, Dalam Naman, Besadi, Namoe Ramboeng, Soebaraja, Doerian Moelau, Namoe Djilat, Batoe Goeroe, Simpang Teloe, Boengarintai, Si Nampoer, Loen Bentar, Si Alang Dawan, Oedjoeng Tamboenan, Kota Tinggir, Oeroek Sigadang, Boeloet Pinang Toenggal, Radja Napal, Lau Landian, Namoe Doerian, Penemberangan Oeroek, Namoe Beroe, Parang Goean, Adin Tengah, Tampoh Tadjoek, Doerian Darih, Koeala Saloeman, Tamboenan, Lau Moelgap, Kitai Matah, Boeah Apom, Manggoesta, en Ramboeng.

district Bohoroq:

de kampong Behoroq, Soekaranda, Si Toengkal, Si Ketjik, Salas, Oelak Ramboeng, Koeala Sitaba, Soekaradja, Simatar, Si Djagat, Kasoempot, Timbang Lawan, Landak, Sabat, Si Martih, Saroewei, Si Mikat, Mambang Koening, Tandjong Lenggang, Si Bertoeng, Pangkoh, Boengara, Si Martih Kanan, Sapoe Padang, Kota Tjih, Tiga Pon, Teladoeh, Boeloeh Regin, Batoe Katak, Si Kilam, Kalangi, Kwala Moerak, Si Moelap, Kinangkoeng, Bekawar, Tandjong Goenoeng, Si Bilin Baroe, Mantjang, Oedjoeng Kalangi, Djoeng Goerat, Namoe Tjangkeh, Tandjong Poetri, Batoe Pahpah, Si Nambah, Kota Merboe, Kota Tengah, Tandjong Naman, Ranto Pandjang, Tandjong Sakti, Arei Sinembah, Morba, Keloeloeran Rodja Boelan, Si Lajang Lajang, Lau Kersik, Batoeh

Gadja, Lau Rimo, Si Alang Bajangan, Batoe Ginda, Marintoeboeng, Bawak;

district Selapian:

de kampongs Batoe Hampar, Tandjong Moelia, Oembak Boeloeh, Bandar Moeda, Tamboenan, Pamah, Kota Baroe, Sirapit, Tandjong Selamat, Djoeng Bangoen, Lau Tjara, Tandjong Langkat, Tandjong Langkat Sabrang, Begarsei, Kwala Niboeng, Si Gargar, Kwala Gloeger, Namoe Oentjim, Kota Tengah, Lau Tepoe, Doerian Kemajan, Pandoman, Djoeloe, Dalang Pajoeng, Lau Belkih, Tandjong Kwala, Sampoeran, Batoe Rong Reng, Ngilkil, Namoe Tjongkeh, Dagang Batoe, Dolang Singambat, Tandjong Kwala, Tandjong Bringin, Limoe Kajoe, Kwala Bandar, Salkam, Batjang, Biogo, Limoe Moengkoer, Boeloeh Koempal, Namoe Poetat, Boeloeh Laga, Batoe Gara, Namoe Tras, Doerian Toenggal, Pidren, Pamah Semeler, Pamah Solkaneh, Kapras, Lau Sangkoetan, Rampah, Djoema Ramboeng, Lau Lantei, Kota Tengah, Namoe Loebang, Kwala Paer, Kotambaroe, Boenoeraja, Namoe Tongan, Polka, Pamah Pakoe, Samir Terlok, Lau Gambir, Intjoepan, Bah Telko, Bandar Bampoe, Si Alang Agar, Si Alang Bajanjan, Dagang Penompoean, Soeka Poeloeng, Selmak, Tandjong Mariah, Langkoep, Rodja Tengah, Sapoelada, Doerian Malang, Lau Boersoen, Namoe ro-bei, Mintakasih, Kwala Serdang, Kota Paja, Soeka Djahe, Oedjoeng Teran, Namoe Koembahang, Namoe Doerian, Lau Kambang, Oedjoeng Bandar, Si Alang garigit, Tandjong Senembah, Kota Paloh, Tandjong Moeda, Goenoeg Tinggi, Tandjong Baroe, Tandjong Negeri, Namoe Djawi, Kwala Niboeng, Tandjong Barat, Toerangi, Kwala Garap, Kwala Dojong, Oedjoeng Bangoen, Mabar, Telko, Kota Pamah, Goenoeng Merlawan, Selmak, Namoe djahe, Namoe Rimes, Lau Toealang, Doerian Belanggoeroek, Pamah.

district Soengei Bingei:

de kampongs Baroe, Bandar Sinembah, Berngam, Dalam Sariboe, Ramboeng, Lambiki, Bandar Bingei, Radja Bernoeh,

Lau Tengis Ilir, Samboewe Toealah, Djenggi Kemawar, Tandjong Marahei, Singgamanik, Gritgit, Belilir, Kotambaroe, Namoe Tongkah, Manggoesta, Goenoeng Mengambat, Begoeldah Kanoer, Tandjong Karo, Batoe Mandjah, Kwala Dabo, Martoeboeng, Tandjong Dingin, Doerian Moelau, Grat, Begoendoh Kiri, Bandar Mariah, Namoe Bilin, Radja Singa, Pantjoerido, Namoe Oekoer, Lau Tengis Oeloe, Tandjong Manggoesta, Balei Kasih, Tinggi Radja, Namoe Roebei, Sarbadjadi, Lau Djernih, Oedjoeng Pajoeng, Panampangan, Roemah Noengkei, Belinting, Goenoeng Merlawan, Boeah Radja, Bangoen, Tandjong Marawa, Si Gamang Atas, Betarpoeh, Si Gamang Bawah, Boengei Teran, Bintang Meriah, Kotambaroe, Kota Djering, Paragahan, Siriang², Tandjong Koeala, Namoedah, Sangapoera, Lau Saridi, Namoe Palangkah Kanan, Bangoen Moelia, Boltah, Pinang Toenggah, Dolang Poetjoek, Namoe Soera, Naga Piring, Soeka Riboe, Lau Soemang, Malim Radja, Bawar Koeala, Pinang Toenggal Baroe, Namoerih, Namoe Tembio, Ramboeng, Si Ganrang Dagang, Namoe Loepoe Kota, Tandjong Goenoeng, Simpang Lajar, Toealah, Lau Bangkawan, Kamerahan, Doerian Lingga Oeloe, Paroman Wau, Pertoekoekan, Lau Moelgah bawah, Pertoetoekan Mali, Lau Moelgap Atas, Pertjibin, Boenei Toesam, Radja Tanamboenan, Soeka Poeloeng, Tandjong Belok, Radja Tengah, Radja Tengah Lama, Tanah Merah, Noepar, Oedjoeng Lingga, Soengei Goenoeng, Doerian Sigalgar, Namoe Toerei², Pelangkah Gading, Doerian, Lingga, Sing Gahan Mati, Lau Moentji, Namoe Tating, Doerian Sigalgar, Namoe Saboeng, Doerian Keradjaän, Oedjoeng Barah², Bakantjan, Penoesoenan, Si Boenga², Si Poerah, Soeka Djoeloe, Soeka Mariah, Mantjirim Oeloe, Namoe Palangkah, Maloem Langkah, Goeroe Benoea, Roema Galoeh, Mantjirim Ilir, Bandar Kasihai, Goenoeng Poesoa, Namoe Rambei, Tandjong Bingei, Tandjong Poetri, Bere² Palawi.

D. Grondgesteldheid.

Voor het grootste deel bestaat het landschap uit eene

alluviale vlakte met groote vruchtbaarheid, die zich zeer langzaam naar het Westen verheft, zoodat men nog ver in het binnenland moerassen aantreft. Intusschen zou het niet juist zijn, indien men zich het terein als gelijkmatig vlak voorstelde en even gelijkmatig zich verheffende naar het Westen. Op vele plaatsen in het Telok Haroe'sche en Langkat Hilir toch worden heuvelgroepen van 50 à 60 M. hoogte aangetroffen, afgewisseld door lagere terreinen. Alleen langs de kusten en de oevers der rivieren, voor zoover deze niet heuvelachtig zijn, treft men uitgestrekte moerassen aan, begroeid met rizophoren- en nipahbosschen.

Op het eiland Sembilan verheft zich in het Zuidwesten een heuvelreeks, terwijl Poeloe Kompei eveneens in het Zuidwesten wordt ingenomen door heuvels van 50 à 100 M. hoogte.

De rivieren, welke een groote hoeveelheid bergzand en slib medevoeren, treden dikwijls buiten hare oevers. Voor de mondingen liggen meestal zandbanken, ontstaan door het bezinksel dier stroomen die veel bijdragen tot de toeneming van land.

Kalk komt voor in de Bovenlanden van Bohoroq, waar ook kolen worden aangetroffen, terwijl petroleumbassins aanwezig zijn in Telok Haroe en Langkat Ilir, waar zij geëxploiteerd worden door de Bataafsche Petroleum Maatschappij en de Maatschappij tot Mijn- Bosch- en Landbouwexploitatie in Langkat.

E. Nijverheid, landbouw, veeteelt, jacht en visscherij, handel en scheepvaart.

De Inlandsche industrie is van zeer geringe beteekenis, speciaal bij de eigenlijk gezegde Maleische bevolking. Timmerlieden, metselaars, goud- ijzer en zilversmeden worden niet aangetroffen. Weefnijverheid komt bij haar niet voor, evenmin ceramiek. Alle behoeften voor de huishouding en kleeding worden betrokken van Chineezen, Klingaleezen en Europeesche handelaren.

Alleen het vervaardigen van sampans hier en daar, het maken van vischwerktuigen, het construeeren van woningen van zeer eenvoudige bouworde voor eigen gebruik is van eenige industrieële waarde.

Ook bij de Bataksche bevolking is de nijverheid niet van beteekenis. Slechts in enkele kampongs worden kleedingstukken voor eigen gebruik geweven; de daarvoor benoodigde katoen verkrijgt men van de bij die kampongs behoorende katoenaanplantingen. Voor het grootste deel echter voorziet men zich van Europeesche katoentjes, die hoewel niet zoo sterk en duurzaam als de inheemsche producten, veel goedkooper zijn.

Het pottebakkersbedrijf wordt alleen in het Bohoroqsche uitgeoefend, doch wegens de ruwe en minder goede afwerking is het product niet voor export geschikt.

Voorts bepaalt bij de Bataks de smeedkunst zich slechts tot het smeden van enkele primitieve landbouwwerktuigen en messen.

Van groote beteekenis is de petroleumindustrie, die in handen is van 2 Europeesche Maatschappijen n. l. de Bataafsche Petroleum Maatschappij en de Maatschappij tot Mijn- Bosch- en Landbouwexploitatie in Langkat, waarvan de eerste hare hoofdvestiging heeft te Pangkalan Brandan, met etablissementen te Pangkalan Batoe, Pangkalan Soesoe, Besitang, Bebirah en Telaga Said, en de laatste gevestigd is te Rantau Pandjang, nabij Tandjong Poera met een etablissement te Poeloe Sembilan. Beide Maatschappijen arbeiden met ingevoerde werkkrachten n.l. Javanen en Chineezen, terwijl in geringer aantal bij haar werkzaam zijn Japanners, Bengaleezen en Klingen.

De concessieterreinen der Bataafsche Petroleum Maatschappij, vier in getal t. w. Telaga Said, Aroebaai, Boekit Mas en Boekit Sentang, beslaan een oppervlak van 116808 bouws, terwijl de concessieterreinen der Maatschappij tot Mijn- Bosch- en Landbouwexploitatie, geheeten Boeloe Telang, een oppervlak innemen van 7600 bouws.

De landbouw der Maleische bevolking staat nog op lagen trap en is hoofdzakelijk beperkt tot rijstbouw op ladangs en in moerassen, zoomede op de afgeplante tabaksvelden.

De opbrengst is over het algemeen onvoldoende voor de behoeften der bevolking zelve, zoodat ook in verband met het aanzienlijk getal werknemers op de landbouwondernemingen gevestigd, groote hoeveelheden Siam- en Rangoonrijst worden ingevoerd.

In de Batak doesoen treft men hier en daar irrigatie aan, doch op zeer kleine schaal.

Van meer beteekenis is de pepercultuur, die voornamelijk door Atjehers gedreven wordt in de Serangdjaja- en Aer Masin streken, op Poeloe Kompei en Poeloe Sembilan en in Besitan en Lepan. Ook de pisang-cultuur geeft aan velen een middel van bestaan, meer speciaal in enkele streken van Beneden Langkat, terwijl men aldaar in het klein begonnen is met aanplantingen van Hevea Brasiliensis.

Langs de rivieren in Beneden Langkat worden op tal van plaatsen nipahbosschen aangetroffen, voor welker instandhouding goed zorg wordt gedragen; de daarvan afkomstige atap wordt in vrij belangrijke hoeveelheid aan de tabaksondernemingen geleverd als dekmateriaal voor de tabaks- en koelieloodsen.

Groententeelt, behalve voor eigen gebruik, wordt door den Maleier en Batak niet beoefend. Voor den verkoop is deze teelt speciaal in handen van Chineezen, die aanmerkelijke complexen grond daarvoor in bewerking hebben.

Voor de Europeesche markt wordt tabak verbouwd op 30 landbouwondernemingen, voorts Hevea op acht ondernemingen en koffie (liberia) op vier.

De veeteelt wordt door de inheemsche Maleische bevolking niet beoefend. Wat er aan runderen en trekvee aanwezig is, behoort aan Europeesche landbouwondernemingen en aan Bengaleezen en Klingaleezen.

In de Bataklanden komen slechts enkele personen voor, die kudden karbouwen hebben, waaraan echter weinig zorg

wordt besteed. Invoer van slacht- en trekvee van Bengaalsch en Siameesch ras heeft dan ook steeds plaats.

Jacht op groot wild (olifanten, rhinocerossen, tijgers) uit liefhebberij heeft niet plaats. Worden deze dieren voor vee of veld te lastig, dan worden zij gevangen door middel van kuilen of vallen. Alleen de jacht op herten is vrij algemeen in zwang en geschiedt door middel van rottanstrikken, welke op enkele plaatsen langs den boschrand worden uitgezet, waarheen het wild gedreven wordt. Van veel grooter beteekenis is de vischvangst, die vooral aan de zeekusten aan vele honderden gezinnen een goed middel van bestaan geven.

De gevangen visch wordt dadelijk te Pangkalan Brandan, Tandjong Poera en Bindjei verkocht. Gedurende het geheele jaar door wordt geregeld gevischt, het meest echter in den drogen moesson. Als hulpmiddelen voor de vischvangst in zee zijn vooral in gebruik de belats en djermals, staketsels van hout, die tot ver uit de kust worden opgericht. In rivieren heeft de vischvangst meestal plaats met werpnetten en fuiken.

De eigenlijk gezegde inheemsche bevolking houdt zich slechts zeer weinig met handel op. Deze, zoowel groot- als klein handel, is bijna geheel in handen van de Maleiers van de Westkust, Chineezen en Europeanen. Alleen met den handel in atap en boschproducten vinden enkele inheemschen een bestaan.

De handel in brandhout en rondhout, veel verzameld in het Telok Haroesche voor gebruik bij de Deli Spoorweg Maatschappij en de landbouwondernemingen, is uitsluitend in Chineesche handen. Ook de handel in timmerhout, dat als planken en balken wordt uitgevoerd naar Belawan en Penang.

De scheepvaart is niet onbelangrijk. Zoo wordt de communicatie tusschen de verschillende etablissementen der 2 hiervoren genoemde petroleum-maatschappijen onderhouden door stoombarkassen en tongkangs dier Maatschappijen, terwijl

uitvoer van de petroleum meestal plaats heeft door eigen zeestoomschepen, die daartoe Poeloe Sembilan en Pangkalan Brandan binnenvallen.

Nog worden tongkangs en steamlaunchen aangetroffen van twee te Tandjong Poera gevestigde handelsfirma's, terwijl een geregelde verbinding bestaat tusschen Penang eenerzijds en Tandjong Poera en Pangkalan Brandan anderzijds, middels stoomers van eene op eerstgenoemde plaats gevestigde Chineesche reederij, die een regelmatige 3 à 4 daagsche vaart onderhouden. Eveneens worden Tandjong Poera en Pangkalan Brandan op ongeregelde tijden door booten der Koninklijke Paketvaart Maatschappij aangedaan.

F. Bestuur over het Landschap, samenstelling en geschiedenis van dat bestuur, w. o. te bespreken de inkomsten der hoofden en de landschapskassen.

Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door den Sultan, bijgestaan — echter niet als integreerend deel van het bestuur — door de landsgrooten, zijnde de vice president van den karapatan, de 3 vertegenwoordigers van den Sultan in de 3 loehaks, de kedjoeroean's in de districten Bingei, Selesei, Bohoroq en Stabat, de beide hoofden van Soengei Bingei, de vier soekoehoofden en de hoofden van Lepan en Besitang, terwijl voorts in de kampongs pengoeloe kampongs aanwezig zijn, al of niet bijgestaan door een of meer peutoewa's, en in de Atjehsche seneubo's (complexen van pepertuinen) in het Telok Haroesche, peutoeha's seneubo'.

In de Batak doesoen van Langkat wordt het bestuur onder de Bataks meer direct uitgeoefend door hoofden, geheeten pengoeloe's balei, waarvan er een 12 tal aanwezig zijn.

Zij hebben meerdere kampongs onder zich en vormen de tusschenpersonen tusschen het Inlandsch Zelfbestuur en de onder hen staande pengoeloe's of kamponghoofden.

Behalve deze penghoeloe's balei treft men nog penghoeloe's aan, die niet ondergeschikt zijn aan de eerstgenoemden, doch direct met het Maleisch bestuur in contract staan. Zij worden soerambi's en oelondjandji genoemd.

Gelijk elke Batak een anak beroe en een senina heeft, lieden tot welke hij in eene bepaalde familierelatie staat, en die zijne natuurlijke borgen zijn, wier tusschenkomst bij elke gewichtige handeling wordt vereischt, waarvoor zij dan ook de aansprakelijkheid deelen, zoo hebben ook de penghoeloe's hun anak beroe en senina, die hen in het bestuur bijstaan.

De anak beroe is steeds van een andere marga dan de penghoeloe doch door aanhuwelijking in diens marga met dezen verwant; de senina behoort tot dezelfde marga als de penghoeloe.

De kedjoeroean's, de hoofden van Besitan en Lepan en de vier Soekoe hoofden, worden volgens de adat, zoo daartegen geene overwegende bezwaren bestaan, opgevolgd door hun oudsten zoon, de andere hoofden worden gekozen uit de geschiktsten, waarbij echter ook rekening wordt gehouden met afkomst.

In de Batak doesoen is de penghoeloewaardigheid min of meer erfelijk, met dien verstande, dat, als de penghoeloe geen directe mannelijke afstammelingen heeft, de waardigheid op de zijliniën overgaat. Bij minderjarigheid van den zooñ eens overledenen penghoeloes blijft die zoon in den eersten tijd onder voogdij van den anak beroe en senina, die den penghoeloe in het bestuur bijstonden.

Omtrent de geschiedenis van het bestuur van het landschap Langkat wordt verwezen naar de in den aanhef dezes vermelde vorige nota.

In aansluiting aan deze zij hier gememoreerd, dat de door den tegenwoordigen Sultan Abdul Azis Abdul Djalil Rahmat Sjah op 23 Mei 1893 beëedigde en onderteekende acte van verband werd goedgekeurd bij artikel 1 van het Gouvernements besluit van 23 Mei 1894 No. 1.

Bij besluit van 22 Juni 1896 No. 13 werd verklaard, dat het tijdstip was aangebroken, waarop aan evengenoemden bestuurder zelfstandig het bewind over zijn landschap kon worden toevertrouwd en werd de Resident uitgenoodigd hem namens den Gouverneur Generaal plechtig als zelfstandig bestuurder te installeeren.

Deze installatie had plaats op den 10 Augustus 1896.

Bij Gouvernements besluit van 8 Januari 1899 No. 20 werd in de opvolging voorzien door goedkeuring der aanwijzing van Toengkoe Machmoed, oudsten wettigen zoon van den Sultan, als eventueelen opvolger in het bestuur van Langkat.

In verband tot de wordingsgeschiedenis van het tegenwoordige Langkat oefent de Sultan alleen d. w. z. dus onafhankelijk van landsgrooten en verdere hoofden het bestuur uit; vandaar dat slechts hij het politiek contract teekende en de anderen slechts van hun instemming blijk gaven.

Dit eenhoofdig gezag werd gevestigd door den vader van den tegenwoordigen Sultan, den energieken Toengkoe Ngah, aanvankelijk Radja Moeda, later Radja van Langkat onder den titel van Soetan Bandahara nog later den titel van Pangeran Indra di Radja voerende en ten slotte als de eerste Sultan van Langkat erkend.

Deze was niet de persoon om anderen naast zich te dulden. Wel voegde hij zich op het voetspoor van Siak een viertal Soekoehoofden toe wat niet bepaald op de adat steunde, doch meer diende om hem zelf glans bij te zetten. Hij raadpleegde hen al naar hem goeddacht.

Ook toen hij later allengs de bovenstreken aan zijn gezag wist te onderwerpen, kende hij den hoofden slechts een ondergeschikte rol toe.

In verband tot de positie der hoofden en landsgrooten zijn dan ook in artikel 8 van het nieuwe contract de woorden „en den raad van" geschrapt. Het vormen van een zoodanigen raad zoude onder de tegenwoordige poli-

tieke verhouding slechts remmend werken door het groote aantal der voor een zetel daarin aanmerking komende personen.

Waar noodig raadpleegt de Sultan vanzelf de betrokken.

De inkomsten der hoofden bestaan eerstens uit hun aandeel in de gouvernements schadeloosstelling, zooals is aangegeven in bijlage A. van het politiek contract. Dit zijn de zoogenaamde vaste uitkeeringen tot een bedrag van *f* 49150 's jaars.

Voorts uit de wisselige uitkeeringen voortvloeiend uit de helft van de in de landschapskas gestorte cijns van vergunningen en concessiën, te verdeelen op de in bijlage B. van het contract aangegeven wijze, terwijl bovendien aan den Sultan alleen toekomt het 3/4 deel van de in de landschapskas gestorte persen-tanah voor vergunningen en concessiën.

Bij de landschapskasbegrooting van 1909 is nog uitgetrokken voor bezoldigingen van Inlandsche hoofden een bedrag van *f* 38520.— n.l. *f* 5000, *f* 6200 en *f* 5000 respectievelijk aan de vertegenwoordigers van den Sultan in Beneden- en Boven Langkat en Tetok Haroe, *f* 6960 aan 9 districts hoofden, *f* 1200 aan 1 onderdistrictshoofd, *f* 1320 aan 3 penghoeloes pekan en *f* 12840 aan 90 kamponghoofden. De Batakhoofden in de Langkat doesoen eindelijk genieten aan schadeloosstellingen voor den afkoop van opiumrechten een bedrag jaarlijks van *f* 15000, zijnde het hun toekomend aandeel in de schadeloosstelling bedoeld bij Gouvernements Besluit van 16 Februari 1905 No. 2 (Bijblad No. 6176).

Eindelijk genieten hoofden nog 8% collecteloon van de sedert 1 Juli 1908 ingevoerde belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten.

Onmiddellijk na het sluiten van het jongste contract en wel met ingang van 1 September 1907, werd ten behoeve van het landschap Langkat een landschapskas opgericht, waarin alle inkomsten, daaronder begrepen die uit de vergunning en concessiën van land- en mijnbouw, de opbrengst van belastingen en

de schadeloosstelling door het Gouvernement aan het Zelfbestuur uit te keeren, worden gestort.

Krachtens door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur vastgestelde regelen wordt het beheer, d. i. administratie van de landschapskas, gevoerd door den Assistent-Resident ter beschikking terwijl gewerkt wordt volgens door het Zelfbestuur vastgestelde en door genoemd bestuurshoofd goedgekeurde begrootingen.

De landschapskas van Langkat is na die van Deli met Padang en Bedagei één der belangrijkste van dit gewest blijkens het navolgende overzicht omtrent de begrooting voor het dienstjaar 1909, welke begrooting in ontvangst en in uitgaaf sluit met een bedrag van ƒ 471.050.

LANDSCHAPSKAS VAN LANGKAT.

Begrooting 1909.	Vaste uitkeeringen door het Gouvernement.	Aandeel der zelfbesturen in de cijns van vergunningen en concessiën.	Bezoldigingen van het bestuurspersoneel.	Politie en Justitie.	Kosten van aanleg en inning der belastingen.	Landbouw veeteelt onderwijs en volksgezondheid.	Openbare landschaps werken.	Restitutien aan het Gouvernement.	Administratie schrijfbehoeften gedrukten enz.	Post voor onvoorziene uitgaven.
ƒ 471.050	ƒ 64.150	ƒ 150.000	ƒ 46.260	ƒ 47.152	ƒ 3.400	ƒ 24.400	ƒ 113.912	ƒ 11.137	ƒ 4.452	ƒ 6.187

G. Vermelding van de op het landschap betrekking hebbende contracten en verklaringen.

Betreffende de op het landschap betrekking hebbende contracten en verklaringen wordt verwezen naar de meergenoemde nota van 12 Juli 1893, waaraan thans nog behoort te worden toegevoegd:

1. Verklaring betreffende het onderdaanschap en de rechtspraak van 13 October 1898 (goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 11 Maart 1899 No. 29).
2. Politiek contract van 6 Juni 1907 (goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 8 Augustus 1907 no. 13).

Van de opgave van de havens van het landschap Langkat, bedoeld in artikel 21 van het nieuwe contract, werd aanteekening gehouden bij besluit van 19 Mei 1903 No. 3

Medan, 14 September 1909.

EENE CHÂṬIB-INSTRUCTIE UIT DE VORIGE EEUW.

Mededeeling

VAN

C. M. PLEYTE.

Tijdens mijn verblijf te Soebang in de maand Augustus 1910 werd mij door Raden Prawira nagara, Gouvernements-Wadana te Soebang, o. m. medegedeeld dat zich te Pagaden Pamanoekan drie in koper gegrifte, Mataramsche oorkonden moesten bevinden benevens een aanstelling tot geestelijke aldaar, in de vorige eeuw uitgevaardigd door den Regent van Soemědang R. A. Soeria nagara.

Het bestaan dier beschreven platen was mij bekend uit de door wijlen Brandes daarvan in 1889 gegeven beschrijving [1]; dat van het in de tweede plaats genoemde document mij daarentegen een nieuwe tijding.

Aangezien de weg, dien ik van Soebang naar het noorden zou volgen, ook langs Pagaden voerde, verzocht ik gemelden Wadana, den plaatselijken Děmang te willen uitnooodigen, de ouden bescheiden naar zijn woning te ontbieden, opdat ik bij mijn doortocht gelegenheid zou hebben, deze aldaar even in te zien.

Vooral de aanstelling boezemde mij belang in, want mocht blijken dat hetgeen mij daaromtrent werd gezegd, juist was, dan moest die benoeming uit tusschen 1792 — 1808 dateeren, vallende in die jaren de bewindsperiode van

---

1) Brandes, Dr. J. Drie koperen platen uit den Mataram'schen tijd, gevonden in de residentie Krawang. Tijdschrift v. Ind. T.-, L.- en Vk., dl. XXXII, bls. 589, vv.

Soeria nagara, 1) hetgeen haar tot het oudste bekende, moslimsche kerkelijke besluit stempelde.

Eenige dagen daarna te Pagaden stilhoudend, werd mij bericht, dat aan mijn verzoek was voldaan, zoodat de stukken mij bij den Dĕmang wachtten.

Derwaarts gegaan, trof ik aldaar genoemden titularis aan, mitsgaders den pangoeloe en den vorigen gepensioneerden Dĕmang.

Zij betuigden de gevraagde platen niet te kunnen overleggen, wijl die jaren geleden door den eigenaar naar Soemĕdang waren medegenomen en omtrent diens nog in leven zijn en huidige woonplaats hun niets zekers bekend was. De acte was evenwel voorhanden.

Voorgelegd werden mij twee gelijkluidende folio schriftstukken, een origineel op Hollandsch papier geschreven en gewaarmerkt door Soeria nagara's zegel in roode lak en een kopie daarvan op velijn.

Reeds een vluchtige inzage daarvan schonk mij de overtuiging, dat het mij daaromtrent medegedeelde in hoofdzaak waar was; inderdaad toch droeg het oorspronkelijke document als datum 1233 Hidjrat, overeenkomende met 1808 A. D.

Een aanstelling was het echter niet, wel een instructie en dit maakte het des te meer wenschelijk, door het over te schrijven, de hand op den inhoud te leggen.

Noch de mij ter beschikking staande tijd, noch de omgeving gedoogden zulks evenwel op dat oogenblik. Derhalve vroeg ik tot het maken van een transcript, de kopie eenige dagen te mogen aanhouden, hetgeen mij met de meeste bereidwilligheid werd toegestaan.

Aldus ben ik in de gelegenheid gesteld geworden, den tekst vast te leggen, voorshands een unicum, dat een hoogst merkwaardig licht werpt op de verhouding tusschen wereldlijke en geestelijke machthebbers in de dagen van weleer.

Immers nog altijd wordt de Regent beschouwd als hoofd

---

1) Zie DE HAAN, Dr. F., Priangan dl. I, blz. 163.

van den godsdienst in zijn gebied, maar materieele baten mag hem dit heden niet meer leveren. Voorheen was het anders, gelijk zoo dadelijk duidelijk zal worden.

Daartoe ga ik thans tot het herhalen van den tekst over, kopie conform de zij het dan ook eenigszins onregelmatige spelling, die niettemin wegens duidelijkheid allen lof verdient.

Ook het schrift — *pegon* — hoezeer niet fraai, leverde geen onzekerheid ten aanzien van richtig lezen; dienaangaande valt derhalve verder niets op te merken.

سوريالڠا مقدر ڤمنوکن*

ڤيڠت ليڠ ڤياڮم سڠ کڤجڠ دالم اديڤت سوريا نڮر اڠکڠ
ميوس سڠ ردين ڤڠولو نور محمد اڠکڠ سميا لڠڬه اڠ نڮر سومدڠ
کاڮدوحکن مرڠکي مقدر حتب اڠ ديس ڤمنوکن ڤڠدين مولني
ڬندحن ليڠ ڤياڮم کي حتب کي ترسکن ديڠ وکلا حکم حکم اڠ
سوليت دالم اڠ ديس ڤمنوکن ڤاڮدين اما رنيدکن حکم کڠ
وجب لن کڠ سونت لن کڠ وڠ انديڠ حکم کڠ وجب ايکو
کايا امورت شحدت لن صلت لن حکم جکوت لن ڤوس لن حج لن
اڠدڮکن صلت جمعه اڠ دن جمعه دين جڠکڤ وڠ ڤتڠ ڤلوح
ووڠ لڠڠ مردکا کڠ مکم سرت حتبه لن انمبحيڤکن ميت
انديڠ حکم کڠ سنت ايکو کي امرين ڽحکن صلت ربي رو٢
سرت حتبه لن سدکه ارواح مولود انديڠ کڠ وڠ ايکو کي

حکومڠ تکه لن ووڠ ادوه اتوکو لن سڤڤدني ايکو لن مڠڠ اڠدني
انکحکن کڠ اورن والني سرت شحد روه کڠ ادلا کروني لن فکر
سکيدي کڠ اورني والني ساجمفلا کڠ ان ولني سسوکو لن مڠڠ
اڠدن انمڤن ڤنڤلي ووڠ ودون ارڤو مرڠ حکم سوموون کڠ
دين طلاق دينڠ لکني لن انمڤن ڤنحل ووڠ افدو طلاق اتو
وريس لن ڤدو فرونڠ ملکث حالان کي رجکي سرت حکومي
لن سڤسڤ اور انت اڠسفريڤنڤحي کث حتب مکدر اڠکڠ
ڤتوت کلون حکم دانل حدث قياس اجما ووڠ ديس اتو
ووڠ ڤدکوحن ايکو تن ونديي لن سرياکن دلم اڠکڠ لبح
سڤت٭

لن منڤي کث حتب سبن٭ ولن محرم اجا اور توموات
مرڠ نکرا سرت اکوا اوڠ ڤنيبن کرو تڤه کتون جکوت
وولو ولس جيڠ فمنوکن اکو ککوڠن دلم٭

سنرت اڠدنن اشنين تڠکل سڤليکور سسه رجب
اڠڤون دال حجرة النبي صلا الله عليه وسلم 1223 سنرت
اڠدنن ثلث تڠکل فڠ سڤا سسه ربيول اول اڠ تحون جم
حجرة النبي صلا الله عليه وسلم 1229

TRANSCRIPTIE.

Soeria laga . . . . Moeḳadar Pamanoekan.

Pengĕt. Lajang piagĕm saking kangdjĕng dalĕm Adipati Soeria nagara ingkang mios saking raden pangoeloe Noer Moeḥammad ingkang samja linggih ing nĕgari Soemĕdang kagadoeḥakĕn maring Ki Moeḳadar chatib ing desa Pamanoekan Pagaden.

Moelane. Ginadoeḥan lajang piagĕm Ki chatib kinarsakakĕn dening wakil ḥoekoem ḥakim ing sawilajat dalĕm ing desa Pamanoekan Pagaden, amarentaḥakĕn ḥoekoem kang wadjib lan kang soenat lan kang wĕnang.

Ana dening ḥoekoem kang wadjib ikoe kaja amoeroek sjaḥadat lan ṣalat lan ḥoekoem djakôt lan poeasa lan ḥadji lan angadĕgakĕn ṣalat djoemaäh ing dina djoemaäh den djangkĕp wong patangpoeloeh wong lanang mĕrdika kang moekim sarta choetbah lan anambaḥiangkĕn mait.

Ana dening ḥoekoem kang soenat ikoe kaja amarentaḥaken ṣalat rijaja roro sarta choetbah lan sidkah arwah moeloed.

Ana dening kang wĕnang ikoe kaja ḥoekoeming tikah lan wong adol atoekoe lan sapapadane ikoe. Lan maning ingidinan anikaḥakĕn kang orana waline sarta sjaḥid roro kang adil karone; lan pakara, sakeḥe kang orane waline sadjampĕl, kang ana waline sasoekoe. Lan maning ingidinan anampani pana'ile wong wadon irpä maring ḥakim soemawon kang denṭalâḳ dening lakine lan anampani panaḥil wong apadoe ṭalâḳ atawa waris lan padoe poerwaning milik ḥâlâl kaja radja-kaja sarta ḥoekoeme.

Lan sing sapa ora anoet ing saparentahe ki-ḥatib Moekadar ingkang patoet kalawan ḥoekoem dâlil ḥadits ḳias idjmâ, wong desa atawa wong padoekoeḥan ikoe, tan wande lanasiakĕn [1]) dalĕm ingkang lĕwih sangĕt.

Lan maninge ki-ḥatib saban-saban woelan Moeḥaram adja ora toemoeroen maring nagara sarta agawa oeang pana'iban

1) Lees lan asiakĕn.

karo tĕngah kĕton, djakŏt woloewĕlas tja'eng pamanoekan ikoe kagoengan dalĕm.

Sinĕrat ing dintĕn Isjnen, tanggal saugalikoer sasih Radjab ing taoen Dal, ᶜidjrat alnabi, ṣalla allahoe ᶜalaihi wasalam, 1223.

Sinĕrat ing dintĕn sjalasja, tanggal pingsanga sasih Rabiᶜoelawal ing tahoen Djim, ḥidjrat alnabi, ṣalla allahoe ᶜalaih(i) wasalam, 1229.

EEN PROTEST.

DOOR

Dr. N. J. KROM.

> Fergusson: History of Indian and Eastern Architecture, revised etc. bij J. Burgess and R. Phené Spiers, Londen 1910.
> Book VIII, Chapter IV: Jâva.

„Facit indignatio versum...... immo et recensionem." Met dit citaat, één der kritieken van een bekend hoogleeraar inleidend, zou ook ik willen aanvangen. Want ik wil er gaarne dadelijk voor uitkomen: het is met een gevoel van verontwaardiging en ergernis, dat ik dit brok van een overigens verdienstelijk werk heb doorgelezen; het is om te protesteeren, dat ik op het oogenblik de aandacht vraag. Ziehier een boek, bestemd voor een ruimer lezerskring dan het wetenschappelijk publiek, een boek, dat dus onder de oogen komt van velen, voor wie contrôle van den inhoud onmogelijk is. Die allen over Java's oudheden en geschiedenis iets voor te zetten als hier geschied is en dat nog wel door iemand, die blijkens de door hem geraadpleegde werken toch beter weten kòn, dat is iets wat, ronduit gezegd, niet te pas komt.

Het betreft, zooals men hierboven ziet, het hoofdstuk Java in de lang verbeide tweede uitgave van Fergusson's bekend werk. Over dat werk zelf zal ik overigens geen kwaad zeggen; al heeft men zich in archaeologische kringen wel eens afgevraagd, in hoeverre tegenwoordig een boek in dezen vorm nog recht van bestaan had en of het niet beter geweest ware een geheel nieuwe geschiedenis der Indische bouwkunst te schrijven, de Heer Burgess dacht daar anders over en zijn naam staat borg voor een

uitnemende verzorging van het aan hem toevertrouwde deel der herziening. Java is niet zoo gelukkig geweest; het is de Heer R. Phené Spiers, F. S. A. F. R. I. B. A., welke, gelijk met eenigen ophef in de voorrede wordt medegedeeld, „has recast these chapters, adding much fresh and important information to each." Dat die toevoegsels „fresh" waren, zal niemand tegenspreken, over het „important" echter kan verschil van gevoelen bestaan. Hoe het ook zij, uit deze woorden blijkt voldoende, dat het niet Burgess is, die voor dit hoofdstuk verantwoordelijk is; evenmin zal men het Fergusson ten kwade duiden, dat hij in zijn eersten druk uit de toen nog geringe gegevens gevolgtrekkingen maakte, die later onjuist bleken, wel echter den herziener, die nadat die onjuistheid bewezen was, nochtans de beweringen zijns voorgangers onveranderd overnam.

Welnu, we zullen in onze bespreking niet kleingeestig zijn. We zullen de vele spelfouten in de Hollandsche titels stilzwijgend voorbijgaan en ons zelfs de vraag niet veroorloven, waarom toch steeds nog de aangehaalde Nederlandsche archaeologen met het epitheton Heer of Herr versierd worden en volgens welke regels het den één onthouden, den ander toegedeeld wordt: waarom wij bv. wel van „Herr Kersjies" lezen, doch niet van Herr den Hamer, wat toch stellig evengoed zou klinken. Dat zijn alles kleinigheden, maar toch kunnen ook zulke kleinigheden soms een eigenaardig licht werpen op de gevolgde werkmethode. Bijvoorbeeld het tweede deel van de publicaties der oudheidkundige Commissie wordt uitsluitend aan de Heeren Melville en Knebel toegeschreven, zonder dat Dr. Brandes genoemd wordt. Dat bewijst, dat schrijver zijn aanhaling niet aan het werk zelf ontleende, doch waarschijnlijk aan het artikeltje van Tonnet, dat diezelfde onjuistheid verkondigt [1]). Andere vergissingen zijn erger. Het pendopo-terras van Panataran

1) Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond 1908; blijkens p. 417 kende schrijver dit artikel.

wordt niet gedateerd naar zijn eigen jaartal, dat den schrijver onbekend schijnt te zijn, doch naar dat van de even oud genoemde, in werkelijkheid veertig jaar jongere, badplaats, en dan nog wordt het jaartal van die laatste niet juist aangegeven (p. 443 sq.).

Iconographie is niet de sterkste zijde van den Heer Spiers. In de nissen van Tjandi Kidal, zoo lezen we, waren figuren van „Bodhisattva's", gelijkend op die van Tjandi Bima op den Diëng (p. 441); bij de beschrijving van laatstgenoemden tempel blijken de nisjes daar „Buddha's" te bevatten (p. 431). Nu is de Tjandi Kidal Çivaitisch, zoodat er geen Bodhisattva's voor kunnen komen, en de Tjandi Bima is dat ook, zoodat er daar van Buddha's al evenmin sprake kan zijn; verder worden Bodhisattva's en Buddha's altijd op een zoo geheel verschillende wijze voorgesteld, dat het eigenlijk onmogelijk is ze met elkaar te verwarren; daarbij wordt de Buddha altijd en overal op dezelfde kanonieke manier weergegeven en men moet wel geheel vergeten zijn, hoe een Buddha er uit ziet, wil men de kopjes in de daknissen van den Bima er mee in verband brengen; ten slotte zijn Bima en Kidal door zooveel eeuwen gescheiden, dat alle vergelijking, verder gaande dan het feit, dat beide Javaansche bouwwerken zijn, dwaasheid is. Al deze zaken zijn den schrijver klaarblijkelijk onbekend. Van den Tjandi Sewu is het hem niet gelukt vast te stellen of deze Buddhistisch of Çivaitisch was; hij zegt zelfs met zooveel woorden, dat de „dedication (is) not easy to be made out" (p. 434); wel weet hij van de aanwezigheid van „cross-legged figure's" in de bijtempels, maar de vraag, of dat nu misschien ook Buddha's zouden kunnen zijn, is hem te hoog gegaan. Weet de schrijver eigenlijk wel, wat een Buddha is?

Men zou zeggen van neen, als men hem ook de Bodhisattva's van Tjandi Plaosan hoort betitelen als dhyāni-Buddha's met de bijvoeging dat ze in „almost perfect preservation" zijn (p. 436); ook die laatste opmerking is weer teekenend,

waar steeds geklaagd wordt over verminkingen enz. juist van die Plaosansche beelden. De Tjandi Lumbung eindelijk, welks dedicatie natuurlijk ook niet uit te maken was, geeft aanleiding tot de diepzinnige opmerking, (p. 436), dat de beelden in de bijtempeltjes Buddha *of* Çiva voorgesteld hebben, „according to the (niet aangeduide) dedication of the central cell." O zoo.

Zelfs de Mendut, waarover nu toch zoo veel geschreven is, blijkt schrijver te machtig geweest te zijn. De wanden zijn volgens hem versierd met de afbeeldingen van Hindu-godheden (het woord Hindu slaat bij hem nl. uitsluitend op niet-Buddhistische zaken), waarvan hij er één determineert (p. 429): de bekende Tara, waaraan Brandes en Foucher hun artikelen wijdden [1]), is voor hem een achtarmige Lakshmi! Het is echter niet zoozeer hierom, dat ik den Mendut vermeld, als wel omdat een ander relief, dat natuurlijk ook niet herkend is, den schrijver aanleiding geeft te spreken van een „herhaling" van een groep uit den rotstempel van Karle. Zulk een vergelijking, die overigens niet uitgewerkt wordt, staat geleerd en wanneer men niet toevallig én Karle én den Mendut zich ineens voor oogen kan stellen of wel de moeite neemt de desbetreffende foto's voor den dag te halen, is er alle kans dat men de dupe wordt van die geleerdheid. Daarom moet dan ook met kracht tegen zulke goedkoope geleerddoenerij worden geprotesteerd. De bedoelde groep is er één, welke overal in de geheele Hindu-kunst voorkomt (zie Foucher in Journal asiatique 1909) en welks aanwezigheid op zichzelf dus nergens zal verbazen; de uitvoering echter — iets wat de Heer Spiers trouwens zelf inziet — verschilt op de beide onderhavige plaatsen hemelsbreed. Maar wat is dan het doel van zoo'n vergelijking? Stijl en karakter van de Boro-Budur-sculpturen heeten bijna identisch met die van de latere Ajanta-grotten en de Western Ghats (p. 422), later worden met name

1) Zie Not. Bat. Gen. 1902 en Bull. Ecole fr. Extr. Or. 1909.

Ajanta No. 26, Nasik No. 17, Kanheri, Kondivte en Magathana genoemd (p. 426). Maar een nadere uitlegging, waarom die dingen bijna identisch zijn, blijft uit, en die zou toch werkelijk zoo noodig zijn. Kanheri heeft al heel weinig van Ajanta, maar ze hebben dunkt mij althans dit gemeen, dat zij geen van beiden ook maar eenigszins aan de Javaansche kunst doen denken, wat dan ook van een Chaitya-cave niet te verwachten is. Is de Heer Spiers van een andere meening, goed, hij bewijze die of duide althans aan wat hij bedoelt, wat is anders de waarde van zulk een serie namen? De Tjandi Bima vertoont architectonisch een menigte „direct transcripts from classic sources" (p. 432), waarmee Gandhara gemeend blijkt te zijn; welnu, ik tart den schrijver mij ook maar één gebouw in Gandhara te noemen, dat ook maar het minste heeft van den Bimatempel. De Tjandi Singasari heeft zelfs onderdeelen, die „somewhat Greek in character" zijn (p. 442). Wie had dat gedacht! Waarin dat Grieksche karakter bestaat, blijkt weer uit niets; bij de gratuite bewering blijft het altijd. Zooook de Boro-Budur, waarvan wij zoo juist de overeenkomst met de Cave-tempels geleerd hadden; één bladzij verder worden we naar de kloosters van Gandhara verwezen (p. 427) en overbluft door klinkende namen als Jamalgarhi en Takht-i-Bahai. Gelukkig wordt hier althans toegegeven, dat de zaak niet te bewijzen is, al oordeelt schrijver deze ook moreel zeker. Het was anders de moeite waard geweest te vernemen, hoe iets tegelijkertijd op Kanheri en op Takt-i-Bahai lijken kan. Maar nog is het niet genoeg. Want bovendien houdt de Boro-Budur in opzet en uitvoering het midden tusschen Anuradhapura op Ceylon en Mingun in Burma (p. 425). Ook hier verneemt de belangstellende lezer niets naders aangaande de onderlinge verhouding van deze origineele trits van Hinayanistische en Mahayanistische monumenten en moet hij zich maar tevreden stellen met het idee, dat die meneer toch wel erg knap moet zijn om dat allemaal zoo maar te weten.

Na deze voorbeelden kunnen we gevoegelijk van dit gegoochel met namen afstappen om thans met eenige zeer bijzondere opvattingen over den gang der Hindu-Javaansche kunst kennis te maken. De bevolking, die Java koloniseerde, bestond wellicht (helaas schijnt de zaak nog niet zeker te zijn) *niet* uit eigenlijk gezegde Indiërs maar — o verrassende oplossing van een moeilijk probleem — uit bewoners van Gandhara en de Kabul-valei (p. 415). Eerst kwamen er slechts Brahmanen, die hun bekeerlingen de bekende ruwe z. g. n. Polynesische beelden lieten maken, maar gelukkig volgden de Buddhisten, welke artisten waren (p. 420). In 914 echter was het Buddhisme dood en traden in de plaats der Buddhistische tempels de quasi Hinduistische van Prambanan en Singasari (let op de combinatie). In 1097 kwamen Prambanan en waarschijnlijk ook Tjandi Sewu klaar (p. 420); dit laatste steunt op „internal evidence" (p. 436). In 1150 was het met den Indischen invloed gedaan [1]) en begon zich een inboorlingenkunst te ontwikkelen, uitloopende op de tempels van Suku, welke daarom zulk een groote gelijkenis vertoonen met de door rasgenooten van de Javanen gebouwde tempels in Midden-Amerika (p. 440).

Nu oordeele men: heeft de Heer Burgess iets te veel beloofd, toen hij ons fresh and important information van zijn medewerker in het uitzicht stelde? Verlangt men nog iets anders, als men vernomen heeft, dat het Buddhisme, waarvoor vier eeuwen later nog tempels opgericht werden, in 914 dood was? Wenscht men iets naders te vernemen na die internal evidence, die den Sewu een paar eeuwen te laat doet stellen? Men sta een oogenblik stil bij die onzinnige tegenstelling tusschen de kunstelooze Brahmanen en de kunstvaardige Buddhisten en bedenke, hoe juist de Midden-Javaansche kunst beheerscht wordt door dat eigenaardige tezamen zich ontwikkelen en in elkaar overgaan van Çivaitische en Buddhistische motieven aan de overigens

1) Op een andere plaats (p. 421) zijn de vreemde kolonisten het eiland echter tot 1479 blijven verfraaien.

zich niet onderscheidende tempels dier beide gezindten. Men constateere vervolgens, hoe uit de bovenstaande opvattingen algeheele onbekendheid blijkt met *het* groote feit in de Javaansche kunstgeschiedenis, het bijna plotseling ophouden van alle beteekenis van het centrum van het eiland, gepaard gaande met den opbloei van het Oosten. Men ga ten slotte na wat de consequenties zijn van de onderstelling, dat na 1150 de Indische invloed dood is, zoodat om een sprekend voorbeeld te noemen de beelden van Tjandi Tumpang met hun nagari-inscripties producten zouden zijn van een „local style". Dan zal men zich zoo langzamerhand een oordeel kunnen gaan vormen over de bevoegdheid van den Heer Spiers tot het schrijven van zulk een werk.

Het stuk begint na een korte inleiding met een bibliografie. Ik stip daaruit aan, dat Verbeek's Oudheden van Java in het geheel niet genoemd wordt en dat verder van geen enkel der belangrijke tijdschriftartikelen van Dr. Brandes is melding gemaakt; ook in de verdere beschrijvingen blijkt daarvan geen gebruik gemaakt te zijn. Eenige inscripties zijn in 1856 door Friederich uitgegeven, maar sindsdien „none have appeared" (p. 416). Dus het werk van Holle en Cohen Stuart, Kern en Brandes bestaat voor dezen voorlichter niet. Hetzelfde verschijnsel doet zich, gelijk te verwachten was, ook voor bij het nu volgend historisch overzicht; ook daar krijgen we de verhaaltjes van Raffles, zonder wijziging uit den eersten druk overgenomen, weer opgedischt; de studie der Javaansche geschiedenis schijnt in de laatste honderd jaar te hebben stilgestaan. De Menangkabausche inscriptie, gelijk men weet uit de dertiende Çaka-eeuw, is hier nog steeds van het jaar 656 en behelst nog altijd, dat de koning van Prathama een vihāra van zeven verdiepingen oprichtte voor den Buddha en even natuurlijk blijkt die vihāra nog altijd de Boro-Budur te zijn (p. 419 en 424). En toch staat nu de ware toedracht der zaak al een kwarteeuw vast! We verwonderen ons dan ook in het geheel niet meer over de mededeeling op gezag

van.... von Humboldt, dat de Çakajaartelling op Java van die in Indië verschilt (p. 418).

De nadere beschrijving der tempels wordt, wat op zichzelf prijzenswaardig is, voorafgegaan door een kaartje. Doch helaas, ook hier wacht den argeloozen lezer een valstrik. Boven een misteekend zeestrand lezen we van West naar Oost de volgende namen van „the principal temples of Java": Dieng, Boro-Budur, Jabang, Yugyakarta, Prambânan, Surakarta, Suku en na eenige tusschenruimte: Kediri, Sentul, Pru'dung, Sreng'ât, Gedog, Blitar, Panatâran, in het Noorden: Majapahit, Suraboja en weer zuidelijker de groep: Lawang, Tumpang, Singasari, Melang, Kidal en Jago. De even geleerd uitziende als onjuiste schrijfwijze van namen als Sreng'ât of Suraboja nu nog daargelaten, moet men zich toch wel afvragen welk idee bij de samenlezing van dit zonderling mengelmoes van plaats- en tempelnamen heeft voorgezeten; dat de ligging van verscheidene van die plaatsen onjuist in aangegeven, zal men wel willen gelooven. Tumpang en Jago zijn, zooals men ziet, twee heel verschillende tempels geworden, die dan ook een heel stuk van elkaar af liggen. Tusschen Solo en Suku schijnt een belangrijke tempelgroep ontdekt te zijn, althans een menigte stippen, nog meer dan bij Prambanan, zijn noodig om dien aan te duiden. Het zonderlingste is echter die naam Jabang tusschen Boro-Budur en Prambanan voorkomend. Wat zou dat kunnen zijn? Gelukkig behoeft men hier tenminste niet in het onzekere te blijven; op p. 433 krijgt men een beschrijving en een fotografie van deze Chandi Jabang, beide slaande op.... de Tjandi Djabung nabij Kraksaän! En dat hier geen vergissing van den kaartjesteekenaar in het spel is, blijkt ten overvloede daaruit, dat de Jabang niet alleen tusschen den Diëng en Prambanan in beschreven wordt, maar er ook nog bij vermeld wordt, dat dit gebouw 18 mijl oostelijk van Boro-Budur ligt. We zijn dus wel gedwongen om aan te nemen, dat schrijver in dezen tempel een voortbrengsel der Midden-Javaansche kunst

gezien heeft, wat weer een eigenaardig licht werpt op zijn vertrouwdheid daarmede.

Ten einde nu nog een idee te geven van de wijze, waarop de verschillende tempels nader beschreven worden, staan wij een oogenblik stil bij de behandeling van den het uitvoerigst beschrevenen, den Boro-Budur (p. 422—429). Vooraf is al de groote ingenomenheid van den Heer Spiers met de uitgave van 1874 gebleken: „er is geen monument in het Oosten", roept hij uit (p. 416), „dat zoo volledig en zoo goed geïllustreerd is", hij heeft dus klaarblijkelijk nooit in de noodzakelijkheid verkeerd met die onjuiste teekeningen nader kennis te maken. En als hij dan ten slotte ook constateert, dat wij van Boro-Budur „alles weten wat wij noodig hebben of ooit kans hebben te weten" (p. 445), kunnen wij daar slechts op antwoorden, dat dan 's mans verwachtingen al even gering zijn als zijn behoeften. Doch nu terzake. De eerste zin: „There may be older monuments in the island of Jâva than Boro-Budur, but, if so, they have not yet been brought to light" typeert al dadelijk de op de eerste editie berustende beschouwing over den ouderdom van dit monument, dat, zooals wij reeds zagen, op omstreeks 656, dus een belangrijken tijd te vroeg, gesteld wordt. Vervolgens hooren we, dat de Boro-Budur op te vatten is als een dâgaba met vijf processiepaden, met dien verstande dat de laatste vierkant in plaats van rond zijn en men in plaats van één groot gebouw in het midden er 72 + 1 kleinere vindt. De middelste en voornaamste dome heeft wellicht een reliek af zoo bevat, er bestaat echter geen bericht, dat er iets in gevonden is (p. 424). Het onafgewerkte beeld in de hoofdstupa en de vele theorieën, waartoe het aanleiding gegeven heeft, zijn dus den schrijver onbekend gebleven. Maar het monument blijkt meer te zijn dan een dâgaba, het vereenigt daarmee het idee van een vihâra, met welk woord door hem een Buddhistenklooster wordt aangeduid [1]):

[1]) De onjuistheid van die opvatting is aangetoond door Foucher L'art gréco-bouddhique du Gandhâra I p. 99 sqq.

de zaak wordt dan zoo verklaard, dat de nissen met Buddhafiguren terug zouden gaan op monnikscellen (p. 425); behalve een in haar algemeenheid onjuiste verwijzing naar de Gandharakloosters en Madras, ontbreekt overigens ieder bewijs van deze op zijn minst genomen ongewone veronderstelling. We krijgen daarna nog een paar maten en daarmee is de architectonische beschrijving afgeloopen; zooals men ziet is van den bedolven voet, om ons tot één belangrijk punt te bepalen, geen sprake geweest [1]. Van de reliefs wordt ons dan in de eerste plaats de mededeeling gedaan, dat ze naast elkaar drie mijl zouden beslaan. Die van de eerste galerij worden eenigszins nader behandeld; dat iemand van de drie volgende niets af weet, is hem natuurlijk niet kwalijk te nemen, maar van de eerste had niet de onjuistheid vermeld behoeven te worden, dat de gebeurtenissen uit Buddha's leven vóór en na zijn geboorte en nirvāna zoo uitvoerig behandeld zijn (p. 426); dat de heele voorstelling lang vóór het nirvāna eindigt, is nu toch bekend genoeg. De identificatie van alle of bijna alle tafereelen uit Buddha's leven hebben wij te danken aan Dr. Leemans volgens schrijver (ibid.): de Heer Pleyte had zich dus het schrijven van zijn „Buddha-legende" kunnen besparen!

Daarna komt nog de geleerde passage met al die vreemde namen, waarover wij boven reeds spraken, ten slotte worden vijftien regels gewijd aan de afwezigheid van mortel en de aanwezigheid van de typisch-Indische boogconstructies en dan weten we van den Boro-Budur genoeg! De illustraties bestaan uit den opstand, halve plattegrond en stupa'tjes uit Raffles, de leelijke en onware lithografie van een stuk trap en galerij, welke reeds den eersten druk ontsierde, en een fotografie, weergevende drie stukken relief. Ziedaar de behandeling, welke een monument, dat zijn wedergade niet vindt in de geheele Hindukunst, wordt waardig gekeurd.

---

1) Evenmin natuurlijk van de uit de ontdekking van dien voet voortvloeiende datering door Kern en Brandes. Ook de beschouwingen van Parmentier over de architectuur in de bas-reliefs (Bull. Ec. fr. Extr. Or. 1907) worden niet vermeld of gebruikt.

Men zal zich naar aanleiding hiervan de beschrijving van minder belangrijke bouwwerken kunnen voorstellen. Eenige algemeenheden, een paar plannen en opstanden en vooral veel cijfers, stukken uit Raffles en eigen theorieën en zoo gaat het voort. Een groot aantal tempels wordt zelfs niet genoemd, in de wel beschrevene treft men slag op slag onjuistheden aan, zie b. v. de driedubbele rij van 180 cellen om den Plaosan (p. 436), onbewezen stellingen, als b. v. het dak in vijf verdiepingen van Tjandi Djabung (p. 433), of zonderlinge opvattingen, b. v. die van Tjandi Sewu als een in stukjes gebroken en uitgespreide Boro-Budur (p. 435). Van zaken als het kalamakara-ornament wordt niet gerept; de monsterkop heet zelfs een gorgonhead (p. 4 8 en elders).

Men zal ons echter toegeven, dat het wél beweerde en besprokene reeds stof tot klagen genoeg geeft om het weggelatene te kunnen missen. Een enkel lichtpunt vormt de aanwezigheid van een negental fotografieën, die echter wat ongelijk verdeeld zijn, b. v. twee van den Diëng en drie van Panataran; we hadden één daarvan wel willen ruilen voor b. v. Prambanan of één der tempels in het Malangsche. In het voorbijgaan zij nog opgemerkt, dat plaat 57 fig. 1, betiteld als „memorial at Blitar near Panataran" (sic), in werkelijkheid op de Tjandi Kotes slaat.

Wat bovendien zeer hindert in dit boek, bijna evenveel als des schrijvers onwetendheid, is de hooge toon, dien hij aanslaat. De jataka's op Boro-Budur „may be easily identified" (p. 426) en dat terwijl ze reeds jaren lang de belangstelling genieten van de grootste autoriteiten op dit gebied en desniettegenstaande nog slechts voor een klein gedeelte terecht zijn gebracht. Wat de reliefs aan het terras van Panataran voorstellen „may easily be ascertained" (p. 444); dat zijn n. b. de reliefs, wier interpretatie Dr. Brandes na nauwgezette studie zoo bijzonder lastig verklaarde [1]). Een classificatie van de Javaansche tempels

1) Notulen Bat. Gen. 1902, Bijl. III.

uit de laatste vier Hindu-eeuwen zal geen moeilijkheid geven, „whenever the task is fairly undertaken" (p. 420); neen nog sterker, „any qualified person" zou na zes maanden reizens op het eiland, een volkomen bevredigende geschiedenis der bouwkunst op Java kunnen schrijven (p. 445)! Bestaat daaraan dan na het werk van den Heer Spiers nog behoefte?

Genoeg, ik meen voldoende te hebben aangetoond, dat dit werk een slecht werk is. Het moge waar zijn, dat de Heer Spiers al die dwaasheden niet zelf verzonnen heeft, doch ze voor een deel op het klakkeloos gebruiken van verouderde bronnen berusten, dat neemt niet weg, dat hier onder den schijn van een herziene en bijgewerkte uitgave van een bekend boek het publiek een groot prul in handen gegeven wordt, dat van de Javaansche oudheden een onvolledig en onjuist beeld heeft. Tegen zulk een handelwijze is een krachtig protest op zijn plaats: caveat qui sequitur!

Maart 1911.

De datum op den grafsteen van Malik Ibrāhīm te Grĕsik.

(Mededeeling der Redactie).

In het tegenover bladz. 598 van het vorige deel van dit Tijdschrift gereproduceerd grafschrift van Java's eersten wali is de datum van overlijden door Van Hoëvell gelezen: Maandag 12 Rabīʿ I. 822 A. H.

In de Encyclopaedie van Nederlandsch Indië, deel IV bladz. 457, werd door den Heer G. P. Rouffaer de aandacht gevestigd op het eigenaardige feit dat de weekdag onjuist is, vallende de gegeven datum, overeenkomende met 8 April 1419 A. D. op een Zaterdag en niet op een Maandag.

Onzekerheid aangaande het begin der maand kan eene afwijking van hoogstens één dag te weeg brengen, maar eene vergissing („een fiksche font") als in het Grĕsiksche epitaphium is onverklaarbaar.

Deze moeilijkheid deed het lid der directie van het Bat. Gen. den Heer J. P. Moquette er toe besluiten de bewoordingen nauwkeurig te bestudeeren, vooral omdat de maandnaam, voorzooverre de letters betreft die het woord الاول moesten vormen, hem onduidelijk voorkwam.

Immers het haakvormig karakter (zie boven) deed bij die lezing dienst voor alif-lām, waartegen Moquette de juiste

bedenkingen had, dat de alif onwaarschijnlijk klein zoude afgebeeld zijn, en de beide letters verbonden zouden zijn op eene wijze die niet tot de graphische mogelijkheden behoort.

Hij beschouwt het bovengenoemde teeken als het Arabische cijfer *twee*, en leest de daarop volgende letters السنة, zoodat in de plaats van Rabīʿ al-awwal, Rabīʿ II komt.

Daartegen ware in te brengen dat het gebruik van het lidwoord hier niet juist is, en bovendien dat de plaatsing der letters onderling en meer nog de scheiding tusschen ل en س bevreemding wekken.

Evenwel, deze bedenkingen wijken voor het feit dat 12 Rabīʿ II 822 A. H. inderdaad een Maandag was (= Maandag 8 Mei 1419 A. D.) daar, zooals men ten overvloede in Wüstenfeldt's tabellen kan naslaan, de maand Rabīʿ II in dat jaar op een Donderdag begon, en dus 5 en 12 Rabīʿ II op een Maandag vielen.

Tegen deze oplossing is niets meer te berde te brengen, en ons rest slechts eene mogelijke verklaring te vinden voor de opvallende splitsing van het artikel en het nomen (السنة).

De 12e Rabīʿ al-awwal is de sterfdag van den profeet; zijn overlijden op dien dag geeft dus den heilige een bijzonder aureool. Veelal — Dr. Th. W. Juynboll maakte ons hierop opmerkzaam — is die dateering dan ook fictief. Welnu, is niet opzettelijk aan de letterteekens een vorm en rangschikking gegeven die aanleiding zou kunnen geven tot de lezing الاول, ten einde daarmede voor het nageslacht des wali's dood op den gewijden datum te doen vaststaan?

Is thans de datum boven twijfel verheven, een enkel woord nog over den relatieven ouderdom der inscriptie. Wij schreven (deel LII, bl. 596) dat dit opschrift het oudste in Java is.

Voorzichtiger ware geweest te schrijven „het oudst bekende", immers Lèran en Tralâjâ (zie Encyclopaedie van

Nederlandsch Indië l.c.) kunnen mogelijk oudere data aanwijzen.

Inderdaad blijkt zulks het geval.

Te Lèran is een steen in eigenaardig, zeer ouderwetsch-Arabisch schrift van meer dan twee eeuwen ouder datum dan de Grěsiksche, zijnde het jaartal sedert ontcijferd als 594 A. H.

Meer hierover kunnen wij echter niet mededeelen.

LIJST VAN UITDRUKKINGEN

die gebruikt worden in de Javaansche goud- en wapensmederij (en die niet voorkomen in het Jav. Nederl. Handwoordenboek van Gericke-Roorda, ed. 1901).

DOOR

R. M. MANGKOEDIMEDJA.

[illegible] *Oentoe walang*, inkepingen, die een deel uitmaken van de mĕnḍak, en die tusschen de oengkad^{2}an zitten. Zij worden aldus genoemd om hunne gelijkenis met de tanden van een sprinkhaan.

[illegible] *ĕnḍak^{2}an*, een soort drijfwerk, dat gebezigd wordt tot opsiering van een pendok-front, waarvan de grond is ingedeukt.

[illegible] *Oekĕl*, benaming voor de goḍong bij het model: branggah.

[illegible] *impĕl*, het uitgesmeede pamor, dat tusschen twee ijzerstaven ingelascht wordt, om deze aan elkander te wel-

len, bij het damasceeren van krissen.

ngimpĕl, wellen van pamor met ijzer.

Oeboeban baṭok, blaasbalg, die gebruikt wordt bij de krissmederij. Deze bestaat uit twee kokers van boomstammen, waarin een doorloop, die in communicatie staat met de luchtgaatjes in den bodem der stookplaats. De kokers worden overeind naast elkander gezet, en daarin een blaasvormig luchtkussen geplaatst, dat aan eenen houten laadstok is bevestigd. Door aan het boveneinde van den laadstok geplaatste handvatsels kunnen de luchtkussens die luchtdicht in den koker zitten van elkaar verwijderd en naar elkaar toegebracht worden, zoodat bij het uithalen eene zuigwerking ontstaat, waardoor de kussens met lucht worden gevuld, en bij het samenpersen een stroom naar het vuur wordt geleid.

oengkad^{e}an, een deel van de mĕndak (gevestring).

oengkoel, de knop van een krisgevest.

angkoep, het voorste gedeelte van de scheede, dat naar boven omkrult, even als de angkoep, of het bloemblad van den nangkaboom.

tjawoek, kikir — kromme vijl om bij de vervaardiging van krissen de grènèng er meê te bewerken.

tjiblon, koelbak van aarde of koper.

tjangkring. de twee spitsvormige middendeelen, die naar de beide zijden van de scheede uitsteken, en veel op de doornen van den tjangkringboom gelijken.

tjangkokan, I. de twee ijzerstaven, waartusschen de staalkern (slarak) ingelascht wordt.

II de kassen aan het midden van de mĕndak, waarin het edelgesteente wordt gezet.

klawangan, twee ringvormige deelen of naafjes van de mĕndak (gevestring), die de mĕniran van boven en onder bijéén houden, en door welke later de angel (peksi) gaat.

kĕbyok, dooftoestel, om vuur uit te dooven.

déring, de lijnen in de lengte van het krisgevest.

tatah, — *panatjal*, een soort beitel om schuins-oploopende uitdieping en gleuven in de kris te maken.

— *panoetjoeh*, id. zeer fijn soort om dunne goud-draadjes in te leggen.

— *panoedoel*, id. om rechthoekige uitdiepingen en gleuven in de kris te maken.

— *panoesoek*, id. klein, om het gat in de gondjâ, waar in de pĕksi zit, er meê te bewerken.

— *panjawi*, id. zeer klein, om er figuren in de gleuven en uitdiepingen mede te maken.

— *pamoesap*, id. om er goud mede te leggen.

— *pamilah*, id. om rechthoekige uitdiepingen, gleuven, alsmede streepjes, lijnen en doorhalingen in de kris te maken.

— *pangremboeg*, id. om gouddraadjes en reepjes in het lemmet te leggen.

— *pangoekoe*, id. hol om de kromvormige diepsels, groeven en gleuven in de kris te maken.

— *miring*, id. om de plaats voor de zoogenaamde sogokan uit te beitelen.

[illegible] *toetoewoehan*, groene versiering.

[illegible] *tlasar*, het fond, een deel van de mĕndak, dat de widĕng bijéén houdt,

tot grond dient van al de deelen van de mĕndak en waaraan de tjangkokan's naast elkander worden vastgesoldeerd.

toempang sari, de omvatting van het fond der oengkad²an en der sorsoran.

toempĕng, — *robyong*, eene pyramide hard gekookte rijst voorzien van verschillende soorten gekookte groenten, die aan den buitenkant van de rijst als versiering worden ingestoken.

— *mĕgana*, id. van binnen met verschillende soorten gekookte en met sambĕl gesáusde groenten gevuld.

— *goendoel*, id. zonder toespijs.

tanggoeh, de samenstelling van krissen.

sorsoran I de omtrek van de toempang sari, waardoor deze omgevat en samen gebonden wordt, en die ook tot steun der damping dient.

II De opening boven aan eene pĕndok, waar de gandar (scheê) door moet.

Sroemboeng, de invatting van al de deelen van de mĕndak.

Slarak, de staalkern in een kris.

sega golong, gekookte rijst in den vorm van ballen met toespijs.

singi, langwerpigvierkante ijzeren gitvorm.

singoep, een vuurscherm, om tegen de te sterke uitstralingen van het vuur te beschutten.

warongka, krisscheede vervaardigd uit het hout van den trĕmbalo, den timaha en dat van den sandelboom (tjèndana) soms ook van ivoor. Men maakt de krisscheede uit een geheel stuk hout (warongka iras) of uit twee deelen (potokan).

wali, een klein en krom mesje, (pangot) met het scherp aan den buitenkant.

— *tjantik*, krom gebogen, kleine pangot, om er hout mede te besnijden.

— *tjantoek*, zeer kromme pangot.

— *pandjang*, lange en kromme pangot.

widĕng, de omtrek in het midden van de mĕndak, gevormd door de aan elkander verbonden tjangkolan.

lodok, een ijzeren spiesje bij den gevestenmaker in gebruik, om de djaboeng in het gat van het gevest te duwen.

langĕs, soort penseel, in gebruik bij den krisscheedenmaker.

[illegible] *panḍoek*, houten aambeeld.

[illegible] *pĕnḍok*, Zie Wdb.

— *boenton*, pendok die de geheele houten scheede omsluit.

— *blewehan* of *blewahan*, id. welke voorzien is van eene spleet, zoodat het in het midden van het front overlangs en even boven de punt of tot boven toe, ongeveer een duim breed, het hout bloot laat.

— *slorokan*, id. waarvan de spleet voorzien is van een gedreven of open gewerkte schuif.

[illegible] *porot*, een heel klein bamboe pijpje, dat gebruikt wordt bij den Javaanschen goudsmid, om het goud, dat in de smeltkroes gesmolten is van boven op heel voorzichtig te blazen, zoodat het vuil, dat op het goud drijft, uit elkaar wijkt en aan de binnenwanden van het smeltkroesje vastkleeft, en alzoo zich van het goud afzondert.

[illegible] *peksi*, de angel van wapens inzonderheid van krissen.

[illegible] *patra*, het lofwerk van een krisgevest.

— *lomba*, het enkelvoudige patramotief.

— *krawangan*, het opengewerkte patra-motief.

patar, een groote vijl om bij het maken van krissen, ijzer af te schaven of te verdunnen.

— *dangas*, een zeer groote vijl om de gandar (kriskoker) er meê af te schaven.

padjoe, een korte beitel, om deukjes in de kris te effenen.

pidjĕr, het gruis, dat bij het smeden van krissen tot vonken uit elkaar vliegt, ook schilfers van gesmeed ijzer.

midjĕri, smeden van ijzer tot een kris.

pamor parambanan, meteoorijzer in het district Prambanan gevonden, dat zeer gewild is voor de damasceering van krissen en andere wapens wegens zijne witte kleur, die zelfs onder behandeling met citroensap en arsenicum niet zwart wordt, doch zijn zilverglans behoudt, terwijl het zich aan het ijzer hechter verbindt dan ieder ander soort pamor.

ḍĕnḍa, van leer gedraaid koord, om de djara (boor) in beweging te brengen.

dédét, een werktuig om openingen in de warangka of gandar te verbreeden, ook gorok geheeten.

damping, een goudplaatje, dat tot steun dient van de widĕng en er onder gezet wordt.

djĕngkĕr, kajoe — erg knoestig hout zoodat de vlammen min of meer verward zijn.

djongkong inḍil, een lekkernij van met pandan groen gemaakte rijstmeel, suiker en klapper.

mĕnḍak, zie Wdb. in voc. pĕnḍak; (in ngoko ook oewĕr.)

— *kĕndit*, gevestring, waarvan het midden met edelgesteende is bezet.

— *robjong*, id. waarvan al de meniran, zoogenoemd naar de menigte kleine korreltjes, die veel op meniranbloempjes gelijken, voorzien zijn van edelgesteente.

gondjawoeloeng, niet gedamasceerde gondja van eene kris.

gorok. Zie dédét

gaḍing palalahan, een cylindervormig werktuig van staal aan een blok hout bevestigd, dat tot leest dient, waaraan men den draad om buigt om eenen zuiveren ronden omtrek te hebben.

godong, het boven achterste gedeelte van de krisscheede dat spitstoeloopend naar achter uitsteekt, en dat den vorm heeft van het blad van den nangka- of sawoboom.

brĕmara, een cylindervormig houten handvastel voor de bewerking van een krisgevest.

blak, (ook ĕblak gespeld,) een teekenmaal, gebruikt bij de vervaardiging van een krisgevest.

blambangan, de indeukingen voor aan het bovendeel van het kris lemmet vlak boven de gondja.

bloembangan, de omtrek van de patra.

AANVULLINGS-NOTA van toelichting betreffende het Landschap Asahan.

A. Grenzen, grootte en bevolking (godsdienst, ethnographische bijzonderheden) van het landschap.

Het landschap Asahan strekt zich op 2° N. B. in Z. W. richting uit langs de Straat van Malaka. Het wordt begrensd aan de N. O. zijde door genoemde zeestraat, ten Oosten door het vroeger aan Asahan onderhoorige thans zelfstandige landschap Koealoe, ten Z. W. door de Bataksche landschappen ressorteerende onder de onderafdeelingen Toba en Habinsaran, (afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli) en ten Westen door de landschappen Tanah Djawa (Simeloengoen) en Lima Laras (Batoe Bahra).

De landschapsgrenzen zijn nog niet alle vastgesteld. De ambtenaren zijn daarmede nog doende; zoodra ter zake overeenstemming is verkregen, zullen ze worden opgemeten en in kaart gebracht ten einde aldus voor goed een einde te maken aan de zich telkens herhalende grensgeschillen.

De uitgestrektheid van Asahan wordt globaal berekend op ± 70 □ G. M.

De inheemsche bevolking, volgens de laatste zielentelling sterk circa 40.000 zielen, bestaat naar raming voor 3/4 uit Bataks en 1/4 uit Maleiers.

Vermenging met Arabieren moet in vroegere jaren hebben plaats gehad. Dezen waren voornamelijk afkomstig van Siak en hebben zich opgelost onder de inheemsche bewoners.

Slechts eenige „Saids" hebben hun titel als bewijs van hunne afkomst behouden.

De geschiedenis maakt het zeer waarschijnlijk dat ook Atjehsch bloed in een deel der bevolking vloeit. De oudste geschiedenis maakt ook gewag van eene Hindoe-Javaansche kolonie in het tegenwoordig buiten Asahan gelegen landschap Tanah Djawa, welke van uit Asahan zou zijn gesticht. De legende verhaalt omtrent de Batoe Kanihir, een ± 20 M. breede rotsspleet door welke de Aer Silau niet ver beneden de Kampong Bandar Pasir Mandogé zich een weg heeft gebaand, als zou deze passage het werk zijn van een Javaan Si Lopak Ipon (de wittandige); ook het feit dat de Maleiers door de Bataks nog „Djau" (Djawa) genoemd worden, wijst eveneens op eene oude Javaansche kolonisatie in de benedenstreken.

Chineezen hadden reeds sedert lang eene of meerdere nederzettingen in Asahan.

Opvallend is de goede verstandhouding welke over het algemeen tusschen Zelfbestuur en bevolking en de Chineesche immigranten heeft geheerscht.

Een der Sultans met name Sultan Radja Dewa Sjah (Marhoem Pasir Poetih) heeft eene Chineesche tot echtgenoote gehad. Uit dit huwelijk zijn twee opvolgers gesproten t. w. Sultan Radja Moesa (Marhoem Rantau Pandjang) en Sultan Radja Ali.

De tweede Jang di Pertoean Moeda van Koealoe, Naämat Oelah, die na de vervallenverklaring van Sultan Toengkoe Ahmad Sjah op den 29sten September 1865, eenigen tijd waarnemend Sultan was van Asahan, had eveneens eene Chineesche vrouw tot moeder. Van vaderszijde was hij een kleinzoon van den bovengenoemden Sultan Radja Moesa (Marhoem Rantau Pandjang).

De omstandigheid dat Chineesch kapitaal en Chineesche werkkrachten hebben bijgedragen tot den bouw van de groote masdjid (Moskee) van Tandjoeng Balei, pleit voor de bovenopgemerkte goede verstandhouding.

Sedert de vestiging van ons gezag nam het Mandhelingsch element meer en meer toe.

Na 1885, het jaar waarin de eerste 4 contracten voor tabakscultuur in Asahan werden uitgegeven, is de verscheidenheid van bevolking nog toegenomen met Europeanen, Japanners, Soendaneezen, Bojans, Klingaleezen en Menangkabouwers.

De taal van de oorspronkelijke bewoners n. l. de Bataks is nog overheerschend, zij het dan verbasterd door Maleische invloeden; de oorspronkelijke godsdienst echter, zijn animisme met fetisisme als voornaam bestanddeel, wordt meer en meer verdrongen door den Islam, welke nog steeds proselieten maakt onder de Bataks.

Naar schatting belijdt één derde der Bataks thans reeds, althans in naam, den godsdienst van den profeet Mohammad.

Op ethnographisch gebied valt over de Maleiers weinig bijzonders mede te deelen.

Alvorens over de Bataks eenige ethnographische bijzonderheden te rapporteeren, dient melding te worden gemaakt van de standen waarin de inheemsche bevolking onderscheiden kan worden.

Na afschaffing van slavernij en pandelingschap is die bevolking in te deelen in twee standen: adel en burgers (orang banjak).

De hoogste adel wordt gevormd door de Toengkoes of Tongkoes.

Daarop volgt de stand der Radja's n.l. de anak radja radja of djadjo; vervolgens die der Toe Moeda welke weder onderscheiden kunnen worden in Haro Dalam of Bahoe Kanan en in Haro Loear of Bahoe Kiri, over welker afkomst nader zal worden uitgeweid.

Eindelijk heeft men de Oewans, gelijk te stellen met de anggi ni radja onder de Bataks n. l. personen verwekt door mannen van gewone afkomst (orang banjak) bij vrouwen behoorende tot den stand der anak radja[2] of djadjo.

Van de drie hoofdgroepen n. l. Toba's, Mandhelingers en

Dairiers, waarin de Bataks ingedeeld kunnen worden, zijn de twee eerstgenoemde in Asahan vertegenwoordigd. De Mandhelingers moeten echter, zooals boven is vermeld, als immigranten of afstammelingen van dezen beschouwd worden.

De Toba's van Asahan kunnen onderverdeeld worden in twee volksgroepen n. l. in Perdembanan Bataks en Toroe Dolok Bataks (toroe Dolok = Neder Doloks ter onderscheiding van de Na Doloks van Habinsaran, afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli).

De Silaurivier vormt in hoofdzaak de grens tusschen beider gebied.

Zij onderscheiden zich bijna uitsluitend in dialect, dat echter over en weer verstaan wordt. Zooals bekend worden de volksgroepen der Bataks onderverdeeld in een groot aantal stammen (marga's) en is de verwantschap gebaseerd op patriarchaat gepaard met exogamie.

Onder de geïslamiseerde Bataks van Asahan wordt de exogamie niet streng meer in acht genomen. Huwelijken binnen eene en dezelfde marga komen onder hen vrij veelvuldig voor.

De bruidschat onder de Bataks bekend onder de namen „mas ni boroe", „boli ni boroe" en „toehor ni boroe" bedraagt van $ 32.— tot $ 500.— Door geflatteerde taxaties van de als bruidschat aangenomen goederen is zij niet zoo drukkend als b. v. in Mandheling het geval is.

Na de muntzuivering wordt de bruidschat, voor zoover in geld voldaan, natuurlijk betaald met Nederlandsch Indische munt waarbij de koers van den dollar is vastgesteld op ƒ 1.40.

De verschillende vormen van huwelijk zijn:

1e. het mangoli, zijnde de meest algemeene vorm, waarbij aan de bruidschatvoorschriften en aan die omtrent den overgang naar de familie van den man wordt voldaan;

2e. sondoehan (elders mandinding).

Hierbij blijft de vrouw, aangezien de bruidschat nog niet door den man betaald is, voorloopig bij hare ouders of familieleden inwonen, totdat de djoedjoeran aan den man is kwijtgescholden;

3e. huwelijk door schaking.

Kinderhuwelijken worden door het Zelfbestuur zooveel doenlijk tegengegaan.

De gehuwde vrouw is ook bij de Asahan Bataks gelijk te stellen met eene gekochte zaak. Zij bezit geen erfrecht, maakt integendeel bij overlijden van haren man een deel uit van diens nalatenschap. De broeders of broederszonen van den overledene beschikken over de weduwe. Eén van hen kan haar trouwen. Zij kan ook aan een margagenoot der erfgenamen worden uitgehuwelijkt, in welk geval men zich gewoonlijk met de helft van den oorspronkelijk voor haar betaalden bruidschat tevreden stelt.

In hunnen godsdienst onderscheiden de Bataks drie rangen van goden en geesten naar gelang zij worden geacht te wonen in eene hoogere wereld, op aarde of in de onderwereld.

Tot den eersten rang, de Debata's, wordt gerekend een „schepper" bekend als de „groote oorsprong van het worden". Overigens bekleedt Batara Goeroe onder de hemellingen de voornaamste plaats.

Op aarde wonen de begoe's in bergen, boomen, rivieren enz. Het zijn meerendeels geesten van afgestorvenen. De voornaamste in dezen rang is de bekende Si Singa Mangaradja, die onsterfelijk wordt geacht, aan wiens dood men dus niet gelooft.

Het fetisistisch bestanddeel in dit animisme is het geloof aan een „tondi" (ziel). Niet alleen de menschen, doch ook dieren, planten en sommige levenloze voorwerpen bezitten toch volgens Bataksch geloof een tondi.

Tempels of andere gebouwen voor den eeredienst zijn bij de Bataks niet in gebruik.

Evangelisatie is in Asahan tot nog toe niet werkzaam geweest.

Handel en wandel van de weinige Christen-Bataks, die nu en dan zich uit de Tobalanden vertoonen, zijn over het algemeen niet geschikt om bij de bevolking een hoog denkbeeld te vestigen van de evangelisatie.

Onder de geislamiseerde Bataks treft men wel is waar nog al wat hadji's aan, maar toch kunnen zij gerekend worden tot de oppervlakkige belijders van den Islam.

Zoowel onder hen als onder hunne heidensche rasgenooten is het opiumschuiven zeer verbreid, wat voornamelijk toegeschreven moet worden aan de door het Zelfbestuur vroeger gevolgde politiek ten opzichte van de Bataks, waarbij de verstrekking van opiumbollen eene belangrijk rol speelde. Thans is daaraan een einde gemaakt.

Kannibalisme bestaat onder de Bataks in dit landschap reeds zoover menschenheugenis reikt niet meer.

Slavernij en pandelingschap behooren in Asahan tot het verleden. Ook aan de vroeger herhaaldelijk voorkomende oorlogen onder de Bataks is een einde gemaakt. De Bataksche hoeta's van Asahan hebben sedert hunne eigenaardige kenmerken van versterkte nederzettingen verloren en komen koeboe's (speciale versterkingen) niet meer voor.

De grootere veiligheid en veelvuldige aanrakingen met Maleiers hebben tot gevolg gehad:

1e. dat men niet meer dicht aaneengesloten in groote huizen met ruimte voor 4—12 gezinnen woont.

Besteedde men vroeger nog al zorg aan die woningen door het aanbrengen van versieringen enz. thans nu men meer verspreid in kleinere op manshoogte staande palen gebouwde woningen (hoogstens 3 z. g. kalamins bevattende) gehuisvest is, is veel van het typische der Bataksche nederzettingen verloren gegaan.

2e. dat ook in andere opzichten uit ethnographisch oogpunt veel merkwaardigs niet meer onder de Bataks van Asahan opgemerkt kan worden. Vooral voor kleeding en gereedschappen geldt dit. In plaats van de vroegere solide eigen weefsels (abit en oelos) draagt men thans algemeen baadjes, broeken en sarongs van goederen, welke te Tandjoeng Balei worden geïmporteerd. Daardoor is ook de cultuur van kapas en van indigo in onbruik geraakt.

3e. dat het adatverband hoe langer hoe losser is geworden

B. Bergen en rivieren (met opgave van de bevaarbaarheid) waterleidingen, wegen en bruggen.

Asahan is grootendeels vlak. Alleen de streken, welke grenzen aan de Tobalanden zijn zeer geaccidenteerd. De aldaar voorkomende toppen van eenige beteekenis behooren tot de afloopers van de Dolok Soeroenang en de Dolok Si Manoek[2] welke bergen na de grensregeling waarschijnlijk buiten Asahans gebied zullen vallen.

Het landschap behoort in hoofdzaak tot het stroomgebied van de Asahanrivier (ook wel als **Bandar** Poelaurivier bekend), die uit het Tobameer ontspringt en zich een weg heeft gebaand tusschen bovengenoemde bergen. Watervallen en stroomversnellingen vormende stroomt zij, in de vlakte tot rust gekomen, langs de als Bataksche marktplaats bekende nederzetting Bandar Poelau. Hier wordt zij bevaarbaar voor kleine steamlaunches.

Eén dezer onderhoudt eene geregelde communicatie tusschen genoemde nederzetting en Tandjoeng Balei, de hoofdplaats van Asahan. Niet ver boven deze plaats vormt zij in het lage terrein een aantal eilanden, waardoor hare diepte sterk vermindert. De aldaar voorkomende zandbanken zijn oorzaak, dat ook kleine stoombarkassen in normale omstandigheden op gunstig getij moeten wachten om dat gedeelte der rivier te kunnen passeeren.

Te Tandjoeng Balei eindelijk (± $8^1/_2$ mijl van hare monding aan de straat van Malakka) wordt de Asahanrivier, vooral nadat zij de Silaurivier in zich opgenomen heeft, bevaarbaar voor zeeschepen met een diepgang als die van kleinere paketvaartstoomers. Door de banken voor hare monding moet de stoomvaart echter rekening houden met eb en vloed. Overigens kunnen de schepen door de vrij goede bebakening en verlichting zoowel bij dag als bij nacht Tandjoeng Balei bereiken.

De overige rivieren van Asahan zijn slechts gedeeltelijk bevaarbaar voor roeivaartuigen.

De voornaamste daarvan zijn behalve de boven reeds genoemde Silaurivier:

a. Rechterzijrivieren van de Asahanrivier:

Aek Lolah (S. Lobak)

„ Nataloe

„ Songsongan.

b. Linkerzijrivieren van idem:

Aek Hesa,

„ Telok Dalem,

„ Masihi,

„ Kasoengei.

De voornaamste nevenrivieren van de Silaurivier zijn de Aek Piasa (rechter) de Aek (Am) Baloetoe en de Aek Kopas (linker).

Eindelijk dient vermelding de Aek Boenoet, welke zich in de grensrivier tusschen Tanah Djawa en Asahan, de Aek Silau Toewa, stort.

Waterleidingen van eenige beteekenis bestaan hier niet. Bij Bandar Poelau is de bevolking bezig om eene kleine waterleiding tot irrigatie van rijstvelden aan te leggen. De overige waterleidingen dienen uitsluitend tot drainage: men treft ze voornamelijk aan op de tabaksondernemingen.

Op de hoofdplaats bestaat eene drinkwaterleiding tot distributie van het water van een drietal artesische putten.

De voornaamste weg is de zoogenaamde gouvernements postweg, die van Tandjoeng Balei over de Asahansche tabaksondernemingen Hesa, Sentang, Kisaran en Soengei Boenoet voert naar de onderafdeelingshoofdplaats Laboean Roekoe (Batoe Bahra) en verder door naar Tebing Tinggi (Deli), aldus de landverbinding vormende met de gewestelijke hoofdplaats Medan.

Slechts een 5 K. M. lang gedeelte van dien weg n. l. tusschen Tandjoeng Balei en Hesa, is in dit ressort verhard. Het voornemen bestaat de verharding voort te zetten tot

Kisaran, aangezien deze plaats een centrum vormt van verschillende ondernemingen welke haar product te Tandjoeng Balei verschepen.

De voornaamste daarin voorkomende bruggen zijn die over de Soengei Dedap (van hout) en die over de Soengei Silau te Kisaran (van ijzer).

Behalve door tweewielige huurwagens, z. g. kareta's sewa of kareta's betja, wordt het personenvervoer op dien weg onderhouden door den aannemer van den autopostdienst van Tebing Tinggi (Deli) op Tandjoeng Balei. Daarenboven onderhoudt eene te Tandjoeng Balei gevestigde automaatschappij een druk personenverkeer tusschen deze plaats en Kisaran.

Het goederenvervoer over dezen weg wordt evenals dat over de andere landwegen onderhouden middels ossen- of karbouwenkarren (kareta's lemboe).

Voorts treft men in dit ressort zoogenaamde planterswegen en landschapswegen aan. Over de planterswegen wordt de gemeenschap onderhouden tusschen de verschillende afdeelingen van dezelfde onderneming, en tusschen de ondernemingen onderling, door welke zij werden aangelegd. Zij vormen tevens de verbinding met den postweg.

De voornaamste planterswegen zijn die van Kisaran naar de onderneming Serbangan en van Kisaran naar de ondernemingen Tanah Radja, Soengei Silau, Poelau Mandi en Silau Toewa. De daarop voorkomende houten brug over de Silau bij de onderneming Poelau Mandi is het voornaamste bouwwerk.

Als landschapswegen verdienen vermelding de weg van Tandjoeng Balei naar de kampong Soengei Kapajang, en de nog niet geheel voltooide weg van Kampong Simpang Kawat naar Bandar Poelau, en verder door naar de Tobalanden.

De aanleg van een weg van Tandjoeng Balei naar Kampong Masdjid (hoofdplaats van het landschap Koealoe) is in voorbereiding, in aansluiting met dien van Soengei Djawi Djawi (onderafdeeling Laboean Batoe) naar laatstgenoemde kampong.

C. Samenstelling van het landschap met opgave van kampongs.

Het landschap bestaat uit Asahan proper en de onderhoorigheden Boentoe Panei, Haboko en Goenoeng.

Zooals uit den hierbij gevoegden staat blijkt, telt het thans 198 kampongs. Hieronder zijn echter 31 met minder dan 10 belastingplichtige inwoners, terwijl verscheidene andere slechts onbelangrijke gehuchten zijn.

Aangeteekend wordt dat door den ambulanten aard der bevolking een kampong in het algemeen zeer aan mutaties onderhevig is.

D. Grondgesteldheid.

Het landschap vormt in hoofdzaak een onderdeel van de kustvlakte, welke in het Noorden van het gewest van 20 tot 25 K. M. breed is en zich naar het Zuiden uitbreidende ten laatste eene breedte heeft van 100 K. M.

Naar de Tapanoelizijde stijgt deze vlakte eerst vrij langzaam tot 600 à 700 voet, daarna snel tot 2000 voet en hooger.

Zooals boven reeds is aangestipt, vallen de voornaamste bergtoppen buiten Asahan.

Het landschap wordt doorsneden door eene menigte rivieren, welke dikwijls buiten hare oevers treden, waarbij zij slib en zand op de overstroomde terreinen achterlaten.

De bodem der vlakte is jong alluviaal, op verschillende plaatsen nog in wording.

Klimaat en bodemgesteldheid zijn geschikt voor verschillende cultures, waarover later; voor de tabakskultuur echter, zijn zij niet zoo geschikt als in Deli en Langkat.

Door de lage ligging en de vele overstroomingen en door de aanwezigheid van waterkeerende lagen in den bodem waaraan de goede artesische putten van Tandjoeng Balei zijn te danken, worden vrij uitgestrekte moerassen gevormd.

Hier bezitten zij echter niet het schadelijke voor de

gezondheid als elders, wat hoogstwaarschijnlijk moet worden toegeschreven aan den heilzamen invloed van veelvuldige windstroomingen en van eb en vloed, welke geen rust gunnen aan dampkring en moeraswater.

E. Nijverheid, landbouw, veeteelt, jacht en visscherij, handel en scheepvaart.

De nijverheid der inheemsche bevolking is niet noemenswaard. Langzamerhand is zij verdrongen door die van immigranten, vooral van Chineezen, en bestaat nu nog voornamelijk in vervaardiging van atap nipah, de door tabaksondernemingen veel gebruikte dakbedekking, het verzamelen van boschproducten, het vlechten van matten en manden voor dagelijksch gebruik, het vervaardigen van kleine primitieve riviervaartuigen (sampans).

Het spinnen en weven, vroeger onder de Bataks zeer algemeen, is zoo goed als geheel in onbruik geraakt. Voor de Bataksche weefsels kwamen de minder soliede Europeesche manufakturen in de plaats.

Ambachten worden voornamelijk door Chineezen en door van elders afkomstige inlanders uitgeoefend. Onder de Bataks vindt men nog slechts enkele smeden, die wapens en gereedschappen (bijna uitsluitend parangs) van goede kwaliteit vervaardigen.

Aan den huizenbouw wordt door de inheemsche bevolking weinig zorg besteed. Men vindt in Asahan nog drie stoomkoffiepulpers, waarvan twee op de Europeesche ondernemingen Bandar Slamat en Tetok Dalem en een op de koffieonderneming Soekaradja toebehoorende aan den Sultan, welke koffieondernemingen in het vorige jaar ongeveer 456000 K. G. gepelde Liberia koffie leverden. Verder twee stoomrijstpellerijen, waarvan een eveneens aan den Sultan behoort, en de andere het eigendom is van een Chinees, eindelijk de stoomgambirfabriek op de onderneming Goenoeng Melajoe.

Laatstgenoemde verdient bijzondere vermelding, zijnde de eenigste van haar soort in dit gewest. Die fabriek is op ruime schaal gebouwd en voorzien van de meest moderne machinerieën. Zij is verbonden aan een jonge, energiek gedreven gambircultuur-onderneming werkende met Zwitsersch kapitaal en Zwitsersch personeel.

Eerst in 1908 kwam de machinale bereiding van gambir in werking en werd in genoemd jaar reeds 3384064 K. G. van genoemd bij de zijde-industrie in Zwitserland veel als looistof gebruikt, product derwaarts uitgevoerd. De bereiding van z. g. eetgambir verkeert in Goenoeng Melajoe nog in het stadium van proefneming, doch zal in ieder geval bijzaak blijven.

Door uitbreiding van het aantal contractkoelies, bestaande hoofdzakelijk uit Soendaneezen en van het plantareaal, heeft de fabriek thans voldoend materiaal om dag en nacht door te werken, zoodat hare productie dit jaar belangrijk hooger zal zijn. Zeer te betreuren is het, dat de gambiraanplant tegenwoordig bijzonder veel te lijden heeft van rupsen.

De meest door de bevolking gecultiveerde landbouwproducten zijn rijst, klappers en pinangnoten. De rijstcultuur meest gedreven op ladangs en op van regen afhankelijke sawahs, ook wel op afgeplante tabaksvelden (djaloerans), is in de laatste jaren sterk achteruitgegaan, wat voornamelijk toegeschreven moet worden aan vermeerderde belangstelling voor de klappercultuur.

In het afgeloopen jaar werd uitgevoerd 2300 K. G. gepelde rijst, 44352 K. G. ongepelde rijst (padi) en verder tot een bedrag van ongeveer *f* 150000 zoogenaamde beras kering, zijnde gestoomde-gedroogde rijst, een product van voornoemde Chineesche rijstpellerij, dat veel aftrek heeft bij Voor-Indiërs.

Tegenover dezen uitvoer staat een invoer van 5672700 K. G. gepelde en 60210 K. G. ongepelde rijst.

De belangrijke toeneming in de klappercultuur kan afgeleid worden uit den vermeerderden uitvoer van copra. Bedroeg

deze in 1907 968000 K. G. in 1908 werd 1682090 K. G. copra uitgevoerd.

Ook van pinangnoten is de uitvoer belangrijk n. l. 528720 K. G. in 1908 tegen 113910 K. G. in 1907. Aangeteekend wordt, dat de belangrijke toename van uitvoercijfers voor copra en pinang niet uitsluitend op rekening van grootere productie gebracht mag worden, doch voor een deel ook toe te schrijven is aan in 1907 wegens gedrukte stemming van de markt aangehouden voorraden.

De overige door de bevolking geeultiveerde gewassen zijn van weinig belang.

Behalve de bovengenoemde Europeesche ondernemingen zijn in Asahan in exploitatie acht tabaksondernemingen met een productie van ongeveer 26000 picols.

Door de lage prijzen en de minder goede oogsten in de laatste jaren zijn voor de meeste ondernemers de tegenwoordige tijden zeer zorgelijk.

Ramboeng (ficus elastica) vormt den aanplant van slechts ééne Europeesche onderneming. De bevolking begint zich in de laatste jaren ook op deze cultuur toe te leggen.

Pararubber (hevea brasiliensis) wordt, nu de prijzen der koffie gedaald zijn, meer en meer bijgeplant op de koffieondernemingen Telok Dalem en Bandar Slamat. Eerstgenoemde brengt reeds eenig product op, dat op de Antwerpsche markt goede prijzen behaalde.

Het steeds wassend aantal bij de cultures werkzame contractkoelies bedroeg gedurende het jaar 1908:
9884, waaronder 4623 Chineezen, 206 andere Vreemde Oosterlingen en 5055 Inlanders.

Ook vele leden der inheemsche bevolking vinden op de Europeesche ondernemingen een goed middel van bestaan, voornamelijk als schuurbouwers en boschkappers. In de geëmployeerden en werklieden vinden ze daarenboven goede afnemers van de door hen geteelde producten als vruchten, groenten enz enz.

Aan veeteelt en jacht als eigenlijk bedrijf wordt door de

inlandsche bevolking niet gedaan; schapen en geiten worden hier en daar gefokt. Kippen treft men algemeen in de kampongs aan. Onder de Heidensche Bataks vindt men fokkers van varkens van inferieur soort. De varkenfokkerij is voor een aantal Chineezen een zeer winstgevend bedrijf.

Eenige Europeanen en Klingen houden kleine kudden van melkkoeien. Overigens beperkt zich het bezit van groot vee tot dat van trekbeesten, bestaande uit geïmporteerde ossen, karbouwen en paarden.

Visscherij als hoofdmiddel van bestaan treft men uitsluitend aan in de kustkampongs en wel hoofdzakelijk in de kustkampong Bagan Asahan. Ook op dit gebied zijn de inlanders overvleugeld door de Chineezen, die door hunne djermals en sero's het leeuwenaandeel hebben in de visscherij. In 1908 werden uitgevoerd 21636 gezouten of gedroogde visch, 5760 K. G. trassie, 8706 K. G. vinnen en 15852 K. G roggehuiden.

Uit de hieronder volgende opgaven kan, als aanvulling van hetgeen uit bovenstaande regelen kan worden geput, blijken, dat de handel in en de scheepvaart op Asahan vrij levendig is.

De meeste artikelen worden van den overwal (Singapore en Penang) betrokken. Ook voor den uitvoer zijn bovengenoemde plaatsen de voornaamste transitohavens.

De voornaamste invoerartikelen zijn rijst, petroleum, zout en manufacturen.

Uitgevoerd worden, zooals boven meer omstandig reeds werd gemeld, voornamelijk: tabak, koffie, gambir, copra, pinang, boschproducten en visch.

Door den ontvanger der In- en Uitvoerrechten en Accijnzen te Tandjoeng Balei werden gedurende 1908 de navolgende bedragen ontvangen:

Invoerrechten	ƒ	116545.23
Uitvoerrechten	„	13945.51
Accijnzen	„	30968.13
Pakhuishuur	„	232.85
	ƒ	161691.72

	f	161691.72
Haven- en ankeragegelden	"	952.94
Belasting ten behoeve van Chineesche hospitalen	"	60.27
Totaal	*f*	162704.93

Het bedrag aan uitvoerrechten was in het daaraan voorafgaand jaar hooger doordat in 1907 *f* 0.02 en in 1908 *f* 0.01 per K. G. uitvoerrecht op de tabak werd geheven.

In geregelden dienst wordt de hoofdplaats gewoonlijk bezocht door de navolgende stoomschepen:

Wekelijks door S.S. „Ranee" van de Norddeutscher Lloyd, 298 R. tonnen.

Om de 5 dagen door S.S. „Mary Austin" van de The Eastern Shipping Company Limited, 121 R. tonnen.

Om de 14 dagen door S.S. „Valentijn", Koninklijke Paketvaart Maatschappij, 243 R. tonnen.

Om de 14 dagen door „Merkus" van de idem 379 R. tonnen.

Gedurende de maanden waarin tabak wordt verscheept is de geregelde stoomvaart nog drukker, terwijl eenige kleinere stoombooten op ongeregelde tijden Asahans haven veelvuldig bezoeken.

De zeilvaart is van niet veel beteekenis. Een zevental zoogenaamde tongkangs, metende in totaal 794 M³, behooren te Tandjoeng Balei thuis. Bedoelde op inlandsche wijze getuigde zeilvaartuigen dienen hoofdzakelijk tot transport van atapnipah en van rondhout.

F. Bestuur over het landschap, samenstelling en geschiedenis van dat bestuur w. o. te bespreken de inkomsten der hoofden en de landschapskassen.

Aan het hoofd van het landschapsbestuur staat de Sultan, die op historische gronden eigenlijk den titel heeft van Jang di Pertoean of Jang di Pertoean besar, bijgestaan door de zoogenaamde Karapatan, zijnde een raad van 4 landsgrooten.

De radja's van de Bataksche landschappen Boentoe Panei, Haboko en Goenoeng zijn officieel als vasallen van den Sultan erkend. Die van Boentoe Panei wordt eveneens bijgestaan door een karapatan van 4 leden.

Bestuur en rechtsmacht in zaken van minder beteekenis zijn in de kampongs in handen van zoogenaamde katoewa's, welke hoofden eigenlijk ook een kleine karapatan van 2 à 3 leden uit de aanzienlijkste inwoners naast zich dienen te hebben, om te worden geraadpleegd in de voornaamste aangelegenheden; aan deze regeling wordt echter slecht de hand gehouden.

Op belangrijke plaatsen treft men overigens aan als hoofden en gemachtigden van den Sultan zoogenaamde panghoeloe's pekan (in Tandjoeng Balei en Kisaran) en panghoeloe's bandar (in Bandar Poelau en Bandar Pasir Mandogé).

Omtrent de geschiedenis van het bestuur zij aangeteekend dat de eerstbekende Bataksche Vorst den naam droeg van Si Morgolang, die een Karo Batak, bekend onder de namen de Hora Hora of Radja[2] Bolon tot raadsman, vertrouweling en later tevens tot schoonzoon had en gevestigd was te Padang Poelau (Boven Bandar Poelau).

In dien tijd (omstreeks 1620) maakte Radja Makota Alam Alaoedin Sjah Djohan, Sultan van Atjeh, groote veroveringstochten langs deze kust; en kwam aldus ook voor de monding der Asahanrivier. Na deze opgevaren te zijn, kreeg hij vriendschappelijke aanrakingen met vorenbedoelden Haro Haro.

Op voorstel van genoemden Atjehschen vorst, die daartoe wapens achterliet en hulp en bijstand beloofde (waarschijnlijk tegen zeeroovers) stichtten Si Morgolang en de Haro Haro eene nederzetting aan de samenvloeiing van de Silau- en Asahanrivieren ter hoogte dus van het tegenwoordige Tandjoeng Balei.

Later mengde zich de zelfde Sultan van Atjeh, te hulp geroepen door de door hun vader verbannen zoons van den Sultan van Panei, Radja Sinomba Pinang Awan, mede in de Paneische zaken.

Bij eene tegen Panei gerichte expeditie werd de eenige dochter van Radja Sinomba, die zelf om het leven kwam, geroofd en daarna tot bijzit genomen door den machtigen Atjehschen vorst.

Toen zij in gezegende omstandigheden verkeerde, gelukte het aan hare broeders met behulp van den Haro Haro haar van dien Sultan terug te bekomen en werd zij (Siti Oengoe of Poetri Berinei) de stammoeder van het Asahansche vorstenhuis.

De uit haar geboren door meergemelden Sultan van Atjeh verwekten zoon Abdoel Djalil, in de geschiedenis meer bekend onder den naam van Marhoem Tangkahan Sitarak werd als eerste Sultan gehuldigd, dank zij de daadwerkelijke hulp van zijn vader, meergemelden Sultan van Atjeh, die hem de thans nog aanwezige wapens, zijnde een pedang, een bawar (Atjehsche sabel) een djorong (sirihdoos) en de lila Sidjoeang na Hilang, als rijkssieraden, als waardigheidsteekenen, schonk.

Na hare bevalling huwde Siti Oengoe met den Haro Haro. De komelingen uit dit geslacht, in mannelijke linie gesproten, vormen thans het adelijk geslacht van den Bahoe Kanan of Haro Dalem en die uit het huwelijk van den Haro Haro met de dochter van Siti Morgolang dat van de Bahoe Kiri of Haro Loear.

De mannen van beiderlei afstamming dragen den titel van Datoe Moeda of Toe Moeda.

Na den eersten Sultan Abdoel Djalil (Marhoem Tangkahan Sitarak) hebben achtereenvolgens de navolgende Sultans het gezag van Asahan gevoerd t.w.

II. Sultan Said Sjah (Marhoem Simpang Tiga).

III. Sultan Radja Mohamad Roem (Marhoem Soengei Banitan, ook wel bekend als Marhoem Gagap, de stotteraar).

IV. Sultan Abdoel Djalil Sjah (Marhoem Mangkat di Soengei Radja, ook wel bekend als Marhoem mangkat di kampong Baroe).

V. Sultan Radja Dewa Sjah (Marhoem Pasir Poetih).

VI. Sultan Radja Moesa (Marhoem Rantau Pandjang).
VII. Sultan Radja Ali.
VIII. Sultan Radja Hoesin.
IX. Sultan Toengkoe Achmad Sjah.
X. Sultan Toengkoe Mohamad Hoesin Sjah; de tegenwoordige vorst van Asahan.

Als voorname geschiedkundige feiten geput uit het belangrijk werk: de geschiedenis van Asahan door C. A. Kroesen, zij het navolgende in het kort aangeteekend. 1760—1763. Sultan Abdoel Djalil Sjah (no. IV) na met de de Oost Indische Compagnie in Poelau Lawan (Pelalawan) aan Sultan Radja Alam van Siak steun verleend te hebben tegen de aanhangers van Radja Ismael, stookt Radja Alam op zich los te maken van de V. O. I. C.

Onder Sultan Radja Dewa Sjah (No. V), die omstreeks 1800 overleed, werd dank zij den steun van het landschap Tanah Djawa een verdrag gesloten met het toenmaals machtige Boentoe Panei (thans vasalstaat van Asahan).

Het bestuur van de Sultans genoemd onder Nos. V. VI. en VII kenmerkte zich door herhaalde oorlogen tegen de Bataks in de bovenstreken van de Asahan- en Silaurivieren (boven Bandar Poelau en Bandar Pasir Mandogé).

Haboko en Goenoeng zijn de thans nog resteerende Bataksche onderhoorige landschappen.

Handel en uitvoer van Bataksche slaven waren destijds vrij levendig.

Na den dood van Sultan Radja Ali (No. VII) in 1813, ontbrandde in Asahan een successieoorlog, doordat aan Sultan Radja Hoesin (No. VIII) het gezag betwist werd door de aanhangers van den pretendent Moehamad Ishak, posthumus van Sultan Radja Moesa (No. VI), aan wier hoofd stond zijn oom en voogd de Bandahara Magat Goenoeng.

De opvolgingskwestie werd ten slotte geregeld door de instelling van de waardigheid van rijksbestierder (Radja Moeda), met welke waardigheid de bovengenoemde pretendent werd bekleed. Hierna volgde tijdens eene expeditie tegen het

landschap Bila de verovering van Koealoe (± 1829) op den Bataksehen vorst Radja Hoeloebalang. Na deze gebiedsuitbreiding werd Koealoe met het reeds vroeger onderhoorige landschap Leidong als apanage geschonken aan den Radja Moeda: Mohamad Ishak voornoemd, die tevens den titel ontving van Jang di Pertoean Moeda (De Sultan had den titel van Jang di Pertoean Besar).

Het bestuur van Sultan Radja Hoesin kenmerkte zich door belangrijke uitbreiding van gezag en invloed. Door diens huwelijk met de Bataksche vorstendochter Toean Telaha of Toean Teroes van Boentoe Panei wist hij den Vorst van dit landschap tot zijn bondgenoot te maken. Sedert diende Boentoe Panei als bufferstaat tegen het vijandige Tanah Djawa om hierdoor verzwakt, later te worden gereduceerd tot vasalstaat van Asahan.

In 1835 weerstond Sultan Radja Hoesin een jaar lang een gewapend optreden van Siak onder Sultan Ismael in het versterkte Si Rantau. Met de betaling van eene schatting van 100 gantangs rijst en $ 1000 moest Siaks vorst zich tevreden stellen en deze vertrok overigens onverrichterzake nadat een verdrag was geteekend door Batoe Bahrasche hoofden te Tandjoeng Balei, waarin niet het minste te vinden is van onderwerping van Asahan.

In 1848 werd hulp verleend aan den verjaagden vors van Panei tegen den vorst van Kota Pinang.

Ook in de Batoe Bahrasche landschappen werd de Asahansche invloed uitgebreid terwijl Sultan Radja Hoesin tevens zijn gezag binnen Asahan vergrootte door afschaffing van verschillende waardigheden als die van Laksamana, Temenggoeng enz.

Ook de waardigheid van Bandahara, hier eene Atjehsche instelling dateerende van den eersten Sultan van Asahan in tegenstelling met Batoe Bahra, waar zij eene Siaksche instelling was, werd door hem afgeschaft.

Onder Radja Hoesin werden eindelijk ook de inkomsten uit opium en in- en uitvoerrechten te Tandjoeng Balei voor het eerst verpacht.

Eenige jaren na zijn abdicatie in 1854 overleed Sultan Radja Hoesin.

Onder zijn zoon, Toengkoe Achmad Sjah IX, bereikte Asahan het toppunt van zijn macht en aanzien, terwijl juist wat Siak betreft, het tegengestelde het geval was toen Sultan Ismael op 1 Februari 1858 de souvereiniteit van het Nederlandsch Indisch Gouvernement aanvaardde onder de voor de toenmalige Regeering moeielijke voorwaarde van artikel 9 van het toen met Siak gesloten politiek contract.

Voor dit gedeelte en het vervolg van de geschiedenis van het bestuur van Asahan wordt verwezen naar de Nota van toelichting van den Resident Scherer dd°. 17 Juli 1888 op de acte van verband van den Radja van Asahan van 25 Maart 1886.

De bij acte van bevestiging van den zelfden datum in zijne waardigheid herstelde Sultan Toengkoe Achmad Sjah, stierf op 27 Juni 1888 en werd opgevolgd door zijn neef Toengkoe Ngah bin Toengkoe Adil, den tegenwoordigen Sultan, die als zoodanig bij de acte van verband van 6 Oct. d. a. v. den titel verkreeg van Tongkoe Mohamad Hoesin Sjah.

Rust en orde werden sedert niet verstoord. Bij Gouvernementsbesluit van 5 Mei 1899 No. 21 werd in de opvolging voorzien door goedkeuring van de aanwijzing van Toengkoe Amir, oudsten wettigen zoon van Sultan Mohamad Hoesin Sjah, als eventueelen opvolger in het bestuur van Asahan.

De inkomsten van den Sultan bestaan in de eerste plaats uit de Gouvernementsschadeloosstelling ad *f* 39120.— 's jaars en voorts uit de helft van de hasil tanah (cijns) van vergunningen en concessien, welke hem circa *f* 40.000.— 's jaars aanbrengt.

De landsgrooten (leden van den karapatan) krijgen een vaste bezoldiging uit de landschapskas.

Van zijn aandeel in de cijns keert de Sultan een gedeelte uit aan de betrokken Batakhoofden binnen wier gebied een aantal concessien zijn gelegen.

Deze ontvangen voorts eene schadeloosstelling van het Gouvernement ad f 3000.— 's jaars voor den afkoop van hunne opiumrechten.

Sedert de met instemming der Regeering in 1908 ingevoerde belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten ontvangen de kamponghoofden nog 8% collecteloon voor de inning van die belasting.

Worden nieuwe concessien verleend, dan geniet de Sultan ³/₄ van de present tanah, waar hij ook weer een deel aan de betrokken lagere hoofden afstaat. In de laatste jaren worden echter weinig concessiën meer uitgegeven.

Na de goedkeuring en bekrachtiging van het jongste politieke contract bij het G. Besl. van 14 Januari 1908 no. 7 werd ook in Asahan overeenkomstig de nieuwe regelen eene landschapskas opgericht, welke wordt geadministreerd door een door den Resident aangewezen bestuursambtenaar.

De rekening over den dienst 1908 toont aan dat ontvangen werd rond *f* 169.000.— en uitgegeven rond *f* 158.000.—

De begrooting voor het jaar 1909 bedraagt rond *f* 147.000— aan geraamde inkomsten en uitgaven, waaronder het saldo ad *f* 11.000.— uit het vorig dienstjaar is begrepen.

G. Vermelding van de op het landschap betrekking hebbende contracten en verklaringen.

I. Acte van verband van Toengkoe Achmad Sjah als Sultan van Asahan ddo 25 Maart 1886 goedgekeurd bij Gouvernements besluit ddo 3. Augustus 1886 No. 1.

II. Acte van verband ddo 6 October 1888 en suppletoire acte van verband ddo 15 Maart 1890 van Sultan Mohamad Hoesin Sjah, beide goedgekeurd bij Gouverments besluit ddo 30 Augustus 1890 No. 13.

III. Verklaring van Sultan Mohamad Hoesin Sjah ddo 3 November 1898, goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 11 Maart 1899 No. 29 houdende o.a. nieuwe regelingen op het onderdaanschap.

IV. Tegenwoordig politiek contract van 23 Augustus 1907, goedgekeurd bij Gouvernements besluit ddo 14 Januari 1908 No 7. met havenopgave van 8 Feb. 1908, waarvan aanteekening gehouden is bij Gouv. Bt. 19—5—08—3.

De aanleiding tot het sluiten van dit laatste contract is uitvoerig uiteengezet in de aanvullingsnota van toelichting ddo. 12 Februari 1909, betreffende het landschap Siak Sri Indrapoera.

Bijlage van de Nota van toelichting op het politiek contract van Asahan dd. 23 Augustus 1907.

NAMEN DER KAMPONG'S

VAN HET

LANDSCHAP ASAHAN.

---

volg. no.	Namen der Kampongs	volg. no.	Namen der Kampongs
1	Tandjoeng Balei	35	Djampalan
2	Bagan Asahan	36	Dolok Bortoeng
3	Asahan Mati	37	Bakoeng
4	Soengei Komilik	38	Si Batoe Batoe
5	Soengei Pamatang	39	Loeboek Tjing Kem
6	Soengei Apoeng	40	Tebing Tinggi (Asahan)
7	Soengei Djawi Djawi	41	Boenoet
8	Soengei Nangka	42	Kisaran
9	Soengei Loenang	43	Tanah Radja
10	Soengei Sarindan	44	Tandjoeng Alam
11	Soengei Kapias	45	Sanggoel Boentoe Kiri Moedik
12	Soengei Toealang	46	Sarang Olang
13	Soengei Toealang Raso	47	Poelau Maria
14	Soengei Pasir	48	Nantaloe
15	Soengei Tempoeroeng Besar	49	Ajer Tetoek Kiri Moedik
16	Soengei Tempoeroeng Kiri	50	Soengei Alim
17	Soengei Londir	51	Masihi
18	Soengei Kapajang Kanan	52	Aek Batoe Masihi
19	Soengei Kapajang Tengah	53	Kwala Masihi
20	Soengei Kepajang Kiri	54	Podang Mahondang
21	Soengei Paham	55	Telok Dalam
22	Soengei Sibeloem Maoet	56	Poelau Radja
23	Soengei Lebak	57	Aik Nataloe
24	Soengei Perbangoenan	58	Tangga
25	Selat Lantjang	59	Hoeta Bagasan
26	Si Djambi	60	Boli Boli
27	Simpang Tiga Kanan	61	Ihat Panei
28	Hessa	62	Taratak Oerat-Oerat
29	Soekaradja	63	Tomoean Kolboeng I
30	Simpang Tiga Kiri	64	Nantaloe Dalam
31	Simpang Kawat	65	Galang Galang
32	Dedap	66	Mardjandji Atjeh
33	Laratan Api	67	Aik Bomban 2
34	Hasak	68	Alang Kelong

volg. no.	Namen der Kampongs	volg. no.	Namen der Kampongs
69	Aik Bomban 1	103	Pepeni Oelawan
70	Aik Teloek Batoe	104	Pepeni Ilir
71	Dolok Maradja	105	Hoeta Bagasan Dolok
72	Gappoewal	106	Sitaroegi
73	Taroegi Dolok	107	Soegapa
74	Oetoe Bolon	108	Goenoeng Melajoe
75	Batoe Loting	109	Balimbing
76	Parlappongan	110	Natjoelak
77	Oelak Galoegoer	111	Boentoe Maradja
78	Air Gonting	112	Batoe Gadjah
79	Pantei Alang	113	Bindjei Serbangan
80	Simpang Opat	114	Bandar Poelau
81	Oeroeng Panei	115	Dari Panei
82	Oedjoeng Sipinggan	116	Megol Legol 1
83	Maria Goenoeng	117	Megol Legol 2
84	Soengei Silau	118	Taloen Karnas
85	Dolok karoesoe	119	Djawa Sipinggan
86	Maranti	120	Parporingan
87	Ajer Piaso	121	Gotting
88	Pargambiran	122	Hoeta Raoe
89	Panggattian	123	Parhotangan
90	Loeboek Djior	124	Kwala Paoeng
91	Silau Maradja	125	Aek Songsongan
92	Rahoening	126	Aek Naboetoe 1
93	Silippoean	127	Padang Poelau
94	Parsagoean Oeloe	128	Pinggol Toba
95	Hoeta Borhoe	129	Sebrang Bandar Poelau
96	Hamoening	130	Habakko
97	Parporingan Hoeta Gatjah	131	Kwala Piasa
98	Sordang	132	Boeloe Doeri
99	Parboetatan	133	Aek Naboetoe 2
100	Oerat-Oerat	134	Aek Dalik
101	Air Djoman	135	Pondok Boengoer
102	Air Teloek	136	Oedjoeng Seriboe

volg. no.	Namen der Kampongs	volg. no.	Namen der Kampongs
137	Pananggiripan	168	Pinggan nadjawa Hoeloean
138	Parsagoewan Ilir	169	Dolok Sipinggan
139	Parhoetaan Silau	170	Hapas
140	Simbora	171	Tomoean Dolok
141	Naroenggit	172	Salabat
142	Tomoean Kolboeng[2]	173	Taratak
143	Soengei Boelai	174	Pinggan Madjawa Pahoe
144	Partindjahan	175	Bandar Pasir Mandogei
145	Marihat Djaoe	176	Rambai Air Naoto
146	Loeboek Reja	177	Aek Moette
147	Goenoeng	178	Troesan Hilir
148	Simpang Toba	179	Troesan Tengah
149	Goetting Malaha	180	Toesan Hoeloe
150	Aek Kasoengei	181	Tinggan Bagasan
151	Si Godoeng Godoeng	182	Hoeta Padang
152	Taloen[4] Tongah Tongah	183	Bosar Sipinggan
153	Hoeta Padang	184	Taloe Sinoeil
154	Doelang Maoeli	185	Pandoedoean
155	Oelak Medan	186	Silau Laoet
156	Si Lomlom Kiri	187	Laboean [Persembahan]
157	Si Lomlom Kanan	188	Silau Bolon
158	Dano si Djaboet	189	Toloen Djoring
159	Poelo Poeli	190	Pasir Mandogei
160	Silau Djawa	191	Poelau Banding
161	Djandji Radja	192	Tinggi Radja
162	Reja Santoen	193	Ladang Bara
163	Boentoe Maradja I	194	Tanah Radja Darat
164	Boentoe Maradja II	195	Silau Djoemarlang
165	Boentoe Maradja III	196	Boeloe Tjina
166	Boentoe Maradja IV	197	Pinggan Maria
167	Parapat Djandji	198	Boentoe Panei

DE INSCRIPTIE VAN NGLAWANG.

DOOR

Dr. N. J. KROM.

In het jaar 1904 werd door den Heer Knebel op zijn oudheidkundige reis een vondst gedaan in de desa Nglawang, onder Gempol, afd. Bangil, waaromtrent hij in de Rapporten der Oudheidkundige Commissie over dat jaar aanteekent (p. 33):

„Hier vond ik een beschreven steen, lang $1^1/_2$ voet, breed 2 voet, dik 1 voet. Van de inscriptie bood ik een afdruk aan aan den Voorzitter van de Oudheidkundige Commissie."

Er bevindt zich dan ook onder de door Dr. Brandes nagelaten transscripties één van dezen steen. Zij luidt als volgt:

(voorkant)

1.
2. samgĕt i tirwan sang āryya wangçarāja, ḍang ācā. . . .
3. mgĕt i kaṇḍamohi, ḍang ācāryya marmmanātha, samgĕt i manghuri, ḍang ā. . . .
4. samgĕt i kaṇḍangan atuha, ḍang ācāryya karttarāja, samgĕt i kaṇḍangan rare. . . .
5. mantabhadra, samgĕt i jambi, ḍang ācāryya smanātha, samgĕt i panwatan ḍa. . . .
6. ryyāgreçwara, ri turunyājñā çrī mahārāja, kumonaknikanang wanwe ha. . . .
7. kna sang hyang ājñā praçāsti, salbak wukirnya kabeḥ, yatika susuken dha. . . .
8. pangadgan i sang hyang prasāda, unggwani praṇalasthāna bhaṭāra çiwalingga. . . .
9. bhaṭāra sadaçiwa, kapangkwa de pāduka ḍang hyang brahmarāja, ...

(achterkant)

1.
2. prapañcasārapura, ring purwwa masiḍaktan i kawungkungan mwang....
3. ṇa masiḍaktan mwang cunggring, ring paçcima masiḍaktan mwang simbatan,
4. ring uttara, masiḍaktan ing kbon agung mwang raja, kunang yan ana ñurṇna
5. ri sang hyang ajñā haji praçasti, tumĕmwa mahāpātaka, kawulatā
6. nde sang hyang trayodaça sakṣi—dyor bhūmir apo hrĕda
7. ya, candrārkkagni yamānilaḥ, rātriḥ dwisandhye dharmaçca, wrĕ
8. tajñāḥ sarwwadehinaṃ—yawat pratiṣṭhate bhūmo, mahā

(zijkant)

na mattapatura
pasmaraḥ, wadhi
rāndhaḥ kuristā
thā

Totzoover Dr. Brandes' transscriptie. Gelijk men ziet, wordt een tweede zijkant niet vermeld.

Hoewel het stuk niet geheel volledig overgeleverd is, is de lezing van den inhoud toch in hoofdzaak wel vast te stellen. Na een blijkblaar niet meer te ontcijferen anderhalve regel opent de inscriptie met een opsomming van hoogwaardigheidsbekleeders met hun titels; deze reeks zullen we later nader beschouwen. Regel 6 geeft den laasten naam, Agreçwara, en gaat dan verder:

6. volgens het afkomend bevel van Z. M. den Koning last te geven aan het dorp van Ha.....

Geen der regels is aan het einde te lezen geweest; daar de volgende echter begint met *kna*, is het, gegeven de groote gelijkenis van dit soort formules in oorkonden van dezelfde strekking, niet gewaagd te veronderstellen, dat deze letters de laatste zijn van een *padamlakna*; desgelijks

is er geen groote scherpzinnighied voor noodig, in het *dha*, waarmee het leesbare deel van dezen regel sluit, de eerste lettergreep van *dharma*, al dan niet gevolgd door *sima* (lpas) te zien. Wij krijgen dus:

7. [uit te voeren] het koninklijk edict: alle laagten en hoogten ervan, welke moeten worden afgebakend tot een [vrijgebied].......

8. de stichting van een tempel, gevestigd op de (   ) plaats van den Heere Çiwalingga......

9. de Heere Sadaçiwa, te beheeren door den Hoogeerwaarden Brahmarāja......

In regel 8 is *prāsāda* gelezen in plaats van *prasāda* en is praṇala onverstaald gebleven, welk woord mij in dit verband duister is. Zoowel Çiwalingga als Sadāçiwa (aldus leze men) zijn uit het Sanskrit bekend en hun beteekenis is duidelijk (het laatste beduidt: de steeds goedgunstige); in een oud-Javaansche oorkonde zijn ze intusschen, voorzoover ik weet, nog niet aangetroffen [1]. Op Brahmarāja komen we nog terug.

Van de achterzijde van den steen is ook weer de eerste regel onleesbaar en aan de tweede ontbreekt iets aan het slot. Eenige moeilijkheid geeft dat overigens niet. Er is sprake van begrenzingen, natuurlijk van het blijkens de voorzijde af te bakenen vrijgebied; het begint met: in het Oosten grenzend aan (ring pūrwwa masiḍaktan), dan volgt de lacune en vervolgens worden in regel 3 het Westen (ring paçcima) en in 4 het Noorden (ring uttara) vermeld; de van elders onbekende plaatsnamen hier nog eens over te schrijven heeft natuurlijk geen nut. Het ligt voor de hand in de lacune het Zuiden te zoeken en waar nu regel 3 met *ṇa* begint, zal het einde van 2 *ring dakṣi* geluid moeten hebben; op die wijze worden regelmatig de Oostelijke, Zuidelijke (ring dakṣiṇa), Westelijke en Noordelijke grenzen

1) Vergelijk de uitdrukking tunggu of pratiṣṭha ring linggojala in de inscripties van Jayabhaya en Çṛngga: 1057 Ngantang r. 7, 10, 15; 1062 Ploembangan r. 9; 1068; 1116 Kemoelan r. 8, 9, 16; 1119 Panataran r. 8; 11. Wates r. 5, 23, 25 v. 7.

opgenoemd. Dit te constateeren is daarom van belang, omdat er uit blijkt, dat de begrenzing in het stuk loopend van ring pūrwwa (2) tot en met raja (4) wordt afgedaan in zijn geheel en dus de voorafgaande eigennaam, het eerste woord van regel 2, Prapañcasārapura, niet de naam is van één der aangrenzende gebieden, doch naar alle waarschijnlijkheid van het hier gestichte vrijgebied zelf.

De volgende regels luiden:

4. En indien iemand te niet doet
5. het koninklijk bevelschrift, hij zij vervallen in een zware zonde en worde gezien
6. door de dertien getuigen.

Door Prof. Kern is indertijd betoogd [1]), dat in dergelijke uitdrukkingen met die dertien, trayodaça, eigenlijk de dertig, tridaça, d. w. z. de goden, bedoeld zijn. Er is geen reden aan die verklaring te twijfelen; wel is het echter merkwaardig, dat in onze oorkonde onmiddellijk na het vermelden van die trayodaça er dertien „kenners der handelingen" opgesomd worden. Dit geschiedt in een Sanskrit-vers, hetwelk, ontdaan van de spelfouten, aldus luidt:

dyaur bhūmir āpo hṛdayam, candrārkāgnir yamānilaḥ,
rātrir dwisaṁdhye dharmaçca, wṛttajñāḥ sarwadehinām.

Fraai is het vers niet, maar de bedoeling is duidelijk: „Lucht, aarde, water, hart, maan, zon, vuur, Yama, wind, nacht, beide schemeringen en Orde, die kennen de handelingen van alle wezens".

Legt men daarnaast nu het correspondeerende vers uit het eerste boek van het Pañcatantra (182), luidende:

ādityacandrāwanilo 'nalaçca
dyaur bhūmir āpo hṛdayaṁ yamaçca,
ahaçca rātriçca ubhe ca saṁdhye
dharmo 'pi jānāti narasya wṛttam.,

dan ziet men, hoe hier dezelfde begrippen, zij het deels met andere woorden (aditya-arka; anala-agni), genoemd

1) Versl. Meded. Kon. Akad. Afd. Lett. 2de reeks, X p. 115.

worden, vermeerderd met één, den dag, die eigenlijk in het vers van de inscriptie naast nacht en schemeringen ook niet had mogen ontbreken. Door hem weg te laten houdt men er juist dertien over en de vraag blijft gewettigd, ook al heeft Prof. Kern met zijn verklaring van trayodaça uit tridaça zeer zeker gelijk, of niet de samensteller van de oorkonde, niet meer op de hoogte van de oorspronkelijke beteekenis, wel degelijk gemeend heeft, dat er van dertien getuigen sprake was en hij die uitdrukking door het toevoegen van deze versregels heeft willen verduidelijken.

Daarmede is de inscriptie intusschen nog niet uit, doch er volgt een nieuw Sanskrit-vers, waarvan alleen het begin over is (regel 8):

yāwat pratiṣṭhito bhūmau mahā......

natuurlijk moest volgen *meruḥ suparwataḥ* of iets dergelijks en heeft het heele vers geleken op of is hetzelfde geweest als dat, hetwelk plaat 11 verso van de oorkonde- Van Lansberge geeft: „Zoolang op aarde de groote berg Meru vaststaat, zoolang zal het loon der zonde duren voor wie 's Konings privilege overtreedt." Dat slot moet dan op een onleesbaren negenden regel of op één der zijkanten hebben gestaan.

Ten slotte geeft de transscriptie van den zijkant eenige woorden, die wel geen heel vers vormen, maar waarvan de strekking toch voldoende blijkt. Ook al laten we in het midden, wat er in den eersten regel steekt (ātura, ziek, of moet wellicht voor patur gelezen worden panggur, kreupel?[1]), van de rest kan met een kleine verbetering — *kuṇis* in plaats van *kuris* — het slot van een vers gemaakt worden:

.... apasmāraḥ, badhirāndhaḥ kuṇis tathā,

dat wil zeggen: „vallende ziekte, doof en blind, en lam", natuurlijk aanduidende den ongelukkigen toestand, waarin de overtreder in volgende levens zal herboren worden. Dergelijke vervloekingen zijn zeer gewoon; reeds de Dinajasteen van 682

1) Dit laatste lijkt mij het waarschijnlijkste. Voor het dan voor afgaande matta vergelijke men in de oorkonde van Kṛtanāgara van 1191 (VII r. 5): an [dh]o matta hyapasmāraḥ (de dh ontbreekt en is e conjectura door mij hersteld).

zegt: kuṭilāh narake pateyuḥ enz.; doch gemeenlijk bepalen de oorkonden zich tot een Oud-Javaansche vervloeking. Sanskritverzen zijn vrij zeldzaam, men vindt er o. a. ook op de reeds genoemde oorkonde-Van Lansberge en hieronder zal van nog een ander voorbeeld sprake zijn.

Onze inscriptie is hiermede ten einde. Wij hebben gezien, dat zij geen dateering geeft en dat de inhoud een schenkingsoorkonde is of althans op een stichting betrekking heeft, wellicht die van een vrijgebied Prapañcasārapura, dat er een zekere Brahmarāja in genoemd wordt en dat haar samenstelling aldus is: eerst een opsomming van de hoogwaardigheidsbekleeders, dan een nadere aanduiding van de stichting, vervolgens de grenzen van het vrijgebied en ten slotte het zoogenaamde vervloekingsformulier, bestaande uit een enkele regel Oud-Javaansch en verder Sanskritverzen.

Wanneer we nu dien inhoud nader beschouwen, dan blijkt, dat al dadelijk die lijst van ambtenaren, waarmede het stuk opent, ons kan helpen om den tijd ervan te trachten vast te stellen. Immers waar van de vroegste tijden af bij dergelijke stichtingen allerlei ambtenaren genoemd worden en er door oorkonden van verschillenden datum te vergelijken een groot onderscheid in de vermelde titels blijkt te bestaan, daar zal deze titulatuur dikwijls een uitstekend hulpmiddel zijn om een ongedateerde inscriptie aan een bepaalde periode toe te kennen. Wij weten niet, of de verandering in de bij schenkingen en stichtingen in acht genomen vormen geleidelijk is gegaan of wel dat een nieuwe dynastie een geheel ander ceremonieel invoerde, maar zeker is het, dat in het algemeen voor bepaalde tijdperken bepaalde wijzen van het vermelden der waardigheidsbekleeders geconstateerd kunnen worden. Wel moet men natuurlijk uiterst voorzichtig zijn en niet al te nauwe grenzen willen trekken, maar er gaat aan den anderen kant niets vanaf, dat een titulatuur als die van onze inscriptie niet past in het kader der vroegere Oost-Javaansche oorkonden, doch

eigen is aan de vorsten van Tumapĕl en Majapahit. Het is dus in dit tijdvak, aanvangend met de tweede helft der twaalfde çaka-eeuw, dat we deze inscriptie moeten plaatsen.

Willen we nu in zulk een geval den tijd van een oorkonde nog nader begrenzen, dan bestaat daartoe een eenvoudig doch tijdroovend middel: om namelijk de inscriptie in kwestie naast andere uit hetzelfde tijdperk te leggen en op die wijze nadere overeenkomsten te zoeken. In casu wezen enkele kleinigheden op den tijd van Hayam Wuruk en zoo lag het voor de hand de meest uitgebreide ons bekende oorkonde van dien vorst, de jayapattra van Bendosari [1], in de eerste plaats te vergelijken. Een jaartal draagt deze overigens ook niet; toch is de tijd harer uitvaardiging nauwkeuriger aan te geven dan met de ruim een halve eeuw beslaande regeeringsjaren van dezen koning. Een terminus ad quem vindt men in de vermelding van pu Mada als rake mapatiḥ (plaat 3, r. 1), zoodat het stuk in elk geval is uitgegeven vóór diens ons van elders bekenden dood. En een terminus a quo is aan te wijzen uit een gegeven, dat onzes inziens bij die oorkonden, welker aanhef de geheele koninklijke familie opsomt — en daar behoort die van Bendosari onder — een uitnemend dateeringsmiddel is: wij bedoelen het al of niet vermelden van H. M. de Rajapatni, zooals zij kortweg heet, Hayam Wuruk's grootmoeder of liever zijn grootvaders weduwe. De groote rol, die deze dame gedurende drie vorstengeslachten gespeeld heeft, blijkt uit alles; zoo verhaalt bv. de Nāgarakrĕtāgama, die haar een vijftiental jaren na haar dood nog zevenmaal vermeldt, uitdrukkelijk, dat de regeling van het regentschap na Jayanāgara's dood volgens haar aanwijzingen geschiedde [2]. Haar groote invloed laat zich gemakkelijk verklaren uit het feit, dat zij, dochter van den laatsten koning van Tumapĕl, als eenig overgebleven spruit van het oude vorstengeslacht de nieuwe Majapahitsche dynastie

1) Bataviaasch Genootschap E 85; zie Notulen 1896 p. 45 sq., 64.

2) 49: 7, janiñkah nira çrī-mahārājapatnī.

in zekeren zin legitimiseerde. Het is dan ook uitgesloten dat men, de geheele koninklijke familie vermeldend, haar zou overslaan en op grond daarvan kan het ontbreken van haar naam alleen toe te schrijven zijn aan het feit, dat zij bij het uitvaardigen van zulk een oorkonde reeds overleden was, m. a. w. de inscriptie is in zulk een geval van na 1272 [1]. Om deze reden is ook de jayapattra van Bendosari uit de periode na dit jaar.

Wij nemen nu uit de lange ambtenarenlijst van dit laatste edict de passage, die parallel loopt met de eerste regels van den steen van Nglawang. Wij lezen daar op plaat 3 verso:

1. sang pamgĕ [2])
2. t i tirwan, sang āryya wangçādhirāja, ḍang ācaryya çiwanātha, bhairawapakṣanyayawyakaraṇaçā
3. straparisamāpta, samgĕt i kaṇḍamuhi, ḍang ācāryya marmmanātha, mapañjyangçuman, sorapakṣanyāyawya
4. karaṇa çāstraparisamāpta, samgĕt i manghuri, ḍang ācāryya smaranātha, bhairawapakṣanyāyawyaka
5. raṇaparisamāpta, samgĕt i jāmba, ḍang ācāryya jayasmara, sorapakṣaçangkyaçāstraparisamā [3])

IV. 1. pta, samgĕt i pamuatan, ḍang ācāryyāgreçwara, bhairawapakṣanyāyawyakaraṇaçāstraparisamāpta,
2. samgĕt i kaṇḍangan rarai, ḍang ācāryya munīndra boddhaçāstraparisamāpta e. q. s.

De titulatuur is hier wat uitgebreider dan op den steen en bevat de mededeeling, hoe voortreffelijk de ambtenaren thuis zijn in de nyāya- en sānkhya-leer van Bhairawa- en Sora-aanhangers [4]), alsmede in die der Buddhisten; doch voor het overige is zelfs de volgorde in beide inscripties

1) Nāg. 2 : 2, riñ çāka dṛṣṭi saptāruṇa kalaha nīrān mokta muṇḍir kabuddhan.
2) lees samgĕ
3) lees sāngkhya°
4) In de als bijlage gegeven Rembangsche plaat staat achter pakṣa telkens een interpunctie, zoodat er dan eerst gezegd wordt dat de bedoelde ambtenaar tot één of andere secte behoort en als tweede mededeeling zijn bedrevenheid in de leer volgt. Wellicht is dat ook hier de bedoeling.

dezelfde op één uitzondering na, dat nl. de samgĕt i kaṇḍangan atuha op den steen wel, doch op de koperplaat niet vermeld wordt. Van de zes overige ambten nu blijken twee in beide oorkonden door dezelfde functionarissen bekleed te worden, in beide heet de samgĕt i kaṇḍamuhi Marmmanatha, terwijl de samgĕt i pamwatan den naam van Agreçwara draagt. In twee andere gevallen zijn de namen op den steen onleesbaar, zoodat er niets te constateeren valt, in de twee resteerende wijken de titularissen af. Of eigenlijk volkomen afwijken doet één ervan niet: de koperplaat geeft een pamgĕt i manghuri Smaranātha, de steen een pamgĕt i jāmbi Smanātha, wat geen naam is en waarin waarschijnlijk door de schuld van den steenhouwer het teeken *ra* uitgevallen is. Wij kunnen dus wel zeggen, dat van zes ambtenaaren er drie in beide oorkonden vermeld worden, waarvan twee in beide dezelfde functies bekleeden en de derde een anderen post heeft gekregen. Reden genoeg om de beide edicten met elkaar in verband te brengen en de conclusie te trekken, dat ook onze ongedateerde steen een document uit den tijd van Hayam Wuruk is. Wij kunnen wellicht zelfs nog iets verder gaan. In dit soort oorkonden worden na de vorsten de voornaamste ministers het eerst genoemd, zoodat er alle reden is aan te nemen, dat dit beginsel is volgehouden en de waardigheidsbekleeders elkander in rangorde volgen. Is dit juist, dan zou Smaranātha tusschen het edict van Nglawang en dat van Bendosari promotie gemaakt moeten hebben en dus de steen van ouder datum zijn dan de koperplaten. Wij zullen zien, dat deze veronderstelling van elders bevestiging ontvangt.

Daartoe is het noodig, dat wij nog een derde inscriptie in ons onderzoek betrekken, en wel den uit de residentie Soerabaja afkomstigen steen, thans als D. 38 opgenomen in de verzameling van het Bataviaasch Genootschap; men vindt er eenige bijzonderheden over in den Catalogus van de hand van Dr. Brandes, welke later een stuk ervan uitgaf

en besprak in den Pararaton [1]) Ook dit stuk is onvolledig bewaard en ongedateerd; daar het echter de koninklijke familie in Hayam Wuruk's tijd vermeldt en daarbij de rājapatni, hier met zooveel woorden Kṛtarājasa's echtgenoote genoemd, niet vergeet, is de oorkonde volgens de bovengevolgde redeneering vóór 1272 te stellen.

Wanneer we nu het nog onuitgegeven deel van dezen steen nader beschouwen, dan treft ons al dadelijk op één der zijkanten (r. 6.) de naam van pāduka çrī Brahmarāja, een naam die nog eens op den achterkant (r. 1.) herhaald wordt. Zie hier dus een Brahmarāja, die op een Hayam Wuruk's naam dragende oorkonde vermeld wordt; reden te meer om ook den Nglawang-steen aan de periode van dien vorst toe te schrijven. Toch zou deze vermelding van Brahmarāja op zichzelf daarvoor geen voldoende bewijs geweest zijn; zij kan slechts dienen als een welkome bevestiging van wat ons op een andere wijze reeds bleek. Immers de inscripties kennen nog een anderen Brahmarāja; van een groep beschreven steenen uit het jaar 1408 en daaromtrent noemen alle een çri- Brahmarāja, welke blijkens andere plaatsen voluit Brahmarāja Ganggadhara heet [2]). Het voorkomen van dien naam zonder meer zou dus evengoed recht geven de oorkonde in het begin der vijftiende eeuw te stellen; thans echter was ons reeds op andere gronden gebleken, dat onze steen in Hayam Wuruk's tijd thuisbehoort en wordt slechts deze opvatting versterkt door het voorkomen van een Brahmarāja op een authentieke oorkonde van dien vorst. Trouwens we kunnen nog meer van dezen persoon te weten komen. Toen in 1287 de Nāgarakrētāgama verscheen, leefde hij nog; het gedicht noemt hem namelijk tweemaal als nog levend. In de beschrijveng van Majapahit lezen we in zang 12: 1

---

1) Catal. Groeneveldt p. 283 sqq.; Paraton p. 120 sqq.

2) De plaatsen zijn: Brahmarāja op steen Doekoehan Doekoeh r. 3, 4, 5; Djijoe I r. 13 v. 8; Djijoe II v. 20; Brahmarāja Ganggadhara op steen Modjodjedjer r. 11; Djijoe III (2) r. 11 sq.; Djijoe I r. 7, 10.

wetan sang dwija Çaiwa mukya sira ḍang hyang Brahmarājādhika.

d.i. Oostelijk (is de woonplaats der) Çiwaitische Brahmanen met aan hun hoofd de Zeereerwaarde Brahmarāja.

En dan nog eens in 83: 3.

mukyang çrī Brahmarāja dwijawara

d.i. als voornaamste Brahmarāja, de voortreffelijkste der Brahmanen.

Men zal opmerken, dat in het gedicht Brahmarāja een Çiwaiet genoemd wordt, waarmede weer overeenkomt, dat de steen hem met een Çiwaitisch heiligdom in verband brengt.

Zetten we nu de lectuur van D 38 voort, dan vinden we op regel 3 van de achterzijde weer een ons reeds van den steen van Nglawang bekenden naam, nl. dien van Prapañcasāra (prapañcasārābhidhāna) en vervolgens wordt nog drie maal [1] van sang hyang dharmma ri Prapañcasārapura melding gemaakt. De Bataviasche steen met andere woorden noemt niet alleen denzelfden Brahmarāja als die van Nglawang, maar handelt ook over hetzelfde vrijgebied. Alvorens nu verder te gaan, ligt het voor de hand ook over dit laatste nadere aanwijzingen te zoeken in den Nāgarakrĕtāgama; een vrijgebied, vóór 1272 bestaande, heeft alle kans in het zoovele dergelijke dharmma's vermeldende gedicht van 1287 ook voor te komen. Onder de opsommingen van dharmma's in zang 76 en volgende vinden we het intusschen niet. Maar als de dichter in zang 17 zijn reis beschrijft, hooren we in het elfde vers: prāpteng dharmma ri [2]) Pañcasāra [3]) tumuluy ḍatĕng i Kapulungan enz.

„Hij bereikte den dharma van Pañcasāra en kwam vervolgens te Kapulungan."

Nadere bijzonderheden vernemen wij niet, zoodat het ons

---

1) regel 8, 10 en 11.

2) aldus ter wille van de maat te lezen.

3) overgeleverd: °çāra; zie Kern in Bijdr. Kon. Inst. 7: IX p. 367.

vrijwel onverschillig kan laten of hier het Prapañcasāra van de inscripties of een andere plaats bedoeld is.

Daar nu de Bataviasche steen in verband blijkt te staan met dien van Nglawang, is het de moeite waard, ook andere onderdeelen van beide te vergelijken. Met de ook hier voorkomende ambtenarenlijsten komen we om te beginnen niet heel ver, want het eigenaardige verschijnsel doet zich voor, dat zij niet dezelfde ambten en niet dezelfde functionarissen bevatten. De zaak is deze, dat geen van beiden compleet is en wanneer we nu een oorkonde, waarin een volledig stel hoogwaardigheidsbekleeders bewaard is gebleven, met name weer die van Bendosari, er naast leggen, dan constateeren wij, dat juist de eerste helft van de reeks op den Bataviaschen, de tweede op den Nglawangschen steen te vinden is; zoodoende vullen ze elkaar aan, maar geven geen punten van vergelijking. Wel kan men daarentegen de Bendosariplaten, die ons met de Nglawang-inscriptie goede diensten bewezen, thans ook gebruiken in verband met oorkonde 38.

Op de gewone wijze geven beide na de koninklijke familie de drie rakryan mahamantri's en terwijl twee stellen namen niet correspondeeren, zien wij dat één naam, die van dyaḥ Ipo, op beide te vinden is; de man is intusschen van rake halu tot rake sirikan bevorderd en dus van de derde op de tweede plaats gekomen op de koperplaat; een bevestiging van den jongeren datum van die laatste. Doch de dan volgende namen en zelfs de titels wijken in beide oorkonden betrekkelijk veel af en op het eerste gezicht lijkt maar één persoon op beide lijsten voor te komen: de beroemde Gaja mada, op den steen vermeld als „mapatiḥ ring Majhapahit, pu Gajaḥ mada" (r. 13), in de koperplaten als „rake mapatiḥ pu Mada" (III r. 1); daar het echter niet vast staat, in welk jaar deze zijn ambt, dat hij tot zijn dood bekleedde, aanvaard heeft [1]), is die vermelding ons van weinig nut. In

1) De Pararaton (zie p. 168) wijst op 1258; doch cf. Nāgarakrĕtāgama 71; ook zang 49 vermeldt zijn optreden tusschen 1253 en de Balische expeditie. Met de op de koperplaat gegeven titulatuur vergelijke men die op plaat II verso midden van de oorkonde van 1216 (Pararaton p. 78).

een ander verband noemt echter de steen (eerste zijkant 7 sqq) een „samgat i tirwan sang āryya wangçadhirāja ḍang ācāryya Çiwanātha": op de koperplaat verschijnt diezelfde ambtenaar gelijk wij boven zagen met den zelfden titel: „sang samgĕt i tiruan, sang āryya wangçādhirāja, ḍang ācāryya Çiwanātha, bhairawapakṣanyayawyakaraṇaparisamāpta." Die Çiwanātha is overigens verder niet bekend. Met nog één is hij de eenige op beide inscripties vermelde functionaris, wat in ieder geval bewijst, dat deze oorkonden door eenige tijdruimte gescheiden moeten zijn.

Van meer belang is die tweede ambtenaar, wiens vermelding een aardigen kijk geeft op de Majapahitsche titulatuur en tevens dienen kan om een andere inscriptie te dateeren. 's Mans naam is Nala en overal waar hij voorkomt, bekleedt hij het ambt van rakryan tumenggung. Op de koperplaten wordt hij genoemd na den rakryan rangga en waar nu de steen van Batavia op den daar functioneerenden rake rangga laat volgen (r. 15 sq.):

ra [ ] mingg [ ] pu ḷmbu nala,

is dit in de eerste plaats een aanleiding om de lacunes aan te vullen tot ra[ke tu]mengg[ung] pu ḷmbu nala.

De plaat van Bendosari vermeldt hem op de volgende wijze (II r. 4 sq.): „rakryan tumĕnggung pu Nāla, sādugopikadurjjanawinīgrahatatpara, mawastha patiḥ ri Pajang."

Hieruit blijkt dus, dat de rakryan tumenggung Nāla bij het uitvaardigen van deze oorkonde patih van Pajang was, terwijl bovendien in het op zijn naam volgende niet zeer correcte epitheton (vooral gopika is bedenkelijk) van hem gezegd wordt, dat hij zich vooral toelegt op het beschermen der braven en vernietigen der slechte menschen. Dat dit epitheton niet van belang ontbloot is, blijkt, wanneer we nog een vierde, eveneens onuitgegeven inscriptie, in onze beschouwingen betrekken.

Bedoeld is een koperplaat, No. 3 van een verloren gegane reeks, waaromtrent niets anders bekend is dan een korte aanteekening bij de transscriptie van Dr. Brandes, behelzende:

dat deze plaat, waarvan genoemde geleerde in 1903 een afteekening ontving van Mej. de Vos te Malang, in Majapahitsch schrift is beschreven en afkomstig zou zijn uit het Zuiden van Rembang (Sêkar, Badjanegara). Gedateerd is deze ook niet uit den aard der zaak, maar al dadelijk lezen we op de eerste en volgende regels:

1. . . . rakryan tumĕnggung, pu Nāla, mawasthāryya wīramaṇḍalika, raṇānggabhī

2. ma pratipakṣanāçanakaraṇa sujanapālanāsadhunigrahatatpara, çakta ri karākṣaning sādhu mwang kanigrahaning durjjana;

In de eerste plaats blijkt Nāla hier dus, behalve dat hij rakryan tumenggung is, nog den titel van āryya wīramaṇḍalika te dragen; dat hier van een titel sprake is, volgt uit het eerste woord āryya, hetwelk in dit soort oorkonden steeds één titel inleidt [1]), terwijl dan pu of ḍang ācāryya door den persoonsnaam gevolgd wordt. Waar het nu een titel geldt, zal het wel overbodig zijn een vertaling te zoeken; wīramaṇḍala is een heldenschaar, en dus kan met wīramaṇḍalika van huis uit iemand bedoeld zijn, die aan het hoofd daarvan staat, echter zal men bij titels, die immers de neiging hebben te blijven bestaan, ook al verandert de oorspronkelijke functie van karakter, wel doen zich van gevolgtrekkingen, uit de eigenlijke beteekenis voortvloeiende, te onthouden. Een krijgsman schijnt Nāla intusschen wel geweest te zijn: het nu volgende raṇānggabhīma zal wel voor raṇānggaṇabhīma staan, hetgeen dan „de schrik van het slagveld" moet beteekenen; dan komt pratipakṣanāçanakaraṇa: „oorzaak van het verderf der vijanden". Naar verkiezing kan men beide uitdrukkingen op zichzelf laten staan en Nāla zoowel den schrik van het slagveld als den verderver der vijanden noemen, of het geheel als één woord beschouwen, waardoor Nāla de oorzaak wordt van het verderf der vijanden,

1) Een menigte voorbeelden, ook in van elders nog onbekende titels, vindt men in de Bijlage.

welke de schrik van het slagveld waren. Van meer belang is het dan volgende: sujanapālanāsadhunigrahatatpara, daar het immers met een kleine wijziging in de woorden (pālana voor gopika, asadhu voor durjjana), niet in de beteekenis, dezelfde uitdrukking van de plaat van Bendosari geeft: „zich vooral toeleggend op het beschermen der braven en vernietigen der slechten". Het eigenaardige van het geval nu is, dat men deze Sanskrituitdrukking klaarblijkelijk niet duidelijk genoeg gevonden heeft en daarom precies hetzelfde nog eens in het Oud-Javaansch herhaald heeft; immers het „çakta ri karākṣaning sādhu mwang kanigrahaning durjjana" beteekent, dat hij kundig is in precies die zelfde zaken.

Wij slaan nu nog een vierde plaats over Nala op en wel in den Nāgarakrĕtāgama. Niet alleen Nala trouwens komt in het gedicht zoowel als in de Rembangsche inscriptie voor; de oorkonde noemt ook een pu Dami (regel 1), en een patiḥ Dami verschijnt eveneens ten tooneele in het dichtwerk [1]. Daar behalve de beide namen ook de titel van Nala correspondeert, hebben wij alle reden om op grond van deze overeenkomst met den Nāgarakrĕtāgama ook de koperplaat aan de periode van Hayam Wuruk toe te schrijven. De bedoelde plaats is te vinden in zang 72, waar wij in het tweede couplet lezen (de tekst is in enkele kleinigheden terwille van de maat gewijzigd):

sang āryya
wīramaṇḍalika nāma pu Nāla
sādhwasādhuhitanigrahawijña
mañcanāgara manāma tumĕnggung.

d.i. Zijn Edele de wīramaṇḍalika, genaamd de Heer Nāla, bekend met het heil en verderf van (resp.) braven en boozen, de mañcanāgara, den titel dragend van tumĕnggung.

In de eerste plaats blijkt dus hier weer de titel wīramaṇḍalika

1) 72: 5 Sang patiḥ (aldus om de maat in plaats van het overgeleverde pati) Dami tikang yuwamantri.

weer te keeren en vervolgens al weer hetzelfde epitheton met eenigszins andere woorden (thans is hita voor bescherming en wijña voor tatpara in de plaats gekomen), dat we nu reeds voor de derde maal aantreffen. Toeval kan dat niet zijn en zoo dienen we wel aan te nemen, dat het meer dan een eervolle vermelding is en waarschijnlijk een praedicaat, speciaal aan dezen hoogwaardigdheidsbekleeder toekomend. In elk geval moet geconstateerd worden, dat bij het toedeelen zijner loftuitingen de dichter niet willekeurig te werk is gegaan, doch hij wel degelijk de officieele titulatuur gevolgd heeft, een feit dat van belang is voor gevallen, waar ons geen oorkonden ter vergelijking met het gedicht ten dienste staan; ook daar bestaat een groote kans dat aan Prapañca's woorden de authentieke titels ten grondslag liggen. Een enkele opmerking kan nog gemaakt worden in verband met den laatsten regel. De titel mañcanagara of amañcanagara is er niet één, welke slechts aan één persoon toekomt, gelijk men gemeend heeft [1]), doch een algemeene, door meerderen tegelijk gedragen, getuige het vers (Nāg. 25 : 2):

sakweḥ sang paramantryamañcanagaromunggwing pakuwwan kabeḥ,

dus *alle* mantri's en amañcanagara's bevonden zich in het kamp.

De combinatie van de titels tumenggung en amañcanara in den persoon van Nala doet ons denken aan de kroniek van Pasey, die een tumenggung Macan Nagara geeft, wat natuurlijk ook geen naam, maar denzelfden dubbelen titel inhoudt en wellicht op onzen Nala teruggaat. Want een krijgsman was deze wel, dat ziet men ook in het gedicht, waar in het derde couplet het vernietigen der vijanden in de expeditie naar Ḍompo bezongen wordt, ons reeds uit den Pararaton bekend [2]).

1) Zie bv. Pararaton p. 167.

2) 29 : 16, verg. 28 : 22; Nāg. 15 : 2 noemt Ḍompo dan ook onder de Javaansche onderhoorigheden.

Dat ook de groote Gaja Mada, dien wij op twee der inscripties aantroffen, in het dichtwerk herhaaldelijk vermeld wordt, behoeft slechts even te worden gememoreerd [1]. Ten slotte wijzen wij nog op één overeenkomst tusschen het gedicht en één der behandelde inscripties. In het eerste couplet van den bovengenoemden zang komt voor

sang āryya
ātmarāja makanāma pu Taṇḍi.

Hiermede vergelijke men in de koperplaten van Bendosari (II v. 4):

sang āryyātmarāja pu Taṇḍing.

Dit geeft ons aanleiding om in het gedicht Taṇḍi in Taṇḍing te verbeteren en vervolgens nogmaals te constateeren, dat de dichter zich ook hier aan den officieelen titel blijkt gehouden te hebben.

Wij zullen nu trachten aan de hand van de verschillende in den loop van ons onderzoek verkregen gegevens nog één en ander te weten te komen omtrent de onderlinge verhouding, vooral naar tijdsorde, van de behandelde inscripties.

Wij gaan daartoe weer uit van den steen van Nglawang en beschouwen dien in de eerste plaats in verband met dien te Batavia. Wij zagen dat beide het vrijgebied van Prapañcasārapura en den eerwaarden Brahmarāja vermelden, hetgeen intusschen geen aanwijzing geeft omtrent de ouderdomsverhouding, daar zoowel op één als op verschillende momenten edicten over dit vrijgebied uitgegeven kunnen zijn en evengoed een vroegere schenking later kan zijn bevestigd. Beide vangen aan met een opsomming van hoogwaardigheidsbekleeders, doch hier doet zich, zooals wij boven opmerkten, een eigenaardig geval voor: terwijl geen van beide een volledige lijst geven, zien wij bij vergelijking met een wel volledig stel, als op de platen van Bendosari, hoe het fragment ambtenaren van den Bataviaschen steen met de eerste helft van

---

1) Hij wordt vermeld op de volgende plaatsen: 12: 4; 19: 2; 49: 3; 63: 1; 65: 2; 66: 2 en 70: 3.

die volledige lijst, van de koninklijke familie tot en met den rake tumenggung, correspondeert en die van Nglawang juist met de tweede helft, van den samgĕt i tirwan tot die i pamwatan en i kaṇḍangan, overeenkomt. M. a. w. de beide lijsten op de steenen vullen elkander om zoo te zeggen aan. En daar blijft het niet bij: de steen van Nglawang vermeldt de afbakening en de begrenzing, doch geeft geen privileges en duidt evenmin de uitgestrektheid en verdeeling der perceelen aan; die van Batavia begint aan de achterzijde juist met de perceelen (regel 3 tot 7) en gaat dan (bij regel 8) over tot de privileges; hier is nu echter juist van de stichting zelf en van de aangrenzende gebieden geen sprake. Zelfs doet zich dit zonderlinge verschijnsel voor bij de Sanskritverzen, waarmede beide eindigen: op den steen van Nglawang vonden wij één volledige en twee fragmentarische çloka's, die van Batavia geeft eveneens stukken van twee çloka's en één in zijn geheel [1]), en wanneer wij nu de drie verzen van de boven reeds aangehaalde oorkonde- Van Lansberge (die eveneens door Hayam Wuruk bevestigd is) daarnaast leggen, zien wij dat één van die drie verzen te Batavia en één te Nglawang wederkeeren, terwijl het derde in dezelfde redactie op dien eersten, in een gewijzigde op den tweeden schijnt voor te komen. Er is dus, zou men zoo op het oog zeggen, alle reden om beide steenen in een zeer nauw verband met elkaar te brengen en zich af te vragen, of ze niet bij elkaar zouden hooren, hetzij dat, wat somtijds voorkomt, de oorkonde op één steen begonnen en op een anderen voortgezet zou zijn, hetzij dat beide fragmenten zouden zijn van één in tweeën gebroken steen. Hoe verleidelijk zulk een onderstelling ook zijn zou, zij is bij deze inscripties ten éénen male onmogelijk: in het eerste geval zouden niet *beide* een stuk van de steeds in het begin van de oorkonde voorkomende hoogwaardigheidsbekleeders en evenmin *beide* een Sanskrit

1) Deze çloka's keeren in hun geheel terug op de oorkonde van Kṛtanāgara van 1191.

slotformule kunnen bevatten; terwijl de onhoudbaarheid van de tweede oplossing blijkt, doordat de regels van den éénen steen veel langer zijn dan die van den anderen, de voor Nglawang opgegeven maten in het geheel niet kloppen met die te Batavia en ten slotte blijkens de abklatsch de lettertype van dien eersten steen veel grooter is dan die van den tweeden. Wij zullen er dus in moeten berusten geen nader verband dan het boven aangegevene te kunnen constateeren en dus ook niet te kunnen vaststellen, of bejde oorkonden gelijktijdig zijn, noch ook, juist doordat er geen gemeenschappelijke opsommingen van functionarissen zijn, welke van de twee de oudste is.

Alleen vonden we in het feit, dat een op den steen van Nglawang en op de platen van Bendosari voorkomend persoon in die laatste oorkonde een vermoedelijk hoogeren rang bekleedde, aanwijzing tot het stellen van die eerste inscriptie vóór de laatste. Daarenboven zal, waar de Nglawangsche steen de afgrenzing van een vrijgebied, en wel waarschijnlijk van Prapañcasârapura, aangeeft, die steen toch in eenig verband moeten staan met de stichting van dit blijkens de Bataviasche inscriptie vóór 1272 reeds bestaande dharmma. Deze beide redenen maken het waarschijnlijk, dat de oorkonde van Nglawang, evenals die van Batavia, vóór de Bendosarische koperplaten uitgevaardigd is. Wij moeten echter niet uit het oog verliezen, dat dit soort argumenten geen absolute zekerheid geeft en zoo zullen dan ook de resultaten van deze en de volgende beschouwingen omtrent de dateeringen, blijkende uit de ambtenarenlijsten, moeten beschouwd worden niet als vaststaande feiten, maar als zeer waarschijnlijke hypothesen.

Wij gaan nu nog een stap verder en brengen ons weder in herinnering, hoe de platen van Bendosari in de opgegeven functionarissen een groote overeenkomst met den steen van Nglawang vertoonden, doch een veel minder sprekende met den steen te Batavia. De voor de hand liggende conclusie is, dat dan ook het edict van Bendosari dichter bij de

inscriptie van Nglawang dan bij die van Batavia moet staan en, als ook de Nglawangsche oorkonde, gelijk waarschijnlijk bevonden werd, anterieur is aan de Bendosarische, de noodzakelijke volgorde in tijd zijn moet: steen Batavia — steen Nglawang — platen Bendosari. Gelijk wij boven reeds nader beredeneerden, valt van deze inscripties de eerste vóór, de laatste na het jaar 1272.

We wenden ons nu weer tot de beide andere bronnen, de Nāgarakrĕtāgama en de Rembangsche koperplaat, en gaan na, hoe deze zich verhouden tot de oorkonde van Bendosari. Dan blijkt ons allereerst, dat het gedicht en de koperplaat niet in tijd door de Bendosarische inscriptie gescheiden kunnen zijn; immers niet alleen vermelden die beide eerste den in de oorkonde van Bendosari in het geheel geen functie bekleedenden Dami, maar ook de rakryan tumenggung Nala voert te Bendosari een geheel anderen titel als hij zoowel in het gedicht als op de Rembangsche plaat draagt. Welk van die titels het eerst, welke het laatst gedragen is, blijkt niet, maar waar het niet aan te nemen is, dat hij eerst den éénen, toen den tweeden en vervolgens weer den eersten gekregen heeft, moet daar uit volgen, dat de beide oorkonden met den éénen titel òf voorafgaan aan òf volgen moeten op die met den anderen. Dus zoowel Nāgarakrĕtāgama als Rembangsche plaat zijn anterieur, of ze zijn beiden posterieur aan de platen van Bendosari, maar het is onmogelijk, dat de ééne jonger en de andere ouder is dan die laatste oorkonde.

Daarmede brengen we nu weer een ander gegeven in verband, en wel dit, dat de Nāgarakrĕtāgama dichter bij de platen van Bendosari staat, dan de Rembangsche oorkonde dit doet. Deze bewering gronden wij niet zoozeer op het slechts in den Nāgarakrĕtāgama en te Bendosari voorkomen van pu Taṇḍing (welke immers op één der weggeraakte deelen van de Rembangsche oorkonde kan gestaan hebben), als wel op het feit, dat er tusschen de hoogwaardigheidsbekleeders van het gedicht en die van Bendosari meer

overeenkomst is dan tusschen de platen van Bendosari en van Rembang: van de geheele lijst is aan beide alleen Nala gemeen. Dit gegeven, gevoegd bij het bovenverkregene van het bij elkaar behooren van gedicht en Rembangsche oorkonde tegenover het edict van Bendosari, leidt noodzakelijkerwijs tot de conclusie, dat er slechts twee volgorden mogelijk zijn:
óf Rembang-Nāgarakrĕtāgama-Bendosari,
óf Bendosari-Nāgarakrĕtāgama-Rembang.

Welnu, tusschen die twee kan de keus niet moeielijk zijn. Op zichzelf is niet te zeggen, of het edict van Bendosari of wel Prapañca's gedicht ouder is, maar wél is het met zekerheid uit te maken, dat de plaat van Rembang in geen geval op deze wijze aan de platen van Bendosari vooraf kan gaan: immers hij zou dan tusschen de oorkonden van Batavia en van Bendosari inkomen, wat ten éénenmale onmogelijk is, daar de samgĕt i tirwan op die beide laatste inscripties dezelfde is, Çiwanātha gelijk wij zagen, doch dit ambt op de Rembangsche plaat door heel iemand anders bekleed wordt. Nog minder is het aan te nemen, dat de plaat van Rembang tusschen den steen van Nglawang en het edict van Bendosari in zou hooren, want letterlijk alle functionarissen, die aan die beide oorkonden gemeen zijn, ontbreken en zijn door anderen vervangen op de Rembangsche plaat. Waar het dus niet mogelijk blijkt, dat deze aan de Bendosarische platen vooraf zou gaan, rest ons slechts de tweede hierboven aangenomen mogelijkheid.

Daarmede hebben we dus voor onze dateering het resultaat bereikt, dat de waarschijnlijke volgorde van de vijf bronnen is:
steen Batavia,
steen Nglawang,
koperplaten Bendosari,
Nāgarakrĕtāgama,
koperplaat Rembang.

En op grond van de boven beredeneerde toeschrijving van den steen te Batavia aan de periode vóór, en van de platen van Bendosari ná 1272, alsmede van het feit, dat

de Nāgarakrĕtāgama in 1287 verschenen is, volgt daar dan vanzelf uit:

dat de steen van Nglawang in elk geval van vóór 1287 is,

dat de platen van Bendosari zijn uitgegeven tusschen 1272 en 1287, en

dat de plaat van Rembang van ná 1287 dateert.

Hoewel nu, gelijk gezegd, deze resultaten voor een deel slechts op een waarschijnlijkheidsredeneering berusten, zal toch, hopen wij, voldoende zijn aangetoond, van welk een groot belang voor de tijdsbepaling van ongedateerde inscripties de op het eerste gezicht zoo onbelangrijk schijnende opsommingen van hoogwaardigheidsbekleeders kunnen zijn. Ter illustratie laten wij als bijlage het afschrift volgen van de nog onuitgegeven plaat van Rembang, welke de titels in hun meest volledigen vorm geeft.

Mei 1911.

Koperplaat No. 3 van Sĕkar, Badjanegara, volgens het afschrift van Dr. Brandes.

---

recto.

1. hamantryatmaja, rakryan rangga, pu dami, nāyawit kuçalatareng itajña, rakryan tumenggung, pu nāla, mawasthāryya wīramaṇḍalika, raṇānggabhī
2. ma pratipakṣanāçanakaraṇa, sujanapālanāsadhunigrahatatpara, çakta ri karākṣaning sādhu mwang kanigrahaning durjjana, makapramuka
3. sang āryya dewarāja, pu çrīdhara, bhuwanapālanaprayojana nāyopāyawidhānaparāyana, rāsika kta çakta ri kaglaraning nāyo
4. pāya makadon karakṣaning sayāwadwipamaṇḍala manuluyi nūṣāntara, tan kawuntat sang pragwiwāka, dharmmaprawaktānyāyānyāya
5. wyawahārawicchedaka, sang pamgĕt i tirwan, ḍang ācāryya indrādhipa, sang āryya wangçādhirāja, bhairawapakṣa, nyāyaçāstraparisa
6. māpta, sang pamgĕt i kaṇḍamuhi, ḍang ācāryya jayanātha, sang āryya nāyadhikara, bhairawapakṣa, nyāyawyākaranaparisamāpta, sang pamgĕ

verso.

1. t i manghuri, ḍang ācāryya çiweçwara, sang āryya nyāyapati, siddhāntapakṣa, nyāyawyākaraṇaparisamāpta, sang pamgĕt i jāmbi, ḍang ā
2. cāryyārkkanātha, sang āryya sahādhipati, bhairawapakṣa, nyāyawyākaraṇaparisamāpta, sang pamgĕt i pamwatan, ḍang ācāryya çiwā

3. dhipa, sang āryya warṇṇādhirāja, siddhāntapakṣa, nyāyawyākaraṇaparisamāpta, sang pamgĕt i kaṇḍangan atuha, ḍang ācāryya samatajñā
4. na sang aryya samādhiraja, boddhapakṣa, tārkkaçāstraparisamāpta, tlas karuhun sang dharmmādhyakṣa ring kaçaiwan, ḍang ācāryya
5. çiwamūrtti, sang āryya rājaparakrama, siddhāntapakṣa, nyāyaçāstraparisamāpta, dharmmādhyakṣa ring kasogatan, ḍang ācāryya nā
6. dendra, sang āryyādhirāja, boddhapakṣa, tārkkacandrawyākaraṇaparisamāpta, i pingsornyājñā pāduka çrī mahārāja, kumo
[nakĕn enz.]

DE HEILIGEN VAN JAVA IV.

Ki Pandan arang te Tembajat.

DOOR

Dr. D. A. RINKES.

Met 4 photo-reproducties en een situatie-kaart.

Zuidwaarts van Klatèn, op ongeveer 8 paal afstands van die plaats, ligt het dorpje Tembajat (bij afkorting *Bajat*), aan den zuidkant van een afzonderlijk voorgebergte van den Goenoeng Kidoel, waarvan de voornaamste ruggen op de topographische kaart van Soerakarta, (1 : 100.000, 1894) met Goenoeng Toehoe in het Noorden, en G. Koenang in het Oosten zijn aangeduid. [1])

Bij verschillende gelegenheden heeft dit Tembajat, dat nog steeds bij de tegenwoordige Javanen eene plaats van vereering en een geliefd doel van bedevaarten is, eene zekere rol in de geschiedenis van Java gespeeld, zooals beneden nader zal kunnen blijken, zoodat het van belang werd geacht ter plaatse eenige informaties omtrent een en ander te gaan inwinnen, mede om de gegevens in de schriftelijke overlevering aangetroffen, zooveel mogelijk te verifieeren en aan te vullen.

---

1) Het gelukt niet steeds de opgegeven namen der topographische kaarten op het terrein terug te vinden. Klaarblijkelijk is de keuze van namen die op de kaarten worden ingeschreven, soms een beetje aan het toeval onderhevig. Het is trouwens moeilijk om uit de talooze verscheidenheid van namen en naampjes voor ieder boschje, iedere vallei, iedere golving in een bergrug e. v. a. m. steeds zulke uit te kiezen, die iets meer dan alleen strict locale beteekenis hebben. Vandaar dat men op de kaarten namen, die om een of andere reden van eenig gewicht zijn, dikwijls te vergeefs zoekt of slechts met moeite terugvindt onder vele andere die onbeduidend zijn. Teneinde den lezer gemakkelijk te orienteeren, is een eenvoudig schetskaartje van Bajat, en omgeving bijgevoegd, dat op het Topographisch Bureau, naar de daar aanwezige detail-kaarten, is vervaardigd.

Het genoemde voorgebergte is vooral ook uit een geologisch oogpunt merkwaardig, zoodat Verbeek en Fennema, Geol. beschr. van Java te Madoera, dl. I. p. 302 seqq. het een afzonderlijke bespreking wijdden. De aldaar bijgegeven schets-kaart (Bijlage VI. Het gebergte bij Djiwa), waarop de heer Rouffaer mij opmerkzaam maakte, geeft evenzoo een goed idee van de ligging der hier besproken plaatsen.

Men ging dan te dien einde per as van Klaten tot het dorp Bajat, op een paar paal afstand van de eigenlijke heilige plaats, waar Soenan Tembajat wordt gezegd te rusten. Na een half uur loopens langs een breed voetpad, grootendeels door kampongs, waarbij men o.m. de masdjid [1]) passeert, kwam men aan de pasar, vanwaar de beklimming van den heuveltop, waarop het graf ligt, begint.

Op die pasar werd de noodige menjan aangekocht en het schoeisel gemakshalve achtergelaten, waarna men den geenszins moeilijken, noch ook langdurigen klim kon aanvaarden, die ten slotte tot het gebouwen-complex boven voerde.

Direct bij de pasar gaat men door een ruimgebouwd, vrij laag opgetrokken „gespleten poortje", dat aan de Westzijde een opschrift draagt, hetwelk door den djoeroe koentji werd gelezen als volgt:

MOERTI SARI*RA* .. *DJL*EKING RATOE.

Aangezien in het midden een stuk steen was weggeslagen, kon deze lezing niet geheel worden gecontroleerd (het gedeelte dat geheel voor verantwoording van den djoeroe koentji komt, is gecursiveerd). Dit is klaarblijkelijk een sengkala, welke overeen zou kunnen komen met 14(?)88. [2])

Dit poortje werd gezegd te heeten: *gapoera segara moentjar*.

Na den klim naar boven ging men eerst even rusten om op adem te komen in het steenen loodsje, dat men op photo I (links) ziet afgebeeld, *bangsal djawi* (buitenloods) geheeten, bestemd tot rustplaats voor mannelijke bezoekers.

Men trad toen naar binnen door de eveneens op photo I afgebeelde *gapoera pengrantoengan*, na eerst bij het watervat aan den ingang eene voetwassching te hebben verricht. Op het daarachterliggende pleintje staat eveneens een loods, de *bangsal lebet* (binnenloods), waar vrouwelijke bezoeksters gelegenheid hebben even te verpoozen.

---

1) Daarover meer beneden.

2) De benamingen voor: lichaam zijn gewoonlijk = 8, doch kunnen ook 3 aanduiden. Djlek werd mij verklaard te zijn = roepa, = 1, doch een jaartal (A. S.) 1188 komt beslist onaannemelijk voor.

Door de *gapoera panémoet*, op photo II, kwam men over een pleintje tot een volgende poort, *gapoera pamentjar*, op photo III, welke beide door een laag walletje van achter zijn afgesloten, zoodat men geen rechtstreekschen doorgang heeft, doch eerst een hoek moet omslaan.

Op de gapoera panémoet komt aan de Noord-Oostzijde eveneens een sengkala voor, welke geheel gaaf is en als volgt luidt:

WISAJA ANATA WISIKING RATOE.

In cijfers is dit dus 1555. [1]) Op de Zuid-Westzijde vindt men dit zelfde jaartal in cijfers, gevolgd door de aanduiding: *masa 4*, alzoo in de vierde mangsa (ongeveer van 18 à 19 September, tot 12 à 13 October, en in het geheel 25 dagen). Vóór het jaartal staan mede nog een paar letters, waaruit men [illegible] zou willen lezen, of: titi, alzoo : opstelling in 1555, in de 4e mangsa, òf: dateering op ....[2]) enz.

Zooals men op de afbeeldingen ziet, zijn deze twee laatste poortjes, evenzoo de gapoera segara moentjar bij de pasar in een voor Java ouderwetschen bouwtrant, die echter op Bali nog voortdurend toepassing vindt. Enkele der aan het ornament voorkomende motieven komen volgens ingewonnen deskundig oordeel eveneens voor aan Hindoebouwwerken, speciaal in Madjakarta; alleen in het ontbreken van rechtstreeks aan het dierenrijk ontleende motieven is men geneigd een uitvloeisel te zien van den Moslimschen invloed, die den bouwheer ten tijde der opstelling beheerschte.

Doorgaande kwam men toen tot een vierde poort, evenals de volgende van deuren met deugdelijke sloten voorzien, en *gapoera balé kentjoer* geheeten, waarachter op photo IV nog het geraamte zichtbaar is van het overdekte platform, waarop o. m. Sultan Ageng zich bij zijn bezoek ter plaatse zou hebben bevonden.

---

1) Van wisik ben ik niet geheel zeker.

2) Persoonlijk zag ik de inscriptie te kort om te durven beoordeelen of deze lezingen: tata of titi volkomen vertrouwen verdienen.

Een vijfde poort ontsloot den toegang tot een soort kleine „pendapa", van ter nauwernood enkele □ Meters grootte, de *prabajeksa* (bangsal naga?), die gelegen is aan den voet der ommuring van het eigenlijke grafgebouw. Hier bevindt zich ook een watervat, met bijzondere hoedanigheden, *genṭong kjai Naga* geheeten, waarover beneden nader.

Een trap voert dan tot een poort in de ommuring, waarna men door nog twee evenals deze laatste afgesloten deuren het graf zelve bereikt. Door de zorgen van de Ratoe Pembajoen te Solo is dit kort geleden gerestaureerd, en thans geheel gecementeerd, terwijl de namen van genoemde Ratoe (volgens mededeeling eene ongehuwd gebleven tante van den Soesoehoenan), en van haar architect, R^{n}. Ng. Tjandra Pradata, tevens in het cement zijn aangebracht. (Dit laatste volgens opgave van den djoeroe koentji. Het was binnen veel te duister, dan dat men iets anders dan vage lettervormen had kunnen onderscheiden).

De vorm van de overdekking van het graf moge blijken uit de photo's I en IV, terwijl voor de orienteering wordt verwezen naar de situatie-kaart.

Binnen het gebouwtje bevonden zich nog, behalve het hoofdgraf, ten N. Oosten daarvan de graven van Njai ageng Kali woengoe en Njai ageng Krakitau, echtgenooten van den heilige.

Aan het voeten-einde (dus ten Z. Oosten), buiten het gebouw zelve, doch binnen de ommuring, lagen volgens de vrome traditie begraven, Njai ageng Ma dalem, en Pangéran Djiwa; verder de sakabat's (صحابة) Kjai sèh Saboek Djanoer, en Kali (قضي) Datoek, en dan:

Pangeran Winang,
Kjai Malang gati,
Kjai Banjoe biroe,
Panembahan Kaboel, en echtgenoote,
Kjai „ Masdjid wétan,
„ „ Soemigit [1]) „ enz. [2])

---

1) Soemigit schijnt een variant van misigit = masdjid.

2) Over eenige der hier genoemde personen wordt beneden nader gesproken, en hun verband tot den heilige uiteengezet.

Nadat de eenvoudige ceremoniën aan het grafbezoek verbonden, waren afgeloopen, daalde men weer naar beneden, om thans bij den hoofdbewaker van het graf, Raden Masdjid Wètan, nog een poosje over een en ander te blijven napraten.

Uit de met groote welwillendheid verstrekte inlichtingen kan ik hier het volgende mededeelen.

Er wordt dan verhaald, dat Soenan Tembajat te voren onder den naam van *Ki Pandan arang* Boepati van Semarang was. Eigenlijk gezegd was dat de kort geleden door de Moslimsche troepen verdreven vorst van Madjapait, Brawidjaja. Deze was namelijk na den val van zijn rijk, alleen door twee dienaren Sabdapalon en pak Melik, alias Naja gènggong vergezeld, stilletjes uit zijn paleis getrokken en had zich op weg begeven naar het Zuiden. Bij de desa Sawer aangekomen had de vorst toen een ontmoeting met Soenan Kali djaga, die hem vroeg wat zijn plannen waren met zoover te reizen.

Nu, hij wenschte thans niets anders dan zich tot verblijf te kiezen de woonplaats van zijne vaderen, [1] waar zich ook de Ratoe Kidoel bevond, die toen, in die oude tijden, Dèwi Wiloetama heette.

Soenan Kali djaga antwoordde dat die opvatting van verkeerde premissen uitging, doch de Vorst kon zich daarmee niet vereenigen. Zoo geraakten zij in twistgesprek over abstracte onderwerpen, zonder eigenlijk tot een resultaat te komen. Ten slotte echter gaf de Vorst toe en voegde zich naar de wenschen van den heilige, nadat zijne twee dienaren verklaard hadden dat de twee heeren in den grond van de zaak allebei gelijk hadden, dat het feitelijk eene kwestie van terminologie was, dat de één een bepaald begrip zus, de ander het zóó noemde, doch dat ze ten slotte toch niet van meening verschilden, en dat de nieuwe termen van S. Kali djaga nu eenmaal hoorden bij het nieuwe tijdperk, dat was aangebroken. [2]

---

1) . . . . badé makajangan noenggil kalian enz.

2) Talrijk zijn in de Javaansche overlevering diverse verhalen nopens hetgeen er met Brawidjaja na den val van Madjapait wel gebeurd zou zijn. In sommige

Alzoo trok de Vorst op weg naar Semarang. Sabdapalon ging nu informeeren bij Soenan Kali djaga wat deze wel met hun Heer voor had, met name of hij weer tot vorstelijke waardigheid zou komen. S. Kali had echter iets anders met hem voor, hij sprak dat de Vorst bestemd was de sluit-wali (wali-panoetoep) te worden, en wel als vervanger van séh Siti djenar, doch dat het juiste tijdstip daarvoor nog niet was aangebroken. Daarom zou hij in overweging willen geven dat de Vorst onder naam van Ki ageng Pandan arang (variant: Wandan a.) te Semarang als boepati optrad.

Zulks geschiedde dan ook, en de gedegradeerde Vorst liet nu ter plaatse een woning bouwen, die hij prachtig ging inrichten, en waarvan het groote houtwerk allemaal rijkelijk met goud belegd was.

Ook aan de andere wali's, die bij gelegenheid van een hunner samenkomsten in de masdjid te Demak bij Soenan Kali aandrongen om hun getal weer op negen te brengen, antwoordde deze, dat hij al een persoon op het oog had, doch dat men den tijd niet vooruit mocht loopen: op het vastgestelde tijdstip zou zich een en ander wel nader manifesteeren.

Soenan Kali djaga nam nu het voorkomen aan van een arm man, die alang-alang gras verkocht, waarvan hij toen een dracht aan den boepati van Semarang te koop aanbood. Deze accepteerde de alang², doch betaalde slechts den minimalen prijs van soekoe tèng. [2]) Groot was nu echter zijne verbazing, toen hij bij het laten uithalen binnen in den bundel een gouden overtrek van een krisscheede (kandelan) aantrof. Intusschen de boepati had er gansch geen erg in dat daarin een fijne toespeling school, nog veel minder begreep hij dezelve.

---

daarvan neemt hij, na lang aandringen meestal, den Islam aan, waarbij dan wel meer door zijn beide trouwe panakawan's redenaties worden gehouden zooals in den tekst is vermeld. Uit de betrekkelijke frequentie van zulke beschouwingen zal men wellicht mogen afleiden dat die opvattingen nog thans bij vele Javanen geldende zijn. Inderdaad is er van een bepaald standpunt gezien, tusschen het Hindoeïsme op Java, en de vormen, waaronder de Islam bij hen ingang vond, behoudens de terminologie, niet zoo heel veel verschil.

2) = een halve gulden minus een halve oewang of 5 duit, maakt ± 46 cent. Een meer gebruikelijke prijs, tegenwoordig ten minste, is 10 à 12 oewang, = c. 80 cent à f 1.—

(Die toespeling, prasemon, is als volgt: in alang² zit het woord alang, de stam van woorden, die verhinderen, dwars zijn, zich verzetten beteekenen. Het aanbieden van de alang² was dus een klacht: waarom verzet gij U nog maar steeds!

Kandelan heeft in bepaalde beteekenis als grondwoord: andel, dat allerlei afleidingen vormt welke: vertrouwen, geloof schenken enz. beteekenen. De overtrek van de krisscheede gaf dus fijntjes te kennen: Hebt toch vertrouwen, verlaat U op mij.

Men moet wel Oosterling zijn, om veel bewondering te gevoelen voor het vernuft, dat dergelijke woordspelingen in het leven riep.)

Niet lang na dit voorval was de nieuwe Regentswoning klaar, en de eigenaar, die zeer ingenomen was met zijn bouw, noodigde zijne collega's van de Noordelijke strandgewesten uit maar eens te komen kijken, of zij er ook iets op vonden aan te merken. (Hij doet dus om zoo te zeggen al het mogelijke om zijn wereldschen zin en onwali-achtigen trek naar geurmakerij ten toon te stellen. Zoo wil het nu eenmaal de traditie, om den lateren ommekeer des te treffender te doen zijn.)

Ook Soenan Kali djaga maakte zich op naar Semarang, doch hij reisde incognito. Kjai Pandan arang herkende hem dan ook niet (zijn oog was blijkbaar door zijne doenjaneigingen verduisterd), en liet dus nà hem met de gebruikelijke eer uit te noodigen binnen te komen zitten, daar hij den Soenan voor een willekeurigen klaplooper aanzag.

Soenan Kali djaga trad toen weer buiten de pendapa en verschafte zich een compleet stel schoone kleeren en andere uitrustings-stukken [1]) door intensieve werkzaamheid des geestes (njipta). Als nu de bedienden gemeld hadden, dat er een voornaam en rijk gekleed heer buiten stond, kwam de Adipati (zoo wordt de regent telkens genoemd) ijlings op denzelve toe en leidde den Soenan met veel eerbiedsbetoon naar binnen naar een van de hoogste plaatsen.

1) Agem-ageman kang sarwa èndah.

Het gesprek kwam spoedig op de nieuwe woning en de vraag ging of er heusch nog wel wat aan te laken zou kunnen zijn. S. Kali erkende de schoonheid van het gebouw, doch meende dat die pracht slechtheid had teweeggebracht. [1]) Ook hiervan begreep Ki Pandan arang den fijnen zin niet. Nadat nu de (in nuchteren oogen wel wat erg bemoeizieke) Soenan nog had opgemerkt, dat de regent niet bij voortduring deze woning zou betrekken, „ontbond" hij de fraaie kleeren, die hij droeg en vertoonde zich weer in het armelijke gewaad van daarnet, waarop hij heentrok. Steeds maar begreep de regent niets van de gedane toespelingen, en hij beschouwde de heele verwisseling maar als een goochelgrapje.

Soenen Kali djaga moest dus krachtiger maatregelen nemen om hem tot inkeer te brengen, en zoo ging hij dan op zekeren dag weer naar Semarang, nu in de vermomming van een bedelaar. Toevallig was de regent bezig geld te tellen, waarbij hij met zijn gezicht naar het Noorden gekeerd zat. De bedelaar kwam van den N. kant, en zoo werd hem een bènggol ($2^1/_2$c.) toegeworpen. Even later kwam de regent bij het geld tellen met het front naar het Oosten, en ook nu vroeg de bedelaar een kleinigheid. Hij kreeg twee cent. Toen de regent zich naar het Zuiden had gewend, zag hij weer dien bedelaar en wierp hem anderhalven cent toe, en eindelijk, Westwaarts gericht staande, gaf hij hem nog een cent, doch deed die gift vergezeld gaan van eenige ongeduldige en toornige woorden.

De heilige sprak toen, dat hij niet kwam bedelen om aardsche goederen, daaraan had hij niet de minste behoefte, hij bedelde om beḍoeg-geluid [2]) te Semarang. Toen greep hij een patjoel en wierp een klont aarde in de pendapa, welke onder het werpen in klinkklaar goud veranderde, en zulks wel tot driemaal toe.

---

1) Klaarblijkelijk er op doelende, dat te voren een armelijk gekleed persoon den toegang geweigerd was.

2) Beḍoeg is de trom, die bij de Moslims in den Archipel dient om de gebedstijden aan te geven.

Nu Ki Pandan arang echter die prestatie zag, voelde hij zich krachtig aangetrokken om onderricht van den Soenan: al zijne schatten stelde hij ter hand aan zijne echtgenoote, en zelf wilde hij Soenan Kali op diens tochten vergezellen.

Zijne vrouw, Njai ageng Kali woengoe, wilde nochthans niet achtergelaten worden, overal wenschte zij haar man te volgen, want zij was één van zin (sa-éka praja, [1]) of sa-éka kapti) met hem.

Daar zij zich toch nog niet goed kon losmaken van al die schoone schatten, vulde zij een stok van woeloeh gading (een bepaald soort bamboe) met losse edelsteenen en diamanten, en volgde toen haar man, terwijl zij een zoontje, den lateren Pangéran Djiwa, eigenlijk haar stiefkind, aangezien zijne moeder de poetri Tjempa [2]) was geweest, mee op den rug torste. Zoodoende bleef zij echter een flink eind bij haar man achter.

Gekomen ter plaatse, waar nu Salatiga ligt, ontmoette Ki Pandan arang twee straatroovers, die hem tot object wilde maken om hun bedrijf uit te oefenen.

Hij zeide echter tot hen: „Ik zelf heb hoegenaamd niets waardevols bij mij, doch daar ginder achter loopt mijne vrouw, die schatten bij zich heeft. Maar gij moet haar of het kind volstrekt geen persoonlijk leed doen, alleen den stok moet gij haar afnemen. Daarin zit voor genoeg waarde om er jelui heele leven goed van te genieten."

Alzoo geschiedde nu, en bij het splijten van den stok vonden de roovers de edelsteenen, welke duizenden en duizenden waard bleken. Maar nu kwam het idee bij hen op, dat als de stok reeds zooveel bevatte, de vrouw stellig nog veel meer aan haar lichaam moest dragen. Zij naderden dus om haar aan te grijpen, maar door de wilsbeschikking van den Allerhoogste verslapten plotseling hunne spieren en zakten ze op den grond ineen.

---

1) Deze uitdrukking wordt o. a. nader verklaard in Niti mani, I p. [illegible]

2) In de historische overlevering welbekend. Men zie bijv. Veth, Java I (2e druk), p. [illegible].

Njai ageng riep verschrikt tot haar man: „Kebangeten, Kjai, ana wong *salah* teka *tega*." D. w. z.: „Het is al te erg, Kjai, er zijn (hier) slechte lieden, die waarlijk niets ontzien." En uit deze woorden, namelijk salah en téga, zou de naam van het tegenwoordige Salatiga zijn ontstaan.

Het kind begon te huilen, de Kjai keek om op het spektakel, en keerde een eindje terug om tegen de roovers uit te varen: „Ik heb het jelui immers daar net al gezegd, om alleen den stok van deze vrouw af te nemen, doch haar verder niet te na te komen. Nu je daar zoo ligt, ben je net een schaap!"

En op hetzelfde oogenblik veranderde het gelaat van den eenen roover in een schapekop. De andere, in zijn onmacht om op te staan, woelde en wentelde zich maar over den grond, zoodat hij, zooals de Kjai verder sprak, wel een slang geleek. Eensklaps nu had hij een slangekop inplaats van een menschehoofd! Beiden kregen thans hevig berouw, en stelden zich geheel in de genade van den Kjai (pasrah djiwa raga), doch deze verklaarde niets voor hen te kunnen doen, dat zij echter maar op Allah moesten vertrouwen die hun wellicht later vergiffenis zou schenken. Als sèh Domba, en sèh Kèwel [1]) volgden zij nu als zijne eerste discipelen den man, die gebleken was zoo wonderkrachtig te zijn.

In de buurt van Bojolali gekomen, was de Njai weer een heel eind achtergeraakt, en zij riep daarom uit: „Kjai, *baja* wis *lali*, teka aninggal baé," i. e.: je schijnt mij al vergeten te zijn, dat je mij maar achterlaat. En hieraan zou de tegenwoordige plaats haar naam hebben ontleend.

Zoo was dan Ki Paṇḍan arang op zijn tocht van zelfkastijding gekomen tot het dorpje Weḍi (ongeveer halverwege tusschen Klaṭèn en Tembajat), waar hij in dienst trad bij een zekeren pak Tasik. Diens vrouw, bok Tasik, vond haar bestaan in het verkoopen van rijst. Sèh Domba en sèh Kèwel gelastte hij om in het gebergte te gaan mertapa.

1) De „bijter", zooals de locale etymologie dezen naam met den slangekop in verband bracht.

Zelf nam hij den naam aan van Goes Slamet, en werd meteen merebot van de masdjid ter plaatse.

Zoo lang nu Goes Slamet bij genoemde rijstkoopvrouw in dienst was, had zij bijzonder succes met haar handel: alles ging even coulant van de hand, een heel verschil met te voren, toen haar zaakje maar slapjes floreerde.

Intusschen, door het vele werk dat hem thuis werd opgedragen, kon hij eens op een keer zijn taak om den waterbak bij de masdjid te vullen, niet volbrengen. Toen dan óok de ketib's en modin's kwamen om hunne wassching te doen, vonden zij het vat leeg, waarop zij in toorn ontstaken tegen den nalatige. Haastig wilde deze zijn verzuim goed maken, en zoo greep hij een krandjang inplaats van een emmer om water te scheppen. Door den Wil van den Allerhoogste echter bleef het water in de krandjang, lekte er nergens uit, en de padasan was in korten tijd tot overloopens vol. Het overige masdjid-personeel had sedert groot ontzag voor Goes Slamet en bejegende hem met vreeze en toegenegenheid.

Een anderen keer kwam bok Tasik bras te kort om rijst te koken, en het was al vier uur in den ochtend. Zij stuurde Goes Slamet uit om op den weg te wachten of er ook iemand met bras voorbijkwam: [1] Spoedig kwam er een marktganger aan, die een bagor met bras op zijn hoofd droeg. Goes Slamet vroeg: „Zeg, vrind, wat heb je daar bij je? Als het bras is, wil ik het koopen."

Hetzij dat de man bang was dat de spreker hem in het donker kwaad wilde doen, of dat hij op de markt hoogeren prijs dacht te kunnen bedingen, in elk geval hij gaf een ontwijkend antwoord en zeide: „Ik heb geen bras hier, het is maar zand wat ik draag."

Op de pasar gekomen, opende hij zijn mand, en zag dat het alles in zand (weḍi) veranderd was. En zoo is het dat die plaats daar nog steeds Weḍi wordt genoemd.

Verder geschiedde het eens, dat bok Tasik rijst wilde

1) Namelijk op weg naar de markt. Deze begint op Java 's ochtends reeds zeer vroeg, en onze koopvrouw had te zorgen dat zij vóórdien hare waar gereed had.

koken, en bemerkte dat het brandhout bijna op was. Hevig voer zij uit tegen haar bediende: „Lammeling, daar! je ziet dat het hout haast op is, en blijft toch maar staan suffen! Als ik aanstonds moet koken, kan ik dan soms jouw klavieren [1]) als brandhout gebruiken?

In stille resignatie zweeg de uitgescholdene: het was immers min of meer zijn proeftijd, en hij moest zelfbeheersching toonen. Toen echter in den vroegen ochtend de rijst moest gekookt worden, stak hij zijne handen op de vuurplaats: zij begonnen te vlammen en gloed af te geven, zoodat ook Tasik, die het knetteren van het vuur hoorde, er min of meer van schrok. Zij gluurde van uit haar vertrek waarmee het vuur toch werd aangemaakt, en zag hoe de handen van Goes Slamet de brandstof leverden. Zij wekte haar man, die eveneens keek, en verbaasd was. Van toen af aan voelden zij ontzag voor hun bediende en hadden spijt hem dikwijls onaangenaam te hebben behandeld.

Intusschen kon het gerucht van zulke daden niet wel verborgen blijven, spoedig wist heel Weḍi ervan, en Goes Slamet vond het beter zich maar terug te trekken uit de plaats, en zich naar de Djabalkat te begeven, daar het tijdstip waarop hij de Rechte Leiding zou ontvangen, toch bijna was aangebroken. [2]) Sèh Domba en sèh Kèwel, die hij in hunne afzondering opzocht, volgden hem op weg daarheen.

Bij den heuvel Koetjoer gekomen, ging het kindje (Pangéran Djiwa) huilen, het had in lang niet gedronken. Met zijne handen ging het op den grond krabben van den dorst. Kjai ageng sprak: „Wel, wat huil je toch, je krabt immers met je handen in het water."

Op het zelfde oogenblik borrelde er water op uit den bodem, hetgeen alzoo gebleven is tot op den huidigen dag, zooals een bron ter plaatse kan getuigen.

---

1) .... apa mengko jèn adang, sing kanggo kajoe tjokormoe?" Tjokor is klauw poot, en is zeer grof, als men het van menschen bezigt.

2) .... méh doengkap doemawahing wahjoe widajat. De twee laatste woorden zijn Arabisch: وحي en هداية. Voor de wisseling van ه óf ح in w vergl. bijv. Heiligen II, p. 50, noot 5.

Zoo kwam men dan ten slotte aan de Djabalkat, [1]) waar Kjai ageng zich vestigde, en een masdjid deed bouwen. Spoedig kwamen van diverse kanten medestanders opdagen, verwanten uit de vroegere dagen van Madjapait en Semarang, e. a., die zich onder de geestelijke leiding van den Kjai stelden.

Vooral door toedoen van Nji Enḍang, een meisje, dat door de heidensche kluizenaars, welke zich nog op vele plaatsen ophielden, werd lastig gevallen en bij hem een toevlucht zocht, gelukte het hem vele dier adjar's tot den islam te doen toetreden. Hij trouwde haar vervolgens, waarna zij als Njai ageng Krakitan bekend staat. [2]) Onder de bekeerden bevond zich o. a. Ménak Bawa, Bandar alim, Ki Malanggati, [3]) doch er waren ook lieden, die maar niet zoo gemakkelijk de nieuwe leer wilden aanvaarden, ten minste zoo lang zij nog geen bewijzen van hare superioriteit hadden boven de waarde van eigen geloof.

Onder die min of meer halsstarrigen nu was ook de adjar Prawira sakti, later Kjai ageng Soemilir, die op den Goenoeng Gambar (ten Z. Z. O. van Tembajat) [4]) gevestigd was. Kjai Tembajat zond daarom herhaaldelijk deze en gene van zijne leerlingen tot hem, om den man tot betere gadachten te brengen, maar zonder resultaat, want als die afgezondenen den Goenoeng Gambar wilden beklimmen, dan kwam er (door toedoen van den adjar) een heftige wervelwind opzetten, die hen meesleurde en voor hun meester weer liet neervallen.

---

1) Aldus constant, ook in de litteratuur. Een flauwe herinnering bestond bij den djoeroe koentji, dat men ook wel eens Djabalkap zeide. Het was naar zijne verklaring, redi wadjahan, het gebergte, dat Tembajat omsloot en beschutte.

Men denkt bij dezen naam natuurlijk direct aan جبل قاف, het gebergte dat volgens de in bepaalde kringen geldende voorstellingen, de gansche aarde (als plat vlak gedacht) omsluit, en het afstroomen der oceanen verhindert.

2) Meer uitvoerig hierover nog beneden.

3) Deze woonde reeds te Tembajat, doch zijne adjar-glorie werd door het nieuwe licht verduisterd, zoodat hij zijn geweten omdraaide. Een ook in onze dagen niet ongewoon verschijnsel!

4) Het behoort tot de Mangkoenegara'sche landen, doch ligt geënclaveerd binnen Djocja.

Kjai ageng besloot daarom zelf deze zaak ter hand te nemen en op een geschikten dag toog hij naar het Zuiden. Toen hij nu bij den bewusten berg gekomen was, en dezen ging beklimmen, liet de kluizenaar reusachtige steenen van boven af rollen, om zijn aspirant-bezoeker te verpletteren. Maar zoodra die steenen bij den Kjai waren gekomen, stuitte hij gemakkelijk hunne vaart, door er even zijn voetklosje [1]) tegen te houden. Dit ging zoo door totdat hij boven gekomen was. Die steenen liggen er nog, telkens weer een hooger, en worden thans *sèla anda* (trapsteenen) genoemd.

Zoo ontmoetten de tegenstanders elkaar, en de adjar werd gesommeerd om den islam aan te nemen. Hij antwoordde, dat hij hiertoe geenszins genegen was, tenzij hij het in bedrevenheid (nopens bovennatuurlijke handgrepen) tegen den Kjai zou moeten afleggen.

Deze laatste vroeg nu: „En waarin bestaat dan die bedrevenheid van jou?" [2])

De adjar sprak: „Kijk, ik heb hier een snelvliegende duif: wanneer je die in haar vlucht kunt volgen, dan accepteer ik jou superioriteit."

Kjai ageng stemde toe in de proef, en de duif werd nu na eenige heidensche hocus pocus losgelaten. Oogenblikkelijk steeg zij op en was reeds buiten het gezicht. De Kjai van Tembajat neemt echter een van zijne gamparan's en werpt deze de duif achterna. Het duurde niet lang of beiden komen dan uit het luchtruim neervallen, en de duif blijkt dood te zijn.

De adjar geeft zich hierdoor nog geenszins overwonnen, alleen die vogel heeft het maar verloren, maar ik niet, betoogt hij, thans zal hij zijn ketoe (mutsje) omhoog werpen: en als de Kjai dat kan volgen, zal hij zijn minderheid erkennen.

Het mutsje gaat omhoog en verdwijnt uit het gezicht. Kjai ageng werpt nu zijn andere gamparan de lucht in en

---

1) Gamparan.

2) De heeren spraken elkaar weinig hoffelijk in Ngoko aan.

spoedig vallen dan beide voorwerpen voor de ijveraars neer, de gamparan *op* de ketoe. [1])

Toch wilde de woordbreukige adjar nog niet toegeven en hij heeft weer een nieuw voorstel: hij zal zich verschuilen (andelik) en als de andere hem kan vinden, heeft die het pleit gewonnen. Alzoo wordt afgesproken en eensklaps maakt de adjar zich onzichtbaar, stelt zich onder een grooten steen verdekt op, en meent dat hij al heel aardig verscholen zit. Geenszins echter voor den perspicacen Kjai, die hem met zijn geestesoog ontwaart, den steen wegkantelt, en zijn tegenstander te voorschijn sleept. De grot, die nu nog te zien is op den Goenoeng Gambar, zou ontstaan zijn door de holte, welke het wegwerken van dien steen had achtergelaten.

Men zal hetzelfde spelletje nog eens probeeren, doch nu moet de Kjai zich verbergen, en zal de adjar hem zoeken. De eerste stemt slechts toe onder bedreiging zijn tegenstander te zullen verdelgen en te doen verdwijnen, als hij na al die nederlagen nog niet het evident machtiger geloof wil aannemen, en maakt zich dan onzichtbaar. Uren en uren blijft de adjar aan het zoeken, zonder ook maar het minste spoor te vinden, zoodat hij het maar opgeeft en zich gewonnen verklaart. Kjai ageng vertelt hem nu hoe hij al dien tijd van het zoeken zich welbehagelijk heeft opgehouden tusschen de beide wenkbrauwen van zijn mededinger. [2]) Deze laatste neemt daarop den islam aan.

Een andere moeilijke bekeering, die ten slotte toch glad afliep, was die van Kjai ageng Madjasta, in het dorp van dien naam (thans nog op de topographische kaart aangewezen ten N. O. van Tembajat).

Nog adjar zijnde, stond hij bekend voor zijn drift en zijne opvliegendheid. Zoo ontzag hij zich niet om ieder, hetzij

1) Dit verhaal, waarvan het vorige slechts een variant schijnt, wordt in wezen teruggevonden in de mededeelingen van den heer Knebel, in Tijdschrift T. L. V. deel 39, nopens sèh Djamboe Karang.

2) Een paar opmerkingen over de rol, die deze plaats bij mystieke oefeningen speelt, in Bijdrage Mystiek p. 79 en p. 110.

mensch of dier, die iets aan zijne velden verdierf, of deze zelfs maar betrad, botweg te dooden. Nu had hij eens op een keer juist de galengan's netjes in orde gemaakt en opgehoogd en kijk, daar verstout zich iemand die pas gerepareerde dijkjes te passeeren, waarbij de nog weeke aarde den goeden vorm verliest.

Woedend komt hij te voorschijn met een lans, om den onverlaat overhoop te steken. Dichtbij gekomen spreekt Kjai ageng van Tembajat, want deze was het, hem toe: „Zeg eens, niet zoo haastig, wat heb ik voor verkeerds gedaan, dat jij mij te lijf wilt?"

„Nou, als je dan maar weet, dat je die dijkjes, die ik net in orde had gemaakt, betreden hebt om hier te passeeren."

„Zoo, kijk dan eerst goed uit je oogen en als je ergens ook naar de minste disordre ziet, dan kun je mij maar raak steken."

De wildeman ging nu naar de galengan's kijken en zag tot zijne verbazing dat alle sporen van het passeeren van daarnet en die hij toch duidelijk had waargenomen, geheel verdwenen waren en de dijkjes er net zoo uitzagen als toen hij ze in orde had gemaakt. Dat ging zijn begrip te boven, en vol ontzag stelde hij zich thans ten dienste van Kjai ageng.

Voortdurend kwamen meer lieden zich bij den Kjai te Tembajat voor bekeering aanmelden, en eindelijk was dan voldoende de onwrikbaarheid van zijne overtuiging gebleken, en de volheid des Tijds voor hem aangebroken. Op Vrijdag Kliwon den 27en van den maand Roewah (Sja'bān) erlangde Kjai ageng Panḍan arang de goddelijke Ingeving en de rechte Leiding, [1]) bereikte hij den graad van wali, en stond voortaan bekend als *Soenan* Bajat.

Niet lang daarna op een avond, juist na zonsondergang, toen hij de maghrib-çalāt wenschte te doen, begon hij luide de adzān te reciteeren. Soenan Demak hoorde het en

1) Waḥjoe widajat, zie boven pag. 446, noot 2.

kreeg er een beetje het land over. „Zoo'n kersversche wali, sprak hij, die is me daar nog verwaand ook. Zijn masdjid heeft hij boven op den top van een berg geplaatst, de adzan reciteert hij met zeer luide stem, en de lampen geven al van het helste licht. Dat moest maar eens uit wezen".

Soenen Bajat vernam zulks, en begreep dat hij ongepast had gedaan, zoodat hij zijne vier trouwste volgelingen, t.w. Kjai Gagak daka (na zijne bekeering had Sabdapalon een anderen naam aangenomen), Kjai Daka wana (te voren pak Melik), sèh Domba en Kjai Kèwel gelastte om het gebouw maar naar beneden te slepen, hetgeen toen geschiedde, zonder dat het ook maar voor 't minst uit de voegen week. Thans staat de masdjid in het dorp, en wordt genoemd: *masdjid Gala*, terwijl als merkwaardigheid wordt verteld, dat in deze masdjid de Vrijdags-dienst, die elders steeds minstens veertig ter plaatse gevestigde lieden eischt om geldig te zijn, slechts met vier personen gehouden behoeft te worden, in navolging van den vromen voorzaat, die ook meermalen alleen met zijne vier volgelingen dien dienst moest verrichten.

Het spoor, dat de masdjid op de helling van de Djabalkat maakte bij het afslepen, wordt thans nog getoond (zie op photo IV).

Intusschen leefde men rustig het vrome leventje voort, verre van de politieke woelingen, die elders de gemoederen uit hun evenwicht lichtten, terwijl voor afwisseling Soenan Kali djaga zijn ouden vriend ook weer eens kwam opzoeken. Sèh Domba en Kjai Kèwel waren juist bezig om het watervat vol te scheppen, doch men had verzuimd de prop er in te doen, en aangezien het water ver weg gehaald moest worden, liep het vat telkens na het ingieten weer net zoo hard leeg. Soenan Kali bemerkte dat de prop er nog niet in zat, hij liet dat verzuim direct even herstellen en spoedig liep het vat nu over, zoo vol was het. Vandaar dat men nog ten huidigen dage, als het lang droog is geweest, dit vat tot overloopens volschept: stellig zal er dan gauw regen

komen.[1]) Het drinken van water uit dit vat, mits niet met een of anderen beker van Europeesch maaksel, doch door middel van een pisang-blad of zoo, wordt verder als bijzonder heilzaam beschouwd.[2])

Door dit overigens onbeduidende voorval was S. Kali meer direct in kennis gekomen met de beide mismaakte volgelingen en zoo vroeg hij nu aan Soenan Tambajat: „Zeg, zijn die bedienden van jou daar een schaap en een slang, of zijn het menschen?"

S. Tembajat antwoordde: „Het zijn eigenlijk menschen."

Door de kracht van deze uitspraak herkregen zij onmiddelijk hun menschelijk voorkomen, en zij bleven verder tot den dood getrouw aan hun meester. De geschiedenis vermeldt, dat sèh Domba na zijn afsterven werd begraven op den goenoeng Tjakaran, Ki Kèwel bij het dorp Djimboen. Beide begraafplaatsen worden nog thans aangewezen.

Ten N. O. van de Djabalkat bevindt zich de goenoeng Malang. Indertijd was deze berg grooter dan de Djabalkat en nog al uitgestrekt, zoodat het Soenan Bajat in de gedachte kwam, dat het voor zijne verwanten en andere belangstellenden, welke juist van dien kant kwamen, toch wel een bezwaar was, dat zij altijd dien berg over moesten. Kort en goed besloot hij den top er af te nemen en tegen de helling van de Djabalkat te plaatsen, zoodat de goenoeng Malang nu veel lager is geworden dan vroeger.

Intusschen was thans mede de volheid zijner dagen aangebroken: 25 jaren ongeveer, nadat hij tot wali was verheven,

---

1) Uiterst frequent is in de warmere klimaten het smeeken van regen bij het graf van een heilige. Vergl. Prof. Goldziher, Muh. Stud. II p. 312-313.

De hier gemelde handeling is echter eene bezweering van geheel animistischen aard, welke ook zeer gebruikelijk zijn.

Nopens de regen-bezweeringen in den Archipel in het algemeen worde verwezen naar de interessante verhandeling van Dr. Hazeu in Tijdschr., T. L. V. dl. 46 p. 298 seqq. De hier genoemde bezweering is van sympathetischen aard, zie ib., p. 308.

2) Ook elders op Java treft men gentong's aan, die om de een of andere reden een zekere reverentie genieten, zie bijv. H. A. van Hien, Javaansche Geestenwereld, Semarang 1896, dl. II. p. 17, over een dergelijk voorwerp bij Patjitan, dat inlichtingen geeft omtrent het te kiezen ambacht. Volgens Darma Kanda No. 64 (19 Juni 1911), Jav. gedeelte, p. 2, 1e. kolom is er nog een andere heilige gentong in Patjitan, onderdistrict Pringkoekoe desa Dadapan, die in verschillend opzicht zegen brengt.

op Vrijdag Kliwon, den 27sten van Roewah [1]) ontsliep hij in den geloove, en werd begraven op den afgeslagen top van den goenoeng Malang op de helling van de Djabalkat [2]).

Op het overgebleven gedeelte van den goenoeng Malang ligt begraven Pangéran Ragil, een kleinzoon van Soenan Bajat.

Diverse lieden onder zijne volgelingen waren den Soenan reeds voorgegaan in het graf, en daaronder ook een zekere Djaproesa. Het was dezen echter niet beschoren den gewonen menschelijken dood te sterven, en rustig in een ruim en koel graf den dag der opstanding af te wachten, doch hij moest na zijn lichamelijk scheiden van de wereld daar als geest blijven rondzwerven (mrajang, of mrajangjang).

Zulks verdroot den man echter gauw, en daarom kwam hij bij Soenan Bajat met verzoek alsnog een gewonen dood te mogen doormaken, en niet half te blijven leven zooals nu.

Schouderophalend antwoordde de heilige, dat het eens voor al genomen Besluit van den Eenigen God onwrikbaar was, daar viel nu eenmaal niet aan te tornen, maar als verzachting van zijn onaangenamen toestand wilde hij wel moeite doen, dat eenige andere personen, die vroeger zijne gelijken in kennis waren geweest en zijn omgang hadden gevormd, hem nu ook gezelschap kwamen houden.

Zoo geschiedde, en bij den dood van onderstaande personen,

---

1) Zie boven pag. 450. Op dien weekdag van zijn overlijden, t. w. Vrijdag-Kliwon wordt het graf wel het meest bezocht, voornamelijk door lieden uit Djocdja, voor wien het verdienstelijk geldt, den geheelen weg te voet te maken. Sedert het spoor hen echter voor een paar dubbeltjes tot Klaten brengt, volstaan ze met vandaar tot Tembajat te voeteeren.

2) Dit neemt niet weg dat elders (van Hien, op. cit. dl. II, p. 16) wordt opgegeven, dat Ki Pandjan arang bij Salatiga begraven ligt. Ik stem echter voor Tembajat als het ware graf, want het is juist door de wijze voorzorg van Soenan Kali djaga zoo ingesteld. Alle andere groote Wali's liggen namelijk aan het Noorderstrand, en daarom werd Ki Pandjan arang een plaats meer naar het centrum aangewezen, om evenwicht te houden; Java, dat in deze voorstelling eenigszins als een schip wordt beschouwd, mocht anders eens omslaan, zoo werd mij medegedeeld.

moesten ze ook mrajang, als geestverschijning blijven toeven, terwijl hun respectievelijk als speciale plaats van behoeding werd aangewezen, aan Saboek Djanoer de Djabalkat, aan Malang gati de plaats waar hij begraven ligt, aan Djaproesa de berg Ngadan, en aan Kjai en Njai Gaḍoeng melati de bron Taman.

Behalve bovenstaande geschiedenis, die met hare common-place wali-wonderen niet steeds even boeiend was, en uit heterogene elementen schijnt te bestaan, wordt ook eene geslachtslijst van Soenan Tembajat overgeleverd, asal-silah geheeten, eene eigenaardige verbastering van het Arabische سلسلة, welke tot op den huidigen bewaker doorloopt:

1. Soenan Tembajat, pepoetra
2. Panembahan Djiwa, „
3. „ Menang kaboel, pepoetra
4. „ Masdjid wétan I, „
5. „ „ „ II, „
   a, Pangéran Soemenḍi Angga Koesoema, en
6. b, „ „ Sidik, pepoetra
7. „ Tabijani, „
8. „ Ngabdani, welke door den tweeden Sultan van Djocja tot schoonzoon werd aangenomen, pepoetra
9. Raden ajoe Tanḍa negara, „
10. „ mas Masdjid wétan III, „
11. „ Masdjid wétan IV, de tegenwoordige bewaker. [1])

De verdere opvolging is voorloopig verzekerd, aangezien hij reeds drie kinderen heeft, twee zoons, en eene dochter, gedeeltelijk reeds volwassen en getrouwd.

---

1) Hij wordt in zijn taak bijgestaan door twee wakils, waarvan er beurtelings één „dienst" doet, t. w. Rana Soewirja en Iman ardja; de laatste, die toevallig dienst had bij mijn bezoek, is te zien op photo III, waar hij, evenals prijajis, die bij levende vorsten hofdienst verrichten, de samir draagt.

Pangéran Djiwa is het reeds in het bovengegeven verhaal bekende zoontje, dat de tocht van Semarang naar Tembajat had meegemaakt, en reeds vroegtijdig (zie pag. 446) de aanleiding tot eene wali-prestatie van zijn vader werd. Hij heet getrouwd te zijn geweest met eene dochter van Baṭara Katong, van Panaraga, volgens de hier gegeven familievoorstellingen zijne nicht (nièce). Daarover beneden nader.

Over Pangéran Soemenḍi van Tembajat (welke blijkt niet nader) bestaat in het Kediri'sche eene overlevering, die wordt medegedeeld in Oudheidkundige Rapporten, 1908, p. 159. Aangezien daar alleen de Javaansche tekst gegeven is, moge hieronder eene weergave in het Hollandsch volgen:.

„Pangéran Soemenḍi te Tembajat had een zoon, djaka Sloemboeng, het kind van een bijvrouw. [1])

De vader hield heel veel van dezen jongen, en gaf hem steeds uitzicht om hem later in zijne functie op te volgen.

Toen djaka Sloemboeng volwassen was, huwde Pangéran Soemenḍi (met eene ebenbürtige vrouw), waardoor hij schoonzoon werd van Ki ageng Pangradjegan, bekend als Kjai Tipoesnjana.

Spoedig was de jonge vrouw zwanger, en nu overlegde Kjai Tipoesnjana, dat als het een jongetje werd, deze zijn vader maar moest opvolgen, en niet voor djaka Sloemboeng uit den weg zou moeten gaan. Alzoo bedacht hij er op, [2]) dat zijne dochter in hare lusten voortdurend bij haar man moest aandringen, en verzoeken om een (de) roode baḍèr met gouden schubben, die zich bevond te Keḍoeng Setoengkoel.

Zij volgde deze aanwijzing van haar vader op, en huilende omvatte zij haar man, en smeekte om die gouden baḍèr. De echtgenoot kon geen weerstand bieden aan die aldus vergoten vrouwetranen, en ging dus opweg naar Keḍoeng Setoengkoel, met een zijden werpnet bij zich.

1) Dit „bijvrouw," sommigen zeggen nog liever „bijwijf," is een ongelukkig woord, dat hier zeer onvoldoende aangeeft wat er bedoeld wordt. Men zou veeleer van eene „voorloopige vrouw" kunnen spreken. De verhouding is nog al „reçu" en dikwijls zeer innig.

2) Aṭik met ṭ, evenzoo moṭah; ngldam moet natuurlijk ngidam zijn, en baḍèr (een riviervisch) evenals Keḍoeng met ḍ.

Ter plaatse gekomen, wierp hij zijn net uit; het intrekken ging echter nogal moeilijk, en daarom sprong hij te water, om naar het net te duiken. Doch hij kwam niet weer boven.

Djaka Sloemboeng was alleen thuis gebleven, en nu trokken de lieden van Kjai Tipoesnjana op hem los, om hem te dooden; men vocht man tegen man, doch djaka Sloemboeng kon het niet houden, en sloeg op de vlucht, waarbij hij zich Oostwaarts richtte. Nadat hij zijne belagers ontloopen was, ging hij rusten in het bosch, ten Westen van de kali Lesa, waar hij zich nu ook maar een kluizenaars-verblijf inrichtte. Thans wordt die plaats nog aangewezen in de desa Sloemboeng, en door de omwonenden vereerd.

Later verhuisde hij naar den Oostkant van de kali, in het bosch Pangajaban, [1]) waar nu het erfpachtsperceel Sajab zich bevindt, een onderdeel van de onderneming Djoeleg in het district Wlingi.

Nader wordt niet over djaka Sloemboeng medegedeeld.

Het zoontje van Pangèran Soemendi uit zijne ebenbürtige vrouw kreeg den naam van djaka Seketi, of djaka Pitoeroeh."

Tot zoover dit in bovenstaanden vorm vrij onbeduidende en klaarblijkelijk fragmentarische verhaaltje, dat tot een aantal vragen aanleiding geeft, welke misschien door een nader onderzoek ter plaatse kans van beantwoording hebben. [2])

Ook schijnt het eenige vernufts-spelingen te bevatten van den reeds boven aangegeven aard.

Eene laatste mededeeling uit de mondelinge overlevering betreft de kris Kjai Sipang Tembajat, een poesaka-wapen, dat Soenan Tembajat nog uit zijn Madjapait'schen tijd had behouden. Die kris, zoo werd er gezegd, was steeds van vader op zoon overgeleverd, totdat het voorwerp op een gegeven moment plotseling verdwenen was. Kort daarna verkocht eene vrouw te Masaran een kris, die door den

1) Wellicht een drukfout voor Panjajaban, van sajah?

2) De djoeroe koentji deelde mede, volgens later ingewonnen informatie, met deze legende onbekend te zijn.

Demang aldaar, een persoon uit Tembajat, werd herkend als het poesaka-wapen dat zoek was, en alzoo door hem werd aangekocht om weer bij het graf in bewaring te worden gegeven. De kris werd met allen eerbied door de priaji's ter plaatse in vol dienst-ornaat in ontvangst genomen en bij het graf gedeponeerd, doch niet lang daarna was dezelve weer weg. Dit zou thans een 60 jaar geleden geschied zijn.

Het komt voor dat men bij dit verhaaltje, hetwelk overigens eenvoudig genoeg is om waar te kunnen zijn, maar niet te veel aan wali-mirakels moet denken, waarbij anders geheimzinnig verdwijnende en weer opduikende voorwerpen veelal een rol spelen, doch dat diefstal met recidive, wellicht door een weinig scrupuleus bewaker zelve, er aan ten grondslag ligt.

Het is thans gewenscht na te gaan in hoeverre de bovenstaande mededeelingen bevestiging vinden in de schriftelijke traditie, voor zoover deze te mijner beschikking is. [1])

In Jav. Hds. Bat. Gen. No. 575 [2]) wordt mede een verhaal over Ki Paṇḍan arang aangetroffen, dat zich in hoofdzaak aansluit bij het boven vermelde. Ik volsta daarom met eene kortere weergave daarvan, terwijl alleen bij verschil der mededeelingen eenigszins uitvoeriger werd overgezet.

..... Gesproken wordt nu van wat anders, en wel over Ki Paṇḍan arang, wiens rijkdom ..... was, [3]) hij had vele kinderen en kleinkinderen, was rijk aan aardsche goederen en daarbij zeer baatzuchtig. Alle kooplieden stonden bij hem in de schuld. Hij was er afkeerig van niets te doen te hebben, en wilde niet leeg zitten. Daarbij was hij krachtig

1) Naar mij werd verteld, zouden enkele geschriften, die mede bij het graf werden bewaard, reeds jaren geleden door den Pengoeloe te Solo zijn opgeeischt, en toen in de „Pengoeloe" zijn opgeborgen. Dergelijke willekeurige inbeslagname is ook in de Gouvernementslanden frequent geschied.

2) p. 122 sqq. Den tekst vindt men hierachter afgedrukt als Bijlage I.

3) Pabéan, gewoonlijk tol, tolkantoor. Volgens sommigen zou het hier pangoengsèn, toevluchtsoord, moeten beteekenen.

van lichaamsbouw, steeds was hij den heelen dag in de weer, zijne bezittingen beliepen schatten, alles wat goedkoop was, kocht hij op en als het duur werd, maakte hij zijn winst. Buiten twijfel was hij in goeden doen, iederen dag ging hij naar de markt, waar hij dan de minder gangbare waar opkocht.

Intusschen had Soenan Kali djaga reeds begrepen, dat deze man bestemd was een oprecht [1]) geloovige te worden, alleen de wetenschap des geloofs was hem nog niet geopenbaard.

Hij ging Ki geḍé daarom op de proef stellen, en vermomd als een knecht, die alang-alang verkocht, ging hij naar de markt, nadat hij in de alang-alang een pakje met 25 kèṭèng (½ duit) had gestopt.

Ook Ki geḍé was naar de pasar gegaan en kocht alle minder gangbare spullen op. Zoo kwam hij bij de standplaats der alang-alang verkoopers, en vroeg den (vermomden) Soenan: „Zeg, ouwe heer, wat vraag jij voor een draagvracht alang-alang?"

De aangesprokene antwoordde vriendelijk: „Ik vraag maar 25 kèṭèng, maar zonder verder afdingen. Wanneer het voor dien prijs niet van de hand gaat, dan breng ik het naar huis terug."

Ki geḍe lachtte er om en zeide schertsend: „Zoo oudje, dus jij verkoopt à prix fixe. [2]) Nu, ik betaal je den vollen prijs, kom, breng het maar gauw naar mijn huis."

Hij ging huiswaarts en de Soenan volgde hem al pikoelende.

Bij de woning aangekomen, betaalde hij het bedrag uit en sprak bij het scheiden: „Zeg, alang-alang man, als je nog eens weer komt, breng je vracht dan maar hier, ik koop het wel."

De ander antwoordde: „Zonder mankeeren, kjai, morgen ochtend kom ik weer brengen." Daarop ging hij heen.

---

1) Satoehoe is feitelijk adverbium. Maar in dichtmaat moet men het zoo nauw niet nemen.

2) Paṭok bangkroeng, letterlijk: kromme piketpaal, die hier het beeld oplevert voor iets absoluut vaststaands.

Ki geḍé liet nu de nok van zijn stal in orde maken, (vers. 10) men bond de bossen los, en vond toen het pakje met de 25 kèṭèng, hetwelk aan den huisheer [1]) werd medegedeeld. Deze sprak verheugd: „Die oude man heeft zeker den koopprijs in de alang-alang gestopt, en toen vergeten het geld er weer uit te nemen. Nu, dat is een meevallertje voor mij, daar koop ik iets zonder geld uit te geven."

Den volgenden ochtend zit Ki geḍé in zijn penḍapa, met zijne bedienden om zich en wenscht te eten. Een licht ontbijt werd gereed gemaakt en opgedragen, terwijl men de wédang [2]) nog bewaaierde.

Soenan Kali djaga kwam toen, weer als voren vermomd, het erf op met een vracht alang-alang. De adipati hoorde hem met de deurwacht spreken en heette hem toen even te gaan zitten. Na afloop van het ontbijt sprak hij vriendelijk: „Wel, je komt al vroeg hier, je huis is zeker dichtbij?"

De aangesprokene antwoordde: „Nou, 't is nog al ver, het heet daar Djabalkat."

„Zoo, maar als je woonplaats dan zoo ver is, waar heb je hier dan je pondok om te overnachten?"

„Ik heb geen pondok, was het antwoord, van ochtend ben ik van Djabalkat gekomen, en van middag ga ik weer van Semarang."

De adipati is verbaasd op het hooren hiervan, en fluks neemt hij het geld, de 25 kèṭèng (van gisteren), en reikt ze den man over. Deze heeft echter nog een kleine bede, als het hem vergund moge zijn. De adipati denkt met een gewoon bedelverzoek te doen te hebben, en smijt hem nog een kèṭèng toe, doch de vreemde gast verklaart niet om geld te vragen, geen aardsche goederen te begeeren, hij verzoekt slechts dat de beḍoeg te Semarang moge klinken.

---

1) Deze wordt hier in eens adipati genoemd. Uit het vervolg blijkt, dat hij ook in deze traditie te Semarang bewind voert, terwijl hij in de eerste verzen geheel het type van den gewiksten Vreemden Oosterling heeft.

2) Tegenwoordig bedoelt men met dit woord koffie of thee. Volgens verstrekte inlichtingen zou het in de dagen, waarin ons verhaal speelt, gemberwater zijn geweest.

(vers. 20.) De rijkaard is boos, en zegt dat men geen kèṭèng moet versmaden, want zooveel kèṭèng's maken een réal, en zooveel réal maken een dirham, [1]) terwijl hij uit die beḍoeg stellig geen dirham's zal krijgen.

Doch nu gaat de Soenan hem vermanen. „Niet aldus kjai, spreekt hij, dan komt het niet goed op den Laatsten dag, men moet niet willen heerschen [2]) over wereldsche zaken, dat is als afgodendienst, en men zal daarmee den hemel niet beërven." Nog ruim twee verzen gaat hij voort de ijdelheid van het tijdelijke leven te betoogen, en de zaligheid van het hiernamaals met als slot: „en als men in den hemel bijvoorbeeld gaat patjoelen, dan is iedere slag een klonter goud."

Ki dipati lacht eens over die woorden en meent dat het maar opsnijden is: „Kom, kom, ouwe, wat weet men er van hoe het in den hemel is. Als jij het wist, zou je toch geen alang-alang verkoopen, en niet om een beḍoeg vragen; stellig zou je gevoelen in den hemel te zijn."

„Nu, als gij dan liever aardsche schatten begeert", was het antwoord, „dan zal ik even van mijn opgelegden voorraad opgraven en ge kunt direct een klont goud krijgen."

De Soenan neemt een patjoel en slaat ermee in den grond: in eens wordt een brok gedegen goud door de patjoel opgelicht.

„Hier dan heb je goud uit den hemel, dat ik jou geef."

De dipati bekijkt het van naderbij en is hoogst verbaasd, doch tevens bevreesd om den schat aan te nemen. Het brok wordt weer op zijn plaats gelegd, en is in eens weer aarde geworden.

Zulks brengt hem echter tot inkeer, (vers 30) met lichaam en ziel (djiwa raga) geeft hij zich thans aan den Meester over, zal dien overal in ziekten en doodsgevaar volgen, en instantelijk vraagt hij om onderricht nopens de aangelegen-

1) Gewone rentenier-overweging. Men begint met halve centjes en komt zoo op den duur wel tot het eerste millioen.

2) De tekst die: amangan donja (vers. 21) heeft, komt een lettergreep te kort, en ware in verband met den laatsten regel van het vers, te lezen: amangéran donja.

heden van het hiernamaals, want men „weet noch den dag noch de ure", waarop men zal sterven.

De Soenan wil hem gaarne ten dienste zijn, doch stelt als bewijs voor den ernst van zijn verlangen een *vier*-tal condities:

1e. moet hij vroom leven, en het geloof in stand houden, de lieden te Semarang tot den islam brengen, santri's en kaoem-personeel doen onderhouden, bedoeg's (masdjid's) en langgar's instellen.

2e. moet hij djakat afstaan, en wel van ganscher harte. Want het is plicht [1]) voor rijke lieden om naar evenredigheid van de waarde van hunne bezittingen djakat aan minder bedeelden af te staan

3e. moet hij in de leer gaan bij den goeroe aan huis, en het vuurtje (om zich te warmen) goed op gang helpen. [2])

„Daarom", zoo besluit de heilige. „moet gij mij na komen naar mijne woonplaats op de Djabalkat." [3])

Nadat de adipati nog vernomen heeft, dat Djabalkat in het landschap Tembajat ligt, en de Soenan sèh Melaja heet, verdwijnt deze laatste eensklaps; Ki dipati blijft achter, vol verlangen echter naar hetgeen gebeuren zal, niet bevroedende nog, dat hij bezoek van den wali panoetoepingrat had gehad.

Ten einde deze te kunnen volgen, neemt hij afscheid van zijne vrouwen, alle vier van hooge afkomst. Doch dat telt hij niet meer; zijne schatten staat hij af aan zijne kinderen, die nu de verplichting hebben daarvan bepaalde uitkeeringen aan behoeftige santri's te doen.

(vers 40) Verder geeft hij de noodige opdrachten voor het bestuur des lands, voor de besteding der inkomsten enz., welke gang van zaken niet mocht worden gewijzigd, doch door de ouderen moest worden gehandhaafd.

De oudste vrouw wil echter niet achterblijven, zij wenscht

---

1) Wadjib, zie Juynboll, Mohammedaansche Wet, index in voc.

2) Anoenioemaken bedjian, vers 35. De bedoeling schijnt te zijn dat evenals een verkleumde zich bij het vuurtje warmt, en dat op doet blazen, zoo ook de heilgierige zich tot den goeroe wendt om voor zijn kille ziel gloed en vuur te erlangen. Echt Javaansch is dit beeld echter klaarblijkelijk niet.

3) Een vierde voorwaarde wordt niet nader vermeld.

het lot van haar man in deze wereld en hiernamaals, in hemel of hel te deelen, zonder verder rekening te houden met hetgeen zij achterlaat aan rijkdom en kinderen.

(34ste Zang.) De Kjai stemt toe, doch vermaant haar nog vooral geen waardvolle zaken mee te namen, en bovendien moet zij een simpel wit gewaad aantrekken.

Ook de Kjai kleedde zich geheel in het wit, greep reiszak en priesterstaf, nam nogmaals afscheid van zijne familie, hun broederlijke eendracht aanbevelende, en ging op reis, zonder één enkelen volgeling. Zijne vrouw volgde hem achterop, doch nam, ondanks het nadrukkelijk verbod van haar man, nog een aantal juweelen etc. mee, verborgen in haar bamboe-staf.

Volgt het verhaal over de roovers (vers 7 seqq.). met verschil dat hier *drie* booswichten optreden, waarnaar Salah *tiga* genoemd zou zijn, terwijl een vierde, Ki Sambang dalan, die te laat kwam om de buitverdeeling bij te wonen, den Kjai achterop loopt. Deze had intusschen zijne vrouw, die zich over zijne veronachtzaming beklaagt (baja lali, zie boven) voorop laten gaan. Ki Sambang dalan treft dan de gedaanteverwisseling tot domba; een Kjai Kèwel treedt in deze traditie niet op.

Met vers 26 komt het gezelschap te Tembajat, en bestijgt de Djabalkat, waar men een kleine masdjid en een leege padasan vindt.

Volgt het verhaal over het vullen van de padasan, waarvan het tuitje openstaat, en het herstel van sèh Domba in menschelijken vorm, hier op niet onverdienstelijk litteraire wijze medegedeeld (vers 27—35).

Ten einde in het watergebrek ter plaatse te voorzien, stoot S. Kali djaga, die inmiddels op het tooneel was verschenen voor de gedaanteverwisseling van sèh Domba, zijn staf in den grond, en ineens heeft men een bron van kristalwater, [1]) dat voortaan zoowel in

---

1) Een frequent motief in de overlevering van vele volken, speciaal in warme klimaten. Op Java is het vooral de staf van S. Kali djaga, die het wonder te weeg brengt.

In Verhandl. Bat. Gen. dl. 33, p. 174, ontstaat door insteken van zijn stok een bron, waarvan de Soenan zich echter verder niets wil aantrekken.

den drogen als in den natten moesson zal vloeien [1]).

S. Kali djaga verleent dan aan den Kjai den titel van Pangéran Tembajat, en geeft hem de opdracht de heidenen ter plaatse tot den islam te brengen, de masdjid, die van Mekka afkomstig is, doch vroeger van Djabalkat (?) [2]) is gekomen, te bewaken, den Vrijdagsdienst in te stellen en santri's te vormen. Sambang dalan zal lief en leed met hem deelen, doch hij moet hem vergeven en tot gezel maken. Verder moet hij hem de ilmoe sedjati onderwijzen. [3])

De toegesprokene zegt alles toe, vraagt echter ook zelf onderricht en wel nopens het wezenlijke van den Mensch; welke diens afkomst is, wenscht hij te weten, wat diens uiteinde is, vraagt hij te verklaren, bij leven wil hij dat nog gaarne vernemen, en zóó, dat het onderricht niet later nog eens hervat behoeft te worden.

De Soenan antwoordt minzaam: „Terecht vraagt gij dat, mijn vriend, kom wat dichter bij mij zitten, dan zal ik de mystieke wetenschappen ontvouwen. Houd zulks echter zorgvuldig voor je, stel het niet publiek, noch door geschriften, noch door het woord. [4])

Bij van Hoevell, Reis over Java en Madoera (Amsterdam 1849) dl. I, p. 118 komt er vuur uit den grond, waar de stok ingestoken was. (Zie ook Veth. Java 1e druk, deel III p. 515).

Zonder die stok ontstaat door toedoen van S. Kali djaga een bron als vermeld in Tijdschr. T. L. V. dl. 45, p. 491, evenzoo elders, en onder andere omstandigheden als medegedeeld in Oudheidk. Rapporten, 1906, p. 34—35.

Soms levert de stok geen water, maar groeit hij op tot een boom, Tijdschr. als boven, p. 484 (betrekking hebbende op het district Balapoelang); hetzelfde wordt verteld van een boom in de desa Pendoedoean, regentschap Karang anjar, alsook van de waringin te Pasar gedé, Djocja, die door het laten vallen van een der takken telken male zou waarschuwen als een lid der Javasche vorstenhuizen binnenkort moet sterven.

Bovenstaande voorbeelden zijn slechts heel enkele uit vele: haast ieder regentschap in Midden Java heeft wel een of meer vereerde plaatsen van bovenbedoelden aard aan te wijzen.

1) Katiga rendeng amili.

2) Hoewel de samenhang zich eenigszins laat raden, is hetgeen er staat, mij niet geheel duidelijk.

3) Zie Heiligen II, p. 87, noot 5. Hier schijnt het meer als stopwoord gebruikt te zijn, waar niets bijzonders mee bedoeld wordt.

4) Over die geheimhouding van mystieke leeringen zie men bijv. Bijdrage mystiek, p. 5 en 88.

Het gebod van den Vorst-wali (?) is, dat bij openbaring van wege de lippen, men door de saréngat wordt verbrand, en dat de tarékat zonder resultaat is. Deze mystieke wetenschap [1]) nu moet gij in overeenstemming brengen met de hakékat, (zoodat) de makripat voor U niet verborgen blijft.

Weet dan, dat leven en dood onafscheidelijk (gebonden) zijn aan het Vastgestelde, [2]) de kwade zal kwaad ontmoeten, en de goede goed. De levenden mochten eens niet weten hoe zoet [3]) het is terug te keeren (i. e. te sterven).

(35ste Zang). Het leven in deze wereld is niet van langen duur. Het is, mijn waarde, als iemand die naar de pasar gaat. Hij blijft daar maar niet rondgaan, integendeel, hij keert terug naar het huis, waar hij te voren verblijf hield. Alzoo, laat niet verborgen zijn de plaats, waar men vandaan komt. Indien men die niet mocht weten, dan raakt men verdwaald en verdoold.

Als men verdwaald mocht raken bij den dood, dan heeft men voor niet geleefd (dan verkeert men in onheil, het leven was dan een dwaling). De onstoffelijke ziel (als een vogel voorgesteld) heeft geen rustplaats (om neer te strijken), in alle richtingen zoekende, gaat zij steeds verder voort, als een wolk waar de wind mee speelt; ten slotte giet deze regen uit en keert terug tot de watermassa's, is weer genoopt zich met het grof-stoffelijke te verbinden. [4])

Ten rechte is het onstoffelijke (de ziel) niet vatbaar voor dood, het is eeuwig in deze wereld en in het hiernamaals.

Wanneer Uw tijd vervuld is, mijn vriend, laat dan niet na te blijven dzikr, wees attent op je eigen gedaante (roepa). Vooral moet je het mystieke Weten je hebben eigen gemaakt; moeilijk toch is het in den doodsstrijd. (?) Velerlei dingen

1) Het is mij niet helder wat eigenlijk het object van het ngroesijoekaké is, dat hier in den imperatief wordt gebruikt.

2) Deze vertaling (vers 45, regel 2) dank ik aan den heer Rd. Kamil te Semarang. Men zou anders geneigd zijn geweest, om de twee regels die volgen, bij pengrawé pesji aan zoo iets als karma te denken.

3) Met: zoet wordt gezinspeeld op de maat van den volgenden Zang.

4) De kringloop van het water van damp tot neerslag etc. is een geliefd beeld om de zangers te demonstreeren.

ontwaart men, de (valsche) gedaante van verwanten, van ondergeschikten, van den leermeester, van den Heere, die allen je Geloof willen wegkapen. [1]

Men ziet den zaligen Hemel, gedaanten, die zich Engelen noemen, velen als widadari's, met zeer schoone vormen; dan ziet gij een masdjid, die (zoo maar) in de lucht hangt, zonder een haak of zoo. Het voorhangsel er van is fraai om te zien, en zoowel van roode en gele zijde, als van zwarte en witte.

Die masdjid is van goud, voorzien van dubbele deuren van glas, die zich vanzelf openen en sluiten.

Gesloten (bedoeld is klaarblijkelijk: geopend) ziet men het geheel glanzende als de volle maan, die stralen uitzendt [2] naar de fijne wolkjes, terwijl de sterren allen tegenwoordig zijn. Dat is te zien in het stervensuur, maar inderdaad is er niets (werkelijks), alleen de ziel is (men *meent* dat alles dus zoo te bevinden). Indien men bij het sterven gedaanten en vormen ziet, dan zijn dat ijdele verschijningen Ten rechte *ziet* men (alleen maar, doch er *is* niets).

Wat men nu zoo ziet, kan zijn zwart, rood, geel of wit. Het zwarte en roode stellen voor Uwe hartstochten, het gele duidt op wereldsche verlangens, alleen het witte is zuiver, zóó nu ziet de ziel (het onstoffelijke) er uit.

Wanneer in het stervensuur één vlammend (centrum) wordt gezien, met acht kleuren, [3] dan heet dat premana. [4]

Dat is in werkelijkheid je (eigen) schijnsel, licht, dat is als een ivoren golèk-pop, het is een licht dat straalt en blinkt, en een schijning van zich geeft op een *regenboog* gelijkende. Zulks is de spiegeling van de onstoffelijke ziel, die de eigenlijk macht uitoefende is, de ziel van hoogere

1) Over de speculaties nopens het in het stervensuur geziene vergl. men Bijdrage Mystiek, p. 42 seqq.

2) Er staat kasorotan, doch de wolkjes bestralen niet de maan.

3) Onwillekeurig denkt men aan het kleuren-spectrum.

4) Dit woord speelt in de Javaansche beschouwingen van den hier gegeven aard een niet onbelangrijke rol. Eene nadere uiteenzetting van de beteekenis in hare schakeeringen moet ik tot later voorbehouden.

orde (?). Deze nu zijn van eenerlei afkomst met de Onstoffelijke Godheid, de oorsprong van het menschdom. Die *drie* zijn in hun drieheid *één*, één van voeling en van leven, te samen is hun Zijn, het is de afspiegeling van de Hoogere Wereld.

Wanneer die er niet waren, zou de (manifeste) wereld ook niet zijn, ineengerold (onafscheidelijk verbonden) als deze is met het Zijn daarvan. Indien men het bovenstaande hier of hiernamaals bevindt, dan (heeft men zoo'n hoog standpunt, dat) al wat men zich in den geest voorstelt, ook *is*.

Dat moet gij vooral niet vergeten. En indien gij ademhaalt, moet gij op U zelf letten, Uw dzikr niet onderbreken, [1]) (ten slotte) wordt een gedaante zichtbaar, eene nabootsing (het evenbeeld) van den Oppergeweldige, den Opperste.

Indien gij deze zaken niet gelooft, wilt dan nog bij leven U daarvan verzekeren, en stelt U niet tevreden met de klanken (alleen, doch dring diep in de kwestie door) (vers 10). De voortreffelijkste mensch is hij, die levend zijnde, zich gedraagt als een doode, zorg dat gij tot inzicht komt nopens gedaante en voeling: [2]) evenals men in een spiegel ziende, daarin het spiegelbeeld, de afschaduwing ziet van dengeen die zich spiegelt, zoo zijn ook gedaante en voeling met elkaar verwant. Het spiegelbeeld in het glas dat zijt gij, de positie van: dienaar bekleedende; degeen die in den spiegel kijkt, dat is de Opper-Onstoffelijke (de Onstoffelijke, primus inter *Lares*).

Indien de afschaduwing verdwijnt, mijn waarde, kijk dan goed toe in welke richting het zich verwijdert, houd het in 't vizier en behoud het gevoel ervan. Zorg dat in het hart te voelen. Wanneer je het voelt, op elk (gebeds)uur [3]), neem het dan onmiddelijk in je op. [4])

---

1) Over de rol der ademhaling bij mystieke oefeningen zie men bijv. Bijdrage Mystiek p. 81.

2) Roepa en rasa, technische termen, waarvan de juiste beteekenis in dit verband niet voldoende blijkt. Alleen zou men kunnen zeggen dat roepa de uiterlijke vorm, gedaante, rasa de innerlijke voeling schijnt aan te duiden.

3) Wetoe, voor waktoe. Anders zou men moeten vertalen: bij elke uitkomING, doch dat heeft hier geen zin. De sprong van waktoe, 5 maal per dag, tot eens per maand is overigens wel wat groot.

4) De vertaling van vers 11, regel 8 is van den heer Rd. Kamil, te Semarang

En als gij niet ieder gebedsuur tot bevinding komt, laat het dan zijn eens in de maand en zoo niet iedere maand, probeer het dan eens per jaar; als dat ook niet gaat, dan ten minste eens in Uw leven, in elk geval moet gij zorgen tot bevinding te komen nopens Uw Zelf.

Dit is het groote Scherm, er is niets dat er mee gelijk kan worden gesteld. De gedaante is het *evenbeeld* van Uw Zelf, de voeling is *in* U.

Omdat zulks verborgen is, en moeilijk uit te voeren, [1]) is de koopsom ervan meer dan duur. (Nopens) het gemakkelijke of moeilijke der kooping ervan, geldt: bezwaarlijk is te koopen, gemakkelijk echter ten uitvoer te brengen.

Geenszins bestaat de koopsom uit goud, juweelen of edelgesteenten, maar veeleer uit innerlijke toewijding en roeping, oprechte trouw, er geen bezwaar in zien te sterven, zelden komt men tot den Heere (?).

Dit alles nu, mijn vriend, moet gij zorgvuldig voor U houden, en er niet met andere lieden over spreken, indien zij niet de genade (die hen vatbaar maakt voor zulke opvattingen), hebben erlangd. En als gij onderricht wilt geven aan Uwe kinderen en kleinkinderen, (doe dat niet,) indien het niet met hoogere Leiding [2]) gepaard gaat. Voor dit laatste zijn aanwijzingen: het kan opgemaakt worden uit de gedragingen en de toon van spreken, het gelaat is om zoo te zeggen de kebajan (bode) [3]) van het hart, vandaar dat het als aanwijzing kan dienen.

De Wetenschap (die hier behandeld wordt,) is te vergelijken [4]) met een zaadkorrel, degeen die onderricht krijgt,

---

1) Roempil is moeilijk te begaan, van een weg, met woordspeling klaarblijkelijk op: margo, weg, dat hier echter met: omdat vertaald moest worden.

2) Widajat, voor hidajat, zie boven p. 446 noot 2.

3) De persoon, die de opmerkingen en bevelen van een chef overbrengt aan de ondergeschikten.

4) Pinangka beteekent natuurlijk niet: vergelijken. Het begin van dit vers vormt echter een hypothetischen zin met meerdere veronderstellingen, welke in het algemeen door mangka verbonden kunnen worden. Mangka en pinangka nu zijn in ander verband weer aan elkaar verwant. Men vergelijke nog de uitdrukking: kang minangka sénapatiné bala baé, die tot veldheer van dat leger zal „strekken".

is dan de (zaad)plaats. Stel nu bijvoorbeeld katjang of kedelé, die men uitstrooit op steenen, die niet met aarde zijn bedekt: de korrels zijn dan aan regen en hitte blootgesteld, en zullen stellig niet ontkiemen [1]. Bovendien zou het den toorn van den Onstoffelijke opwekken, indien men onderricht gaf, zonder dat de genade gebleken is. Het is alsof men (opzettelijk) gift eet."

De ex-dipati dankte eerbiedig voor het gehoorde, hij had het begrepen, zijn hart was verlicht en helder, er was geen twijfeling meer [2].

Toen sprak de Soenan wederom: „Nu dan, mijn waarde, hou je maar goed, verorden de Sarengat, dat is het groote Scherm. [3]) Ik heb gezegd, blijf in vrede achter."

Vervolgens verdween de Soenan, niet meer was hij te zien, het drietal bleef aan zich zelf overgelaten achter.

Het was pangéran Tembajat helder van harte geworden; nadat de zuivere Ingeving was gekomen, [4]) voelde hij zich onbeneveld, zijn smet (van aardsche gedachten) was verdwenen. Hij verleende toen onderricht aan zijn vrouw, evenzoo aan Sèh Domba, [5]) welke laatste de licentie kreeg zelf ook als goeroe te mogen optreden.

---

1) Vergl. Mattheus 13 vers. 5—6.

2) Men zou wenschen den heilige dit in alle opzichten te kunnen nazeggen! Toch moet erkend worden dat de samensteller soms op verrassend duidelijke wijze de behandelde abstracte zaken weet uiteen te zetten, en binnen de enge grenzen van de dichtmaat zijn Javaansch met groote variatie weet te manieeren. Het geheel is somwijlen dan ook niet zonder eenige poetische bekoring.

3) Die het profanum vulgus bezigheid geeft, en de hoogere Waarheden voor hen afsluit.

De opvatting hier door Soenan Kali djaga verkondigd, is nog steeds (uit overtuiging of gemakzucht) het gewone excuus voor Javanen van eenige positie, om het verwijt van lauwheid in de nakoming hunner religieuse verplichtingen te ontgaan. De uitoefening der sarengat zou hen belemmeren de diepere kern der mystiek te verstaan, en een hooger standpunt dan de groote massa te erlangen!

4) „Nadat de Geest vaardig over hem was geworden."

5) Nopens de vrouw spreekt de schrijver van: weeroek, ten opzichte van sèh Domba van: wisik. Het is mogelijk dat hier eenvoudig rhetorisch verschil is gemaakt, mede om aan de eischen van tembang te voldoen, doch onwillekeurig denkt men aan een onderscheid in het onderwijs zelve, voor de vrouw de dagelijksche plichten, voor den man hoogere wijsheid. Over wisik zie men bijv. Heiligen II, p. 38 noot 4.

De pangéran gaf (verder) onderricht en bracht (anderen) het geloof bij; hij wilde ook naar de dorpen (in de vlakte) afdalen om daar den islam te onderwijzen.

Alzoo ging hij dan als grassnijder vermomd, naar het dorp Weḍi, waar hij bij een zekeren ki Tasik in dienst trad. Diens huisvrouw placht iedere pasar serabi- en tjara-koekjes te verkoopen.

Toen het nu weer marktdag was, ging nji Tasik met haar knecht naar de pasar om haar koopwaar uit te stallen. Er bleek echter geen hout te zijn, toen het beslag al klaar was gemaakt, en het water in den pot gereed stond. Het hout had men thuis laten liggen. En zoo moest ook de serabi achterwege blijven. Omdat er nu geen hout was, werd ni Tasik geweldig boos, en schold: „Zeg, sufferd, wat doe je met mij mee te gaan, als je het hout nog vergeet. Kan ik dan jou handen soms gebruiken om de serabi en tjara te bakken? Koop gauw een goede hoeveelheid." [1])

De pangéran antwoordde bedaard: „Och, het is goed, laten mijne handen dan maar dienen om het deeg te bakken".

Het vlamde schel op in den vuurpot, gloeiend heet was het. De pangéran zeide nu: „Wel, njai, bak nou maar toe, het vuur gloeit al."

Njai Tasik beefde inwendig en voelde vrees voor haar bediende; haastig bakte zij door en spoedig was het deeg op. Vele lieden hadden het wonder aanschouwd, zij waren verbaasd toen ze het zagen, de heele pasar kwam er in een kring omheen staan, en men besefte, dat hier iemand aan het werk was, die geen gewoon mensch kon zijn (die zich incognito hield).

Nu trok hij zijne handen terug en uit was het vuur. Toen keerde men huiswaarts.

Nji Tasik kocht nog een hoop lekkere vruchten op, en ging fluks naar huis, om aan haar man te vertellen wat hun bediende had verricht, zooals reeds boven is vermeld.

---

1) Of: Er is geen tijd meer om nog een goede hoeveelheid te koopen.

Kjai Tasik begreep het nu: hij had er geen idee op gehad. dat een wali bij hem in dienst was, en eerbiedig vroeg hij vergiffenis. Ook nji Tasik bracht hulde en diende van alles op, daarbij allerlei vriendelijks zeggende.

De pangéran sprak toen: „Ik accepteer je verontschuldigingen, juffrouw, ik hoop maar dat je koopwaar goed van de hand moge gaan. En, ki Tasik, jou verzoek ik om met al je kinderen en kleinkinderen mee te gaan naar Tembajat."

Man en vrouw stemden hiermee in, de pangéran ging huiswaarts, begeleid door ki Tasik met zijne nakomelingschap, groot en klein, allen gingen mee. Te Tembajat kreeg hij onderricht nopens de instellingen der Sarengat en met zijn geslacht ging hij tot den islam over.

Op den langen duur werd het te Tembajat een heel stadje. Velen, w. o. zijne verwanten van Semarang, kwamen mede daarheen, en zij, die begeerig waren naar Wetenschap, vestigden zich aldaar, enz.

Behalve het belangwekkende gedeelte, waarin het onderricht van S. Kali djaga wordt behandeld, sluit zich deze tekst, die trouwens uit Djocja afkomstig is, dus in hoofdzaak aan bij de mondelinge traditie, [1]) ook wat de plaats betreft waar de verhalen over ki Panḍan arang zijn gelocaliseerd.

Eenigszins afwijkend in een aantal opzichten zijn de mededeelingen, die werden aangetroffen in de reeds vroeger genoemde Serat Kanḍa, Jav. Hnds. Bat. Gen. No. 7, [2]) en die ik hieronder ter kennismaking tracht weer te geven:

„. . . Spreken wij nu over poelo Tirang, ki Panḍan arang heette hij; indertijd had Soenan Bonang hem die plaats, te Tirang ampèr, aangewezen om te gaan ontginnen.

1) Eene derde mededeeling, die hoewel veel beknopter, dezelfde hoofdfeiten vermeldt, wordt aangetroffen in: Javaansche overleveringen, door C. F. Winter Sr., in Bijdragen 7, I p. 457 seqq.

2) Deel V, p. 287 seqq. 417e Zang, vers 6, seqq. De tekst zelve is niet bijgevoegd, aangezien het voornemen bestaat deze t.a.t. in zijn geheel, voor zooveel het tijdstip van godsdienstovergang betreft, te publiceeren.

Alzoo waren thans (waarin dit verhaal begint) reeds velen tot hem toegetreden [1]).

Nu was er een adjar, Tjitra gati geheeten, die te Sedja nila zijn verblijf hield. Deze had een meisje tot bediende, nog ongerept, die er niet kwaad uitzag. De oude heer kreeg begeerte naar haar, doch het meisje wilde niet van hem weten, en ging heen om hulp bij de andere adjar's te zoeken.

Dezen konden haar echter geen steun toezeggen, omdat de adjar te Djanila hun aller chef was. Zoo trok het meisje verder naar Pragota, ontmoette den adjar aldaar, waarop deze haar vroeg wat zij kwam doen. Nu zij een loempang had meegebracht, moest het wel iets van gewicht zijn, dat zij kwam [2]).

Zij sprak ronduit wat de reden was, en vroeg om bescherming. De adjar zeide: „Ook al ben je mijn verwante, ik ben niet bij machte je te helpen. Maar wanneer je per sé ergens je toevlucht wilt nemen, wel neem dan *den godsdienst* aan. Hier ten Oosten woont een zekere Panḍan arang, godsdienst-leeraar te Tirang ampèr, die zal wel op zich nemen je te beschermen; hij is inderdaad nog een jonge man, van gunstig uiterlijk, en van *vorstelijken bloede.*"

Het meisje nam den raad aan en ging op weg met haar loempang. Deze was van steen en moest haar als aanwijzing dienen: als zij die loempang niet meer kon dragen, dan was dat de stellige zekerheid dat de adjar's in het gebergte alle den islam zouden aannemen. [3])

Alzoo kwam het kluizenaars-meisje te Tirang ampèr, waar de loempang erg zwaar aanvoelde. Zij wilde dezelve optillen, doch het stuk was te zwaar. Nu begreep zij, dat de kluizenaar daar ter plaatse, ki Panḍan arang, buitengewone machten moest hebben, zoodat zij zich tot hem begaf en hare opwachting bij hem maakte.

---

1) Akaṭah teloekanira.

2) De bedoeling met die loempang wordt beneden opgehelderd.

3) paṣṭiné para adjar
toeroet goemoeng selam sami.

Ki Panḍan arang zat te midden van zijne leerlingen, allen lieden, die pas kort tot den islam waren overgegaan. Hij sprak vriendelijk: „Wel meisje, wat is de reden van je komst?"

Zij antwoordde eerbiedig: „De grond van mijn komst alhier is, dat ik bij UEd. mijn toevlucht wil nemen. De adjar te Djanila wilde mij te na komen, hij wil mij tot „vrouw" nemen, en daar ben ik beslist niet toe bereid."

Ki Panḍan arang sprak toen: „Nu, juffer, ik wil je in bescherming nemen, doch je moet mijn godsdienst aanvaarden, en den islam aannemen."

Het meisje stemde toe, zeggende: „O, ik heb niet het minste bezwaar UEd.'s wensch in dezen te volgen."

Schielijk onderwees men haar de sahadat, tot ze die kende. Toen sprak de vrome man minzaam: „Meisje, ik zend jou uit om de adjar's te bekeeren. Ga daartoe rond te Djoerang soeroe en Lemboe apja, volg deze berg (-rug) en ga het westelijk gebied [1]) bewerken, zonder overslaan.

Dezen staf van mij kun je meebrengen; ga over de zee: van hieruit moet gij afdalen."

Zij stemde toe, al zou het haar 't leven kosten die opdracht uit te voeren, nam den stok, en fluks begon zij de zee over te steken. Noordwaarts nam zij haar tocht: waar de staf nu het water raakte, werd het ondiep. Daarop ging zij westwaarts, en toen zij omzag, was alles land geworden, waar te voren water was.

Steeds moediger (door deze feiten) ging zij snel verder, en kwam te Derana, waar een adjar Tjitra kokoh woonde. Deze heeft het wonder der landwording gezien, hetgeen hem moveert haar te volgen om haar meester te leeren kennen. Het meisje gaat door, en komt voorbij Djoerang soeroe, Leboe api, Wotgalih, Goea séla, Brintik, Pragota, Tindjo maja en Gadjah moengkoer, met welke laatste plaats zij op den grens van Sedja nila [2]) was gekomen, en al de daar

1) Brang koelon.

2) Slechts twee dezer plaatsen zijn in de: Lijst van aardrijkskundige namen etc, terug te vinden. Beneden zal blijken, dat deze plaatsen echter op een geheel ander terrein gezocht moeten worden dan in genoemde lijst aangegeven is.

wonende adjar's gaan met haar mee. Bij Tjitra gati gekomen met den stoet, informeert deze waar men heen wil. Het antwoord luidt, dat men wel eens met die Pandan arang wil gaan kennis maken, die zijne bijzondere machten bij de drooglegging der zee heeft getoond. Nu, dan wil ook Tjitra gati mee op weg, en hij zal den islam aannemen als zijne kundigheden het tegen die van den ander moeten afleggen.

Zoo komt de stoet te poelo Tirang, waar de Kjai juist in het schoollokaal is, en een Koran overschrijft.

De adjar's worden met eenige hartelijke woorden verwelkomd; zij verwonderen zich over den glans, die van den kjai uitstraalt. Zij verklaren den islam te willen aannemen, alleen Tjitra gati wil eerst zijne krachten eens meten. Hij zal zijn koeḍi terantang [1]) ver de lucht ingooien, dan moet ki Panḍan arang het voorwerp zien te grijpen. Deze antwoordt, dat hij zulks alleen zal kunnen als Allah het wil onder dat voorbehoud neemt hij de proef aan.

De koeḍi gaat de lucht in alsof het een vogel ware. Panḍan arang neemt vlug zijn grasmes, en slingert het ook naar omhoog: het haalt de koeḍi in. Nu gaan mes en koeḍi samen een gevecht aan, terwijl de adjar's met belangstellende verbazing toekijken. Eindelijk breekt de koeḍi in tweeën, en het mes behoudt dus de overhand. Een geweldig gejuich gaat uit de toeschouwers op.

Tjitra gati is echter nog halsstarrig en neemt nu zijn kenḍi, die hij hoog het luchtruim in laat stijgen, en dan doet ronddraaien zonder dat het water er uit loopt.

„Evenaar mij eens, als je kunt", tart hij zijn tegenstander.

Deze neemt zijn staf en laat die tegen de kenḍi slaan daar boven in de lucht. Deze valt in stukken neer, waarbij het water echter...... [2]) blijft, en geheel den vorm van de kenḍi behoudt. [3])

1) Over koeḍi, spec. trantang, zie men de belangwekkende mededeelingen van Dr. Hazeu in Tijdschr. T. L. V. dl. 47, pag. 402 seqq.

2) Ingkang tirta maksih soenḍoel bać, waarvan het woord soenḍoel in dit verband niet geheel duidelijk is.

3) Net als water in een bevroren en gebarsten karaf klaarblijkelijk!

De aanwezigen zijn verbaasd, Tjitra gati onderwerpt zich nu, en de sahadat wordt aan allen onderwezen.

Kjai Pandan arang gaat dan een pondok bouwen op het strand, ontstaan toen het bovengenoemde meisje uit de kluizenarij over de zee was geloopen. Daar vestigt hij zich met vele santri's, die zich verheugen over den vischrijkdom ter plaatse. Het meisje blijft te Tirang, en iederen dag zendt zij levensbehoeften naar de pondok.

Geleidelijk gaan vele lieden zich eveneens daar vestigen, het strand slibt ieder jaar aan, en breidt zich westwaarts uit. Ook vele lieden uit de bergen vestigen zich daar, nemen den islam aan, en geneeren zich met de visscherij, die rijkelijk oplevert. [1])

Ten vervolge op het bovenstaande moge hier vermelding vinden een verhaal, dat in de betrokken Serat Kanda onmiddellijk bij het voorafgaande aansluit, [2]) en waarvan enkele, zij het wat onbestemde, locale aanduidingen nader tot een hypothese brengen.

....Het voorafgaande is thans afgehandeld, spreken wij nu over den vorst van Panaraga, zoon van den vroegeren Brawidjaja van Madjapait. Hij werd betara Katong genoemd, en had nog niet den islam aangenomen.

Toen hij indertijd daartoe was aangezocht, had hij aan zijn ouderen broeder, den Panembahan, de belofte gedaan om na den dood van Brawidjaja den islam te aanvaarden. Doch nu deze gestorven was, trachtte hij zijne belofte te ontduiken, en ging zich afzonderen in het gebergte Pèndjor.

De Panembahan (van Demak) vernam dat zijn broer niet wenschte over te gaan, hij was hierover zeer verstoord, en gaf de zaak in handen van Ratoe Wadat (Soenan Bonang).

Deze zond schielijk een voornaam persoon uit, van Arabischen bloede, sèh Wali lanang geheeten.

---

1) Deze episode eindigt met 418de Zang, vers 17.

2) 418de Zang, vers 18.

Kjai Ka(n)tong nu had twee kinderen, allebei meisjes, een ervan was op huwbaren leeftijd, de andere was pas een jaar of tien. Het berokkende hem veel bezorgenis en nadenken hoe hij deze meisjes geschikt zou uithuwelijken. Zoo overlegde hij bij zich zelven: „Ook al ging ik dood, als maar mijn beide dochtertjes goed getrouwd zijn. En ik wil wel tot den (anderen) godsdienst overgaan. Waar zou het beste die overgang te bewerkstelligen zijn?"

Juist toen zag ki Katong een lichtglans, die hel schitterde en zich in N.-W. richting vertoonde. Hij vroeg zich af: „Wat zou dat voor een schijnsel zijn? Misschien is het wel eene (goddelijke) aanduiding. Indien die glans werkelijk eene aanwijzing is, zal ik in die richting gaan. Laat ik de plaats niet uit het oog verliezen."

Aldus trok hij op weg met zijne beide kinderen.

Intusschen was seh Wali lanang aan zijne vorige verblijfplaats gekomen, doch hoe hij rondkeek, hij zag den bewoner niet meer. Doch hij bemerkte dat ki Katong naar het Noordwesten was afgetrokken, en zoo volgde hij hem schielijk.

Ki Katong was inmiddels tot Djoerang soeroe gekomen, waar hij halt hield. (419e Zang) Daar ontmoette hij een gewezen adjar, N(j)aja gati geheeten, die nu den islam had aangenomen en discipel was van ki Pandjan arang. Zij deelen elkaar naam en woonplaats mede, en verder vertelt ki Katong hoe hij op een lichtglans was afgetrokken, [1]) dat hij had zien verdwijnen bij eene voorloopige vestiging, die in zee lag. Of de kluizenaar ook wist wie daar woonde?

O, jawel, dat was ki Pandjan arang, zijn eigen goeroe, een voortreffelijk leeraar, nog jong en met groote begaafdheid.

Indertijd was die *van Demak* gekomen, hij was een *kleinzoon* van den Panembahan, dien Soenan Bonang had opgedragen te dier plaatse te gaan ontginnen en de aanwezige adjar's te bekeeren.

Ki Naja voert dan zijn nieuwe kennis op diens verzoek tot ki Pandjan arang, waar hij weer zijne identiteit en zijne

1) Men vergl. Mattheus II, 9. Een parallel in de inlandsche literatuur komt voor in No 515, Jav. Hds. Bat. Gen., p. 6.

bedoelingen uiteen zet. Verder verklaart hij den islam te willen aannemen, doch niet uit handen van sèh Wali lanang, en zoodoende is hij nu hier gekomen.

Ki Paḍan arang neemt hem bij het woord, en laat hem fluks de geloofs-belijdenis nazeggen. Zijne oudste dochter geeft hij nu aan den kjai tot vrouw. Met onderscheiding wordt de neophyt bejegend, de discipelen verzamelen zich, doch daar komt sèh Wali lanang opzetten, die op gepaste wijze met salam en handdruk wordt ontvangen. Op de desbetreffende vraag stelt hij bekend van Panaraga te zijn gekomen, waar hij op last van Soenan Bonang heen was gegaan om beṭara Katong tot den islam te brengen. Deze laatste moet zich thans hier bevinden.

Maar die is al overgegaan, is het antwoord, en geheel uit vrijen wil.

Dank zij Allah! roept sèh Wali lanang uit, (vers 20) en met opgeheven handen en opwaarts gerichten blik bidt hij voor het welzijn van den neophyt.

Men gaat samen eten, en dan wekt Panḍan arang zijn gast Wali lanang op om ter plaatse te blijven, de zaken van godsdienst te regelen en het volk Koran-reciet te leeren. Meer naar het Oosten is een geschikte plaats aan het strand voor hem; deze plaats heeft nog geen naam.

De toegesprokene heeft daar wel ooren naar. Vernemende dat de vestiging van ki Panḍan arang ook nog geen naam heeft, noemt hij die plaats Semarang, en voorspelt dat zij later volkrijk en machtig zal worden, zelfs een steenen omwalling zal hebben.

Op die afspraak gaat men uiteen en vangt met de ontginning aan. Sèh Wali lanang maakt een kanaal rechtuit naar zee, met het enkele doel om aanslibbing te verkrijgen, opdat de grond zich moge ophoogen. De vestiging ter plaatse werd Kali gawé (Lèpèn damel), het Kanaal. genoemd; velen sloten zich daar ter woning aan.

Op een keer zat ki Panḍan arang met beṭara Katong te praten. Hij sprak: „Vriend, ik geef je een goeden raad, ga naar het Westen een stuk land ontginnen, waar je

ergens een Woengoe-boom ziet, die naar de rivier-oever overhelt. [1]) Daar zal later een stad komen, wel is waar niet zoo heel groot, (maar toch) tot eene uitgestrektheid zoover als men op een rijstblok kan hooren slaan."

Ki Katong stemt toe, en gaat heen, zijn jongste dochtertje meenemende. (420ste Zang). Aan een rivier-oever ziet hij den woengoe-boom, daar bouwt hij zich dan eene woning, en haalt de omwonenden bijelkaar.

Velen sluiten zich bij hem aan; men legt tegal-velden en sawah's aan, en de nieuwe vestiging wordt wijd en zijd bekend.

Zoo kwam er ook iemand uit Bagelèn afkomstig, die onderricht wenschte bij ki Katong. Ernstig legde deze persoon, die den naam van ki Prawita kreeg, zich op de studie toe; hij werd de schoonzoon van zijn leermeester, en is alzoo de vader geworden van de landheeren van Lèpèn tangi. [2])

Verder wordt er (eenigszins omslachtig) verhaald, dat te Demak erfopvolging plaats vindt, de zoon zijn Vader onder denzelfden titel van Panembahan in de regeering vervangt, en dan in eene vergadering van alle notabelen zijn *zoon* Panḍan arang den titel pangéran schenkt, zijn *oom* (paman) ki Katong dien van Soenan Katong verleent, een en ander onder bijval der aanwezigen. Met een maaltijd in de masdjid wordt de plechtigheid dan besloten [3]).

In hetzelfde geschrift (Serat Kanḍa No. 7, 421ste Zang, vers 4) wordt voorts eene mededeeling aangetroffen, waarbij de Panembahan (Sabrang lor), als hij zijn einde voelt naderen, een intiem onderhoud heeft met pangéran Trenggana, dezen tot zijn opvolger benoemt, en o. a. spreekt (9de regel):

anakira si Panḍan arang poeniki,

waaruit zou kunnen blijken, dat hier Panḍan arang als een zoon wordt beschouwd van pangéran Trenggana, volgens

---

1) Dajong voor dojong?

2) Tangi is in dit verband een zotte variant van woengoe, die echter ter voldoening aan de eischen der dichtmaat moest worden geaccepteerd.

3) Hiermee, 420ste Zang, vers 10 sluit deze episode alsdan.

de traditie den derden vorst van Demak. Uit de volgende mededeelingen blijkt echter, dat de verwantschapsterm hier, zooals frequent bij de Javanen, overdrachtelijk is gebruikt.

Later namelijk worden de mededeelingen over Pandan arang weer vervolgd en wel in de 424ste Zang, vers 9 seqq. waar ongeveer het onderstaande wordt opgemerkt:

. . . . . gesproken wordt nu over de gemalin van den Panembahan, de *oudere zuster* [1]) van den (regeerenden) vorst. Zij was afkomstig uit Madioen, en de *moeder* van Pandan arang. Zij wenscht zich tot haar zoon te Semarang te begeven, en vroeg daartoe verlof aan haar raji (den vorst). Deze stond het toe, en ontbood Pandan arang van Demak, dien hij het verlangen van zijne moeder mededeelde. Moeder en zoon gingen toen samen op weg, terwijl vele volgelingen hen begeleidden. Onderweg nu werd de oude vrouw ziek en wel zoo erg, dat ze spoedig stierf. Tevoren had zij reeds opgedragen haar ter plaatse te begraven waar zij zou sterven, hetgeen thans dan ook geschiedde. Die plaats heette Tanggoel angin. Pandan arang ging door naar Semarang en was zeer bedroefd over het verlies van zijne moeder.

Pangéran Pandan arang nu had vier kinderen; de oudste was een zoon, raden Kadji, dan volgde weer een zoon, raden Ketip, en dan twee dochters, bok mas Katidjah, en bok mas Aminah. [2]) Toen zij volwassen waren, trouwden ze, en wel Rn. Kadji met eene dochter van pangéran Panggoeng, Rn. Ketip met eene dochter van sèh Wali djati (of) Wali lanang, die den naam van Maoelana Aloes islam aannam, en als imam te Semarang optrad. Hij had drie kinderen, één meisje en twee jongens, die allen door Pandan arang tot mantoe (schoondochter en schoonzoon) werden genomen. Aloes islam stierf daarop en werd begraven te Terbaja.

Vers 16 en 17 handelen o. m. over het afsterven van Soenan Bonang, en doen hier verder niet ter zake.

---

1) Raka, dus niet zijn eigen vrouw, maar in dit geval de weduwe van zijn ouderen broer.

2) Namen resp. van de vrouw en van de moeder van den Profeet.

Vers 18 vervolgt dan: Spreken wij nu over Semarang. Nadat pangéran Panḍan arang van de begrafenis van S. Bonang te Toelan terug was gekomen, werd hij ziek en stierf. Zijne beide zonen gingen naar Demak om hiervan aan den Vorst bericht te doen. De oudste zoon, Rn. Kadji, werd tot opvolger aangewezen, onder den naam van dipati Mangkoe boemi, terwijl zijn broer tot zijn patih werd benoemd. Dit geschiedde in het jaar 1418 [1]).

Daarna ging de (nieuwe) dipati tot Soenan Kali djaga, en bracht dien den voetkus. De Soenan sprak: „Wel, mijn jongen, welkom hier. En, wat heeft je hierheen gevoerd?"

„Ik kom U kennis geven", was het antwoord, „dat ik mijn vader heb opgevolgd en tot dipati Mangkoe boemi ben benoemd."

De Soenan spreekt dan dank tot Allah, wenscht hem geluk, en vermaant hem godvruchtig en rechtvaardig het bewind te voeren. De patih krijgt evenzeer welgemeende aanwijzingen, om zijn broer in alles bij te staan en te gehoorzamen. Daarna gaan ze terug om hunne functiën te aanvaarden. (vers 23).

De geschiedenis van dezen dipati Mangkoeboemi wordt voortgezet in Zang 427, vers 22, en luidt daar aldus:

Spreken wij nu over den dipati van Semarang, Mangkoe boemi; deze wenschte een geschenk te doen aan zijn leermeester Soenan Kali djaga, in kleeren en geld.

De afgezonden bediende kwam te Adilangoe, en trof den Soenan daar aan, die bezig was met omspitten op zijn erf. Toen hij het doel van zijn komst had medegedeeld, zeide de Soenan om het geschenk daar maar ergens neer te leggen, en zijn dank er voor aan den dipati over te brengen. Als tegengift gaf hij den man eene kluit aarde mee, die hij pas met zijn patjoel had uitgespit.

De boodschapper keerde toen terug, eenigszins verbaasd, dat men voor een kostbaar geschenk slechts een brok aarde

[1]) Volgens de sengkala: moektiningrat tjatjoer boemi. Anderen verklaren deze sengkala als: 1411.

teruggaf, en trof zijn heer, den dipati, aan te Demak. Bij het openen van het mandje, waarin de aarde was meegebracht, bevond men echter, dat de inhoud tot goud was geworden. De dipati werd hierdoor zoo getroffen, dat hij tot inzicht kwam van de ijdelheid der wereldsche goederen, weshalve hij besloot zich in vrome afzondering te begeven om voortaan zijn streven op het hiernamaals gericht te houden. Zijn broer, Rn. Ketip, droeg hij het bestuur van Semarang op; zelf ging hij afscheid nemen van den vorst, die van een en ander op de hoogte werd gesteld en zijne goedkeuring aan de plannen schonk, en toestemming vragen aan Soenan Kali djaga, om daarop, alleen door zijne twee vrouwen vergezeld, zuidwaarts te trekken en zich te Tembajat te vestigen.

Op den langen duur verwierf hij de Genade Gods, en werd een door velen geëerde wali; zijn geslacht plantte zich verder ter plaatse voort.

Deze vervanging in het bestuur te Semarang geschiedde in 1434 (rasa goena rasaningrat), [1]) vers 41.

In verband met het bovenstaande is het thans zaak de vraag wie Panḍan arang eigenlijk is geweest, nader onder de oogen te zien.

Bij de mededeeling van den djoeroe koentji, dat hij Brawidjaja van Madjapait zou zijn geweest, denkt men, afgescheiden van zijn absurde avonturen, onwillekeurig aan Bhra Panḍan salas III. Daarvan vertelt de Pararaton, [2]) dat hij „sah saking keḍaton," hetwelk Dr. Brandes vertaalde met: „hij verliet de kraton." Men zou de uitdrukking ook minder materieel kunnen opvatten, doch dat doet hier niet ter zake: er wordt in de Pararaton niets meer over deze aangelegenheid gezegd, en de mondelinge overlevering vertelt er te veel malligheid bij, dan dat men die traditie zoo maar als aanvulling van een geschrift als de Pararaton zou mogen aanvaarden, en verband brengen tusschen die beide mededeelingen.

---

1) Rasa is gewoonlijk: zes, doch een jaartal 1636 past hier absoluut niet.

2) Pag. 32, resp. p. 172.

Volledigheidshalve doe ik in dezen samenhang nog bericht van het voorkomende in de Sadjarah dalem, [1]) opgesteld, waarschijnlijk naar oudere gegevens, of ten minste uitgegeven, door ki Padmasoesastra, en bevattende een stamlijst van alle Javaansche vorsten, met hunne nakomelingen en maagschap, benevens opgave wat er van hunne kinderen etc. zoo al terecht gekomen is.

Onder de honderd + één kinderen van den laatsten vorst van Madjapait, Brawidjaja V, vinden wij daar opgegeven:

sub 94: Rn. djaka Soepana, alias Rn. Tembajat.

sub 97: Rn. djaka Bodo; na den val van Madjapait ging hij als sakabat dienen bij Soesoehoenan Bajat, die hem Madjasta als plaats aanwees; zoo werd hij ook kjai ageng Madjasta [2]) geheeten.

sub 98: Rn. djaka Panḍak, die evenzoo bij S. Bajat kwam en den naam kreeg van sèh Kali atoe.

sub 99: Rn. djaka Wadjak, ook Rn. djaka Woedjil, als boven, kreeg den naam van sèh Saboek djanoer. [3])

sub 100: Rn. djaka Bloewo, als boven, kreeg den naam van sèh Sekar dalima.

Beter klaarblijkelijk worden wij echter weer ingelicht door de Serat Kanḍa, waar men in Zang 411, vers 9, dus vóór het boven reeds uit genoemd geschrift geciteerde gedeelte, verneemt, dat o. m. raden *Madé Panḍan*, [4]) een *zoon* van raden Sabrang *Wétan* en een kleinzoon van den dipati van Bintara met 300 man tegen Madjapait oprukt. In Zang 413, vers 19 blijkt verder, dat deze jonge man van Soenan Bonang de opdracht krijgt Tirang ampèl te ontginnen, en de omwonende, weerspannige adjar's te bekeeren. Boven is reeds gebleken, hoe hij zich van die taak heeft gekweten. Hij krijgt dan den toenaam van Ki Panḍan arang [5]) hetwelk alles geschiedt in het jaar 1398.

---

1) Semarang, 1903, p. 111 seq.

2) Men vergl. boven p. 449.

3) Zie boven p. 454.

4) In enkele Babad's Tjerbon wordt mede van een Madé (of Madya) Panḍan melding gemaakt, eenmaal als zoon van Soenan Prawata.

5) In Pararaton, p. 201, regel 8 blijkt een fout te zijn ingeslopen ten gevolge van slordig lezen. In den tekst staat:

Wie Sabrang wétan is, blijkt op zich zelf niet nader. Dr. Brandes [1]) identificeert hem echter terecht met Soerja: weliswaar heet deze overal, voor zoover mij bekend, Sabrang lor, [2]) terwijl ook een Sabrang koelon wordt genoemd. Voor de hand zou nu liggen raden Trenggana, den derden zoon naar de meeste opgaven, als Sabrang wétan aan te wijzen, doch tegen zijn vaderschap over Panḍan arang verzetten zich de boven (p. 478) gedane mededeelingen nopens de verhouding van diens moeder tot Trenggana, van welken laatste bovendien wordt opgegeven, [3]) dat eene dochter van hem met pangéran Madé Panḍan trouwt, van wien ze later weer scheidt.

Verder vindt men eene traditie omtrent de afstamming van den heilige te Tembajat terug bij Raffles, [4]) die aldus luidt: „. . . . . the village Tumpäit, situated near Karbo Suru, ... the tomb of the Pangéran of that name, who was descended from Abdallah the *eldest* son of Raden Patah", terwijl ook al te voren (ib. p. 135) een Raden Abdala als zoon van den Raden Patah was genoemd.

Het lijdt dus wel geen twijfel of in deze traditie is werkelijk met Sabrang wétan, pangéran Soerja = Sabrang lor bedoeld, terwijl voorts deze verwisseling wellicht om de maat is aangebracht. De betrokken zang is namelijk in Asmaradana, die in de tweede regel van het vers de eindklank a eischt, terwille waarvan men dan lor door wétan zou kunnen hebben doen vervangen.

. . . .
semana sampoen tinoedoeh
taroeka poelo Tirang
pinaringan Ki Panḍang arang kang djoeloek
. . . . . . enz.
Niet het eiland, maar de persoon kreeg dus den naam: Panḍan arang.

1) Pararaton, p. 200 midden.

2) Bijv. in Bijdragen, 6, VI, p. 141, noot, en in de Sadjarah dalem bovengenoemd, p. 209 en elders.

3) Sadjarah dalem, Semarang [illegible] p. 241.

4) History of Java, 2nd. ed. II, p. 158. Het pleit niet voor de lieden, die vroeger in Holland het Javaansch e.a. bestudeerden, dat er nimmer behoorlijk werk van is gemaakt, de handschriften uit de nalatenschap van Raffles e.a. op het gebied der Javaansche letteren meer bekend te maken, dan door de uitteraard voorloopige mededeelingen van Cohen Stuart en Keyser, nu een 50 à 60 jaar geleden.

Hoewel men dus voor deze aangelegenheid slechts de Javaansche overlevering ter beschikking heeft, bestaat er, eenige absurditeiten daargelaten, weinig bezwaar, de hoofdzaken van het vorenstaande als juist aan te nemen, t. w. een jonge telg uit het huis van Demak, wien Semarang als apanage wordt aangewezen, wellicht als loon voor betoonde dapperheid en beleid, en die daar tot de ontginning en bekeering grootelijks het zijne bijdraagt.

Later dan is hij, of waarschijnlijker, [1]) zijn zoon, het leven in betrekkelijke genoegzaamheid, en in de nabijheid van het hof en de (relatieve) beschaving van Demak moede, zoodat hij optrekt naar het heidensche binnenland om zich daar een bestaan te verschaffen, dat, gewijd aan vrome oefening en bekeering, zijn gemoed wellicht meer bevredigde dan het actieve en wereldsche leven als hoofd van eene bloeiende landstreek.

In hoeverre dat laatste aan de overredingskracht van Soenan Kali djaga toe te schrijven moge zijn geweest, blijve hier, om de mirakelen, die met zijn optreden in verband worden gebracht, geheel buiten beschouwing.

Wel is waar komen de medegedeelde tradities, zelfs op meer belangrijke punten, niet steeds met elkaar overeen, doch bepaalde tegenstrijdigheden komen toch ook niet voor, en de opmerking van Raffles sluit zich geheel bij de traditie in de Serat Kanḍa aan. Alleen de mondelinge overlevering zou dan, als deze voorstelling van zaken acceptabel blijkt, de avonturen van den heilige eenigszins dooreen geward hebben.

De betrekkelijke historische waarde der schriftelijke traditiën boven vermeld, wordt nog eenigszins verhoogd, [2]) als men het terrein bij Semarang nader in oogenschouw neemt,

1) Zie nog beneden over het graf van een Pandan arang te Semarang.

2) Hierbij is echter niet uit het oog te verliezen dat herhaaldelijk blijkt hoe men, om legenden en verhalen eenigen ruggesteun te geven, deze gaarne met een gegeven geographisch milieu in verband brengt, en de gebeurtenissen etc. op bestaande en bekende plaatsen localiseert. Zoo iets kan hier natuurlijk ook gebeurd zijn.

waarbij behalve Kali woenoe ten Westen van die plaats, nog eenige andere der bovengenoemde plaatsnamen in den omtrek kunnen worden terecht gebracht, en wel in zoodanig verband, dat het geheel past in het kader van de hier voorkomende mededeelingen.

Neemt men bijv. als basis de nieuwste topographische kaart van het tegenwoordige „Semarang en omstreken," [1]) dan vindt men aan den Zuidkant een vrij hoog terrein, waarop oostelijk Tjanḍi ligt, in het midden een desa Gadjah moengkoer, en westelijk eene plaats Wotgalih. Ten Noorden daarvan bevindt zich eene inzinking, en daarvoor een min of meer alleenstaanden heuvel, met een paar kopjes, waarop oostelijk van den weg, die van de Residentswoning naar Tjanḍi voert, een oude begraafplaats wordt aangetroffen, waar, volgens de plaatselijke overlevering, een *ki Pandan arang* ligt begraven [2]).

Westelijk van dien weg zijn de hoogten Brintik en Bergata (op een oudere kaart Pregota) aangegeven. Noordelijk bevinden zich dan respectievelijk de tegenwoordige stad, de haven, de vischvijvers, en de zee.

Geheel ten Westen van het Wester Bandjir-kanaal, en ten Zuiden van den postweg, treft men Darana aan.

Even ten Westen van het Ooster Bandjir-kanaal vloeit nog de Kali gawe, wel is waar niet geheel recht, doch de kronkelingen betreffen vooral het stuk dat het dichtst aan zee ligt, en dus wellicht meer als de natuurlijke afwatering van het eigenlijke kanaal door het later aangeslibde slijk is te beschouwen.

1) 1 : 10 000, in 2 bladen, 1909.

2) De heer Rouffaer maakte mij het eerst met deze bijzonderheid bekend, en wees reeds op het mogelijk verband der vroegere Hindoe-vestiging met de toenmalige topographische gesteldheid.

Bij een bezoek te Semarang na het schrijven van dit artikel had ik gelegenheid de bevestiging van deze traditie te vernemen. Bij het bezoek aan het graf bleek de grafsteen aan het hoofdeinde eene kunstelooze inscriptie te hebben, luidende:

ابن عبد السلام

Wellicht kan later nog eens blijken of er al dan niet direct verband bestaat van dat graf en dien naam met den hier behandelden cyclus van overleveringen.

DJANILA komt op deze topographische kaart niet voor (het zou bij Paleboeran moeten zijn ingeschreven), doch wel op het blad Midden-Java, uit de atlas van Stemfoort en Siethoff, 2e druk, links onder, op een apart kaartje van Semarang (1 : 50 000), en daar gelegen ten Oosten van Gadjah moengkoer, ten Oosten van den weg, Z. O. van den heuvel met Pandan arang.

In verband met deze locale bijzonderheden en de boven (p. 476) voorkomende mededeelingen over de aanslibbing ter plaatse, ware thans nog het volgende op te merken:

In den Hindoe-tijd moet, blijkens den naam Tjandi, ter plaatse reeds eene vestiging zijn geweest, en wel Zuidoostelijk, op het heuvelterrein thans met dien naam aangeduid. De tegenwoordige „oude stad" was toen nog zee, of ten nimste onbegaanbare modder.

In het tijdperk van godsdienstovergang kon de voorliggende heuvel mede nog min of meer als poelo, eiland, beschouwd worden (wellicht ging eene der afwateringen van de Semarang-rivier ten Zuiden ervan langs), dat met Tirang ampèr(l) schijnt te zijn aangeduid. [1]) De terreinaanwinst was echter toch zoover gevorderd, dat men zich reeds ten Noorden daarvan, op de plaats van de tegenwoordige stad, kon gaan vestigen (het zijn dus niet „alleen de Hollanders, die bij voorkeur in de modder gaan wonen").

Geleidelijk is de aanslibbing dan verder gegaan, evenals bij zoovele plaatsen der Noordkust van Java, totdat de tegenwoordige toestand bereikt werd.

Men vraagt zicht nu verder af, waarom ki Pandan arang (of zijn zoon, dipati Mangkoe boemi), nadat hij het leven te midden zijner visschers in het modderdorp dan moede was, juist Tembajat uitkoos om zich uit zijn wereld terug te trekken, en „zending onder de heidenen" te beoefenen. Deze aangelegenheid dient echter mede in verband met de

1) Op de kaart vond ik dezen naam nog niet terug, zoodat deze laatste identificatie het karakter van eene veronderstelling heeft.

omliggende vereerde plaatsen, als Kadjoran, Djimboen, Banjoe biroe, e.a. onder oogen te worden gezien, in elk geval schijnt er voorloopig niets stelligs van te vermelden. Wellicht bestaat er later gelegenheid op deze merkwaardige kwestie terug te komen, en eenige meer positieve mededeelingen daarover te plaatsen.

En steeds dient men in het oog te houden, dat, al klinkt de traditie in bovengemelden samenhang niet onwaarschijnlijk, men er op zich zelf niet meer historische waarde aan mag hechten dan ze verdient, en dat berichten van buiten af, i.e. die buiten de Javaansche overlevering staan, al ware het ook een enkel, onmisbaar zijn om zulke verhalen behoorlijk te controleeren.

Opmerking verdient nog de bijzonderheid, die uit de boven weergegeven verhalen kan blijken, dat de nadere islamiseering, nadat eenmaal door geweld de politieke suprematie aan den islam was gekomen en een bekeerings-raid (wellicht meerdere) was gehouden, zooals nader uit de Serat Kanḍa No. 7 kan blijken, op eenigszins analoge wijze geschiedde, waarop in de vroegere Middeleeuwen het Christendom in West-Europa werd verbreid. Had men in het Westen het ontstaan van centra dikwijls aan de kloosters te danken in dier voege, dat een aantal monniken zich ergens vestigden, land ontgonnen, en zoo het verspreide omwonende volk tot zich trokken, en met hoogere beschaving, ook op materieel gebied, imbibeerden, op Java waren het evenzoo groepen van bepaalde personen onder leiding van een of anderen vereerden leermeester, die het initiatief namen tot grondvesting van plaatsen, welke thans veelal nog bestaan, en in hunne verdere ontwikkeling dikwijls tot belangrijken bloei zijn gekomen.

In het vorenstaande werd getracht in eenigszins geregelde volgorde weer te geven wat mij tot nu toe over ki Panḍan arang, te Tembajat of niet, bekend was geworden. Hierdoor werd eenigermate een overzicht verkregen van de voorstellingen, die bij de latere Javanen omtrent hem geldende zijn

geworden of gebleven, en omtrent de omstandigheden, waaronder hij als uitverkorene Gods begon op te treden.

Ware er nu over Tembajat c. a. verder niets bekend, dan zou de zaak hiermee uit kunnen zijn, en had men een heilig graf, waarvan er op Java zoovele worden aangetroffen, met de zich daarom heen groepeerende legenden te meer geregistreerd.

Intusschen, met de komst van ki Pandan arang te Tembajat, en diens (nadere) bekeering van het omwonend landvolk, heeft deze plaats hare rol in de geschiedenis van Java niet uitgespeeld. Integendeel wordt Tembajat, zooals reeds werd opgemerkt, later herhaaldelijk in de Javaansche kronieken vermeld, in verband met een of andere, min of meer belangrijke gebeurtenis, zoodat de plaats stellig van meer belang voor de Javanen is dan een willekeurig heilig graf zou zijn, ook al blijkt daarvan bij de „historici" van Java, Veth, Meinsma, en de mindere copiisten niets of zeer weinig.

Ten einde de gelegenheid te openen zich nopens die belangrijkheid van genoemde plaats uit een historisch oogpunt eenig idee te vormen, mogen hieronder in chronologische volgorde de thans reeds gebleken gebeurtenissen worden besproken, waarbij Tembajat c. a. zoo al niet steeds het centrum van actie is geweest, dan toch eene rol speelde, die waard is gememoreerd te worden, tot recht verstand óók van aangelegenheden, die zich nog thans zouden kunnen voordoen.

Volledigheidshalve maak ik eerst melding van de vondst te Tembajat van een tweetal beschreven steenen blokjes, waarover men het een en ander vindt opgemerkt in Notulen Bat. Genootschap, 1893, p. 135—136 [1]. Het zou van veel belang kunnen zijn indien men over den aard van deze voorwerpen en den tijd van hunne vervaardiging eenige meerdere gegevens bezat; volgens welwillend verstrekte mededeelingen [2]) kan de erop voorkomende schriftsoort, hoewel

1) Juncto Not. Bat. Gen. 1909 pag. LXXXIV, No. 91 en 92.
2) Van de heeren Dr. Hazeu en Dr. Krom.

in het algemeen een eenigszins ouder type vertegenwoordigende dan het tijdperk van godsdienstovergang, evengoed geruimen tijd later nog in gebruik zijn geweest, zoodat allerlei speculaties, in verband met de l.c. voorkomende verwijzing naar Groeneveldt's Catalogus, over een eventueel vóór-moslimsch Tembajat, vooralsnog geheel ijdel voorkomen. En zulks te meer, daar de gepubliceerde lezing der schriftteekens niet geheel vast schijnt te staan, en de beteekenis der betrokken woorden voorloopig ook niet de gewenschte opheldering geeft.

Belangwekkender is de mededeeling in Babad Tanah Djawi [1]) over het bezoek van Sultan Padjang ter plaatse na zijn mislukten tocht tegen Mataram, toen zijn leger in bivak te Prambanan door eene uitbarsting der Merapi in het ongereede was geraakt.

Hieronder moge eene weergave volgen van de betrokken pericope in de Babad, waarvan de tekst hierachter in Bijlage II is opgenomen. [2])

. . . . . Groote steenen vielen in aantal neer, het vulcaanslik kwam tot aan de Kali Opak, gonzend was het geluid der (vallende) steenen, (het was alsof) zij spraken:

„Komaan, makkers, groot en klein, gij allen zijt aangezegd om tegen den vijand op te trekken, die te Prambanan staat. De Sultan van Padjang is de vijand, dien gij moet bestrijden, brengt hem in één nacht de nederlaag toe." [3])

---

1) Ed. Meinsma, p. 160—161.

2) Volgens den tekst in tembang van Jav. Hnds. Bat. Gen. No 120, p. 497 seq. Dit handschrift bevat 154 gezangen, waarvan de beginregels geheel overeenkomen met die welke Dr. Brandes in zijn Register op de B. T. Dj. p. 1 vermeldt naar de redactie, die volgens hem als origineel van den proza-tekst zou hebben gediend. Aangezien Dr. Brandes volgens zijne bekende gewoonte die redactie niet nader aanduidt, moge hieronder eene specificatie van de betrokken handschriften volgen, welke door Dr. Hazeu en mij onder de aanteekeningen in zijn nalatenschap werd aangetroffen:

Zang 1—154 komen voor in Jav. Hnds. *Bat. Gen.* No 120
„ 102—207 „ „ „ „ „ *Coll. Brandes.* No 28.
„ 182—251 „ „ „ „ „ „ „ No 37.
„ 229—287 „ „ „ *Babad Prijaji* (Semarang 1874)

Het einde van den tekst bij Winter (Meinsma) komt overeen met Zang 229.

3) Volgens de traditioneele voorstelling hebben de lelemboet's onder de Ratoe Kidoel, en verder de uitbarsting van den Merapi, een en ander op verzoek resp. van den Sénapati en zijn Patih aan de Godin van het Zuiderstrand en den Berggeest, de Padjang'sche troepen tot den aftocht genoopt.

Sultan Padjang en zijne hoofdlieden raakten in ontsteltenis door de modder, die al hooger steeg, en tegen het bivak opdrong. De officieren (zelfs) gingen ervan door, ieder trachtte zijn hachje te redden, men meende dat het uur der Opstanding was aangebroken. Door de neervallende steenen kwam de pasanggrahan in gevaar. [1] „Het zou onwijs zijn tegen de steenen en de modder op te trekken," zoo riepen allen.

De lieden van Sultan Padjang waren er van door gegaan, alle naaste verwanten waren verdwenen, zonder slag of stoot hadden zij het veld geruimd [2]. Sultan Padjang trok zich toen ook terug, hij besteeg een olifant, en ging naar Tembajat, om den voetkus als hulde aan het heilige graf [3]) daar te brengen.

Men probeerde de deursluiting met een sleutel te openen, doch het slot werkte niet. Toen bracht sultan Padjang zijne hulde maar van buiten af, vervolgens sprak hij:

„Zeg, waker, wat is de reden dat de deur van het grafgebouw niet ontsloten kan worden?"

De sleutelbewaarder antwoordde eerbiedig: „De Voorzienigheid veroorlooft niet, dat Uwe Majesteit haren staat behoude. Het teeken daarvan is, dat gij door den Waker [4]) zijt afgewezen. De dooden staan nader tot den Onstoffelijke. Het koningslicht (dat iederen vorst heet te omstralen) is van U overgegaan op den vorst van Mataram" [5]).

Sultan Padjang voelde zich zeer onbehagelijk te moede, toen hij den ouden man dat hoorde zeggen. Niet lang daarna ging hij slapen op de *balé kentjoer*, [6]) hij had nog nooit zoo geslapen als deze keer, allerheerlijkst was het geweest [7]).

1) Het dak werd te zwaar belast, kaweratan?

2) Er staat eigenlijk: zij hadden zich met de lansen tot bossen gebonden overgegeven. De schrijver stelt den strijd tegen de uitbarsting dus geheel voor als tegen een menschelijken vijand.

3) Astana = maqâm, standplaats, een gebruikelijke naam voor heilige graven. Astana is veelal verkort tot setana, dat soms sentana wordt geschreven en in dien vorm niet verward moet worden met sentana, naaste verwanten van den vorst.

4) Hiermee zou de „guardian-spirit" van het graf bedoeld zijn.

5) In de B. T. Dj. en elders is herhaaldelijk van de overgang van dat licht sprake, bijv. ed. Meinsma, p. 484. Men vergelijke daarmee de eigenaardige voorstellingen omtrent het profeten-licht, bijv. in Ibn Hisjam, Sirat Moehammad, ed. Wüstenfeld, Göttingen 1860, p. 101.

6) Vergl. boven pag. 487.

7) Geen wonder. De oude heer was stellig dood op van lichamelijke vermoeienis en al de emotie in de afgeloopen 24 uur.

Ten slotte ontwaakte hij en ging verder huiswaarts op zijn olifant. Onderweg viel hij eraf op den grond. . . enz.

Deze gebeurtenis bleek in de mondelinge traditie eveneens te zijn hangen gebleven, met een paar bijzonderheden erbij, of erbij gemaakt, die ik hieronder even mededeel. Toen ter tijde was kjai ageng Banjoe biroe, onder den naam van Koentji Karang claviger te Tembajat. Hij raadde den Sultan af om naar het graf te gaan, doch deze wilde toch. De deur wilde echter niet open, zelfs niet toen Zijne Majesteit er persoonlijk op ging beuken, waardoor de voegen uit hun verband sprongen. Toen begreep de Vorst, dat de Voorzienigheid hem in zijne plannen verhinderde, zoodat hij nu maar berustte, en een paar dagen ter plaatse bleef om op verhaal te komen.

De Senapati, vernemende dat Sultan Padjang te Bajat was, zond hem een tlasih-bloem, hetwelk een zinspeling er op zou zijn, dat de Sultan spoedig zou sterven [1]. Vandaar dat de Vorst bij zijn terugkeer ziek werd, en kort daarop overleed.

Van bijzonder gewicht zijn de betrekkingen, die tusschen Sultan Ageng en Tembajat blijken te hebben bestaan. Aangezien in dezen de schriftelijke traditie veel uitvoeriger en belangwekkender is, laat ik die voorgaan. Het betrokken tekstgedeelte is genomen naar een Babad Nitik, afkomstig uit Djocja, [2]) die meer in het bijzonder over Sultan Ageng handelt. De weergave zou als volgt kunnen luiden:

1) Klaarblijkelijk eene woordspeling: tlasih = telas sih, de gunst (der Voorzienigheid) beëindigd, of wellicht iets dergelijks.

De tlasih-bloem wordt voorts veel op vereerde graven als huldegift gebracht.

2) 2de Zang, vers 21 seqq., pag. 7 seqq. van mijne copie, hierachter afgedrukt als Bijlage III.

Onder Babad Nitik verstaat men, naar mij werd medegedeeld, een geschrift, dat onderwerpen van meer intiemen aard uit het leven der vorsten behandelt, en die in de officieele B. T. Dj. niet ter sprake komen. Ook het werk Tjabolèk wordt als een Babad Nitik beschouwd. Aangezien die geschriften min of meer tot de speciale kraton-litteratuur worden gerekend, die men ongaarne naar buiten vulgariseert, is het eenigszins moeilijk zich direct goed over hunnen inhoud en omvang te orienteeren. Hoewel men voor de pieteit van het nageslacht alle respect kan

. . . . . Djoeroe taman werd niet aangetroffen. Daarop ging de Sultan buiten den ringmuur om Djoeroe taman te zoeken. Overal ging hij rond doch den gezochte vond hij niet.

Steeds meer voelde de Vorst zich bezwaard te moede, hij ging zich zelve toen tot groote inspanning des geestes dwingen, beoogende loutering van zijne Vereering (poedja).

Nadat deze poedja tot zijn hart was doorgedrongen, en van het hart tot het primair gezichtsvermogen, [1]) verdween terstond het (menschelijk) gezicht van den Sultan, doch hij kreeg nog niet de opening van het Volmaaktheids-waarnemingsvermogen [2]). Hij zat daarbij op de kadjar [3]) met het front naar Mekka.

Alstoen werd een menschelijke figuur zichtbaar, die daar voor den Vorst stond. Het leek een priaji, met gunstig uiterlijk, van middelbaren leeftijd, die voorts een buitengemeen schoon gewaad droeg. Hij (of: dat gewaad) schitterde rondom, met een glans als de volle maan, als die helder schijnt, zonder door regenwolken of (zelfs) lichte vederwolken omfloerst te zijn.

Toen hij den Sultan zag, [4]) sprak hij vriendelijk, doch zonder overdreven reverentie, alleen met beleefde buiging. [5]) Na een oogenblik dan glimlachte die priaji, die daar gekomen was, en sprak op innemenden toon:

„Wel, Sire, zoo hebt gij dan eene ontmoeting met mijne Waardigheid. Ik bemerkte Uwe bekommernis, terwijl gij

---

hebben, en niet noodeloos hen in die gevoelens van vereering zal willen kwetsen, is eene publicatie voor uitsluitend wetenschappelijke doeleinden allerminst eene vulgarisatie, zoodat ik mij onbezwaard acht den lezers er iets uit mede te deelen, te meer daar het betrokken stuk in geenen deele iets bevat, waarvan de bekendstelling kwetsend voor het Javaansche vorstengeslacht zou kunnen zijn.

1) Lees klaarblijkelijk om de maat voor: aksi.

2) De bedoeling schijnt te zijn, dat, hoewel het gewone menschelijke zien door zijne bewusteloosheid was opgeheven, het orgaan van innerlijke waarneming, dat juist in dat geval gaat werken, toch nog niet in functie was getreden.

3) Volgens verstrekte mededeeling eene zitplaats, van hout of steen, vóór eene Javaansche woning. Bij onderwetsche lieden zou zoo'n kadjar nog wel voorkomen. Het woord is wellicht van حَجَر, Arab. = steen.

4) Grammaticaal kan ook Sultan het onderwerp zijn, doch om den contextus schijnt mij dat minder aannemelijk.

5) Het was dus geen „abdi," want anders zou hij het stellig niet gewaagd hebben anders dan met teekenen van uiterste onderwerping den gebieder toe te spreken.

lekker op de kadjar zat, geheel weggerukt in Uw peinzen. Thans wensch ik U eene (gewichtige) mededeeling te doen, want een vorst mag niet falen in zijn ambt. Straks was U er zeer bekommerd over hoe het einde (d.i. van de moeilijkheid, waarin hij zich bevond) zou zijn, omdat U bij U zelve op Uwe macht nopens de onzichtbaren, [1]) dat andere geslacht, vertrouwde. Zulks is niet geoorloofd volgens den Wil van Allah. Daardoor is Uwe wil geabrogeerd. [2]) (Gij hebt) niet geloofd aan, vertrouwd op de macht van het innerlijke, der geestelijke krachten, op het wezenlijke, dat de wereld schiep. (?)

De Sultan was van zijn stuk gebracht, [3]) hij was buitengemeen verbaasd, alsof zijn hart was geschud; nadat hij zijn volkomen gemoeds-evenwicht had teruggekregen, smeekte hij instantelijk tot de Godheid, tenslotte ging de Vorst den Verschenene tot leeraar nemen en vroeg hij welwillende hulpe, om zoo snel als een wenk der oogen [4]) naar Mataram te kunnen terugkeeren (vers 30).

Eerbiedig trachtte hij den betrokkene daartoe over te halen: „Dan ben ik later eveneens geheel ter Uwer beschikking, naar willekeur; omdat ik mij al te zeer bezwaard te moede voel, moge UEd. goedgunstig medelijden aan mij betoonen, die zoo zeer in moeilijkheid zit; en wie is UEd., dat het enkele denken met scherpzinnigheid U zonder falen al mijn gedragingen bloot heeft gelegd. Ik voel mij ten zeerste genoopt UEd. te smeeken mij ten spoedigste te doen toetreden tot mijne loutering.” (?)

De Verschijning wilde echter zijne afkomst nog niet bekend stellen en evenmin zijn naam. Om de aandacht wat af te leiden (van die vraag) sprak hij minzaam: „Wel, Sultan, neem thans in ontvangst het gunstbewijs van Hem, die de Primaire aanleiding was der Wereld. Ik ben in werkelijkheid gemachtigd U de Wetenschap te onderrichten.”

---

1) Het woordje: wrun heb ik ondanks vele informaties, niet thuis kunnen brengen.

2) Volgens Rn. M. Mangkoe dimedja beteekent katambetan hier: zich vergissen, dus: Gij hebt U vergist, door niet te gelooven aan enz.

3) Skr.: nirbâva.

4) Eigenlijk: zoo gauw als men het maar kon zeggen, deling = oetjap.

Alzoo werd de Vorst nu in de gereserveerde (geheime) Wetenschap onderwezen, van daar dat hij werd de Vorst (beroemd om) de dapperheid van zijn inborst, en de vèr-reiking (lett. de losheid, van gewone menschelijke beperktheid) van zijn begrip.

Terstond had hij zich alles eigen gemaakt, binnen korten tijd vermocht hij de beteekenis van de verborgen Wetenschap te vatten, duidelijk en door en door helder was zijn begrip, hem was duidelijk zichtbaar [1]) de Heer der Werelden. Geen „denk-beeld" was hem verborgen bij het streven om te weten.

Alsdan sprak de Verschijning vriendelijk: „Dus, Sultan, is het Verborgene, dat ik U mededeelde, nu begrepen?"

(3e Zang.) De Vorst antwoordde eerbiedig: „Door Uwen verleenden zegen is de ilmoe gaib mij nu bekend."

Nu werd den Sultan aangeraden snel zich in de mouw van het gewaad te plaatsen van de Verschijning, opdat hij schielijk naar zijn rijk Mataram zou kunnen terugkeeren.

In een oogenblik dan was men op weg [2]).

Thans ook verklaarde de Verschijning zijn afkomst: „Indien Uwe Majesteit niet weet wie ik ben, welnu, ik ben de Soenan, die te Bajat resideert".

Intusschen schijnt het dat 't spreken van twee priaji's slechts eene bedekte uitdrukking is, om te trachten hen beiden te sparen, beschutten [3]).

Daarom loopen, naar het algemeen gerucht, de opvattingen, wie met den Sultan eene ontmoeting heeft gehad, uiteen.

Er zijn er, die zeggen, dat het Soenan Bajat was, aangezien de begraafplaats tot nu toe steeds niet behoorlijk was opgebouwd; en nu laat het zich denken dat uit gunst, ter vergelding van de betoonde hulp toen de Sultan in nood zat, de begraafplaats te Bajat daarom misschien in orde is

1) Pramana werd hier verklaard met: katon têtêla.

2) Deze regel schijnt een stoplap te zijn, valt ten minste eenigszins buiten den gang van het verhaal.

3) Aldus de verklaring van Rn. Ng. Soera dipoera van deze drie duistere regels.

gebracht, omdat de nakomelingen niet bij machte waren dat behoorlijk te doen [1]). Deze aangelegenheid placht bij de lieden vroeger een punt van meeningsverschil te vormen.

Anderen zeggen, dat het een nakomeling van Soenan Bajat was, met wien de ontmoeting plaats greep, de pangéran, die tot Voorlichting zou strekken. [2])

Nog anderen beweren, dat het Soenan Kali djaga was, er zijn zelfs lieden, die de Verschijning eene afsprankeling noemen van de Verborgenis van den Luisterrijke (i. e. Allah).

Toen nu op dat tijdstip den Sultan alles helder was geworden, en hij begreep snel thuis te kunnen zijn, indien hij zich in de mouw van de Verschijning stak, deed hij zulks, en was heel spoedig te Mataram in den kraton terug, [3]) tot zijne verbazing en dankbaarheid. Evenzoo keken de echtgenooten en bijvrouwen, die den Vorst daar zoo ineens, zonder te weten vanwaar, zagen opdagen, vreemd op; dan gingen zij als om strijd hare sembah maken en zijne voeten omvatten.

Na nog eenige opmerkingen over het gelukkig wederzien volgen dan in vers 10 seqq. een aantal mededeelingen over Djoeroe taman, die zich in het vrouwenverblijf wilde begeven zoogenaamd om den Sultan te zoeken, doch feitelijk om iets geheel anders, zooals sommigen beweren. Aangezien een en ander slechts zeer zijdelings op het hier verhandelde betrekking heeft, laat ik eene vertaling achterwege.

Vers 16 en 17 beschrijven dat de Vorst den volgenden ochtend audientie hield, waarop hij aldus (vers 18) sprak:

---

1) In dezen zijn schijnen twee gedachten te zijn samen gewrongen, om aan de tembang-eischen te voldoen: ten eerste de opvatting dat de Sultan het graf als vergelding voor de betoonde hulp liet opbouwen; ten tweede, eene andere opinie, namelijk dat hij maar alleen aan het opknappen is gegaan, omdat de ahli waris daartoe niet in staat waren.

Anders is eerstens de derde regel van vers 4 niet wel te verbinden, en zijn ook de twee laatste regels van dit vers niet geheel ter zake.

2) Volgens Rh. Ng. Soera dipoera bevat toranja de wortel van obor, en ware het als: padang te verklaren. Anderen stelden het = wara, i. e. pitoetoer, piwoelang.

3) Vers 6 en vooral 7 zijn erg omslachtig gesteld en niet vrij van herhalingen.

„Wel, patih Singa ranoe, ik wijs jou aan om het graf van den heilige, wijlen Soenan Tembajat, opnieuw aan te leggen. Maak er een hoogen ringmuur van steenen om; gebruik daarbij je volle overleg. Ik vertrouw je in dezen, patih, maar het moet er fraai uit komen te zien.

Ik verleen steenen hier van Mataram, maar wat het vervoer betreft, ze mogen noch door (draag)paarden, noch door koelies er heen gebracht worden. Nopens de overbrenging van die steenen is het mijn wensch, dat gij geschikte [1]) lieden in sila-houding op een rij stelt, evenals een opgestelde wajang [2]) van Mataram tot aan Bajat toe. Dan moeten zij de steenen van hand tot hand aan elkaar overgeven. Laat er niet te weinig volk zijn, desnoods een 300 000 man [3]).

De patih sprak, zooals Uwe Majesteit beveelt; daarop stelde hij de ontvangen orders algemeen bekend [4]).

Nadat de Vorst zijn verlangen had kenbaar gemaakt, stond hij op en trok zich terug in het paleis, terwijl de aanwezigen uiteengingen om de werkzaamheden in gang te stellen.

Het werk marcheerde al, de (aangewezen) lieden stonden als mieren, die over een steen kruipen.

Panembahan Poerbaja en de jongere prinsen hielden te Mataram toezicht op het overbrengen der steenen, terwijl de najaka's en de Patih te Tembajat zich ophielden. Iederen dag was men onafgebroken aan het steenenvervoer.

---

1) Het prefix soe- van soedjalma heeft eigenlijk hier geen beteekenis.

2) Tirik-tirik = djedjer oendja oenoek.

3) Tembajat en het Mataram van Sultan Ageng lagen, als men de vlakte volgt en eventueele wegkrommingen mede eenigszins in aanmerking neemt, naar ruwe schatting een 40 K. M. van elkaar. Stel echter 50 K. M., en laten wij aannemen dat één man ± 1 M. afstand dekt, dan zouden 50 000 man voor het bedoelde werk noodig zijn geweest.

Dat getal kon men voor een vorstelijken gril allicht bij elkaar krijgen. Toch is de zaak, afgezien van andere overwegingen, ook hierom weinig aannemelijk, aangezien men dergelijke verhalen ook elders in den Archipel, met name op Sumatra vindt, waar, uit hoofde der bevolkingsdichtheid van thans of voorheen een zoodanige maatregel stellig niet mogelijk zou zijn geweest.

4) Arkoch staat (om de maat) voor arkah, hetwelk (met voorslag a) = rekah zou zijn.

De astana was dan opgetrokken en zeer fraai van makelij: sierlijk zag de keḍaton er uit, aan beide kanten bevonden zich de pasèban's, de poortjes stonden in volgorde achter elkaar, de poorten [1]) staken hoog uit. De ringmuur was van steen, het voorplein [2]) zag er aangenaam uit, er stonden allerlei planten in potten, fraai was het om te zien.

Een watervijver was er voorts, met helder water, dat voortdurend van het gebergte vloeide.

Na eenigen tijd waren de werkzaamheden aan het vorstelijk grafverblijf afgeloopen. Sedert dat nu de opstelling van de astana te Tembajat was voltooid, werd de Vorst vermaard om het ontzag dat hij inboezemde, en zijne voortreffelijke vermogens. Algemeen ruchtbaar was, dat hij zijn Vrijdagsdienst te Mekka bij de Ka'abah vermocht te houden ..... enz.

De mondelinge traditie brengt de relaties van Sultan Agoeng tot den heilige van Tembajat in verband met een tocht naar Balambangan, waar de Vorst de wajang wilde gaan zien. [3]) Eenmaal daar aangekomen, keerde Djoeroe taman ijlings terug, om zich zelf tot Sultan te doen uitroepen. [4]) Soenan Bajat deed den Vorst van dit snood bedrijf kennis geven, en nog juist op tijd naar Mataram terug voeren, om Djoeroe taman te ontmaskeren. De Sultan liet zijn toorn niet zoo erg merken, maar een paar dagen later werd Djoeroe taman gelast 's Vorsten pistool schoon te maken:

1) Kori, resp. gapoera. Volgens sommigen zou kori een gewone, gapoera een „gespleten" poort beteekenen. Algemeen schijnt dit onderscheid echter niet te worden gemaakt. Behalve te Tembajat vindt men de gespleten poortjes bij Moslimsche gebouwen nog te Imagiri, Koedoes, en in Tjirebon (Goenoeng djati, Kasepoehan en Soenja ragi) echter van baksteenen opgetrokken, en van vrijwel kunstelooze structuur.

2) Men zou ook, misschien met meer recht, aan de trappen of inspringingen (kanteelen) van den muur kunnen denken, waarop de planten dan geplaatst waren.

3) Mriksani ringgit.

4) In deze op zich zelf eenigszins vreemde geschiedenis met Djoeroe taman zou een „pralambang" kunnen schuilen, zooals de oudste gedeelten van de Babad's vrij vele schijnen te bevatten.

Sedert trof ik ditzelfde verhaal aan met een Brawidjaja van Madjapait in de hoofdrol, die door Djoeroe taman naar Palembang was gebracht om de wajang bij zijn zoon Arja Damar te zien spelen; men zie Babad Tjerbon, No 75 der collectie Brandes, deel I, p. 81 seqq. (Zang 11, vers 23 vlgg.)

hij keek in de loop of er ook iets aan mankeerde, toen het schot plotseling afging, en hij de volle lading in zijn éene oog kreeg. Hij voelde zich overwonnen en eclipseerde.

Bovendien kreeg de Sultan onderricht in de Wetenschappen, speciaal het vermogen zich in een oogenblik overal heen te begeven door middel van het formulier: adji Paweling; uit dank bood hij nu zijn koninkrijk den bewaker van het graf aan, doch deze weigerde, zeggende dat zulks niet volgens de Voorbeschikking was, alleen vroeg hij om afdoende reparatie der grafgebouwen, hetwelk toen ook geschiedde.

Deze traditiën nopens de relaties van Sultan Ageng en het graf Tembajat, zijn nog betrekkelijk jong en klinken, afgezien van de gebruikelijke absurditeiten, alleszins aannemelijk. Bovendien vinden ze uit onverdachte bron bevestiging door eene mededeeling in het „Daghregister," [1]) luidende, „dat den Mataram parsoonelijck opgetrokken is, nae een plaetse Tambaijat genaempt, om aldaer sacrefitie te doen, ende dat hij nae de voorseyde plaetse vertreckende, hadde belast 50 000: man bij den anderen te vergaderen, 40 000: om nae *Batavia* en 10 000: om nae *Balimboan* te zenden, met ordre dat deselve zijn wedercompste van Tambaijat verbeijden, ende alsdan ieder leger nae zijn gedestineerde plaetse vertrecken soude . . . . ." enz.

Het Daghregister is natuurlijk als zoodanig geheel betrouwbaar, in hoeverre genoemde „seecker slaeff" de waarheid heeft verteld, is op zich zelf niet meer na te gaan, maar in verband met de bovenstaande mededeelingen van Javaansche zijde schijnt het mij niet al te gewaagd, toch enkele hoofdzaken als historisch juist aan te nemen. [2])

Als zoodanig mogen dan genoemd worden dat de Sultan alzoo in den loop van 1633 het graf te Tembajat wellicht

1) Dagh-Register, gehouden int Casteel Batavia, Anno 1631—1634, 's Gravenhage 1898, p. 185, houdende den 29 sten Mei 1633.

2) Kritiek uitoefenen op de beschikbare bronnen is goed en nuttig, doch het moet gezonde kritiek blijven, en niet ontaarden in een ziekelijke zucht tot twijfel, die speciaal nopens hetgeen de Babad's e. a. mededeelen, langen tijd de geschiedschrijvers heeft bevangen.

meer de gewone eer heeft aangedaan, het eens, waarschijnlijk meermalen, heeft bezocht, [1]) en o.a. de betrokken gebouwen zooal niet geheel opgesteld, dan toch belangrijk heeft doen herstellen en verfraaien. [2]) Als restes daarvan is thans ten minste nog één poortje overgebleven, waarschijnlijk echter twee, en wel die op photo II en III zijn aangeduid. Dat deze in elk geval, afgezien van accidenteele reparatiën, niet zoo heel jong meer kunnen zijn, moge ook blijken uit de drempelsteenen, die in den loop der tijden heel wat schijnen te zijn afgesleten, en dat alleen door het geschuifel der grafbezoekers met hunne bloote voeten.

In hoeverre ook de andere thans aanwezige gebouwen geheel of voor een deel toenmaals zijn opgetrokken, is uitwendig moeilijk na te gaan, allicht kunnen de gebruikte steenen voor een deel wel dezelfde zijn geweest. De naam „gapoera" voor de eerste poort (op photo I) en voor de vierde zou er op kunnen wijzen, dat zij vroeger ook „gespleten" zijn geweest, en eerst later, toen men dat genre niet meer toepaste, onder behoud van den vroegeren naam, in hun tegenwoordig model zijn opgetrokken. Uit den bouwtrant met ronde pilaren van de bangsal djawi (photo I) kan men wel afleiden dat dit gebouwtje, in dezen vorm tenminste, eerst veel later is opgericht, doch ter verkrijging van afdoende gegevens omtrent ieder stuk afzonderlijk zou een nader onderzoek in loco stellig noodig zijn.

1) Bij Raffles vindt men in deel II (2e ed.) p. 299 nog opgegeven:

„1542. The Sultan removes to Tumbayat" . . etc.

Van veel belang zou het wellicht zijn als men de „Traditions and Records of the Javans" waaraan dit en de andere jaartallen zijn ontleend, nader kon exploiteeren; zonder meer valt echter uit deze bloote opgave geene conclusie te trekken, te meer daar niet alle opgaven in de betrokken lijst even nauwkeurig schijnen te zijn opgemaakt en verschillende gebeurtenissen eenige jaren zijn verschoven. Zie daarover nog de volgende noot.

2) In een later verkregen Babad Nitik van eenigszins andere redactie, waarvan het op Tembajat betrekking hebbende gedeelte nog in Bijlage III a kon worden opgenomen, wordt tweemaal van opbouw etc. te Tembajat melding gemaakt; de laatste maal, die met de episode in den tekst overeenkomt, met sengkala:

dwi tjatoer mangsa nata,

hetwelk zou beantwoorden aan het jaar 1542. Intusschen, iedereen weet hoe de Javanen door hunne sengkala-liefhebberij in verband met de eischen der dichtmaat, in de jaartallen allerlei fouten hebben gemaakt, en onnauwkeurigheden hebben begaan.

Het gespleten poortje bij de pasar, dat thans geheel alleen staat, maakt den indruk van ouder te zijn dan de beide andere, [1]) en eene lezing van 16(?)33 voor de sengkala, het met 1555 overeenkomende jaar der Christelijke jaartelling, komt zeer onwaarschijnlijk voor. Zelfs tegenwoordig duiden de „echte" Javanen der Vorstenlanden in brieven onderling de Christelijke jaartelling niet of betrekkelijk zelden aan, en vooral in den tijd van Sultan Ageng kan er alzóó weinig aanleiding hebben bestaan eene dergelijke concessie aan de Westersche jaartelling te doen. Aan invloed der in Mataram aanwezige Hollandsche gevangenen is in dezen haast niet te denken. Of men zal aan een vroegere opbouw van dit poortje, misschien op initiatief der bewakers van het graf, moeten denken, bijv. in het jaar 14(?)88 of 15(?)33, of de inscriptie zal iets anders gelezen moeten worden, hetgeen mij geenszins buitengesloten voorkomt.

In de Babad Nitik heette Sultan Ageng juist in Banten te zijn geweest om den vorst aldaar den druk van zijn gezag te laten gevoelen, toen hij met de Verschijning, die Soenan Bajat heette te zijn, in connectie kwam.

In de mondelinge traditie was hij toen in Balambangan.

Volgens het vermelde in het Daghregister wilde hij na „sacrefitie" te Tembajat, zijne troepen tegen Batavia en Balambangan uitzenden.

Nu vindt men voorts in de jaren na het beleg voor Batavia telkens allerlei geruchten in het Daghregister geinsereerd nopens oorlogspreparatien van den Mataram, hetzij tegen Batavia, hetzij tegen Banten, of tegen beide. Bovendien blijkt uit brieven sub XXVIII en XXIX opgenomen bij de Jonge, [2]) dat er ook vóór het meer nadrukkelijke optreden tegen Balambangan in 1638, in den Oosthoek voortdurend bisbilles waren of verwacht werden, waartoe het hebben van eenigszins geregelde troepen voor Mataram noodzakelijk was.

---

1) De bouworde echter, meer gedwongen, niet zoo slank als de beide andere, vertoont eenige overeenkomst met die te Tjirebon, zie p. 496, noot 1.

2) De Opkomst van het Nederlandsch gezag, deel V (II) (A'dam — den Haag 1870) p. 201 seqq.

Het bezoek van den Sultan aan Tembajat in 1633 [1]) krijgt dus o. m. het alleszins begrijpelijke karakter van eene zijārah, in de afgeleide beteekenis van het inroepen der tusschenkomst van den heilige bij Allah, om een voorgenomen plan succesvol ten uitvoer te kunnen brengen.

Intusschen zijn de voorgenomen tochten òf niet uitgevoerd, òf zonder merkbaar resultaat geweest, zoodat in dat bezoek, met als gevolg de inlossing eener gedane gelofte, bezwaarlijk voldoende motief kan gelegen hebben om de stellig nogal kostbare opbouw en herstellingen aan het graf aan te brengen, die klaarblijkelijk zijn geschied.

De mededeelingen over het onderricht van den heilige van den Sultan is te zeer met mirakelen omkleed, dan dat men daaraan als historisch motief al te veel waarde zou behoeven te hechten (tenzij, zooals wordt vermoed, de bedoelde episode mede als pralambang bedoeld zoude zijn).

Wellicht zal men dus moeten aannemen, dat de restauratie van Tembajat een der pogingen van den Vorst is geweest om zich met wat vromen luister te omgeven, en de „paepen" ten minste bij verdere oorlogs-bemoeienissen geheel op zijn hand te hebben, toen het hem gebleken was, dat hij na de débacle voor Batavia met geen mogelijkheid weer een ander leger daarheen op de been kon krijgen.

Merkwaardig genoeg vond de verandering in de Javaansche tijdrekening [2]) in hetzelfde jaar 1555 plaats. In hoeverre er al of niet nog een meer rechtstreeksch verband tusschen dat feit en den opbouw van Tembajat kan hebben bestaan, valt nu niet nader te onderzoeken, het is in elk geval belangwekkend, dat beide aangelegenheden chronologisch nagenoeg blijken samen te vallen.

---

1) De mededeeling werd einde Mei in het Daghregister opgenomen. De overbrenger zal stellig wel een paar weken of meer (vol avonturen) noodig gehad hebben voor zijn vlucht. Het hier bedoelde bezoek ware dus te stellen in April, of begin Mei 1633, d. i. wellicht in de maand Sjawal 1554 (8 Juli 1633 = 1 Moeharram 1555), in welke maand ook thans gaarne grafbezoek wordt verricht.

2) T. w. de officieele wijziging. Dat de Moslimsche kalender ook te voren al schijnt te zijn toegepast, blijkt uit de mededeelingen in Tijdschrift T. L. V. dl. XXXII p. 256.

Ten slotte noem ik in dit verband nog de mededeeling van Rijklof van Goens, [1]) betreffende het gezantschap naar Mekka, dat met Engelsche hulp naar Suratte, en vandaar met Arabisch voertuig verder werd gezonden, en later met een Arabier terugkwam, waarop den Vorst de eeretitel Sultan Mohammad [2]) werd aangeboden. Het blijkt echter niet nader of dit gezantschap voor of na het wansucces voor Batavia werd verzonden, en ook niet, wanneer het ongeveer terugkwam, zoodat men er zonder meer tot toelichting en staving van het voorafgaande geen beslissend gebruik van zal mogen maken.

Overigens zal men stellig wel niet alleen aan politieke overwegingen bij het nemen van maatregelen als hier bedoeld, hebben te denken: evenals alle lieden van zijn genre in de wereldgeschiedenis [3]), mag men bij Sultan Ageng een zekeren religieusen, om niet te zeggen bijgeloovigen trek in zijne persoonlijkheid veronderstellen, die mede tot het plaatsvinden der even gememoreerde gebeurtenissen zal hebben bijgedragen.

Eenigszins uitvoeriger dan het kader van dit opstel op zich zelf wellicht zou eischen, stond ik stil bij de bespreking van de connecties tusschen Sultan Ageng en Tembajat. Men is hier echter reeds op geheel historisch terrein, zoodat men de daden der menschen en hunne motieven niet meer als „legenden of folklore" behoeft te beschouwen, maar naar den algemeen menschelijken standaard mag beoordeelen als uitingen van de psychische en intellectueele gesteldheid der ageerende individuen. En juist het uitpluizen van de meer intieme aangelegenheden der historie, het nagaan der gemoeds- en verstandsoverwegingen bij het verrichten van hunne daden door de betrokken personen of groepen, maakt de beoefening van die echt-menschelijke wetenschap zoo buitengemeen aanlokkelijk.

1) Corte beschrijvinge van 't eiland Java, in Bijdragen 1, IV p. 61 van den overdruk (te samen met de: Reijsbeschrijving van Samărangh nae Matăram.)

2) Ook Valentijn, 4e deel 1e stuk, noemt den Vorst steeds Mohammad.

3) Men denke slechts aan Constantijn den Grooten, zooals de traditie ons dien voorstelt, Baber, naar zijne autobiographie, e. v. a. m.

Wat thans nog volgt aan historische gebeurtenissen in verband met Tembajat heeft stellig niet de belangrijkheid van het pas voorafgaande, doch is in elk geval waard vermeld te worden, en van een bepaald standpunt gezien ook voor het tegenwoordige niet van gewicht ontbloot.

Eerstens treffen wij aan eene mededeeling, dat Pangéran Eroetjakra (de „oudere" Dipanegara), [1]) nadat hij door de partij van Kartasoera uit het dorp Semanggi was verjaagd, op zijn vlucht door de lieden van het dorp Genting laaghartig geplunderd werd, en na een bangen, nachtelijken tocht te voet, langs ongebaande wegen over den rand van het (Zuider-)gebergte, alleen met vrouwen en kinderen, ten slotte te Tembajat aankwam en bij Pangéran Wangsa dria aldaar opname vond.

Zeven dagen bleef hij ter plaatse en kreeg toen hulp uit Djocja, van Panembahan Poerbaja, zoodat hij zich op aan zijne afkomst evenredige wijze te Mataram (Djocja) kon presenteeren.

Mocht men op het eerste gezicht geneigd zijn, mede om het feit dat de prins blijkbaar juist zeven dagen te Tembajat bleef, deze plaats als een soort toevluchtsoord te beschouwen, waarbinnen men veilig is voor verdere vervolging, in den ganschen samenhang der betrokken mededeelingen is er vrijwel niets, dat deze veronderstelling nader kan steunen, zoodat zij meer dan de bloote vermelding hier niet waard is.

Eene vertaling van de episode, die op dit evengenoemde voorval betrekking heeft, en in den Javaanschen tekst [2]) hierachter werd opgenomen, schijnt wel niet noodig. Het stuk is opgesteld in den meest onopgesmukten verhaaltrant, terwijl de inhoud uit het bovenstaande reeds voldoende blijkt.

---

1) Tijdschrift T. L. V. deel 32, p. 273.

2) Als Bijlage IV. Waarom juist een stuk uit No. 37 der coll. Brandes werd uitgekozen, blijkt uit het medegedeelde op pag. 486 noot 2.

Kort na het voorafgaande acht de andere partij het noodig Tembajat te tuchtigen, waarvan het verhaal luidt als volgt [1]:

. . . . . Ki Tohdjaja kreeg van den Vorst een lans met goud- en zilver-omwindsel en gouden beslag, en bovendien 200 real, waarop hij, vergezeld van ki arja Koedoes werd gelast een brief te brengen aan den Amral en ki dipati Danoe redja en Mangkoe pradja, allen te Mareboeng. Daar aangekomen wordt hij met de gunst van den Vorst geluk gewenscht.

Tembajat bleek zich intusschen nog steeds te verzetten, en de partij van den Panembahan (Poerbaja) aan te hangen [2].

Ki Tohdjaja en Rn. Nata widjaja kregen dus opdracht het te kloppen,

De lieden van Tembajat weerden zich geducht, omdat de pangéran's [3]) persoonlijk aan den strijd deelnamen. Tohdjaja steeg af en ondernam met zijne lieden een attaque, die de tegenpartij op den vlucht dreef naar het gebergte, terwijl hunne makkers [4]) met veldslangen op de aanvallers vuurden.

De vertrouwde van den vorst, zijn gunsteling raden Danoe paja, wenschte een aanval te doen op pangéran Wangsa dria (het hoofd van Tembajat). Tohdjaja gaat snel voorwaarts in den strijd, hij wordt uit de veldstukjes beschoten, doch wijkt niet. Hij schrijdt voort en weet dan de „artillerie" van den vijand te bedwingen en met bebloede koppen doet hij de

---

1) Genomen van hetzelfde handschrift No. 87 coll. Brandes. Den tekst vindt men hierachter als Bijlage V. Bij de weergave in het Hollandsch heb ik wat vrijer vertaald en wat meer bekort dan gewoonlijk, aangezien het onnoodig tijdroovend is den tekst in al zijne uitvoerigheden te volgen, en het bij deze gebeurtenissen meer aankomt op het algemeene feit, dan op het enkele detail. Hetzelfde geldt ook voor het volgende stuk uit de Babad Petjina.

2) Nopens het verband van deze episode en de voorafgaande met de algemeene gebeurtenissen moet ik verwijzen naar de gewone geschiedboeken, bijv. Veth, Java, 1e druk deel II, p. 445—447, of
2e „ „ II, p. 19[illegible].

3) t. w. de afstammelingen van Soenan Bajat.

4) — Ipoen van sarowangipoen zou op de partij van Tohdjaja kunnen slaan. Doch om het volgende komt dit minder waarschijnlijk voor.

kanonniers afdeinzen. Hierop slaan de lieden van Tembajat op de vlucht naar de masdjid toe, achtervolgd door Tohdjaja.

De aanwezige dipati's vreezen nu dat hem een ongeluk zou kunnen overkomen, waarover de Vorst stellig vertoornd zou wezen, zoodat zij zich persoonlijk in het handgemeen willen begeven. Doch zij komen Tohdjaja al onderweg tegen, die met opgewekten pas, vol trots over zijn heldenstukken, aankomt.

R^n^. Nata widjaja geeft hem echter een koude douche: „Zeg, Tohdjaja, je moet je een beetje intoomen, weet je wel dat je vijand hier te vergelijken is met wat in den Oosthoek de lieden van Giri zijn: het zijn (beide) afstammelingen van heiligen."

IJlings keert Tohdjaja terug op het plein voor de masdjid, en gaat sembah's maken, wel tot honderd toe.

R^n^. Nata widjaja lacht hem uit en vraagt: „Waarom maak je toch sembah's voor de masdjid?"

„Wel, raden, is het antwoord, daar straks gingen de vijanden in de masdjid een toevlucht zoeken; indien ik voornemens was geweest ze te dooden, dan zouden ze alle reeds verloren zijn. Ik heb er op los geslagen, en nu mocht het eens zijn dat ik ook de pangéran's hier geraakt heb. Daarom deed ik schielijk de sembah, wel tot honderd keer."

De hoogere aanvoerders vonden aanleiding in die naïeve handelwijze van Tohdjaja om onbedaarlijk te gaan lachen.

De geslagen vijand werd door een achter te laten detachement achtervolgd; de anderen keerden naar Mareboeng terug, en deden den Amral van het gebeurde bericht . . . . . enz.

Ongeveer twintig jaar later speelt zich te Tembajat wederom een tafreel af uit den langen strijd van hoogen adel tegen vorst, dat is tegen den veldwinnenden Europeeschen invloed en inmenging, die vijftig, zestig jaar duurde en nog lange niet tot bevredigend resultaat voerde.

De tekst waarnaar onderstaande mededeelingen werden overgezet, is genomen uit de Babad Petjina, [1]) en hierachter opgenomen. Het verhaal luidt ongeveer aldus:

Zoo was dan Soenan Koening te Seneng aangekomen, waar hij halt liet houden en een tijdelijk verblijf opsloeg.

Intusschen was pangéran Pamot het Ploemboengan-gebergte opgegaan, dat ten Zuiden van Tembajat ligt, en had daar raden Pengoeloe ontmoet. Deze was de zoon van den djoeroe koentji, de bewaker van het graf des heiligen die te Tembajat begraven ligt. Rn. Pengoeloe nu was reeds lang niet betrouwbaar, hij had zich in Ploemboengan afgezonderd, en daar een eenigszins geregelden troep bijeengebracht; na de nederlaag bij Randoe kori had hij namelijk het plan opgevat om de Hollanders te bestrijden en hen te overvallen.

Zoo waren dan een aantal lieden in het gebergte bijeen, godsdienstleeraren, met hunne leerlingen en ondergeschikten, ook lieden van Tembajat waren te Ploemboengan gekomen, te samen een vierhonderd man.

Rn. Pengoeloe wachtte de komst van pangéran Prang wedana af, zonder wien hij niet naar de vlakte wilde (durfde) afdalen. Daarom vroeg hij pangéran Pamot zijn ouderen broeder te willen verzoeken naar het gebergte te komen, (vers 30) hem daartoe vooral persoonlijk te spreken en dan hierheen te geleiden. Hij (raden Pengoeloe) nam op zich den strijd tegen de kafir's aan te binden, maar pangéran Prang wedana moest aan het hoofd staan van den troep, een vorstentelg kwam het eerst in aanmerking de heerschappij weer te ontweldigen.

---

1) Semarang 1874. Zie Bijlage VI. Dit geschrift is een vervolg op het handschr. No. 87 coll. Brandes, vergl. p. 488 noot 2.

2) D.i. ... „de(n) chimerique(n) Soesoehoenang of Maas Grendie", de Jonge, IX p. 132.

Nopens het verband van deze aangelegenheid met de algemeene gebeurtenissen in Midden-Java vergelijke men bijv. Veth, Java. 1e druk, dl. II, p. 465—466 of 2e druk, dl. II, p. 146 seq.

Zoo ging pangéran Pamot met zijne dienaren naar Seneng terug, en vertelde zijne wederwarigheden aan den Vorst (klaarblijkelijk echter niet wat raden Pengoeloe zooal had gezegd).

Nadat de avond gevallen was, ging hij naar zijn pondok en wekte toen zijn ouderen broer op om zich aan het hoofd te stellen van de lieden te Ploemboengan.

Deze besluit daartoe, en vóór het ochtendgloren gaan de twee broeders op weg, (56 ste Zang) zonder dat het gemerkt wordt; alleen laten zij een brief achter aan den Vorst met eene korte opheldering over het doel van hunnen tocht.

Toen de Vorst van een en ander kennis had genomen, sprak hij bij zich zelve: „Hoe talrijk mijne lieden ook zijn, [1]) 't zijn haast allemaal Chineezen. En mijn broer, die durft het wel tegen hoeveel ook opnemen, terwijl hij maar weinig eigen volk heeft. Als er maar twee waren zooals hij, dan zou (ik) tegen de moeilijkheden opgewassen zijn."

De Vorst ging verder op zijn tocht, in Oostelijke richting, en kwam te Kadoeang, terwijl pangéran Boemi nata achterbleef, onder afspraak op Prang wedana te wachten, hetzij deze den strijd won of verloor.

De laatste was intusschen met zijne lieden te Ploemboengan gekomen, waar hij raden Pengoeloe ontmoette, en met hem besprak Tembajat te hulp te komen. De gewapenden hadden zich al toegerust.

De pangéran zeide dan: „Alzoo, oude vriend, gij wilt dus den strijd aanbinden?"

Rn. Pengoeloe antwoordde eerbiedig: „Mijn wensch is die van Tembajat te kloppen. (vers 10) Wangsa dipa staat daar nu, dien moeten wij eerst aanvallen. Wanneer het platteland en de dorpslieden zijn onderworpen, laten wij dan

---

1) Hij had blijkens het voorafgaande een goede 1000 man bij zich, waarvan echter drie vierde Indo-Chineezen waren, die, hoevele goede eigenschappen zij ook mogen hebben, zich nog nooit als behlhaftige krijgslieden onderscheidden.

tegen de Kompenie optrekken, die te Randoe kori staat. Ik zal het gevecht voeren, UEd. behoeft het alleen maar bij te wonen".

De pangéran ging met een en ander accoord.

Rn. Pengoeloe verrichtte nu voor het vertrek zijne godsdienstoefening en smeekte tot de Voorzienigheid; met al zijne lieden prosterneerde hij zich. Daarna ging hij te paard rond om de troepen, tot driemaal toe en dzikirde daarbij. Toen rukte de troep op onder bevel der beide pangéran's, die slechts zeven persoonlijke volgelingen hadden, welke bereden waren.

Rn. Pengoeloe had een raadsman, pak Siem geheeten, die de marsch van de troepen moest organiseeren. [1]) Deze wist (bij voorbaat) den goeden of slechten uitslag van een gevecht.

Zoo kwam men dan tot dicht bij Tembajat, waar Wangsa dipa met de lieden vandaar, ten getale van ongeveer 1000 man, den strijd afwachtte.

Tegen den dapperen aanval waren zij echter niet bestand, zonder veel weerstand vluchtten zij en de overwinnaars nestelden zich in Tembajat, waar allen tot zelfs den pangéran van Tembajat (de djoeroe koentji klaarblijkelijk) hulde aan hen kwamen betuigen.

(vers 20) Daarna trok de heele troep de Djabalkat op, en bleef in de volle zon staan, terwijl men seinen op de bendé gaf. Een zekere Kerti leksana, de patih van raden Pengoeloe, had er een meegebracht. Geruimen tijd, tot twaalf uur 's middags toe, gaf hij seinen, terwijl de manschappen in de volle zon stonden. Hierop keerde men terug, terwijl raden Pengoeloe een bezoek aan het graf bracht om voorspraak af te smeken, waarna ook hij naar het verblijf, de balé ranté, terugkeerde.

Wangsa dipa had intusschen stand gehouden te Widja,

---

1) De conjunctief is misschien een beetje vreemd in dit verband, maar toch zeer wel verdedigbaar, en bovendien, de dichtmaat eischte den eindklank a.

zoodat men besloot den volgenden ochtend weer op te trekken. Op het betrokken sein stelde de troep, die nu reeds tot 600 man was gegroeid, zich in beweging. Vuurwapenen had men slechts twee. Wangsadipa kon ongeveer 1000 man te velde brengen.

Zonder veel verwijl begon men den strijd, die van beide zijden met heftigheid gevoerd werd. (vers 30) De strijd was echter ongelijk, daar de eene partij het geweervuur niet kon beantwoorden. Pangéran Prang wedana sprak dan ook tot raden Pengoeloe om vooruit te rukken en een attaque te doen.

Rn. Pengoeloe voldeed hieraan, waardoor de Ternataansche gelederen uiteen raakten, Makassaren, Boegineezen en Baliërs trokken allen terug (om het schootsveld vrij te maken). Toen gingen de Hollanders schielijk salvovuur afgeven, het was (een geluid) alsof een berg instortte. Zij vuurden op raden Pengoeloe, die overstelpt werd door het lood, dat kletterend insloeg.

Al had hij peezen van metaaldraad, beenderen van ijzer, merg als hars en een huid van koper bezeten, op den duur moest het wel succes hebben. Pak Siem raakte het eerst buiten gevecht: zijne knieën raakten gekwetst, zoodat hij als verlamd was, en niet meer kon opstaan. Rn. Pengoeloe werd overstelpt door de overmacht der (versch aangekomen) Kompenie's troepen, en viel van zijn paard. Hoewel staal en lood geen uitwerking op hem hadden gehad, werd hij nu zoo gebeukt, dat hij 't leven liet, terwijl dertig van zijne volgelingen met hem sneuvelden. De Ternatanen verloren daarentegen maar vier man. Dit geschiedde in het jaar 166 (?) 8. [1]

---

1) Een reflex van deze episode vindt men klaarblijkelijk in de Hollandsche bronnen terug bij de Jonge IX, p. 430, waar opgemerkt wordt:

„ . . het geval dat na het verdrijven der rebellen uyt de Mattaram in die contreyen heeft geëxsteerd omtrent een nieuwen woelgeest, Radeen Panoeloe genaamd, die door eenige aldaar verblijfhoudende superstitieuse heydenen tot Keyser verkosen en voornemens was met zijn bijeen vergaderde magt na Cartasoera af te zakken, dog die door Hohendorf met 150 koppen tegengetrokken wesende, na eene nog al hardnekkige verdediging met velen der zijnen om 't leven geraakt en alsoo bijna soo schielijk verdwenen als voor den dag gekomen was."

Deze mededeeling komt voor in een brief van 31 December 1742, nadat te voren

Toen pangèran Prang wedana zag, dat raden Pengoeloe gevallen was, ging hij op de vlucht met zijn zeven lieden, en richtte zich Oostwaarts, zij repten zich zonder ophouden voort.

Na den slag gingen de Kompenie's troepen terug naar Randoe kori, terwijl de Javanen naar Tembajat gingen en dat dorp in brand staken . . . enz.

In de drie hier vermelde gebeurtenissen was Tembajat dus steeds op de hand der partij, die zich tegen den naar onze opvatting legitiemen Vorst verzette, t. w. den Vorst, die door de Hollanders was aangewezen, of ten minste door hen gesteund werd.

Het ware echter zeer onbillijk, indien men daaruit zonder meer zou willen afleiden, dat het een „broeinest" zou zijn of althans geweest zijn van elementen, die aan Europeesche indringing vijandig waren.

Eerstens deden zij niets dan partij kiezen in een burgeroorlog (dat was deze lange strijd toch altijd nog in hoofdzaak) aan de zijde, die hen door traditie, opvoeding en gedeeltelijk ook door plaatselijke ligging als vanzelve was aangewezen, en wel eene zijde die, al waren de motieven van hare aanvoeders geenszins alle even zuiver, als de meer nationale moet worden beschouwd, waarvoor de onbevangen beoordeelaar, die zich op hun standpunt kan verplaatsen, eene zekere sympathie kan hebben.

Tweedens zou het zeer onjuist zijn, de groepen, die zich toen tegen den Europeeschen invloed hebben verzet, zoowel toen, veel minder nog thans, als bepaald vijandig te willen

---

(Ib. p. 429) opgemerkt was, dat op 3 Juni Hohendorf de opstandelingen van Cadersanan en Randoelawan(g) = Randoe kori verdreven had.

De strijd met Rn. Pengoeloe heeft dus in den tusschentijd plaats gehad, beantwoordende ongeveer aan het Javaansche jaar 1668. De lettergreep as in de sengkala is dus wellicht eene afkorting van asta = acht, terwijl noedjoe dan = zes moet zijn (tenzij de sengkala verkeerd is). De twee andere woorden zijn duidelijk.

voorstellen. Men kon toen nog niet vermoeden, dat die invloed, wat men ook voor kwaads van vroegere besturen moge vertellen, oneindig zegenrijk voor Java zou werken.

Verder over deze aangelegenheid uit te wijden, zou ondienstig zijn: het is hier niet de plaats om beschouwingen te houden over ietwat teere politieke aangelegenheden van vroeger en thans, alleen wenschte ik er de aandacht op te vestigen, dat de relevatie van deze enkele voorvallen, waarbij Tembajat werd betrokken, alleen ten doel had zoo volledig als mij dat thans mogelijk is, alles wat over die merkwaardige plaats bekend is, bijeen te brengen [1]).

Toch kan het onderhavige opstel niet meer dan een voorloopig karakter dragen: de weinige uren, die ik ter plaatse kon doorbrengen, lieten slechts gelegenheid enkele groepen van vragen, die ik mij had voorgenomen, te laten beantwoorden, en het onderzoek naar schriftelijke mededeelingen heeft zich niet verder kunnen uitstrekken, dan de tijd, dien ik van het ambtswerk kon uitsparen, het mij veroorloofde.

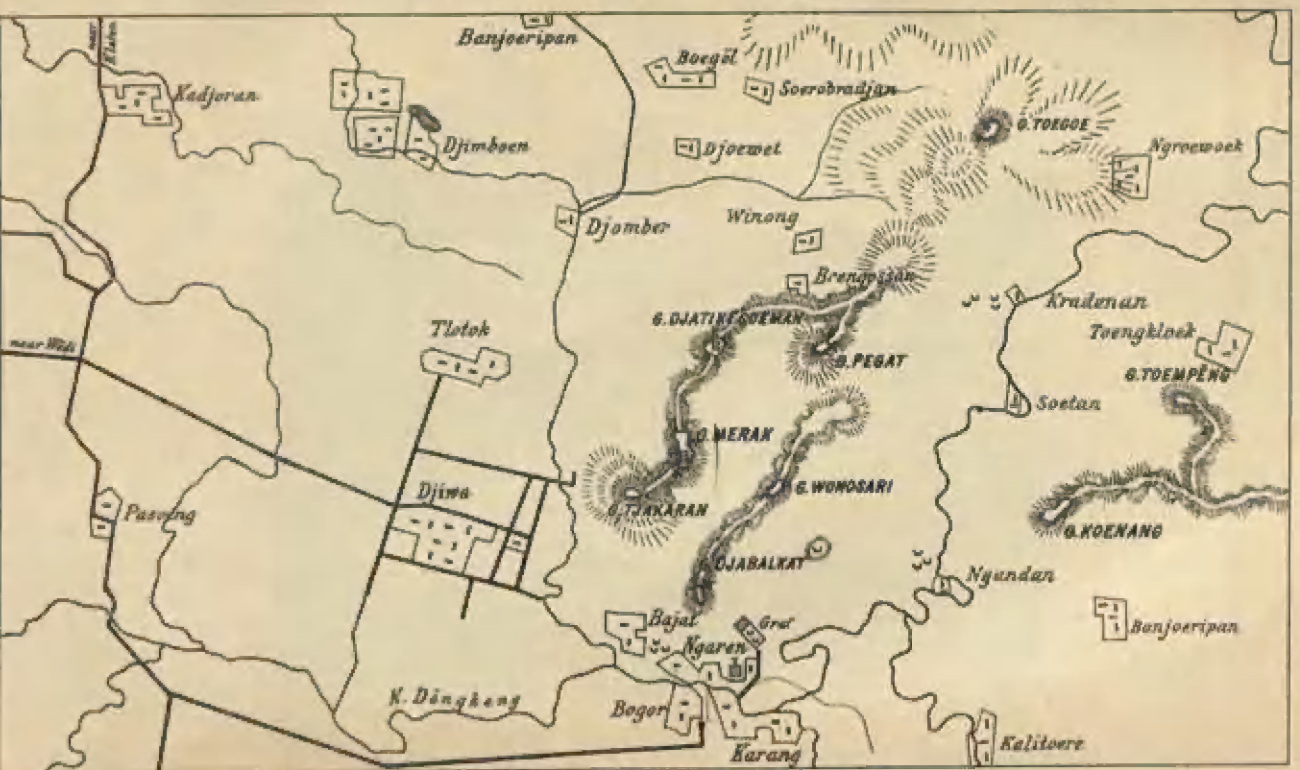
Gaarne neem ik mij dan ook voor, t. g. t. het onderzoek nader voort te zetten, en de gansche merkwaardige streek tusschen Klaten en „het gebergte van Djiwa" zoo mogelijk in beschouwing te nemen.

Mei 1911.

---

1) Nopens eventueele voorvallen in den Dipa negara-oorlog, waarbij Tembajat betrokken kan zijn geweest, vond ik nog geene positieve aanwijzingen; wel is er herhaaldelijk in die buurt gestreden, somwijlen zeer heftig.

Situatie-schets van Tembajat.

Schaal 1: 50000.

II.

III.

IV.

Jav. Hndss. Bat. Gen. No. 575, p. 122 seqq.

33ste Zang; dichtmaat: Asmaradana.

1. goemantya ingkang winarni
ki gedé ing Pandan arang
dadya pabéan kajané
katah anak poetonira
soegih banda bèrdonja
anderbala bandanipoen
wong dagang oetang sedaja

2. loemoeh koerang njandang nenggih
datan poeroen jen nganggoera
toer rasa panggastané
sakdina[2] loemampah .
donjané radja brana
sebarang moerah tinoekoe
jèn larang karja dagangan

3. tan mantra wong sampoen moekti
saben dina marang pasar
borongi woedon karjané
kawarnaha kangdjeng soenan
Kali djaga woes wikan
jen badé moekmin satoehoe
ngèlmoené dèrèng kaboeka

4. ki gedé tjinoba noeli
djeng soenan minda kaoela
wadé kambengan karjané
sakdjroning kang alang[2]

dinokokan boentelan
selawé kèṭèng kèhipoen
djeng soenan noelja mring pasar

5. ki geḍé winoewoes malih
loemampah ḍateng ing pasar
akoelak sakliring woeḍon
noelja mring gon alang²
amriksa kangdjeng soenan
pira regané sakpikoel
paman alang-alangira

6. djeng soenan nahoeri aris
regané kambengan koela
inggih moeng selawé kèṭèng
boten kénging dipoen anjang
lamoen boten padjenga
inggih koela bekta mantoek
ki geḍé goemedjoeng soeka

7. woewoesé asemoe manis
paṭok bangkroeng paman dika
ja ngongtempoeh sakregané
pajo rikat aterena
marang ing wismaningwang
ki geḍé anoelja mantoek
djeng soenan ngrembat toet woentat

8. woes prapta ing dalem nanggih
ki geḍé ambajar oeang
katahé selawé kèṭèng
pan sarwi angling wewekas
paman dol alang²
lamoen akèh toenggælipoen
soen-toekoe ja aterena

9. djeng soenan aris naoeri
inggih kjai béndjang éndjang

koela ngater kambengané
djeng soenan anoelja késah
boentelan djro kambengan
ki geḍé parèntah sampoen
karjaha woewoeng geḍogan

10. ingoeḍal noelja oedani
boentelan jatra ning tengah
salawé kèṭèng tjatjahé
katoer marang adipatya
kambengan isi arta
ki dipati ris amoewoes
iki artané si paman

11. binoentel déné akari
anèng djroning alang[2]
baja lali paman kaé
woes pinasṭi bedjaningwang
tetoekoe tan kélangan
woes daloe datan winoewoes
sangsaja bangoen rahina

12. ki geḍé Semarang linggih
wonten dalem ing penḍapa
angaḍep goeng pawonganė
ki dipati arsa ḍahar
kinarja sesarapan
ḍaharan woes moenggèngajoen
ngaḍep wédang tinépasan

13. kang namoer kaoelà prapti
djeng soesoenan Kali djaga
sarwi mikoel kambengané
ingirit marang plataran
marang kang djaga nglawang
ki dipati mirsa moewoes
paman kono ja linggiha

14. djeng soenan anoelja linggih
ngèmpèr kidoel pernahira
sarwi ngaḍep pikoelané
ngentèni gènja sarapan
dipati ing Semarang
woes linorot ambengipoen
tan winaris kang lorodan

15. ki dipati angling aris
marang kang minḍa kaoela
déné ésoek prapta kéné
apa perak wismanira
kang namoer aris modjar
inggih tebih wisma oeloen
ingaran goenoeng Djabalkat

16. ki dipati angling malih
déné adoh wismanira
ing kéné ngendi ponḍoké
djeng soenan naoeri sebda
tan mawi ponḍok(an) (koela [1])
saking Djabalkat gih ésoek
jèn soré tekèng Semarang

17. langkoeng gawok ki dipati
mirsa toetoeré kang minḍa
aglis angambil artané
selawé kèṭèng kaṭahnja
angoeloengaken sigra
woes tinampan artanipoen
djeng soenan aris wetjana

18. kaoela sang adipati
noewoen ngemis mring andika
inggih saklila-lilané
jèn pareng lawan Hjang Soekma

1) Het tusschen ( ) geplaatste zou kunnen wegvallen. De regel heeft een lettergreep te veel.

noelja ki adipatya
aglis ngambil artanipoen
sakkèṭèng ngoentjalken sigra

19. marang djeng soesoenan Kali
tibèng djoebin anèngarsa
djèng soenan alon woewoesé
tan ngemis arta kaoela
tan remen donja brana
jèn pareng koela njoenjoewoen
oengelé beḍoeg Semarang

20. ki dipati ngoetjap bengis
lengoes temen paman sira
tan remen donja sakkèṭèng
ikoe gempalaning réal
réal gempalan(é) dirham [1])
andjaloek oenining beḍoeg
mangsa beḍoeg antoek dirham

21. djeng soenan naoeri aris
kiai sampoen mengkana
tan saé dinten akiré
sampoen amangan [2]) donja
donja dadya brahala
tan manggih swarga rahajoe
jèn mangéran lawan donja

22. peteng jèn mantoek mring swargi
kalingan déning brahala
tan oening swarga moeljane
kiai djeneng kaoela
tan lami anèng donja

1) Als voren.
2) Voor amangan ware, evenals in den laatsten regel van dit vers, te lezen: amangéran.

ing tembé tan wandé mantoek
ḍateng djaman [1]) rahmating Hjang

23. kaoela boten kapéngin
soegih donja kados dika
ngapirani béndjing tembé
donja tan toemoet mring swarga
tan langgeng anèng donja
jèn saged mantoek swargajoe
laminé ten kena ngétang

24. moeljané wong nèng swargadi
barang kang tjinipta ana
timbangané donja mangké
anggaota pitoeng warsa
teksih kéngging winilang
wong matjoel anèng swargagoeng
sakgatjokan mas sasingkal

25. ki dipati mèsem angling
anggadeboes paman sira
kaja wong wroeh ing swargané
jèn weroeha paman dika
mangsa dol alang²
lan mangsa ngemisa beḍoeg
pesṭi krasan anèng swarga

26. djeng soenan aris naoeri
jèn manira remen donja
tan soesah rerawat ingong
angeḍoek mangsa soewéa
ngambil emas saksingkal
djeng soenan anjanḍak patjoel
marang latar matjoel lemah

27. sakgatjlokan noelja dadi
mas poeṭon geng saksingkal

1) Beter ware wellicht: alam.

ingoengkil dèning patjoelé
djeng soenan aris ngandika
ia dipati arja
poenika emas swargajoe
kang pinaringken manira

28. noelja moeḍoen ki dipati
toemingal emas saksingkal
mantjorong kaṭah toenggilé
andjenger datanpa ngoetjap
emas winangsoelken goepoeh
mring boemi woes tan katingal

29. ki dipati adjrih asih
ḍateng kang namoer kaoela
noelja tjinanḍak astané
kinanṭi dèn adjak lenggah
djadjar anèng penḍapa
angrerepa moewoesipoen [1])
niti warti tata krama

30. neḍa ngapoera kiai
saking kalepatan koela
seklangkoeng ngina saminé
mangké kiai kaoela
asrah kang djiwa raga
kaoela noewoen gegoeroe
toeroet [2]) sakkarsa toean

31. nadyan praptèng lara pati
kaoela datan lenggana
poenapa toean karsané
kaoela ḍateng soemangga
gih noenten kawedjanga
éngeting tiang toemoewoeh
menawi kaselak pedjah

---

1) Er staat eigenlijk: angrerep pamoewoesipoen.
2) Men leze om de maat: mitoeroet.

32. djeng soesoenan angling aris
lamoen temen pakenira
arsa gegoeroe maringong
manira neḍa pratanḍa
tanḍané poeroehita
anoeroet pakoné goeroe
soepaja jèn kawedjanga

33. manira aneḍa jekti
patang prakara kaṭahnja
ngibadaha saklaminé
lawan angadegna iman
ngèslamna wong Semarang
ngingoea santri lan kaoem
karjaha beḍoeg langgar

34. déné ingkang kaping kalih
dika djakat lawan lila
wadjibé kang donja akèh
djinekataken wong kaṭah
adjiné dēn moerwata
lawan kaping tiganipoen
wadjibé wong poeroehita

35. ia loenga saking panti
anoentoemaken beḍian
marang wismané goeroené
lamoen temen poeroehita
marang djeneng manira
andika noesoel maringsoen
wisma koela ing Djabalkat

36. ki geḍé atanja aris
Djabalkat poendi pernahnja
lan toean sinten namané
djeng soenan alon ngandika

gih tanah ing Tembajat
sèh Melaja araningsoen
kangdjeng soenan sarwi késah

37. tan kénging dipoen toetoeti
sakeḍap anoelja ilang
ki geḍé brangta manahé
tan njana jèn kaḍatengan
wali panoetoepingrat
ki geḍé pan arsa noesoel
marang goenoeng ing Djabalkat

38. ki geḍé pamit mring rabi
nini sira akarïa
nèng wisma momong poetrané
pan sekawan garwanira
toer soegih radja brana
sami anaking toemenggoeng
prandéné tan ana kétang

39. goeng radja brana winaris
marang anak poetonira
wadjibé djinekataké
marang santri kang melarat
lawan ingkang pinatah
roemeksa negaranipoen
geng alit woes kaweratan

40. miwah lakoening negari
ginantoengan radja brana
tan kena owah lakoené
tjinekelaken kang toea
tertibé kang negara
miwah lakoening goeng oentoeng
pan sami pinatah-patah

41. kang garwa sepoeh pribadi
asanget loemoeh tinilar

kedah toemoet ing lakoené
melas asih atoerira
ḍoeh kjai badan koela
adjoer loeloeh kedah toemoet
ing donja praptèng delahan

42. tan kétang brana lan siwi
moeng sedya toenggil panoekma
lan kini ing akiré
swarga nraka sampoen pisah
kaoela ngéstoe pada
ki geḍé alon amoewoes
ja dadia kanṭèningwang

34ste Zang; dichtmaat: KINANTI.

1. ki geḍé Semarang moewoes
njai jèn mèloe mring mami
adja sira gawa brana
wewaleré goeroe mami
berana ikoe brahala
memetengi ing swargadi

2. lamoen sira meksa mèloe
salina boesana poetih
kang garwa matoer sendika
noelja sira ki dipati
amenganggé sarwi peṭak
kaloeng keskoel teken etjis

3. amit marang rabènipoen
ingkang kantoen momong siwi
miwah anak poetonira
woes tinimbalan wineling
kinèn atoet akekadang
kang tinilar angabekti.

4. ki geḍé noelja loemakoe
tan mawi réntjang sakwidji
soemedya amati raga
lestari dènja loemaris
njai geḍé atoet woentat
penganggéné sarwi poetih

5. woeloeh gaḍing tekenipoen
ingisènan sesotyadi
retna dinar lelantakan
kebak ingkang woeloeh gaḍing
ngati-ati kersanira
kaṭah liré wong loemaris

6. tan metja mring kakoengipoen
angontèl anèng ing woeri
adjrih memawi konangan
gènja bekta retna adi
mring laki sang adipatya
sanget gènja memaleri

7. kang raka awas andoeloe
isiné kang woeloeh gaḍing
naming api datan wikan
akebat dènja loemaris
kang garwa ngontèl titilar
tap-oentapan anèng woeri

8. woes ladjeng dènja loemakoe
kapoengkoer tanah Semawis
langkoeng wana terataban
tebih désa kanan kèring
ki geḍé ing Panḍan-arang
kapeṭoek wong ngaḍang margi

9. wong tetiga nèng delanggoeng
karjanja ambégal sami

angandegen wong loemampah
èh paman mandega dingin
ingsoen djaloek angsal²
ki gedé aris naoeri

10. tan gegawa lakoningsoen
jèn sira koerangan boekti
ing woerika rabiningwang
anggawa retnadi loewih
nèng teken woeloeh wadahnja
reboeten kang woeloeh gading

11. adja gepok awakingsoen
jèn kena kang woeloeh gading
pesti toewoek dika pangan
isiné kang woeloeh gading
ki gedé anoelja liwat
wong teloe njegati margi

12. njai gedé noelja langkoeng
tekené rineboet keni
njai gedé gja loemadjar
anangis noetoeti laki
kjai neda toeloeng koela
wong tiga salah kang ati

13. dadya karan doesoenipoen
Salah-tiga ran sak-iki
jata woeloeh gja pinetjah
ting pantjorong warni²
mas dinar retna sesotya
wong tiga boengah kang ati

14. ingedoem pinara teloe
noelja wonten dateng malih
arané ki Sambang-dalan
kasèp tan mèloe dèn-doemi
winartan marang kang angsal
ikoe toetoetana aglis

15. tekené kang lanang doeroeng
kena soen reboet wong katri
lagi kang wadon kang kena
kang lanang loemajoe ḍingin
goegoep waoe Sambang-dalan
anoetoeti kang loemaris

16. kotjapa ingkang loemakoe
kang noetoeti marang laki
atebih gènja ketjanḍak
njai geḍé asroe nangis
sesambaté amlas arsa [1])
baja lali laki mami

17. adoewé rabi maringsoen
datan arsa anoeloengi
téga temen nilar mring wang
ki geḍé amoewoes aris
sira ḍéwé ingkang djarag
njilib anggawa retnadi

18. mahdjadé mangsana weroeh
anèng djroning woeloeh gaḍing
seprandéné ikoe wikan
moeng tekenira pinilih
ja wis sira narimaha
djer pinoenḍoet ingkang kardi

19. lah pajo anggera ngajoen
ingsoen kang loemakjèng woeri
noelja ladjeng lampahira
oetjapen ingkang noetoeti
Sambang-dalan noeli prapta
angreboet kang teken etjis

20. woes sinoengken tekenipoen
kajoe sanḍang tanpa isi
tinampik noelja tinampan

1) Men zou veeleer: asih verwacht hebben, dat echter in de maat niet paste.

teken marang ki dipati
ki Sambang-dalan sroe ngoetjap
paman djaloek oelih²

21. kjai gedé alon moewoes
ingsoen ora oelih²
ki Sambang-dalan ameksa
djaloek dinar lan retnadi
jèn tan soeka ingsoen rebat
apa nganti soen-geboegi

22. ki gedé malih amoewoes
andelaroeng sira iki
kaja wedoes ambekira
tan idep oedjaring djalmi
Sambang-dalan malih warna
warna domba ageng inggil

23. ki dipati awas doeloe
jèn kang bégal malih warni
langkoeng djrih ladjeng loemampah
ponang domba anoetoeti
tan weroeh jèn malih warna
teksih ngoetjap tata djalmi

24. anoelja njabrang ing banjoe
tan bisa ngidak nèng warih
lawan wroeh lajanganira [1])
angrasa jèn malih warni
noelja nangis Sambang-dalan
srah tobat ladjeng toetwoeri

25. tan pisah sakpoeroegipoen
sakmarga-marga anangis
jata ki gedé Semarang
kalintang kéwraning galih
tan lia ingkang katjipta
amoeng djeng soesoenan Kali

1) Klaarblijkelijk is bedoeld: wajanganira.

26. ki gedé dènja loemakoe
tanah Tembajat woes prapti
minggah mring woekir Djabalkat
manggih padasan sakwidji
datan wonten tojanira
lawan manggih masdjid alit

27. ingrikoe gènja dedoekoeh
ing woekir tan ana warih
Sambang-dalan angaoela
minta loeara kang warni
kinèn ngisèni padasan
datan mawi dèn-toetoepi

28. lawan tan kalilan toeroe
jèn dèrèng kebak kang warih
padasan entjèh agengnja
tigang perangkoeling djalmi
sakpanggajoeh inggilira
rina wengi dèn-isèni

29. jèn ngambil toja toemoeroen
sakondjotan prapta kali
saking wraté badé loear
Sambang-dalan anglakoni
kang manah langkoeng sihira
nedya ladjeng goeroenadi

30. pendak dina lamènipoen
gènira prapta ing woekir
tanpa toeroe Sambang-dalan
karipan angambil warih
padasan tan bisa kebak
mantjoer tojané dres midjil

31. anoelja djeng soenan rawoeh
lenggah nèng inggiling masdjid
ki dipati was toemingal

kelawan njai dipati
mangaras pada djeng soenan
Sambang-dalan angabekti

32. djeng soenan ngandika aroem
déné domba angabekti
bisa ngoetjap tata djalma
apa poerwané ing oeni
ponang domba matoer nembah
mangsa boronga sang jogi

33. sakdèrèngé oeloen matoer
djeng soenan sampoen oedani
djeng soenan aris ngandika
ja ingsoen pan wis oedani
sira tobata mring Soeksma
mintaha waloeja djati

34. djatining manoengsa toehoe
ja moeliha marang djalmi
mandi sebdané djeng soenan
Sambang-dalan ingkang warni
mantoen gènja roepa domba
santoen warni djalma malih

35. doemoegi gènira ngasoe
padasan kebak pribadi
djeng soenan welas toemingal
ḍoemateng njai dipati
déné wadon pisah toja
saking mirmané kang galih

36. noelja etjisé dinoedoet
tilasé amedal warih
mantjoer sakteken oemboelnja
djeng soenan ngandika aris
tambaken karjanen bloembang
iliné toja awening

37. kang toja tinambak sampoen
baloembang langkoeng respati
kadya toja anèng dandang
kilang[2] toer aresik
sinebdan tan kena owah
katiga renḍeng amili.

38. woes mengkana sang awikoe
ngandika mring ki dipati
mandjing wali moekmin sira
sira soenwèhi kekasih
pangéran Tembajat sira
ngèslamna wong boeda kéring

39. dadya pagoeron saktoehoe
toenggoenen mesdjid poeniki
iki mesdjid teka Mekah
Djabalkat pinangka ḍingin
ngadegna djoemoeah sira
angimoeka para santri

40. lan maningé djebèng ikoe
Sambang-dalan mèloe sakit
setja toehoe marang sira
apoeranen dèn sajekti
mandjing dadi sabatira
wedjangen ngèlmoe sedjati

41. Sambang-dalan aranipoen
sèh Domba ikoe abetjik
kang liningan atoer sembah
sendika oeloen lampahi
inggih panoewoen kaoela
noenten kawedjanga goesti

42. djatiné manoengsa toehoe
kaoela noewoen pangarti
ajoen bening sangkan paran

wekasan oeloeu mamredi [1])
amirsaha moepoeng gesang
sampoen ngantos mindo kardi

43. kangdjeng soenan alon moewoes
ja djebèng bener sirèki
dèn perak ingarsaningwang
soen babari ngèlmoe soepi
dèn gemi adja kawedar
ing sastra miwah ing lati

44. laranganè wali ratoe
jèn kawedar saking lati
binesmi déning saréngat
tarèkaté tanpa dadi
roedjoekna lawan kakékat
makripaté dja kasilip

45. wroehanira oerip lampoes
tan tilar penggawé pesti
wong ala anemoe ala
wong betjik anemoe betjik
jèn wong gesang datan wroeha
manisé kelamoen moelih

35ste Zang: dichtmaat: DANGDANG-GOELA.

1. oeripira nèng donja tan lami
oepamané djebèng menjang pasar
tan lana nèng pasar baé
nora wandé jèn mantoek
mring wismané sangkané ngoeni
ing mengko adja samar
sangkané kang maoe
jèn mengko nora weroeha

---

1) Er staat iets als: woemadi.

ing sangkané paranira doek ing oeni
kesasar ketelasar

2. jèn kongsia sasar djroning pati
kadi tiwas oeripé kesasar
tanpa pêntjokan soekmané
separan-paran nglangoet
kadi méga katyoeb ing angin
woesana dadi oedan
moelih marang banjoe
dadi bali noet ing waḍag
ing wadjibé soekma tan kena ing pati
langgeng donja akérat

3. lamoen sira djebèng tekang djangdji
adja pegat djebèng ḍikirira
dèn awas ing roepa ḍéwé
poma ja djebèng ikoe
ngèlmoe soepi dipoen-oedani
abot dalem sekarat
akèh kang kadoeloe
ana roepa wong sanak [1])
ana rajat ana roepa goeroe goesti
ajoen andjarah iman

4. ana roepa kaswargan linoewih
ana ingkang ngakoe malaékat
angader widadari kèh
warnané loewih ajoe
noeli sira ningali mesdjid
goemantoeng awang²
tanpa tjanṭèl ikoe
lelangséné èndah pélag
kang kadoeloe loengsir bang kelawan koening
ireng lan poetih ana

1) Om de maat lese men bijvoorbeeld: sanakkja.

5. ponang mesdjid kentjana kinardi
lawang kembar inebé toer gedah
bisa mineb menga déwé
jèn mineb [1]) katon mantjoer
kadi woelan poernama sidi
kasorotan [2]) ing ima
trenggana akoempoel
ikoe tingal djro sekarat
kang sampoerna tan ana panggih-pinanggih
amoeng soekma kang ana

6. lamoen ana kadoeloe ing pati
warna roepa ikoe tjakra bawa
pandoelonira djatiné
déné ingkang kadoeloe
ireng abang koening lan poetih
kang ireng lawan abang
nepsonira ikoe
kang koening barang pénginan
moeng kang poetih kang soetji tan ika iki
jèkoe warnané soekma

7. lamoen ana moeroeb kang sawidji
warna woloe katon djro sekarat
ikoe premana arané
ja tjahjanira toehoe
ingkang kadi pepoetran gading
tjahja mantjoer goemilang
toemédja ngengoewoeng
ikoe paésaning soekma
kang koeasa ing djati soekma linoewih
ikoe toenggal pinangka

8. lan Hjang Soekma kang moerba ing dasih
teloe ikoe kateloening toenggal

1) Bedoeld is klaarblijkelijk: menga.
2) Men zou eerder: anjorot verwachten.

toenggal rasa lan oeripe
pan sareng ananipoen
kang paèsan djagad linoewih
lamoen ikoe tan ana
djagad kabèh soewoeng
ginoeloeng mring ananira
lamoen ikoe pinanggih ing donja akir
barang tjinipta ana

9. ikoe poma djebèng adja lali
lamoen sira djebèng narik napas
dèn waspada ing ḍèwèké
dja pegat ḍikiripoen
ana roepa dipoen-*ha*èksi
kènṭanira wasésa
poerbaning aloehoer
lamoen sira tan pertjaja
njatakena moepoeng sira maksih oerip
dja manḍeg basa swara

10. oetamané manoengsa linoewih
djroning oerip anglakoni pedjah
dèn panggih roepa rasané
oepama ngilo ikoe
wewajangan sakdjroning tjermin
kembar roepa rasanja
lan kang ngilo ikoe
kang anèng sakdjroning katja
ia sira djenengé kaoela djati
kang ngilo Soekma poerba

11. lamoen sirna wajangané kaki
marang ngendi sirnaning wajangan
wespadakna separané
warnané adja pandoeng
lan krasané dèn krasa ngati
jèn sira woes karasa

saben² wetoe
dèn tjaremna ing satmata
jèn tan bisa saben wetoe sira panggih
panggiha saben tjandra

12. lamoen ora saben tjandra panggih
saben warsa panggiha sapisan
jèn tan panggih sakwarsané
ja sapisan sak-oemoer
datan ora sira kepanggih
kelawan ḍèwèkira
ikoe wrana agoeng
tan ana ingkang memaḍa
kembar roepa kelawan sira pribadi
rasané anèng sira

13. ing margané toer ḍemit aroempil
patoekoné loewih saking larang
gampang angèl patoekoné
abot lamoen tinoekoe
gampang lamoen dipoentakomi [1])
doedoe mas retna sotya
ja patoekonipoen
amoeng lega lila soeka
setya toehoe kelawan gewèng [2]) pati
pilih prapta pangéran

14. poma djebèng ikoe dèn agami [3])
jwa rerasan mring djalma kang lian
jèn tan olèh noegrahané
lamoen sira amoeroek
marang anak poetoené sami
jèn ora lan widjajat
ana tengranipoen

1) Men leze: dipoentakoni.
2) „ „ : leawèng, van lega-ha-ing.
3) „ „ : agemi.

ketara ing solah moena
oelat liring ikoe gebajaning ati
pinangka panengeran

15. ia ngèlmoe kang pinangka widji
kang winoeroek oepamané papan
pama katjang lan kaḍelé
jèn sinebar ing watoe
jèn watoené datanpa siti
kodanan kepanasan
jekti datan ṭoekoel
moenḍak binendon Hjang Soekma
jèn wong moeroek tanpa noegraha sajekti
lir pèndah mangan wisa

16. ki dipati noewoen atoer bekti
woes katjakep tyas paḍang soemilak
tan ana walang sangkeré
djeng soenan ngandika roem
lah ta oewis djebèng abetjik
matrapken kang sarèngat
ikoe warana goeng
lah oewis sira karia
noelja sirna djeng soenan datan kaèksi
tiga kantoen anggana

17. pangran Tembajat tyasira [1]) woes ening
sakpraptané sang wajoe nirmala
soemilak ilang regedé
kang garwa woes winoeroek
ki sèh Domba sampoen winisik
wenang dadya goeroenja
pangéran kang moeroek
ngimani kangdjeng pangéran
arsa moeḍoen marang désa angimani
moeroek agama islam

(1 Men leze om de maat: tyasnja.

18. kangdjeng pangéran [1]) aminḍa pekaṭik
marang désa ing Weḍi aranja
djoedjoeg ki Tasik arané
angèngèr dadi batoer
njai Tasik jèn namboet kardi
wadé srabi lan tjara
penḍak pasar ikoe
semana noedjoe pasaran
njai Tasik medali mring pasar Weḍi
djeng pangéran kanṭinja

19. medalaken barangé agrami
kirang kajoe djeladrèn tinata
miwah toja kalenṭingé
semana kajoe kantoen
anèng grianira ni Tasik
kantoen serabènira
déné kirang kajoe
ni Tasik sanget kang doeka
èh pekaṭik apa gawénoe oemiring
déné kajoe kok-tinggal

20. apa ta tanganira kinardi
anggenèni srabi lawan tjara
kasoesoe kang toekoe akèh
pangéran alon moewoes
gih soemangga asta kinardi
genèni djeladrènja
nèng keren amoeroeb
mengangah kelangkoeng panas
pangran angling lah njai dika njerabi
geni sampoen mengangah

21. njai Tasik goemeter kang ati
semoe adjrih ḍateng pekaṭiknja
anjrabi ginelak baé

1) Men lees om de maat: pangran.

glis telas djladrènipoen
apan kaṭah tiang ningali
sami gawok toemingal
wong sepasar ngroeboeng
énget ingkang namoer lampah
woes linorot astané pedjah kang geni
noelja mantoek mring wisma

22. njai Tasik noelja beborongi
goeng wowohan kang énak rasanja
noelja mantoek agé²
glis prapta wismanipoen
apan warti mring kjai [1]) Tasik
solahé pekaṭiknja
waoe kang tinoetoer
ki Tasik grahita ing tyas
datan njana jèn dèn ngèngèri mring wali
nembah noewoen ngapoera

23. njai Tasik noelja angabekti
sarwi asoeng ingkang ḍaḍaharan
angrerepa ing atoeré
ḍjeng pangran noelja moewoes
soentarima sira ni Tasik
moega sira larisa
barang dol tinoekoe
lan ki Tasik soen aneḍa
ja sakèhé anak poetonira sami
ngimana ing Tembajat

24. toer sendika Tasik djaloe èstri
djeng pangéran kondoer mring Tembajat
ki Tasik angiringaké
mjang anak poetonipoen
toea anom samja oemiring
woes prapta ing Tembajat

1) In het origineel staat bij vergissing: njai.

ki Tasik winoeroek
pernatané wong saréngat
kjai Task islamna nak poetoe Weḍi
soemèwa mring Tembajat

25. tan winarna laminja sang jogi
aḍeḍoekoeh anèng ing Tembajat
atemah dadi pradjané
wong Semarang kèh noesoel
poetra wajah sami kepanggih
kaṭah toemoet gegria
kang brangta ing ngèlmoe
koeneng gentya kang winarna
. . . . enz.

BIJLAGE II.

JAV. HNDSS. BAT. GEN. No. 120, p. 427 seq.

100ste Zang, dichtmaat: DANDANG-GOELA.

1. watoe ageng pan akaṭah prapti
sanja laḍoe anèng kali Oempak
oemoeng kang séla sjarané
sanja sira amoewoes
èh wong batoer kang geḍé tjilik
paḍa sira ngandikan
amapaga moengsoeh
enggonipoen Prambanan
soeltan Padjang ikoe moengsoehira djoerit
sawengi kalahena

2. soeltan Padjang ingkang para mantri
kagègèran déning laḍoe minggah
anḍesek pasanggrahané
mantri Padjang loemajoe
séwang[2] areboet oerip
anarka jèn kiamat
déning watoe nempoeh
pasanggrahan kaweratan
nora lajak watoe laḍoe angoenggahi
paḍa ika angoetjap

3. soeltan Padjang lan wadya angisis
mapan sirna sakèhing sentana
binongkokan ing waosé
soeltan Padjang gja moendoer
nginggil liman sira manitih
ladjoe marang Tembajat
ing astana ngoedjoeng

koentji sinorog tan kena
soeltan Padjang angoedjoeng saking ing djawi
sawoesira angoetjap

4. èh sang koentji apa karanèki
lawang gedong sinorog tan kena
poen koentji nembah atoeré
djeneng toean sang praboe
tan winenang déra Hjang Widi
tinampik tjinanira
déning kang atoenggoe
wong lina pareg lan Soeksma
tjahja toean noerboeat sampoen angalih
wonten rodjèng Mantaram

5. soeltan Padjang sandéa ing galih
amiarsa atoeré wong toea
tan dya agé dènja saré
ana ing *balé kentjoer*
salawasé dènira goeling
dèrèng kadya poenika
nikmaté kalangkoeng
tan dya woengoe dènja nèndra
noelja moendoer Sri naréndra nitih èsṭi
loemampah tibèng marga

6. sultan Padjang tan dya dèn titihi
tan dya gerah sarira sedaja
. . . . enz.

Babad Nitik, hds. in mijn bezit, copie van een exemplaar uit Djocja, p. 7 seqq. [1])

2e Zang; dichtmaat: dandang-goela.

24\. . . . .
poen Djoeroe taman datan kapanggja
kangdjeng Soeltan tan dya mios
sing djroning tjapoerigoeng
Djoeroe taman dèn-oepajani
moebeng^{2} tan panggja
kangdjeng Soeltan Agoeng
sangsaja ngerdatos ing tyas
djroning tjipta atan dya mesoe kang diri
maladi ninging poedja

25\. poedjanira sareng troes ing galih
galih teroes kang moerwèng pangiksa
sanalika Sri pamasé
pana paningalipoen
nanging dèrèng angsal boekaning
panggalih kasampoernan
djeng Soeltan djalingsoe
nèng kadjar madep mring kéblat
samantara wonten soedjalma kaèksi
djoemeneng ngarsa Nata

26\. tjitra priaji bagoes kang wantji
satengah toewoeh boesananira
sakelangkoeng adi kaot
tjahjanira soemoenoe
sorotnja lir poernama sidi

1) Deze tekst bevat, evenals de vorige (Bijlage I), naast het gekunstelde ook veel kunstvols, en daarbij meermalen regels, zelfs verzen, van dichterlijke opvatting en uitdrukking. Toch komt evenzoo, ondanks een zekere vlotheid van styl, nog veel onbeholpens voor.

kang trang tan katawengan
ing ima lan menḍoeng
doepi djeng Śoeltan toemingal
datan mawi panembrama sabda manis
namoeng ḍekoe kéwala

27. tan dya waoe prinji kang prapti
mèsem sabdanipoen manoeara
èh ta kangdjeng Sri pamasé
kapanggih djenengingsoen
ingsoen sawang soengkawèng galih
nèng kadjar étja lenggah
pitekoernja djoenoen
ing mangké oeloen warsita
mring sang Nata mila djenenging Narpati
tan kénging salah karja

28. mangké Soeltan saklangkoeng prihatin
kaḍya paran ing wekasanira
ngrèh djroning tyas ngendelaké
ḍateng koeasanipoen
mring siloeman [1]) wran sanès djinis
poenika datan kena
karsané Hjang Agoeng
karsa toean katambetan
datan ngandel ḍateng koeasa sedjati
djatiné sariranja

29. mjang sedjatiné kang moerbèng boemi
kangdjeng Soeltan Agoeng doek nirbawa
sakamantyan ngoengoen tyasé
lir ingosiken kalboe .
praptanirèng sampoerna wening
gja nlangsa moenggoeh ing Hjang
awoesananipoen
Sri natarsa poeroehita

1) Hiermee is klaarblijkelijk Djoeroe taman bedoeld. Men verandere in de vertaling op p. 192, regel 6 het meervoud dus in enkelvoud.

mring kang prapta saha njoewoen pitoeloeng sih
sageda kondoer marang

30. ing Mantaram sakedap pan deling
kangdjeng Soeltan gja matoer ngrerepa
poekoeloen kaoela mangké
soemangga ing sakajoen
tanpa krana oeloen sarèhning
roemaos katlangso tyas
kang moegi poekoeloen
paringa sih kawelasan
mring kaoela kang nandang manah prihatin
lawan djeneng padoeka

31. sinten déné satjiptanja mawi
witjaksana datan kekilapan
doematong satingkahingong
kaoela pari koedoe
anoenoewoen pandoeka jekti
toemoenten kapandjingna
mring kasoetjèningsoen
déné ri sang maha prapta
dèrèng karsa nglahirken asaling diri
tanapi wawanginja

32. sinlamoer-slamoer pandika manis
èh ta Soeltan andika tampia
sihing Hjang moerbèng alamé
koela poenika toehoe
woes kalilan amedjang ngèlmi
doemateng Sri naréndra
tandya djeng Soeltanoe
winedjang ngèlmoe sengkeran
rèhning ratoe wiroetamaning panggalih
lepas kang panggrahita

33. sanalika katjakoep sakalir
tandya saged ngagem soeraosnja

ḍoematèng ngèlmoe gaibé
tatéla trang tjipta troes
troes pramana rabilalami
satjipta datan samar
marsoedining pamroeh
sang prapta aroem ngandika
èh djeng Soeltan poenapa ta sampoen tampi
gaib warsitaningwang

3e Zang; dichtmaat: SRI NATA.

1. sang Nata aroem atoernja
pangèstoe pandoeka jekti
ngèlmoe gaib kaprawènda
djeng Soeltan ingatag aglis
noeli mandjinga maring
lelengen rasoekanipoen
-nira sang maha prapta
derapon Sri narapati
aglis wigja kondoer mring nagri Mantaram

2. sakeḍap kang noeli teḍak
tandya ri sang maha prapti
meḍarken asalé déa
jèn Soeltan tan wroeh mring mami
koela poenika jekti
Soenan Bajat kang piloenggoeh
ananging rarasira
ing temboeng priagoeng kalih
kados² moehoeng lilingsèn kéwala

3. ngrèh mengkoe mamrih kalihnja
pramila oedjaring djalmi
kang manggihi kangdjeng Soeltan
pamanggihnja warni²
wonten ingkang mastani
Soenan Bajat ngrèh poenikoe
pasaréan Tembajat

dèrèng winangoen prajogi
bok menawi anggènipoen asih marma

4. mitoeloengi katoeridan
-nira djeng Soeltan Mantawis
moeng kapoerih njaènana
astana ing Bajat nenggih
sabab kang ahli waris
wantawis tan saged mangoen
mamangoen kang prajoga
poenika tyang kina oeni
samja rebat pamanggih panarkanira

5. wonten mestani toeroenja
Soenan Bajat kang manggihi
pangran minangka boranja
poenika katjrios sekti
wonten ingkang mestani
kang manggihi djeng sang Moelkoe
Soesoenan Kali djaga
wonten ingkang amastani
midjil saking gaibing Hjang maha Moelja

6. jata nalika semana
djeng Soeltan Agoeng Mantawis
sareng woes trang penggalihnja
saha miarsa menawi
dipoen-atoeri mandjing
lelengen rasoekanipoen
-nira sang maha prapta
djeng Soeltan trang ing panampi
kang soepaja wigja tjepat kridanira

7. ingkang dataupa antara
rawoehnja poera Mantawis
ananging mawi sarana
mandjing mring rasoekan jekti
sareng kangdjeng Soeltani

woes mandjing rasoekanipoen
semana kangdjeng Soeltan
gja rawoeh sadjroning poeri
poerantara negari dalem Mantaram

8. djeng soeltan kjat pangoengoenja
sokoer mring Hjang maha Soetji
semana kang para garwa
atenapi para selir
kang samja ngoedanèni
rawoeh dalem kang Sinoewoen
déné djleg tanpa sangkan
kagawokan para poetri
koemaroeboet toer sembah mangaras pada

9. [1]) saha moendjoek manembrama
ing sabda kang aroem manis
soemrambah para poetri
lingen sing langen woelangoen
loemoentoer kang oedjwala
soemèh soemrah manganjoet sih
samantara samja sokoer renanira

10. mring Allah kang maha Moelja
jata poen Djoeroe winarni
kang mantoek roemijin sarta
anjoenggi ḍaḍampar roekmi
sadangoenira prapti
anèng sadjroning poeragoeng
ngoepadosi djeng Soeltan
djinadjah datan kapanggih
djroning poera djawi poera tan pinanggja

11. poen Djoeroe taman semana
kapita sadjroning ati
tandya ḍateng poepoengkoeran
pakoewoné para poetri
tjiptanipoen menawi

1) Dit vers komt twee regels tekort.

kangdjeng Soeltan wonten ngrikoe
mangoen weḍaring karsa
karsa langen mangoneng sih
Djoeroe taman lagja ngengaken pintoenja

12. koriné geḍong pra kenja
serta ngatingal lir djalmi
para roem sareng toemingal
kagjat ing tyas sami djerit
adjrihira kepati
kang sawenèh ana mlajoe
kangdjeng Soeltan doek mjarsa
pandjerité para poetri
pra kampita majagni mangarka maja

13. poen Djoeroe taman doek arsa
moengoep mandjing djroning kori
gja djinodjoh pandjenengan
-nira djeng Soeltan Mantawis
kénging nétranja kalih
sanalika temah bawoer
moendoer poen Djoeroe taman
saking koewoné pra poetri
ladjoe medal saking tjapoerining poera

14. poenika daroenanira
poen Djoeroe taman ingoeni
poerwanja moetoeng gja kèntar
sarwi ngrasoela kang ati
datan panggih-pinanggih
kalawan djeng Soeltan Agoeng
ngantya tekèng semangkja
sawenèh oedjaring djalmi
Djoeroe taman katjriosken moṭa[2]

15. baḍé angganggoe pakarja.
mring klangenanja sang Moelki

kilap leres lepatira
kekaol kalih inginggil
nanging woedjoeding dasih
ing lampah kadya poenikoe
woes kénging ingaranan
sisipé deksoerèng boedi
lampah saroe dadya manggih katoeridan

16. nengna ing daloe Sri nata
éndjingnja mios tinangkil
pinarak bangsal pendapa
nimbali rahadèn patih
pepak rasika wresni
poenggawa pra sentana goeng
mjang kangdjeng panembahan
Poeroebaja digbja sekti
agoel² sénapatining kelagan

17. sampeg niakaning pradja
ingkang djedjegi saboemi
pepak ingkang oepatjara
kaprabonira sang Moelki
teka minoeni sari
ing pasowanan soemawoer
roengroeming parnadèngrat
sjardjana joeda negari
mantarsiné kang manoeara rahardja

18. Sri nalèndra angandika
èh ta Singa ranoe patih
sira soen toedoeh mangoena
astananira sang jogi
soenan Tembajat sjargi
tjapoerinen bata loehoer
pasang rakiting réka
soen pitaja sira patih
nanging ingkang asri kawoerjan winoelat

19. soen paringi batanira
teka negara Mantawis
nanging pangoesoengé adja
binekta djaran mjang koeli
èh ḍawoehingsoen patih
ing patrap penggawanipoen
soedjalma paḍa sila
djèdjèr wajang ṭirik[2]
teka nagri Mantaram praptané Bajat

20. bandjoer lakoe loeng-oeloengan
tampan-tinampan pakardi
kèhing djalma adja koerang
anaha djalma tri keṭi
sendika toering patih
linoemrahken goenging arkoeh
rampoeng timbalan Nata
djengkar kondoer mring djro poeri
kang soeméwa woes bibar roemakit karja

21. ing karja woes lineksanan
djalma lir séla blekiṭi
djeng panembahan Poerbaja
miwah ingkang para raji
djenengi pangoesoenging
banon sing nagri Mantaroem
ingkang wonten Tembajat
pra najaka lan dyan patih
sa(m)ben dina tan kendaṭ ngoesoengi bata

22. kang astana woes ginarap
winangoen langkoeng prajogi
respati kaḍatonira
pasowanira marapit
toenda[2] kang kori
gapoeranira amoenggoel
tjapoerinja laléan

penatarira respati
peṭètanja néka² sri kawoerjan

23. bloembangnja tirtanja loemrang
marajawan saking woekir
panggarapnja poerastana
tan lami rampoeng respati
semana Sri boepati
ing sakbakdanira mangoen
poerastana Tembajat
koentjara prabawa werit
mjang kawentar saged djoemoengah mring Mekah

24 salat anèng Kakbatoellah
. . . . enz.

BABAD NITIK, COPIE VAN EEN ANDER EXEMPLAAR, EVENEENS AFKOMSTIG UIT DJOCJA.

16e Zang; dichtmaat: MAS KOEMAMBANG.

. . . .
wonten malih katjarita

5. kja ageng Bengkoeng lan Djala soetra sajekti
kadang toenggil jajah
réna noenggil goeroe ngèlmi
katriné kja Matkatégan

6. tjatoer kjai Djedjer samja goeroenadi
wring pangéran *Bajat*
wajah Paṇḍan aran roeni
djeng Soenan Bajat ping tiga

7. kretartèng tyas teroes ing paningal sidik
kapriksa djeng Soeltan
agoeng wawang dèn-goeroni
woetah èlmoening keratyan

8. datan lami ladjeng séda dèn saèni
marang kangdjeng Soeltan
makam winangoen respati
gapoera inoenḍa sapta

9. sinoeng bangsal pasèban kalawan masdjid
moehoeng pager bata
ingkang dèrèng kongsi dadi
nging woes ngadeg djoemoeahnja

10. wong ing prapat mantja lima langkoeng prapti
toemoet bardjamangah
trahing Bajat kang ngimani

èstoe pangéran mardika
11. ngerèh para santri miwah djoeroe koentji
. . . . enz.

18e Zang; dichtmaat: DANDANG-GOELA.

9. . . . .
medal saking sadjawining poera
saja sanget bremantyané
djeng Soeltan sroe manekoeng
moenggèng séla amesoe ḍiri
angadjengaken kéblat
ngeningken pandoeloe
sanalika sampoen pana
anging dèrèng antoek pamboekaning galih
menggah ing kasampoernan

10. kangdjeng Soeltan Sigra aningali
djanma siki ingkang tanpa sangkan
djoemeneng moenggwing ngarsané
wantji saṭengah toewoeh
boesanèndah tjahja lir tangsi
djeng Soeltan tan ngandika
moeng kéwala ḍekoe [1])
soedjanma kang nembé prapta
ngandikaroem èh Soeltan kepanggih ngriki
ingsoen mangké wawarta

11. ngong pepéling madeg Narapati
boten kénging inggih salah karja
manggoeng orem salaminé
paran wekasanipoen
ngandelaken lawéan poetih
kang bisa anjèloeman

---

1) Uit deze regel blijkt, dat mijne opvatting als verkondigd boven, p. 491, noot 4 en 5, onjuist is geweest. Naar inhoud en bewoordingen toch loopen deze twee teksten (Bijlage III en IIIa) zoo zeer parallel, dat men bij de interpretatie van den een, den ander te hulp mag roepen.

tan ngandel Hjang Agoeng
lah kadi poendi ing mangkja
kangdjeng Soeltan doek kalanira miarsi
ngandika kang mengkana

12. sakamantyan ngoengoenirèng galih
dé woes wikan saliré rèhira
dadya énget nir oremé
wasanarsa goegoeroe
lan maminta sageda bangkit
kondoer ḍateng Mantaram
ingkang datan dangoe
anoelja sinoewoen Soeltan
angandika temboengé amiloetèngsih
ḍoeh kaoela soemangga

13. rèhning mangké oeloen manggih sisip
ing saèstoe padoeka tan samar
ing lampah amba jaktiné
lah soemangga katèngsoen
saking moeḍa poenggoeng tyas mami
oeloen kadjarwanana
lah sinten poekoeloen
nanging ri sang nembé prapta
dahat walèh nenggih namané sadjati
moeng ngandika mangkana

14. èh ta Soeltan loeara prihatin
kang woes antoek sihirèng Jwang Soekma
woes pinareng oeloen kié
medjang mring sira koeloep
gja ingapé Soeltan Mantawis
madjeng sarja wotsekar
dyan winedjang sampoen
sang sengkran para mawidya
woes katampèn toehoe Sri naèng Mantawis
lantip tyas wirotama

15. ri sang minḍa angandika aris
èh ta Soeltan béndjing jèn woes prapta
nèng Mantaram wekasingong
makam Bajat poenikoe
rèhning mangké dèrèng prajogi
amètka kang soepangat
saènana koeloep
djeng Soeltan matoer sendika
sang amènḍa gja sadjarwa kang sadjati
ing pangaskertinira

16. kaoling kanḍa dadya pagandring
dèn wastani pangran Panḍan aran
soenan Bajat kapisané
wenèh ngarani doedoe
oega soenan Bajat kaping tri
kang anama pangéran
minangka boedikoe
kawentar sakti widagda
ana ingkang mastani djeng soenan Kali
djaga sawenèhira

17. wonten ingkang nenggih amastani
midjil saking gaibing Hjang Soekma
wa'llāhoe a'lam temahé
mengkana woesnja moewoes
sang aminḍa sang pangaswati
anoelja asasmita
ri Soeltan Mantaroem
sigra mangras niti sika
ri seksana kangdjeng Soeltan kinèn mandjing
ring lengening rasoekan

18. sanalika djeng Soeltan woes tampi
dyan angrasoek keprabon Naréndra
gja toemamèng agé²
sakeḍap nétra rawoeh

mring keḍaton nagri Mantawis
djeng Soeltan ngoengoen ing tyas
sokoer ing Jwang Agoeng
mengkana kang para garwa
doek oeniat rawoehira Sri boepati
déné djleg tanpa sangkan

19. astjarjèng tyas ingkang para poetri
samja ngoedjoeng sarta manambrama
amanis aroem atoeré
jata ingkang winoewoes
Djoeroe taman kang mantoek ngoeni
tansah njoenggi amparan
ing sadangoenipoen
ngoepadosi kangdjeng Soeltan
tan kepanggih karsanja lawéan poetih
ngatingal lir manoengsa

20. toemamèng ring oenggjaning pra selir
tjiptanira ing dria mangkana
bok menawa sang akatong
aneng² ingrikoe
Djoeroe taman gja bikak kori
geḍong dalem klangenan
waoe kang para roem
doepi mjat jèn ana djanma
samja adjrih biloeloengan djerat-djerit
sigra waoe djeng Soeltan

21. kagjat mireng pandjriting pawèstri
noelja teḍak rèng gjaning poengkoeran
doepjarsa selir atoeré
kangdjeng Soeltan sroe bendoe
jata waoe lawéan poetih
dyan djinodjoh ing djoengkat
kénging nétranipoen
kang kiwa bawoer sakala

Djoeroe taman sigra nis saking Mantawis
wenèh kaoling kanḍa

22. awit pinlaksana dé sang adji
Djoeroe taman dahat karja resah
letoeh wong djro poera kabèh
tinlempak djadja poetoes
rahnja moentjar lajon moekswa nis
kotjap sinoewoen soeltan
katjiptèng kalboe
amoeng sang dwidja
anèng Banten karsanja dèn leksani
mangoen astanèng Bajat

16e Zang: dichtmaat: PANGKOER.

1. kawarnaha kangdjeng Soeltan
éndjing mios lenggah anèng penḍapi
nimbali pepatihipoen
Singa ranoe woes prapta
panembahan Poeroebaja moenggèng ngajoen
miwah sentana sedaja
sang Nata ngandika aris

2. jèn arsa mangoen astana
-nira kangdjeng soenan Bajat toemoeli
kja patih woes tampi ḍawoeh
kinèn ngoempoelken bata
karja pager banon ing Bajat kang koekoeh
semana sampoen samekta
ḍawoehira Sri boepati

3. kinèn ngoesoeng ḍateng Bajat
boten klilan ingoesoeng lan toeranggi
winot kèsèr kalihipoen
rinembat ing soedjanma
nora pareng dé karsanira sang Praboe
tiang sami djadjar wajang
oeloengan tampèn-tinampèn

4. mengkana apit toemindak
namboet karja langkoeng kaṭahing djanmi
kawoewoesa ing Mantaroem
nganti doemoegi Bajat
saben dinten boten wonten kenḍatipoen
doemoegi rampoenging karja
mekaten ing saben ari

5. tan katjatoer lamènira
pasaréan Bajat mangké woes dadi
sinengkalan doek winangoen
dwi tjatoer marga nata (1542)
. . . . enz.

JAV. HNDSS. COLLECTIE BRANDES No. 37, p. 523 seq.

225ste Zang: dichtmaat: DOERMA.

148. . . . .
. . . .
koeneng kawarnaha
pangéran Eroetjakra
woes lami anèng Semanggi
sira ki demang
Kentjèng atoeroe peksi [1])

149. marang kandjeng Sri boepati Kartasoera
pan sampoen dèn oetoesi
sarwi kinintoenan
boesana lawan arta
panembahan dèn atoeri
mring Kartasoera
nanging kéwran ing galih

150. asengadi ngantos para garwanira
matoer dèrèng pinanggih
miwah wadyanira
mawoer kang ingantosan
dadya doeka Sri boepati
sinanggèng krama
kinèn anggoesah aglis

151. demang Kentjèng woes mepeg gagamanira
wong oeroet Sala prapti
djedjeneng woes prapta
sangking ing Kartasoera
sigra bendéné tinitir

[1]) Ten rechte: atoer oepaksi, voor: oepati.

sira pangéran
Eroetjakra miarsi

152. katètèran goegoep ing tyas woes loemaja
wong Sala anoetoeti
mjang djedjenengira
mantri ing Kartasoera
panembahan woes atebih
wangsoel sedaja
kang samja anoetoeti

153. pan kasapoet ing latri djeng panembahan
rereb ḍoesoen ing Genting
ing daloe winarna
tinoekoep ing wong désa
anèng ḍoesoen ing Gagenting
telas kang brana
kang garwa nanḍang kanin

154. woes loemaja panembahan marang wana
toeranggganira keni
aḍarat kèwala
lawan kang para garwa
mjang poetra samja oemiring
arerĕjongan
nasak tepining ardi

155. pan angilèn lampahé andjog Tembajat
aso sagarwanèki
anèng wismanira
pangéran Wangsa dria
oetoesan marang Metawis
atoer oeninga
mring pangran Poerbajèki

156. lamoen ingkang raka anèng ing Tembajat
risak tan mawi abdi
amoeng garwanira

lawan kang para poetra
doek semana pitoeng latri
anèng Tembajat
anoelja dèn oetoesi

157. pan pineṭoek ing tanḍoe lawan toerangga
datan kawarnèng margi
prapta ing Mataram
panggih lan panembahan
Poerbaja awas ningali
ararangkoelan
sareng karoena kadwi

158. miwah soeltan Balitar sampoen kapanggja
kinoela wisoeda glis
woes sinoengan bala
boesana lawan arta
kinarja agadjih dasih
sampoen akarja
pradjoerit tigang biting

159. samja goenḍoel wadja ingkang èroetjakran
nèng Mentawis tan lami
kinèn angloeroega
angelar kang djadjahan
tampingan wétaning ardi
pan sampoen boeḍal
sangking ing Kartasari

160. praptèng Oeter anaroebaken wong désa
gantya winoewoes malih
. . . . enz.

Jav. Hndss. Collectie Brandes No. 37, p. 533 seq.

226ste Zang; dichtmaat: sinom.

98. . . . .
. . . .
ki Tohdjaja pinaringan
waos soelam ing Nrepati
sopal kentjana roekmi
lawan réal kalih atoes
ki Tohdjaja toer sembah
woes kinèn mangkat toemoeli
lan ki arja Koedoes binektan nawala

99. serat ḍateng toean Amral
toewin ḍateng ki dipati
Danoe redja Mangkoe pradja
datan kawarna ing margi
Mareboeng sampoen prapti
ngabéhi lan arja Koedoes
dipati Danoe redja
lan Mangkoe pradja dipati
lagja goenem anèng pakoewoné Amral

100. kasaroe ki arja prapta
pan sarwi amoenḍi toelis
sinoengaken marang Amral
kang soerat tinoepiksa glis
sampoen amaos toelis
sira Amral lon amoewoes
ki ngabèhi Tohdjaja
ḍapet oentoeng besar mangkin
kang Sinoewoen langkoeng asih lawan sira

101. toewin kjai Danoe redja
kelangkoeng soeka ing galih
mirsa kjai Tohdjaja.
sinihan ing Sri boepati
pinaring toembak keris
lan sarwi kaleboe ngeboek
nahen ki Danoe redja
ing Tembajat kang winarni
maksih bangga milja marang panembahan.

102. sigra kinèn anggitika
mring ngabéhi Tohdjajèki
lan radèn Nata widjaja
ingkang kinarja titindih
ing Tembajat woes prapti
aramé dènira poepoeh
sagoeng para pangéran
samja ngawaki ngadjoerit
dadya koekoeh joedané tiang Tembajat

103. sigra ngabéhi Tohdjaja
tedak saking ing toeranggi
angamoek sawadyanira
wong Tembajat sirna goesis
samja angoengsi woekir
amempen sarowangipoen
amasang kalontaka
djedjenengé Soeltan nenggih
akekasih sira radèn Danoe paja

104. sedya ngamoek lan pangéran
Soemendi Wangsa drièki
sigra ngabéhi Tohdjaja
mangsah ngrana dèn bedili
kalontaka tan gingsir
sigra djinangkahan sampoen
kalontaka rinebat

ginitikaken sira glis
mjang kang masang kena ḍasé babar pisan

105. ladjeng mawoer wong Tembajat
sami ngoengsi ḍateng masdjid
dèn loed marang ki Tohdjaja
sagoeng kang para dipati
moelat lamoen ngabéhi
Tohdjaja asaroh amoek
jitnané pra poenggawa
jèn tiwasa ki ngabéhi
nora wandé sedaja dadya tetekan

106. jekti doeka Sri naréndra
poenika kakasih Adji
sigra kang para poenggawa
samja noesoel angawaki
kapeṭoek anèng margi
ki Tohdjaja sampoen wangsoel
sarwi adjimprak-djimprak
gawok sakèh kang ningali
dyan toemenggoeng Nata widjaja lingira

107. aḍi ngabéhi Tohdjaja
lah sampoen kapati-pati
wroehanta mengsah andika
moenggoeh nagri wétan aḍi
kadya nagri ing Giri
apan trahing wali toehoe
ki ngabéhi Tohdjaja
tjoengkélak anoeli bali
menḍek nglatar ing masigit tandya nembah

108. bali ping satoes sembahnja
radèn Nata widjajèki
sarwi goemoejoe alatah
poenapa karané aḍi
dika nembah masigit

kang tinanja alon matoer
radèn waoe amengsah
samja ngoengsi ḍateng masdjid
jèn kaoela nenggih sadya medjahana

109. sajekti toempes sedaja
pan sami koela gitiki
pangéranipoen Tembajat
menawi katoet kagitik
mila soen nembah aglis
awali-wali ping satoes
sagoeng para poenggawa
samja goemoejoe abelik
moelat marang solahé kjai Tohdjaja

110. mengsah Tembajat woes sirna
ingkang kari noesoel sami
sagoeng kang para poenggawa
wangsoel mring Mareboeng malih
lan Amral woes apanggih
miwah ki Danoe redjèkoe
toewin ki Mangkoe pradja
kelangkoeng soeka ing galih
amiarsa atoeré para poenggawa

111. déning Tembajat woes sirna
Mareboeng ingangseg malih
winatara sapembalang
tebihé kalawan biting
ramé beḍil-bineḍil
wadya bala ing Metaroem
sami malebèng loeang
nengena datan winarni
. . . . enz.

Babad Petjina, (Semarang, 1874), p. 399 seqq.

55ste Zang dichtmaat: gamboeh.

23\. . . . .
ing ri kala soesoenan Koening doemoegi
kèndel anèng Seneng ḍoesoen
mesanggrahan sang akatong

24\. pangran Pamot winoewoes
ingkang minggah Paloemboengan goenoeng
anèng kidoel Tembajat prenahing woekir
woes panggih radèn Pengoeloe
poenika angsalé oewong

25\. djoeroe koentji kang soenoe
koentjènira waoe sang awikoe
kang soemaré ana ing Tembajat nenggih
waoe ta radèn Pengoeloe
woes lami dènira mirong

26\. atapa anèng goenoeng
Paloemboengan ngadeg barisipoen
sakawoné ingkang baris Ranḍoe kori
dyan Pengoeloe sedya moengsoeh
lan Welanda areboet rok

27\. wong ing goenoeng woes koempoel
adjar tjantrik lan wewasènipoen
lawan wong ing Tembajat woes samja prapti
ngoempoel nèng Ploemboengan goenoeng
woes kawan atoes goenging wong

28\. waoe radèn Pengoeloe
apan wonten kang dèn tosi waoe

sira djeng pangéran Prang wedana nenggih
mila dèrèng poeroen moeḍoen
dyan Pengoeloe moewoes alon

29. mring pangran Pamot ikoe
ḍoeh soewawi ingatoeran goepoeh
gih rakanta pangéran Prang wedanadi
ngatoeran mriki mring goenoeng
poenika kang koela-antos

30. nanging toean poekoeloen
toemindaka pribadi ameṭoek
amonḍongi rakanta ngatoeran mriki
kaoela kang sagah poeroen
lan kapir meṭoek prang popor

31. koela dèn bena poepoeh
lan Welandi lan kaoela poeroen
nanging raka padoeka ingkang nindihi
pangran prajogi kelangkoeng
ngrebat ing Djawi keraton

32. pangran Pamot woes remboeg
woes oemangkat lawan abdènipoen
tan kawarna ing désa Seneng woes prapti
lawan kang raka woes panggoeh
kaoeningan mring sang Katong

33. pangran Pamot dinangoe
solahira woes katoer sedaroem
satingkahé nèng marga katoer sang Adji
semana kesapoet daloe
pangéran mantoek mring ponḍok

34. ingkang raji oematoer
mila kang mas koela inggih rawoeh
pan padoeka inggih kaoela atoeri
radèn Pengoeloe kang ngoetoes
Paloembạngan ingkang ḍoekoh

35. sampoen ngrakit prang poepoeh
sagah poeroen amengsah poen koepoer
nanging mangké padoeka kang dipoentosi
kang raka ngandika aroem
ana pira goengé oewong

36. kang raji lon oematoer
inggih kang mas wonten kawan atoes
lon ngandika pangéran marang kang raji
mengko aḍi wajah bangoen
ia goningsoen ambolos

37. soen tan pamit sang Praboe
amoeng tilar soerat baé ingsoen
doek semana woes wajah ing tengah wengi
pangran tilar serat sampoen
tan moendoer anoelja boḍol

56ste Zang: dichtmaat: DOERMA.

1. sigra mangkat pangéran Aprang wedana
kalian ingkang raji
wajah bangoen rina
datan ana kang wikan
pangéran atilar toelis
katoer sang Nata
sampoen kagèt sang Adji

2. kang sinedya inggih ardi Paloemboengan
pangran Prang wedanadi
noelja bjar rahina
sang Nata kang winarna
kelangkoeng ngoengoen ing galih
késahé pangran
Prang wedana kang raji

3. ingkang soerat kaoeningan maring sang Nata
tinoepiksa toemoeli

sasmitaning soerat
katoer bekti kaoela
kaoela apamit djoerit
sampoen kétjalan
kaoela ḍateng ngardi

4. Paloemboengan manggihi ing sang atapa
radèn Pengoeloe nami
poenika asagah
magoeta joedanira
wong Koempeni oeloen mangkin
kinèn dadosa
pra moegarining djoerit

5. srat woes tamat sang Nata angling djroning tyas
tan ana wani djoerit
sagoeng wadya ingwang
Tjina iki sedaja
déné arèningsoen wani
anangga pira
aḍi batoeré keḍik

6. jèn anaha roro kaja arèningwang
kaja ambangkat kardi
sang Nata gja mangkat
angétan lampahira
datan kawarna ing margi
noelja glis prapta
ing Kadoeang sang Adji

7. pangran Boemi nata angantoen nèng marga
semajan dènja ngari
anganti kang poetra
pangéran Prang wedana
kawon menangé dèntosi
kang kawarnaha
Prang wedana sadasih

8. sapraptane désa Paloemboengan noelja
dèn Pengoeloe woes panggih
tata lenggahira
langkoeng binodjakrama
rembagan bandjel toemoeli
marang Tembajat
dedamel woes miranti

9. pangran arja Prang wedana angandika
mring dyan Pengoeloe nenggih
paman paran karsa
dènja amangoen joeda
dèn Pengoeloe matoer aris
kadjeng kaoela
poen Tembajat ginitik

10. Wangsa dipa ingkang wonten ing Tembajat
kang linanggar karijin
apan paḍoesoenan
tineloeken sedaja
jèn sampoen rata wong tjilik
soewawi béndjang
anglanggar wong Koempeni

11. ingkang lagja baris anèng Ranḍoe lawang
koela-langgar ing djoerit
wondéné padoeka
djenengana kéwala,
pangéran inggih noeroeti
ing atoerira
Pengoeloe sanggoep wani

12. arsa mangkat dyan Pengoeloe noelja salat
ananeḍa ing Widi
lan sabatoerira
samja soedjoet sedaja
sampoené asalat sami

ingkang gegaman
ingoebengan toemoeli

13. dyan Pengoeloe moebeng sarwi nitih koeda
apan sarwi adikir
moebeng kaping tiga
sawoesira mengkana
anoelja boeḍal toemoeli
jata pangéran
kalih pisan nindihi

14. moeng pepitoe abdènira djeng pangéran
sami nitih toeranggi
déné kang gegaman
sedaja woes samekta
dyan Pengoeloe saha dasih
wong ing aldaka
modin lawan wewasi

15. dyan Pengoeloe inggih darbé petarosan
pakné Siem wewangi
ingkang ngingerena
lampahé kang gegaman
pak Siem ingkang ngoedani
lampahing joeda
kang ala lan kang betjik

16. lampahira sampoen teḍak ing aldaka
ing Tembajat mèh prapti
waoe Wangsa dipa
lawang wong ing Tembajat
akarsa nanggoelang djoerit
gegamanira
wong sèwoe winetawis

17. woes melatar anèng kidoeling Tembajat
soerakė wanti²
dèn Pengoeloe sigra

lan pangran Prang wedana
sabalané nempoeh wani
wong ing Tembajat
tan kongsi amalesi

18. pan sedaja lan Wangsa dipa loemadjar
laroet tan mangga poelih
Pengoeloe pangéran
ladjeng ḍateng Tembajat
saha bala monḍok sami
wong ing Tembajat
samja ngatoeri bekti

19. mesanggrahan ing balé ranté semana
Pengoeloe pangran kalih
kiwa tengenira
ing Tembajat semana
samja tjoendoek atoer bekti
pangran Tembajat
sedaja woes ngabekti

20. dèn Pengoeloe anoelja minggah ing arga
pangran kalih oemiring
mjang bala sedaja
minggah ardi Djabalkat
apépé sedaja sami
sarwi tengara
benḍé ngangkang tinitir

21. kang ambekta awasta Kerti leksana
poenika dadya patih
mring Pengoeloe radyan
dangoe dènja tengara
sabeḍoeg dangoenirèki
dènja kekeḍar
apépé wadya sami

22. sasampoené tengara anèng aldaka
noelja moeḍoen toemoeli

dyan Pengoeloe ika
ladjeng dateng astana
gja Pengoeloe angabekti
mring kang linengga
ing Tembajat sang jogi

23. sasampoené soedjoet anoewoen soepangat
tandya moedjoen toemoeli
wangsoel prenahira
mring balé ranté ika
pangéran kalih anoeli
apirembagan
arsa bandjel ing djoerit

24. Wangsa dipa abaris wonten ing Widja
arsa binandjel malih
jata bjar rahina
sigra nembang tengara
Pengoeloe lan pangran kalih
mjang saha bala
tandya mangkat toemoeli

25. winetawis nem atoes gegamanira
dèn Pengoeloe ingoeni
déné djeng pangéran
arja Aprang wedana
namoeng pepitoe kang abdi
sanja kapalan
sendjata moeng kekalih

26. ingkang anèng ing Widja ki Wangsa dipa
gegamané woes rakit
kèhé kang gegaman
winetara sanambang
melatar sampoen miranti
Pengoeloe ika
lawan pangéran kalih

27. sampoen tjelak tandya noeli anaradjang
woes tjampoeh kang adjoerit
tan dangoe semana
akoewel samja soera
aramé masilih-oengkih
samja soedira
toembak-tinoembak sami

28. raméning prang tamboeh moengsoeh lawan rowang
wadya woes kaṭah kanin
malah kaṭah pedjah
kéwran kangdjeng pangéran
tan pegat paréntah abdi
anreken bala
wadya ambandjel malih

29. wenèh soedoek-sinoedoek toembak-tinoembak
ana beḍil-bineḍil
merpeting sendawa
awor lan leboe ika
ngrat djoerit dandan wigati
datan akéwran
malah wringoet tan sipi

30. pinḍa riris tibané pelor sendjata
sing wong tan darbé beḍil
pisah saking ngarsa
tan males anjendjata
saking tan darbéning beḍil
kinarja lésan
Pengoeloe dèn beḍili

31. glis pangéran Aprang wedhna ngandika
mring dèn Pengoeloe aglis
lah paman ngangsega
seḍeng ngamoek ing joeda
dyan Pengoeloe ngangseg aglis

Ternaté samja
saḍakep nglingkap sami

32. wong Mekasar Boegis Bali moendoer samja
noelja Welanda aglis
angedrèl sendjata
lir pèndah goenoeng rebah
dyan Pengoeloe dèn-edrèli
karoban lawan
asroe tibaning mimis

33. oepamané Pengoeloe otota kawat
nadyan baloenga wesi
soengsoema gegala
akoelita tembaga
dangoe² aneḍasi
pak Siem ika
kaperdjaja roemijin

34. daḍengkoelé pak Siem ingkang ketradjang
loempoeh tan bisa tangi
Koempeni kèh prapta
ngroeboet sareng toemandang
dyan Pengoeloe dènkaṭahi
anoelja niba
saking loehoer toeranggi

35. kinaroeboet nora pasah ing gegaman
beḍil datan neḍasi
dèn Pengoeloe ika
pinoporan kéwala
dyan Pengoeloe dèngeboegi
sarira remak
Pengoeloe woes ngemasi

36. rowangira wong tigang dasa kèhira
sidji tan ana kari
sedaja palastra

Ternaté moeng sekawan
kang dèn-amoek angemasi
sengkalanira
as noedjoe jajag boemi

37. sareng moelat pangéran Aprang wedana
dèn Pengoeloe ngemasi
anoelja loemadjar
angétan lampahira
abdiné pitoe toet wingking
agoerawalan
nora kanḍeg loemaris

38. sasirnané Pengoeloe Koempeni noelja
wangsoel mring Ranḍoe kori
ing sapraptanira
sampoen sami monḍokan
wong Djawa keladjeng sami
ḍateng Tembajat
Tembajat dèn-obongi

39. sampoen sirna ing Tembajat kawarnaha
genti winoewoes malih
pangran Prang wedana
kang mentas kawon joeda
kang raji pisah nèng margi
ḍateng katongan
pangran Prang wedana glis

40. datan kanḍeg lampahnja katiwang-tiwang
Nglaroh sinedyèng galih
lir koendjana papa
moeng wong pitoe rowangnja
noelja kasapoeting wengi
teksih loemampah
tyas lir sinamber peksi

41. . . . . enz.

NASCHRIFT.

A. In Jav. Hnd. Bat. Gen. No. 540 dl. I., [1]) p. 309 seq. treft men de volgende mededeeling aan:

„. . . Na deze, kwam nog een vierde Maúlana úit Arabien op Java, genaamd Abdúllah, die nog zeer jong „was, zig begeevende bij den gemelde Soesoehoenang „van Ampel. Deze plaatste hij op Semarang, die toenmaals werd genaamd Poeloe Tierang, onder den titel „en eer naem van Pangerang van Poelo Tierang. Hij „voorzegde hem teffens dat deze plaats in latere tijden „een uytgestrekte Land en teffens een groote Bandharij „mitsgaders een verblijf en handel plaats van verscheide „Natien zoúde worden en dat dezelve de naam zoúde „hebben van Samarang, welke U en Uwe nakomelingen „in eygendom zoúde toebehooren. Ingevolge van Zijn „Soesoehoenangs begeerte, begaf hij Pangerang zig ook „onder den verkreegene eer titúl van Prins naar „derwaarts.

Ib. deel II, p. 558 wordt deze Abdoellah nader gememoreerd als volgt:

„. . . De Zultan van Padjang, beschaamd en vergramt „zijnde, over de gepleegde onkuisheid van zijn dogter, [2]) „versond haar vandaar naar Samarang, om onder op „en toezigt van den toenmaalige Pangerang van Samarang te verblijven, en met welke zij naderhand alhier „gehuwd is. Deze Pangerang van Samarang zijne „vader, was een Heylige Soesoehoenang geweest, die „gestorven en begraven was op Tembaijat: en zijn

1) Hollandsche Babad-vertaling, zie Not. Bat. Gen. 1904, p. 129.

2) Het meisje, dat met Raden Pabélan geboeleerd had. Eene niet onaardige beschrijving van deze gebeurtenis in Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma, p. 150 seqq.

„grootvader was een Maúlana, ofte een Hooge Priester „genaamd Abdúlla, van wien hier vooren reeds gewach „gemaakt is."

Deze mededeelingen zetten de boven (p. 483) vermelde theorie nopens de afkomst van Soenan Bajat uit het huis van Demak weer eenigszins op losse schroeven. De traditie, waarnaar deze Babad-vertaling vervaardigd is, schijnt wel eenigszins ouder te zijn dan de Serat Kanḍa No. 7, en hoewel er ook uit vergelijkende beschouwingen, alsmede uit chronologische speculaties wel eenig materiaal voor een waarschijnlijkheids-betoog te vinden ware, komt het beter voor de nadere analyse van deze aangelegenheid nu maar op te schorten, totdat een uitvoeriger onderzoek in de betrokken omgeving en in geschriften van elders kan worden ingesteld.

In een korte geslachtslijst van pangéran Kadjoran, voorkomende als eerste stukje in een Serat Primbon, No. 60 der Jav. Hndss. Bat. Gen. wordt mede over het geslacht van Tembajat gesproken, welke mededeelingen ik hier niet onvermeld mag laten:

„Poenika baṭara ing Madjapait apoepoetra satoenggil, [1] „aran Lemboe peteng, kamantoe [2]) déning baṭara Kali woengoe, „apatoetan èstri satoenggil, mangka Lemboe peteng mati. „Kang anak akrama antoek *panḍita saking atas angin*, [3]) apoe„poetra nemen:

kang pembajoen pangéran ki ginedjong ing *Tembajat*,
kang panggoeloe pangéran Agoeng ing Semarang,
kang panengah èstri njai geḍé Ngilir,

---

1) Het handschrift heeft: sanoenggil.

2) Een afschrift van deze primbon, No. 49 uit de collectie Cohen Stuart, heeft hier: kamanoengan! Intusschen, de schriftsoort van het origineel is niet steeds even gemakkelijk, en ik sta daarom ook niet overal voor de juistheid van mijne lezing in.

3) In andere geschriften is dit wel een synoniem van sèh Maolana Maghribi.

pangéran Soemendi, [1])
pangéran Bodjong, [2])
woeragil pangéran Wotgalih.

„Soesoehoenan Tembajat apoepoetra sekawan:
kang pembajoen pangéran *Djiwa*,
kang penggoeloe njai gedé Magadjah,
kang panengah njai gedé Nangsoka,
kang soemendi njai gedé Soeroeh.

„Pangéran Djiwa akrama antoek ing sing goeroeh (?),
„apoepoetra titiga:
kang pembajoen pangéran Nangkabo, [3])
penggoeloe èstri, njai gedé Ngigil,
kang anom pangéran Koekoenang.

„Pangéran agoeng [4]) Semarang apoepoetra nenem, kang „woeragil akrama antoek pangéran Madioen; njai gedé „Ngigil apoepoetra èstri satoenggil, akrama antoek priaji „Salambar, apoepoetra Andakawana.

„Pangéran Soemendi apoepoetra kalih:
kang pembajoen kang ginedong Wanakarta,
kang njai èstri satoenggil.

„Pangéran Wotgalih apoepoetra kakalih, kang pembajoen „njai gedé Tambak, kang raji pangéran Kadjoran."

---

1) Soemendi is een gebruikelijke naam of toevoeging bij den naam der afstammelingen van S. Bajat. Vergl. boven p. 454, 455, en 506, vers. 104; mede trof ik een Soemendi aan in een Babad Nitik (de redactie van Bijlage IIIa) aan het slot.

Het zou stellig gewaagd zijn hieruit te willen concludeeren, dat, naar de gewone beteekenis van soemendi, in het geslacht van S. Bajat niet de oudste, maar als regel een jongere zoon als opvolger werd aangewezen.

2) Indien niet uitdrukkelijk zes kinderen waren opgegeven, zou men meer geneigd zijn p. Soemendi en p. Bodjong als dezelfde persoon te beschouwen, waarbij voor pangeran S. te lezen ware: kang soemendi.

3) Deze naam, klaarblijkelijk een afkorting van Menangkabo, is wel merkwaardig. Men vergl. op pag. 454 boven, sub 3 panembahan Menangkaboel.

Het verdere gedeelte van deze lijst heeft voor dit opstel geen direct belang, doch volledigheidshalve schreef ik de weinige resteerende regels meteen uit.

4) Op pag. 32 van dit geschrift komt de naam Panggoeng voor. In verband daarmee zou men mede om de gebezigde schriftsoort, ook hier aan Panggoeng willen denken, te meer daar het boven in noot 2 p. 573 geciteerde afschrift op de overeenkomstige plaats: agoeng voor panggoeng leest. Intusschen staat er hier buiten kijf: agoeng (de [illegible] onder de [illegible] van pangéran geplaatst), en bovendien zou men ook in strijd komen met hetgeen overal elders van pangéran Panggoeng (men zie een volgend artikel daarover) wordt verhaald.

Een verhaal over ki Paṇḍan arang enz., dat zich wat den inhoud betreft, vrijwel geheel aansluit bij den tekst in Bijlage I, en daarvan eene stylistische omwerking zou kunnen zijn of omgekeerd, wordt aangetroffen in de Javaansche courant Darma Kaṇḍa, Jrg. 1905, div. nrs., terwijl ook elders in Babad-fragmenten hier en daar episodes over onze ḥoofdpersoon voorkomen, zonder dat mij tot nu toe van noemenswaardige verschillen met de boven in den tekst vermelde traditiën bleek.

B. Behalve in het medegedeelde boven op pag. 448 en 473, vindt men ook van andere heiligen een dergelijken strijd met een weigerachtigen heiden beschreven.

Van Hoëvell, Reis over Java enz. (Amsterdam 1849) dl. I, p. 142 vermeldt het voorval als betrekking hebbende op Soenan Bonang en den adjar Blatjak Ngilo.

In Mededeel. Zend. Gen. deel 13 treft men op p. 219 een soortgelijk verhaal aan, waarbij dèwi Rengganis het opneemt tegen een heidin, dèwi Ambar wati. De bewerker spreekt van een kous, die hier de rol van de sandaal elders vervult. Aangezien het gebruik van kousen in die vroegere, onmoderne tijden wat vreemd schijnt, zal men hebben te denken aan een woord kaoes in het origineel, dat eene afleiding kan zijn van het Arabische كَوش, schoeisel, welk laatste woord in eenige inlandsche talen is overgenomen. De onjuiste verklaring van hetgeen hij „istidjrat kapir" noemt, kan men den schrijver voor zijn tijd niet kwalijk nemen.

In bovenstaande gevallen fungeert het verhaal echter eenigszins als anecdote uit de heiligen-biographie: als meer wezenlijk deel van iemands lotgevallen komt de episode voor in het reeds geciteerde opstel van den heer Knebel, Tijdschr. T. L. V. deel 39, p. 121-122 [1]), nopens sèh Djamboe Karang, waarover

1) Noot 1 op p. 122 aldaar stemt tot vroolijkheid, die men trouwens meestal genieten kan als men inlanders of Arabieren en vele anderen etymologiën hoort maken.

gelijksoortige mededeelingen reeds veel vroeger waren gepubliceerd in Tijdschr. N. I. 1860, dl. I. p. 178 (gedeeltelijk overgenomen bij Veth, Java, 1e. dr. dl. III, p. 448), zonder nochthans van den strijd muts contra sandaal melding te maken. Blijkens de mededeelingen van den heer Harloff in Tijdschr. T. L. V. deel 45, p. 501 en 511 schijnt de legende later eenigszins verwaterd te zijn.

Merkwaardig voor de kennis der propagandamiddelen en methoden van den Islam is in het stuk van den heer Knebel de mededeeling (p. 120) over de verbastering van kalima oesada, tot kalimat sadat, voor: كلمة شهادة, de moslimsche geloofsbelijdenis, terwijl kalima oesada o. a. de titel is „van een boek over tooverij" (Beschrijving der Jav. enz. handss. van Dr. v. d. Tuuk, deel II, p. 43).

No. 166 der kropak's in het Bat. Gen. (waarvan een afschrift in de collectie Cohen Stuart No. 112) heet eveneens Kalima oesada, en wordt nader: zedeleer genoemd; het geschrift bevat naar een voorloopig onderzoek wat men thans zou noemen: kaoetamaning ngagesang, of kasampoernaning manoengsa of iets dergelijks.

In de wajang-litteratuur c. a. is kalima oesada veelal een djimat, men zie bijv. Cohen Stuart, Register op Brata Joeda in voc., Vreede, Catalogus Jav. Mad. hdss. p. 253, Lakon Pregiwa, (Djocja, 1900-1) deel I, p. , verder Serrurier, Wajang Poerwa, octavo-editie, p. 25, 112 (met een paar woorden over de Djamboe karang-legende van Banjoemas) en 202 (met een min of meer gezochte verklaring over de werking van de djimat op Joeḍisṭira), en v. a. m.

Nadere beschouwing van deze aan gelegenheid, ten minste van den inhoud van genoemde kropak, komt belangrijk genoeg voor, doch ligt geheel buiten het kader van dit artikel.

Galat is natuurlijk van het Arab. غلط afgeleid, en kirang leres wil niet zoozeer zeggen: nog niet in allen deele juist, doch: onjuist. Men vergl. koerang adjar koerang priksa, koerang terang en vele anderen.

C. De figuur van Djoeroe taman speelt een eigenaardige rol in de Mataramsche geschiedenis, ook volgens de Babad Tanah Djawi, welke nog geenszins is verklaard.

Behalve in de boven, p. 491 seqq. en p. 496, noot 4 genoemde episoden, wordt ook in de Babad, ed. Meinsma p. 210 een soortgelijke unfaire hofintrige op zijne rekening medegedeeld.

Te voren, ib. p. 163, heeft hij Sultan Padjang gedood, ten voordeele van den Sénapati, waarbij de neutraliteit van dezen laatste allerbedenkelijkst voorkomt. (Ook hier de aangelegenheid van de selasih-bloemen, zie boven p. 490, waarachter dus wellicht nog iets meer schuilt dan de onbeduidende woordspeling als voorgesteld aldaar in noot 1).

Later, B. T. Dj. p. 268, wordt Djoeroe taman door Sultan Ageng gedood.

Over zijne „geboorte" worden wij ingelicht door Jav. Hnds. Bat. Gen. No. 540 (Hollandsche Babad-vertaling, zie boven) deel II, p. 544, waar vermeld wordt, dat Soenan Adi(-langoe) een zoon van Soenan Kali djaga [1]) bij een tocht langs de Merapi in het bosch eene (djin-)vrouw in barensnood aantrof. De pogingen van haar man om in dezen te helpen, faalden, doch nadat de Soenan haar even op het voorhoofd geblazen had, raakte ze verlost, en baarde een zoon, van blanke huidskleur. De Soenan neemt den jongen, die dus van geesten of spoken afstamt en deswegen snel opgroeit, mee op reis en komt zoo aan het Zuiderstrand. Daar ontmoet hij den Sénapati, aan welken hij, na terugkomst te Mataram, den vreemden knaap als panakawan afstaat.

Enkele elementen uit deze mededeelingen zouden wellicht terecht gebracht kunnen worden, doch het geheel is nog niet voldoende helder om mij aan eene poging tot verklaring te wagen.

---

1) Deze zoon speelt in dit geschrift, in den Mataramschen tijd, de rol, die elders nog aan zijn vader wordt toegekend.

Afgezien van het mirakuleuze der gegeven voorstellingen daaromtrent, waardoor de historische waarde zeer twijfelachtig wordt, is het optreden in die periode van den zoon chronologisch belangrijk waarschijnlijker dan dat van den vader.

D. In het bovenstaande stuk werd in het geheel niet over de *leer* van Soenan Bajat gesproken, hoewel de behandeling van een heilige bezwaarlijk compleet kan worden geoordeeld, zonder dat zijn geestelijke invloed mede ter sprake wordt gebracht. Dit klemt des te meer, als men mag aannemen, dat een afstammeling van hem in zekeren zin de leermeester is geweest van Sultan Ageng, waarmee de Compagnie gedurende eenige decenniën zooveel te doen heeft gehad.

Intusschen zouden bij eene behandeling van hetgeen in verschillende geschriften, primbon's, babad's e.a. als leer van pangéran Tembajat werd aangetroffen, zoovele andere aangelegenheden als van zelf mede te berde komen, dat het wenschelijk scheen, het thans bereids gegroepeerde al vast te publiceeren, en de meer geestelijke, tevens belangwekkender zijde van zijn werken in ander verband ter kennisse te brengen.

E. Meermalen is in de voorafgaande opstellen van *wali's* sprake geweest, welk woord steeds met: heilige is vertaald geworden. Men weet, dat de etymologische beteekenis er van een andere is, welke op voortreffelijke wijze door Prof. Goldziher, Muhammedanische Studien II, p. 286 seq. is uiteengezet.

Het is curieus daarnaast eenige Javaansche verklaringen te stellen, waarvan er eene klaarblijkelijk gegrond is op de beteekenis van het zuiver inheemsche woord wali. Deze komt voor in Mededeel. Zend. Gen. deel 10, pag. 259: „Tapa's, die als zij 't begeeren, sterven en weer in 't leven komen: „wali² is hun naam." (wali = bali, terugkeeren).

Elders is veeleer een of andere phase, waaronder men zich de heiligen voorstelt, in de definitie opgenomen: Djawi Kanḍa 1910, No. 85, Jav. tekst pag. 2, 2e kolom: wali beteekent sampoen ngantos dora sarta maha ḍateng resik, i. e. die niet liegt, en zich toelegt op het Reine.

Djawi Iswara, 1907, No. 83, Jav. tekst, pag. 1, 4e kolom:

. . *wali*, artosipoen, tiang ingkang boten kamèlikan pisan² dateng kadonjan,
aolia, tegesipoen ingkang gesangipoen angèsṭi kaoetaman kémawon, nir saking sanggjaning piawon . . .

i. e., *wali* wil zeggen, iemand, die hoegenaamd geen waarde hecht aan aardsche goederen (geneugten).

aolia (ten rechte het meervoud van wali) beteekent, iemand, wiens leven uitsluitend gericht is op Volmaaktheid, en die vrij is van alle slechtheden.

P. S. Ten slotte wensch ik hier mijn dank te betuigen aan den Ass. Resident van Klaten, den heer Harloff, die mij het gaan naar Tembajat gemakkelijk maakte, en den mantri politie, Rn. Ramelan op eerstgenoemde plaats, die mij als geleider werd meegegeven, en wiens bemiddeling later voor mij van groot gemak was, toen nog enkele nadere ophelderingen en inlichtingen gevraagd werden.

OUDHEIDKUNDIGE AANTEEKENINGEN I.

DOOR

T. VAN ERP.

Met zeven platen.

A. De onderlinge ligging van Borobudur Mendut en Panon en hunne oriënteering.

Voor zoover ons bekend is, werd nog nooit de aandacht gevestigd op het feit, dat de drie bekende Buddhistische bouwwerken in de Progo-valei, n.l. de Borobudurstupa, Tjandi Mendut en Tjandi Pawon in ééne rechte lijn gelegen zijn.

Dit viel ons het eerst op in 1901. Op Borobudur hadden we een theodoliet opgesteld in het middelpunt der stupa, boven op de groote dagob, om de oriënteering van het bouwwerk ten opzichte van de windstreken te contrôleeren. De Mendut-tempel was destijds in restauratie; het dak van den zwaren djatihouten steiger stak boven de omliggende desa's uit en kon dus van uit de hooge opstelling op Borobudur gemakkelijk aangepeild worden. Het trof ons, dat ook de reusachtige randoe-alas, die toenmaals nog zich verhief op de ruïne van Tjandi Pawon, en zijn machtige kruin hoog wiegde boven het lommer der kampong Brodjonalan, juist in de richtas van den kijker gelegen was. Contrôle op de nieuwe topografische kaarten bevestigt deze waarneming.

Nu kan de ligging der drie Buddhistische bouwwerken in één rechte lijn wel toevallig zijn, doch het feit blijft toch zeer merkwaardig, wanneer men overweegt, dat de lijnrechte

afstanden Borobudur-Pawon en Pawon-Mendut respectievelijk bedragen 1750 M. en 1150 M. en de totale afstand der uiterste bouwwerken dus bijna 3 K.M. meet.

Belangwekkender zal de zaak worden, wanneer herinnerd wordt aan de nog ten huidige dage bij de bevolking bestaande overlevering, volgens welke in den ouden tijd een geplaveide weg moet bestaan hebben tusschen Borobudur en Mendut, aan weerskanten omzoomd met muurwerk, waarin kleine kapellen met nissen aanwezig waren. Op dit laatste is reeds de aandacht gevestigd door Dr. Brandes in de *Oudheidkundige Rapporten* 1903 blz. 75, waar ook nog gewaagd wordt van de overblijfselen van een bouwwerk aan den linker Progo-oever, op de plaats waar de oude overvaart zich bevond.

Hier dient nog vermeld te worden, dat er tijdens de Borobudur-restauratie in 1908 een Buddhistisch beeld is gevonden in de tegalan ten Oosten van kampong Borobudur wètan, niet ver van het tracé, dat een eventueele verbindingsweg tusschen Borobudur en Pawon zou hebben gevolgd. Het is een hoofdeloos Ratnasambhawa-beeld, dat onafgewerkt is gebleven en in schetsmatige behandeling van handen en voeten doet denken aan den niet geacheveerden Buddha uit de hoofddagob van Borobudur. Dat de bewuste Dhyani-Buddha, thans geborgen nabij den Borobudur, niet gehoord kan hebben tot de stupa zelve, blijkt dadelijk uit de afmetingen (oorspronkelijke hoogte 85 c.M.), die veel kleiner zijn dan die der overeenkomstige Borobudurbeelden uit de nissen. Deze kleine Dhyani-Buddha zou dus zeer wel een plaats gevonden kunnen hebben in een der door de overlevering genoemde kapellen naast den ouden geplaveiden weg.

Van belang is het ook in dit verband aandacht te schenken aan de ligging der toegangen tot de tempelpleinen van Mendut en Pawon. Men vindt deze toegangen aangeduid op de Platen 58 en 62 der Oudheidkundige Rapporten 1903. Legt men de bouwwerken met die toegangen in de kerkplein-

balustraden vast op eene terreinteekening, (Zie Fig. 1.) dan valt het volgende op te merken:

Bij Pawon, welks toegang naar het Noord-Westen wijst, is de fundeering der tempel-plein-balustrade tijdens de restauratie van den tempel slechts voor een klein gedeelte teruggevonden, doch de restanten waren voldoende om het beloop der enceinte vast te stellen. Men vond slechts één toegang tot het tempelplein, bestaande uit een baksteenen trap, en deze lag aan de Zuid-West zijde, dus juist gekeerd naar den eventueelen verbindingsweg.

Bij Tjandi Mendut, die nauwkeurig dezelfde oriënteering op de windstreken heeft als Pawon, heeft men mede slechts één toegang in de fundeeringen der enceinte kunnen constateeren, en ook deze lag aan de Zuid-West zijde, gekeerd dus mede naar de lijn Borobudur, Pawon-Mendut.

Waar de onderzoekingen aan Tjandi Pawon, voorafgaande aan de restauratie, hebben uitgewezen, dat het terrein aldaar zich als overal elders aanmerkelijk heeft opgehoogd ten opzichte van het peil van het oude maaiveld, is het zeer wel mogelijk, dat proefgravingen ter plaats van de verbindingslijn tusschen de drie genoemde oudheden niet zonder resultaat zullen blijven. Binnenkort zal er gelegenheid zijn hiertoe over te gaan.

Het mogelijk verband in religieusen zin tusschen Borobudur en Pawon zal hieronder behandeld worden; hier is het de plaats nog even te wijzen op de oriënteering der drie bouwwerken ten opzichte van het kompas.

Borobudur ligt vrij zuiver georiënteerd op de windstreken. Meting wijst uit, dat een der hoofdassen van het bouwwerk nl. de as Zuid-Noord eene afwijking van $1^1/_2{}^0$ in westelijke richting vertoont ten opzichte van de ware noordlijn.

Merkwaardig is het feit, dat zoowel bij Pawon als bij Mendut de tempelingangen gekeerd zijn naar het Noord-Westen, met dien verstande, dat een der diagonalen van het zuiver vierkante grondplan precies gelegen is in de richting Noord-Zuid, terwijl bij schier alle andere Buddhis-

tische monumenten op Java de toegangen min of meer zuiver wijzen naar het Oosten of het Westen. Om vergelijking mogelijk te maken, zij hier vermeld, dat men die vindt in het Oosten bij Tjandi Ngawèn, Sewu, Lumbung, Kalasan en Sari; in het Westen bij de kloosters Plaosan, Kalongan en Sadjiwan. Bij Tjandi Djago en Singasari wijst de as van den ingang naar het Noord-Westen met afwijkingen van resp. 15° en 33° ten Westen van de noordlijn.

B. Eenige beschouwingen omtrent de beteekenis der sculpturen, deel uitmakende van Tjandi Pawon's uitwendige versiering.

De oorspronkelijke bestemming, de religieuse beteekenis van dit kleine juweel, dat schuil gaat tusschen het geboomte der desa Brodjonalan, zal wellicht niet geheel tot klaarheid zijn te brengen, zoolang we niets weten van het verloren gegane hoofdbeeld, dat eens tegen den achterwand van het interieur stond.

We willen evenwel beproeven door te dringen tot de beteekenis van de nog voorhanden sculpturen der buitenornamentatie, al ware het alleen maar om de meening van oudheidkundigen te hooren, naar aanleiding van de vraagpunten, die zich aan de te geven beschouwingen vastknoopen.

Dat Tjandi Pawon een Buddhistisch bouwwerk is, zal wel door niemand betwijfeld worden. We hebben daartoe, wat bouwkunstige décor betreft, slechts te wijzen op de bekroning en verdere versiering van het tempeldak met dagobs, de Buddhistische bouwvorm bij uitnemendheid.

Ook de z. g. „Kèben" punten, die in Pawon's dak als bekroningen optreden, vertoonen een type zooals dat voorkomt bij Buddhistische bouwwerken, bv. op de nissen van den hoofdmuur van den omgang van Borobudur, en op het thans verdwenen portaal van Tjandi Mendut (zie Plaat 46 e. v. Oudh. Rapp. 1903).

Toch mogen we hieruit geen gevolgtrekkingen maken, want het blijkt dat bepaalde bouw- en siervormen, ook wanneer daaraan hetzij in het Brahmanisme dan wel in het Buddhisme een bepaalde symbolische beteekenis wordt toegekend, in de bouwwerken van beide gezindten worden toegepast. Zoo zien we, om bij de „kĕbĕn"- versiering te blijven, dat de gedaante hiervan, voorkomende op Çiwaitische bouwwerken als Tjandi Arjuna en Puntadewa (Diëngplateau, verg. Foto van Kinsb. 89 en 93) en de Tjandi Prambanan (Oudh. Rapp. 1902. Plaat 19, fig. 5), geheel overeenstemt met die welke we aantreffen op de Buddhistische groep Tjandi Ngawèn in Kedu. (Verbeek. No. 298 en J. van Aalst in Tijdschr. Bat. Gen. 1899, XLI. 5. p. 391 e.v.).

Terloops zij hier opgemerkt, dat het prototype van wat de Heer Knebel in overeenstemming met den typischen Javaanschen vruchtvorm de „*Kĕbĕn*-versiering" noemde o. i. in wezen niet anders is dan het Buddhistische „*juweel*"; als onderdeel van de „zeven juweelen" van den „wereldheerscher" (rad der wet, juweel, paard, olifant, vrouw, generaal en minister) komt het in de Borobudur-sculpturen vele malen voor.

Een onnoemlijk aantal keeren verschijnt in de reliefs dat juweel als bouwkunstige bekroning in de daken van tempels en andere bouwwerken. Van den top der bekroning der pijnakel van Borobudur's hoofddagob werd een fragment teruggevonden, en daaruit bleek, dat die topsteen den achtkantigen juweelvorm had, zooals die thans is aangebracht bij de restauratie.

Is het niet opmerkelijk, dat de Çiwaiten die Tjandi Prambanan stichtten, naast dat juweel ook de Buddhistische dagob als architecturale versiering toepasten b.v. op balustraden, daarbij het oertype van die dagob vervormende door het aanbrengen van een soort van cannelures? (verg. fig. 4 van Pl. 19, Oudh. Rapp. 1902).

Met de sculpturen waarmede Tjandi Pawon uitwendig versierd is, moeten we zeer omzichtig zijn, zoodra het de vraag is daarin een Buddhistisch kenmerk te speuren; wel

kunnen we in dit geval constateeren dat niets bepaald naar het çiwaisme wijst, doch het zou ongegrond zijn aan de middenpaneelen met de gestileerde boomen en de zijtafereelen met de lotusbloemen hanteerende mannelijke en vrouwelijke figuren een speciaal Buddhistische kleur te willen toekennen.

Wilsen, die omstreeks 1853 bouwkunstige teekeningen van Pawon vervaardigde, thans berustend in het Leidsch Museum, (Leemans, Catalogus Leiden p. 126 en 128), was de eerste, die zich uitliet over de algemeene bestemming van den tempel. Hij zag daarin het aan Buddha gewijde bouwwerk, waarin de vrome pelgrim zich afzonderde, om het hart van onreine gedachten te zuiveren en zich te stemmen voor de verheven aandoeningen, die hem wachtten, wanneer hij straks zou opgaan tot het heilige der heiligen, tot de Borobudur-stupa!

Wanneer men denkt aan de overlevering, welke gewaagt van den geplaveiden weg, die van Pawon naar de Stupa leidde, dan is men geneigd mede te gaan met Wilsen's meening, vooral als men zuiver heeft doorvoeld hoe de plastiek van Pawon's beeldwerk een zelfden geest ademt als die van Borobudur.

Toch blijft het vooralsnog een open vraag of de tempel bepaaldelijk gewijd was aan den Buddha.

Wij meenen nu in enkele der sculpturen voorstellingen te zien, die mogelijk in verband gebracht zouden kunnen worden met den rijkdomsgod Kuwera, en achten daarom de mogelijkheid niet uitgesloten, dat het bouwwerk ter eere van dezen Indischen Pluto werd opgericht.

Kuwera, oorspronkelijk een Brahmaansch volksgod, werd als halfgod opgenomen in het pantheon der Mahayanisten. Hoewel van lageren rang dan de Bodhisattva's, is zijn cultus in het oud Indië zeer verbreid, en te oordeelen naar het zeer groote aantal Kuwera-beeldjes, die op Java werden aangetroffen, moet hij ook hier in groote eere zijn geweest.

In Groeneveldt's catalogus der archaeologische Verzameling van het Bat. Gen. van K. en W. staat vermeld, p. 155:

„In steen, d. i. als tempelgod, komt hij zelden voor, in onze verzameling slechts in één exemplaar (No. 207), in metaal daarentegen, d. i. als huisgod zeer dikwijls, wat bij een koloniseerend, dus fortuin zoekend volk als de Hindu's niet te verwonderen is."

In 1887, het tijdstip van verschijning van den catalogus, telde het Bat. Museum reeds ongeveer 30 bronzen Kuwera-beelden: dit aantal is sedert vermoedelijk belangrijk grooter geworden. Men vindt den rijkdomsgod schier in elke particuliere verzameling door meerdere bronzen exemplaren vertegenwoordigd.

Ook enkele steenen Kuwera's zijn sinds 1887 aan het licht gebracht, zooals blijkt uit de gegevens, verzameld door den Heer J. Knebel (Oudh. Rapp. 1902 t/m 1908). Toch blijven ze schaarsch vergeleken bij de metalen huisgoden.

Tot nu toe weten we slechts van het bestaan van *één enkelen Buddhistischen* Kuwera-tempel.

IJzerman heeft n. l. in zijne „*Beschrijving der Oudheden op de grens der residenties Soerakarta en Jogjakarta* gewezen op het feit, dat Tjandi Asu, de Oostelijke voortempel van Tjandi Sewu, een aan Kuwera gewijd bouwwerk was. Brumund (1864) heeft nog verbaasd gestaan over den rijken sier van deze ruïne en vond de muren nog gedeeltelijk intact. IJzerman (1885) kon niet meer vinden dan de overblijfselen van het soubassement, maar gelukkig waren toen nog vijf Kuwerabeelden ter plaatse, [1]) die de bestemming van het bouwwerk bepaalden. Sedert is de afbraak van Tjandi Asu intensief doorgezet; men vindt geen steen meer op den anderen en kan zelfs zonder oudheidkundige kaart de plaats op het terrein ternauwernood terugvinden.

Gaan we nu na in hoeverre de uitwendige versiering van Pawon zou kunnen wijzen in de richting van den rijkdomsgod. Allereerst treft ons de ornamentatie van de trapspiegels. Van

---

1) Waar zijn deze gebleven? Is het mogelijk, dat de fraaiste Kuwera's zijn verhuisd naar Langen-Ardja, pasanggrahan van Z. H. den Soesoehoenan van Solo, alwaar de Heer J. Knebel de aanwezigheid van drie mooie Kuwera-beelden constateerde?

deze is alleen de Noordelijke gespaard gebleven, doch de weinige restes van den Zuidelijken doen vermoeden, dat de versiering hier analoog was met die van den pendant-spiegel. Hierop zien we (verg. Fig. II) een gestileerden boom verlevendigd met vogels en gedekt door een zonnescherm. Uit de naar omlaag gerichte lotusbloemen hangen kraalsnoeren neer in guirlande-vorm, en deze eindigen weer in bloemetjes, waaruit parelen te voorschijn komen. Onder den boom staan twee juweelen-potten, uit welker openingen gouden vingerringen puilen.

Rechts knielt een mannelijke figuur met prabha achter het hoofd. Helaas ontbreekt hier een steen, waardoor het niet geheel duidelijk is wat de geste is van dezen god(?); maar deze kan dunkt ons niet anders zijn, dan het brengen van een offer of een hulde. Achter de hoofdfiguur zien we eenige volgelingen, waaronder een pajongdrager, en een met offerschaal in de handen. Van gewicht is hier vooral de baardige volgeling, die bukkend onder het zonnescherm staat; blijkbaar is hij de eerste, de voornaamste onder het gevolg. In de linkerhand draagt hij een attribuut, dat een citroen gelijkt. Deze vrucht is naast den geldbuidel, veelal in marder-gedaante (nakula), het attribuut bij uitnemendheid van den rijkdomsgod. In zijne „*Etude sur l'iconographie Bouddhique de l'Inde*", deel I. p. 125 wijst Prof. Foucher er op, dat het gewoonte was bepaalde goden te benoemen naar hun meest gebruikelijk attribuut, en dat de rijkdomsgod in Nepal en Tibet, dan ook betiteld wordt als Jambhala, naar den citroen (Jambhara).

Is de interpretatie van bedoeld embleem juist, dan zou de vraag gesteld kunnen worden, of de hoofdfiguur wellicht Kuwera in hoogst eigen persoon zou kunnen voorstellen, waartegen evenwel zou zijn aan te voeren, dat de rijkdomsgod gewoonlijk wordt afgebeeld in zwaarlijvige gedaante, hetgeen hier niet het geval schijnt te zijn.

We beklimmen nu de trap en geven onze aandacht aan de bekroning van den ingang (zie Fig. III). Op den strek-

balk van het portaal welft zich een voortreffelijk Kala-mekara-ornament. In het tympanon ontwikkelt zich uit den Kala-kop een tongvormig bladornament. Uit lotusbloemen vallen wederom guirlandes neer, eindigend in bloemen met parelvormig hart. Rechts en links staan baardige figuren, die wat typeering betreft overeenkomen met de twee gebaarde volgelingen van den trapspiegel, doch zich van deze onderscheiden door gedrochtelijke beenen. Zij torsen op den schouder een geld- of juweelen-zak, welks kostbare inhoud wordt uitgestort over den binnentredenden geloovige; het is een tuimel van preciosa, van gouden ringen met edelsteenen bezet, daaronder een van het welbekende buikige type van Hindu vingerringen. Achter de figuren merken we nog meerdere zakken op, waarvan de uitersten gekanteld zijn en waaruit de preciosa over den vloer rollen.

Men gaat deze voorstelling onwillekeurig vergelijken met die, voorkomende onder den Kala-kop van de poorten der bovenste gaanderijmuren van Borobudur (zie b. v. Von Saher: „*De versierende kunsten in Ned. O. I.*", Plaat XVII); toch is er een groot verschil tusschen beide. Hier zijn het in de wolken troonende rêsis, hemellingen, die een bloemenregen doen neerdalen op den bedevaartganger, die opgaat tot de hoogste sferen van de stupa. Bij Pawon zijn het dwergachtige wezens, die inderdaad kostbare lijfsieraden doen neervallen.

Is het mogelijk, dat de mismaaktheid der figuren wijst naar volgelingen van Kuwera? Deze is immers oorspronkelijk een aardgeest, die men zich dacht te heerschen in de duistere diepten der aarde, waar hij de metallische schatten bewaakte.

Juist deze aloude opvatting omtrent zijn verblijf in de holen en spelonken van der aarde ingewand heeft aanleiding gegeven tot zijne dwergachtige, mismaakte stelling, welke zich later ging beperken tot de bekende zwaarlijvige uitbeelding. Eveneens verklaart zij den naam, die volgens de Indische lexicografen ontstaan zou zijn uit *Ku*(mismaakt) en *Vera*(lichaam).

Wijden wij ten slotte onze aandacht aan de versiering van Pawon's hoofdmuren. Het lichaam van den tempel heeft een vierkanten grondvorm met uitsprongen op het midden. De ornamentatie der wanden vertoont éénzelfde décor, bestaande uit een middentableau op den uitsprong, geflankeerd door zijpaneelen met staande figuren. Dit décor wordt voor de verschillende wanden alleen gevarieerd in de sexe der uitgebeelde figuren. Op den voorgevel vinden we uiteraard alleen de zijpaneelen met staande figuren, want het middenpaneel maakt hier plaats voor de portiek. Fig. IV illustreert de ornamentatie van den achtergevel.

Het middentableau bestaat uit twee gedeelten, waarvan we het bovenste, met de luchtkokers en de vaas met lotusbouquet even buiten beschouwing laten. Daaronder vinden we wederom den met een zonnescherm gedekten, gestileerden boom, omgeven door juweelen-potten. Rechts staat een kinnara met lotus in de rechter- en een schaal met bloemoffer (?) in de linker-hand; links eene kinnari, in de rechterhand een bloem, waarvan alleen de stengel bewaard is gebleven, in de linkerhand een bidsnoer (?) In de bovenhoeken zweven, in wolkenpartijen gehuld, hemellingen met tjemara en bloemen in de handen; boven den manlijken vogelmensch is het eene vrouwelijke hemelling en omgekeerd. Nog dient opgemerkt te worden, dat uit den boom snoeren neerhangen, eindigende in oorsieraden.

De zijpaneelen vertoonen staande vrouwefiguren met prabha achter het hoofd, in de bevallige geijkte houding, met volle borsten en sterk uitstekende heupen. In de rechterhanden houden ze een rose of een blauwe lotus, in de linkerhanden een andere bloem of bloemen met juweelen hart.

Plaat V geeft een beeld van de ornamentatie van den Zuid-Westelijken gevel. Men ziet dat de versiering in hoofdzaak gelijk is aan die van den achterwand. Een der kinnara-figuren heeft een tjemara over den schouder; wederom hangen lijfsieraden neer uit den gestileerden boom. In

de zijpaneelen staan nu manlijke figuren met rose lotussen in de linkerhand, de rechterhand ongeveer ter hoogte van de borst houdend.

Het is niet noodig ook de ornamentatie van den Noord-Oostelijken gevel af te beelden. De versiering is geheel analoog met die van den zoo juist besprokene. Een der kinnara-figuren hanteert een muziekinstrument. Uit den gestileerden boom hangen wederom lijfsieraden neer, waaronder vingerringen. Het rechter zijpaneel is verdwenen.

Wij durven met de geringe iconographische kennis, die we in onze leekenmars meevoeren, geen besliste verklaring te geven van de symbolische beteekenis der middenpaneelen, d. w. z. van de boomen met juweelen-potten, kinnara's en hemellingen en de daarboven prijkende vaas met lotusbouquet.

Men is evenwel geneigd te gaan denken aan eene zinnebeeldige voorstelling van Indra's paradijs, van de „Swarga", de tweede der zes onderste Buddhistische hemelen; het wonderland, waar 33 goden met hunne vrouwen een genot- en vreugdevol leven leiden, waar men den wenschboom vindt, die alles verschaft, wat verlangd wordt; waar schitterende paleizen schuilgaan in wonderlijke lusthoven, waar vorstelijke tronen de zaligen nooden tot neerzitten, waar overal bloeiende prachtbloemen geuren (men denke aan de vaas met lotusbouquet!)

De manlijke staande figuren der zijpaneelen gaat men onwillekeurig in verband brengen met Indra's trouwste volgelingen, de halfgoddelijke Gandharwa's. De vrouwelijke doen met hare ietwat erotische houding aan de andere intimi van den hemelkoning denken, aan de lieflijke, verleidelijk schoone apsarasen, de Indische houri's, getrouwe minnaressen ook van de Gandharwa's.

De eenmaal gevolgde lijn doortrekkende, kan men ook de kinnara's en hemellingen verklaren, want beiden behooren tot de andere geniën en halfgoddelijke wezens, die Indra's hemel tot een waar paradijs maken. De kinnara's toch,

half mensch, half dier, treden er op als de hemelsche musici; in wezen kunnen ze tot de Gandharwa's gerekend worden, wier muzikale talenten eveneens geroemd worden.

In de in wolkenpartijen gehulde hemellingen zouden we dan kunnen zien de Siddha's of de Vidyadhara's, de gelukzalige luchtgeniën, befaamd om hunne bovennatuurlijke krachten, waartoe inzonderheid het vermogen gerekend wordt om door het luchtruim te zweven.

Ook elders heeft Indra's hemel den Midden-Javaanschen bouwmeester en beeldhouwer geïnspireerd. Op de Çiwaitische Tjandi Prambanan verschijnt naar het voorkomt de symbolische voorstelling van de „Swarga" als een eindeloos herhaald siermotief op den onderbouw van de zes grootste tempels der groep. [1]) Op de soubassamenten vindt men het fries gedecoreerd met den veelal bijzonder fraai gestileerden hemelboom, geflankeerd vooral door kinnara's, maar daarnevens door de vele andere dieren, die gezegd worden vreedzaam in Indra's hemelrijk rond te dolen. Het lijkt met zijn herten, apen, hazen, tijgers, eekhorens en de vele gevleugelde bewoners, als pauwen, reigers, papegaaien, raven, duiven en kwartels op een waren zoölogischen tuin.

Op den aan Çiwa gewijden hoofdtempel prijken bovendien de gandharwa's en apsarasen in de meesterlijk versierde nissen der balustrade.

Evenzeer vinden we de wenschboomen in decoratieve tableaux van de Borobudurstupa, en wel tusschen de sprekende jataka-illustraties van de balustrade der 2e gaanderij: ze worden er telkens afgewisseld met eveneens decoratieve paneelen, waarop de vaas met lotus-bouquet is afgebeeld. *Men vindt hier dus volmaakt het zelfde versieringsschema, als de beeldhouwer heeft toegepast voor het middenveld der Pawongevels*, waar immers boven den gestileerden boom evenzeer de vaas met lotus-bouquet is afgebeeld!

---

1) Hierop werd reeds gewezen door *Mart. Tonnet* in haar opstel: „*De Gedenkbeelden aan den buitenmuur van den Çiwa-tempel te Tj. Prambanan.*" Bijdr. T. L. en VK. 7e volgr., VI, p. 128.

In de hierbedoelde Borobudur-tafereelen staan om de boomen steeds juweelen-potten geschaard, doch overigens is het décor gevarieerd. Soms vinden we ter weerszijden kinnara-figuren, zooals verduidelijkt is op Fig. VI, waar de eene een muziekinstrument hanteert. Elders, als op Fig. VII, zien we naast de kinnara's andere personagen, die met hun gedrochtelijke dwergenbeenen doen denken aan Kuwera's volgelingen, aan de wezens dus, afgebeeld op het tympanon van Tjandi Pawon's portaalbekroning. (verg. Fig. III). Op andere paneelen weer (Fig. VIII) worden de schatten bewaakt door zittende wachters, bewapend met knodsen (men lette op het veelzeggende, kostelijk getypeerde manuaal en de karakteristieke gelaatsuitdrukking van den rechterwachter!)

Nu we in de schaduw van de wenschboomen naar Borobudur afgedwaald zijn, moet nog de aandacht gevestigd worden op enkele andere aldaar voorkomende voorstellingen van den hemelboom, welke we aantreffen op de reliefs van den bedolven voet. Op de tafereelen Nos. 101, 102, 126, 130, 137, 143, 147 149 en 151, overeenkomende met de onjuiste nummering van Cephas' cliché's: 80, 79, 55, 51, 44, 33, 34, 32 en 30, verschijnt de boom, wederom geflankeerd door juweelen-potten; boven op deze potten zitten de kinnara's. Nu blijkt uit Prof. Kern's opstel: „*Over de bijschriften op het beeldhouwwerk van Borobudur*" (Versl. en Meded. Kon. Ak. v. Wet. Afd. Lett. 3e reeks, dl. XII), dat op de beeldwerken 130(51), 137(44), 147(43) en 151(30) de inscriptie „Swarga" voorkomt. Minder duidelijk vonden we dezelfde legende ook terug op de tafereelen 126(55) en 149(32). [1])

Waar nu ook op enkele der reliefs, n. l. de nummers 137 en 151 Indra door Prof. Kern bepaaldelijk werd aangewezen, mag men wel aannemen, dat de gestileerde boom met zijn schatvazen en kinnara's de geijkte symbolische voorstelling is voor het paradijs van den hemelheer.

1) Bij de bestudeering der foto's van de onderwerpelijke reeks is ons gebleken, dat ook nog acht andere legenden ten gevolge van onduidelijkheid der foto's door Prof. Kern nog niet werden opgemerkt. In verband hiermede werd een volledig stel vergrootingen vervaardigd van alle inscripties, hetwelk genoemden geleerde omstreeks half Februari werd aangeboden. Hopelijk zullen nu ook de voorheen niet geheel leesbare legenden duidelijker geworden zijn.

Toch zou hier de vraag gesteld kunnen worden, of het woord „Swarga" uitsluitend slaat op Indra's hemel. Wordt die term willicht ook gebruikt voor het begrip paradijs in het algemeen?

Wanneer men terugdenkt aan de voorstellingen op Fig. II en VII en de lijfsieraden, die uit Pawon's gestileerde boomen neerhangen, dan gaat men onwillekeurig weer aan Kuwera denken. Ook deze had zijn paradijs. Zijn residentie heet Alaka en is gelegen in het Noorden, waar de goudrijke Himalaya zijn toppen in de wolken boort. Zijn lusthof Chaitra-ratha dacht men zich in Mandara, een der uitloopers van den Indischen Olympus Meru, waar ook Indra's Swarga ligt. Die lusthof nu werd eveneens bewaakt door kinnara's; en een der vele andere namen, die de rijkdomsgod draagt, luidt zelfs *Mayu-arja=Koning der Kinnara's*. (verg. Dowson, *Classical Dictionary*).

Men is te meer geneigd in bepaalde gevallen den wenschboom met kinnara's in verband te brengen met Kuwera, omdat de sculpturen tegen de binnenportaalwanden van Tjandi Mendut in dezelfde richting wijzen. Het staat toch vast, dat de hoofdpaneelen alhier voorstellingen geven van den rijkdomsgod, als Yaksha-koning, en diens Çakti Hariti. [1])

In dat zelfde portaal nu vinden we in het meer buitenwaarts gelegen, ingezonken paneel, zoowel ter rechter als ter linkerzijde, een tableau, waarop wederom zulk een boom is afgebeeld, omringd door juweelen-potten. (Fig. IX). Ook hier puilen de vingerringen uit de halzen der vazen. Een man en een vrouw liggen geknield in devote houding en brengen offers. In de bovenhoeken van het tableau ontwaren we op takken zittende kinnara's; hier zijn deze, in afwijking van de voorstellingen op Pawon, behoudens het menschelijk hoofd, geheel als vogel afgebeeld.

1) Verg. J. Ph. Vogel, *Bull. E. F. E. O.*, p. 727 – 730 en plaat 19 van het door het Bat. Gen. uitgegeven werk: *„De Tjandi Mendut vóór de restauratie"*, door Kersjes en Den Hamer.

In het midden latende of de versiering van Pawon's hoofdmuren doet denken aan de Swarga van Indra, dan wel aan het paradijs van Kuwera, meenen we in bovenstaande beschouwingen de mogelijkheid te hebben toegelicht van de Kuwera-achtige kleur der overige beeldwerken van Pawon, n. l. van de trapspiegels en de portaalbekroning.

Kuwera is de portaalgod bij uitnemendheid! Dit feit wordt reeds bewaarheid in een der oudste stupa's, die van Bharhut (± 200 v. C.), waar de rijkdomsgod voorkomt onder een der peilerfiguren van de railings. Deze traditie wordt gehandhaafd in tallooze andere Buddhistische bouwwerken in eigenlijk Indië [1]), en openbaart zich op Midden-Java in de Tjandi Mendut, de hooger genoemde Tjandi Asu (in de Prambanan- vlakte) en nu mogelijk weer in de kleine Tjandi Pawon.

Uit de hieronder volgende aanteekeningen betreffende beeldwerken van Tjandi Kalongan zal blijken, dat Kuwera's dubbelganger, Yama, de god van het doodenrijk, eveneens werd afgebeeld nabij den ingang tot het heiligdom.

Zooals reeds opgemerkt werd, valt er van het hoofdbeeld in Pawon's interieur niets met zekerheid te zeggen, doch in verband met het bovenstaande achten wij ook de mogelijkheid niet uitgesloten, dat hier eens een Kuwera-beeld stond, en dat Pawon ten opzichte van Borobudur was, wat Tjandi Asu heet te zijn ten aanzien van Tjandi Sewu.

Bij de overweging van deze mogelijkheid gelieve men te denken:

1e. aan het bovenbehandelde mogelijke verband (den verbindingsweg) tusschen Pawon en de stupa en aan de feiten:

2e. dat Tjandi Asu, een Kuwera-heiligdom, de *Oostelijke* voortempel was van Tjandi Sewu.

3e. dat Pawon eveneens *Oostelijk* van Borobudur ligt.

1) FOUCHER. *Iconographie Bouddhique de l'Inde*, I, p. 126.

Wel ligt Pawon iets ten noorden van de Oostlijn, die men zich getrokken kan denken uit het kernpunt der stupa; doch eene zelfde geringe afwijking in oriënteering valt te constateeren bij Tjandi Asu ten opzichte van Tjandi Sewu, (verg. de Oudh. Kaart, Plaat I van IJZERMAN's werk).

C. Yama-relief op de trapspiegels van Tjandi Kalongan in de Prambanan-vlakte.

In het begin van het jaar 1902 werd door de zorgen van wijlen de Archaeologische Vereeniging te Jogja het soubassement blootgelegd van Tjandi Kalongan, ongeveer 2 K. M. ten zuiden van het station Prambanan gelegen. In de Oudheidkundige rapporten 1902, p. 9, vindt men eene korte mededeeling betreffende de deblayeering. Aldaar wordt gesproken van Tjandi Sadjiwan; uit IJZERMAN's *„Beschrijving"* p. 107 e. v. en de daarbij behoorende oudheidkundige kaart blijkt, dat het beter is hier te spreken van Tjandi Kalongan Tjandi Sadjiwan toch is eigenlijk het ongeveer 100 M. Zuidwaarts gelegen complex, dat evenwel ontegenzeggelijk met Kalongan beschouwd moet worden één geheel te vormen, één grootsch Boeddhistisch bouwwerk in nagenoeg denzelfden trant als Tjandi Plaosan.

Bij de blootlegging nu van Tjandi Kalongan's onderbouw kwamen ook de trapspiegels in nog vrij gaven staat aan het licht (zie Fig. X en XI). Het Kala-makara ornament, dat op gebruikelijke wijze de spiegels omlijstte, was verdwenen, doch de makara's werden in de onmiddellijke nabijheid aangetroffen. De spiegels zelve vertoonen in fraai half verheven relief belangwekkende illustratie's, waaraan hier eenige beschouwingen worden vastgeknoopt.

We beginnen met den naar het Zuiden gekeerden trapspiegel (Fig. X).

Wederom staan wij hier voor den in het voorafgaande herhaaldelijk besproken, gestileerden boom, omgeven met op versierde kussentjes staande juweelen-potten. De kinnara's, als altijd een vrouwelijke en een mannelijke, ontbreken ook hier niet; ze zijn afgebeeld in het loof, staande op lotusbloemen.

Ter rechterzijde zit een daemon-achtige figuur, in de rechterhand een kort zwaard houdend, in de linker een strop.

Wij meenen hier te doen te hebben met eene voorstelling van Yama, den god van het doodenrijk, den rechter der gestorvenen.

In den Vedischen tijd geldt Yama als de oudste mensch die, als eerste gestorvene, later god van het doodenrijk wordt. De Rigveda gewaagt reeds van „het geloof in een leven na den dood in die zalige oorden, waar Yama heerscher is, waar hij *onder een schoongebladerden boom* met de goden en vaderen vertrouwelijk drinkt" (R. V. 10, 135, 1); „waar eeuwig licht en hemelsche glans stralen, waar de eeuwige wateren stroomen, waar alles schittert, waar alle wenschen vervuld worden, waar geluk en vreugde heerschen, daar waar het rijk der onsterfelijkheid is, daarheen zal Yama de gestorvenen voeren" (R. V. 9, 113, 7).

Het Kalongan-relief geeft ons niet alleen dien in de Rigveda genoemden „schoon gebladerden boom", die tevens „wensch-boom" is, te zien, doch het heeft dien ook in de vereischte en door de oude geschriften vermelde soort. Een der vele bijnamen toch, dien Yama draagt, luidt „Audumbara", afgeleid van „Udumbara", hetgeen beteekent „vijgeboom" [1]; de op reliefs afgebeelde boomen nu zijn blijkens de typeering van het loof inderdaad vijgeboomen. In lateren tijd blijft Yama geenszins die zalige hemelkoning van de Veda's. Hij vergroeit allengs tot den waren god van den dood, tot den schrikwekkenden heerscher der onderwereld, waar de

1) Verg. Dowson, *Classical Dictionary*, 375.

gestorvenen hunne zonden met tallooze martelingen moeten boeten. In de Mahabharata verschijnt hij als een zwart en geel gekleurd daemonisch wezen met rood gewaad en roode oogen, in de hand een strik, waarmede hij de zielen uit de lichamen der dooden trekt. De verbeelding schildert in den loop der tijden den god van het doodenrijk in steeds angstwekkender wordende verschijningen, en afschuwelijk zijn de kwellingen, die volgens het wetboek Manu den zondaar in Yama's rijk wachten. [1])

In Tibet wordt Yama evenzeer in daemonische gestalte afgebeeld.

In *Grünwedel's* „*Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei*" vindt men vermeld, dat Yama's gebruikelijke attributen zijn de knods en een menschenschedel, veelal ook een mes of zwaard; het aloude vedische attribuut is echter de reeds genoemde strop, waarmede hij of een zijner dienaren de zielen der menschen strikt.

Verder wordt Tama in Tibet en Mongolië afgebeeld met het derde oog der wijsheid, dat ook op ons Kalongan-relief niet ontbreekt, en met een (hier niet zichtbare) „tjakra", het symbool der Buddhistische leer, in de borstsnoer, want Yama is een der „dharmaraja", een „Koning der Wet of der Gerechtigheid", de „de groote gelofte houdende religiekoning." (Myth. p. 62, 168).

Opvallend is de goedaardige Yama-voorstelling van Kalongan naast de schrikwekkende afbeeldingen van den helkoning in Tibet. (zie Myth. b. v. platen 48, 140, 142.)

Wij durven ons niet beslist uit te laten over de beteekenis van de tegenover Yama zittende figuur, doch zijn geneigd aan te nemen, dat deze Çitragupta voorstelt, Yama's geheimschrijver of griffier, die het register der dooden bijhoudt en daarin den levenswandel der stervelingen boekt.

---

1) Verg. L. von Schroeder, *Indiens Literatur und Cultur*, p. 371, en de voorstellingen van helsche straffen op Borobudur's bedolven voet: IJzerman in *Tijdschrift Aardrijkskundig Gen.*, tweede serie, deel XVI, p. 330 e. v.

Teekenend is zijn handgebaar, als gaf hij verantwoording van zijn register, dat straks den doorslag zal geven bij het over de gestorvenen uit te spreken oordeel.

Yama werd op de vlak bij Tjandi Kalongan gelegen Prambanan-groep reeds aangewezen door MARTINE TONNET in haar zeer merkwaardig opstel: *„De Godenbeelden aan den buitenmuur van den Çiwa-tempel te Tjandi Prambanan en de vermoedelijk leeftijd van die tempelgroep* [1]).

Aan dezen Çiwa-tempel treedt hij op als een der acht wereldhoeders, als Regent van het Zuiden, en is hij twee malen afgebeeld (verg. pl. XL en XLI van Dr. GRONEMAN's *„Tjandi Prambanan na de ontgraving"*). Ook in deze Çiwaitische voorstellingen heeft de beeldhouwer Yama goedaardig uitgebeeld, milder zelfs nog dan op Tj. Kalongan, want hier doet de woest, als een aureool om het hoofd golvende haardos nog denken aan die der daemonen, terwijl de Yamabeelden aan den Çiwa-tempel met de gebruikelijke goden- of koningskronen getooid zijn [2]).

Inderdaad is dan ook Yama in wezen geen schrikwekkende godheid. In Prof. KERN's werk *„Het Buddhisme"*, lezen we (deel 1, p. 282) „Yama is slechts een andere vorm van den god des levens", en verder „Yama en Manu zijn in werkelijkheid één; vandaar dat zij in de mythologie der Arische volken van rollen wisselen. Wijsgeerig opgevat is Yama de god der onsterfelijkheid, omdat de dood eeuwig duurt. Op deze oud-Indische voorstelling heeft de leer der zielsverhuizing inbreuk gemaakt. Dientengevolge werd de onsterfelijkheid, die identisch werd geacht met den dood,

---

1) Bijdragen tot T. L. en V. van N. I. 7e Volgr. VI.

2) Tegen het door Juffr. TONNET op Çitragupta's zwaardschede ontdekte jaartal en de daaruit resulteerende gissing omtrent het stichtingsjaar van de Tjandi Prambanan meenen wij bedenkingen te moeten opperen. Nauwkeurig onderzoek ter plaatse bracht ons tot de overtuiging, dat de vermeende cijfers in werkelijkheid niet anders zijn dan haarkrullen, die over Çitragupta's schouder en zwaard neerhangen. Men kan dergelijke haarkrullen waarnemen op schier elk der godenbeelden (zie de afbeeldingen in Dr. GRONEMAN's werk.)

verplaatst tot de bereiking van wat de Buddhisten Nirwana, anderen anders noemden. Daarom zijn nirwana en amṛta, d. i. het onsterfelijke, twee namen voor één en de dezelfde zaak: den eeuwigen dood."

Hoewel Yama in het Buddhisme niet zooals bij de Çiwaiten tot de wereldhoeders gerekend wordt, dacht men zijn rijk toch in het Zuiden der aarde: dit nu komt overeen met de oriënteering van het bedoelde relief van Tjandi Kalongan, want de ingang van dezen klooster-tempel wijst zuiver naar het Westen, en de trapspiegel, waarop de god van het doodenrijk is afgebeeld, is naar het Zuiden gekeerd.

Ten slotte rest ons er op te wijzen, hoe het bekende verband tusschen Yama en Kuwera ook tot uitbeelding is gekomen in het hier bedoelde relief. Prof. KERN wijst er in Dl. I, p. 282 op, hoe „de hellekoning Yama, de heerscher van het Zuiden eigenlijk één is met den rijkdomsgod Kuwera, die in het hoogste Noorden troont, evenals bij de Grieken Pluto en Plutus verschijningen waren van één en hetzelfde wezen."

Ook bestaat er natuurlijk verband tusschen Yama, de Dood, de Tijd en de Kala en Mahakala-figuur. (= Çiwa).

Over het ontstaan van die Mahakala-figuur uit eenen god van de Gandhara-school en de latere inwerking van deze op het Buddhisme zij verwezen naar *Grünwedel*, „*Mythologie*," p. 23.

Interessant is het nu te vernemen, dat de Mahakala van Nepal, waar het pantheon zooveel overeenkomst vertoont met het Javaansche, ten slotte slechts „een meer schrikwekkende verschijningsvorm is van den rijkdomsgod" (*Foucher*: *Ic. Bouddh.*, *I*, p. 127) van wien hij het oeroude attribuut, de ichneumon heeft overgenomen.

Voorts zij nog vermeld, dat ook in Tibet bepaalde verschijningen van den „Dharmaraja" Yama vereenzelvigd worden met Kuwera (*Mythologie*, p. 170.)

Welnu, dit alles vindt geen weerklank in het Yama-

relief van Kalongan; waar we den rijkdomsboom met juweelenpotten en kinnara's afgebeeld zien tusschen den rechter der dooden en diens griffier; — waar we de trouwe, *den rijkdomsgod immer vergezellende ichneumon zien in den uitersten linkerhoek van het relief*, speelsch bijtende naar Yama's panakawan.

Beschouwen we nu het relief van den Noordelijken trapspiegel. (Fig. XI). De voorstelling schijnt nagenoeg geheel identisch te zijn met die van den Zuidelijken, en het ware misschien correcter geweest de behandeling van het naar het Noorden gerichte beeldwerk te doen voorafgaan aan die van zijn pendant; zulks in verband met de richting van de pradakṣina en de deze veelal volgende verdeeling der reliefs. Dit is evenwel niet geschied, omdat men, tot identificatie willende overgaan, eenigszins in den steek gelaten wordt door de attributeering der figuren van het Noordelijke beeldwerk, terwijl die van het Zuidelijke dadelijk tot conclusiën leidt.

In Fig. XI zien we wederom denzelfden wenschboom met juweelenbotten en kinnara's. In den aan het tempellichaam grenzenden hoek vinden we nu de hoofdfiguur, wat correct is, want deze moet aan de eerehand, dus rechts van de volgelingen zetelen. Bekijken we nu de platen X en XI naast elkaar, dan zijn we geneigd in de hoofdpersoon wederom Yama te zien, op grond van de treffende gelijkenis met den god der dooden van het Zuidelijk beeldwerk. De kenmerkende attributen zijn op den Noordelijken spiegel evenwel niet aanwezig. De linkerhand is omhooggeheven, en op de foto is het niet duidelijk of deze eens een attribuut hield. De rechterhand is afgebroken en was blijkbaar ledig.

Is onze gissing juist, dat de baardige volgeling van Fig. X Çitragupta voorstelt, dan moet deze ook gezien worden in de overeenkomstige figuur van Fig. XI. De typeering van beider gelaat toch verraadt eene treffende

Plaat I.

Situatie Borobudur, Tj: Pawon en Tj: Mendut.

Schaal 1: 25.000.

De grondplannen van Tj: Pawon en Tj: Mendut
zijn hier duidelijkheidshalve vergroot aangegeven.

II.

III.

II. Versiering van den trapspiegel.
III. „ „ de portaalbekroning.

Achtergevel.

Zuid-westelijke gevel.

VI.

VII.

VIII.

Versiering van den binnenwand van het portaal.

X.

XI.

X. *Versiering van den Zuidelijken trapspiegel.*

XI. *" " " Noordelijken "*

gelijkenis; men lette hierbij ook op het karateristieke daemonische teeken op het voorhoofd, vlak boven den neuswortel!

Doch, hoe dan de beide attributen op te helderen, het zwaard en de brilslang? Het zwaard zou verklaard kunnen door op te merken, dat Yama's attributen veelal ook door zijne volgelingen worden gedragen. En de brilslang? Zou hier niet gedacht moeten worden aan inwerking van de attributen van Çiwa, op dezelfde wijze als plaats had in Tibet? Daar toch vindt men Yama-voorstellingen, die, wat de emblemen betreft, (drietand, derde oog, doodshoofd en als vahana de stier, verg. *Grünwedel*, *Mythologie*, afbeelding 48) geheel paralel gaan met de Çiwa-uitbeelding. Yama is immers evenals Çiwa de Tijd, die alles vereenigt?

Nog zij opgemerkt, dat de tempelwachters der Buddhistische bouwwerken op Midden-Java — vermoedelijk alle Kala-voorstellingen — evenneens zijn toegerust met het zwaard, soms vervangen door een knods, en de brilslang. (Verg. de wachters van Tjandi Sewu, Plaosan, Kalasan en Kalongan).

De derde figuur op den Noordelijken trapspiegel, de panakawan, is weer op getrouw dezelfde wijze afgebeeld als op den Zuidelijken, en heeft ook weer achter zich de ichneumon, wijzende op de eenheid van Yama en Kuwera.

Hierboven werd opgemerkt, dat de oriënteering van het relief van den Zuidelijken trapspiegel overeen kwam met de ligging van Yama's rijk in het Zuideinde der aarde. Bedenken we, dat Yama en Kuwera eigenlijk voorstellingen zijn van éénzelfde wezen, dan kan het niet verwonderen den god van het doodenrijk eveneens op den naar het Noorden gewenden trapspiegel aan te treffen, want Kuwera is een der vier Buddhistische wereldhoeders en als zoodanig regent van het Noorden.

In dit verband kan nog gereleveerd worden, wat Prof. Kern opmerkt aangaande de ligging van Yama's rijk (verg. „*Het Buddhisme*". Dl. I, p. 282.):

„Nu eens heeten de zaligen in het uiterste Westen te

wonen (deze richting komt overeen met die, waarin Tj. Kalongan's trap als geheel genomen, wijst), dan weer in het hoogste Noorden. De eerste voorstelling is onstaan uit het feit, dat de zon in het Westen ondergaat; de andere uit het besef, dat de zon zich 's nachts in die streek moet bevinden, welke lijnrecht staat tegenover het Zuiden, alwaar zij op het midden van den dag staat. Yama, de Tijd, de Dood „vereenigt alle," leest men herhaaldelijk in Indische geschriften, en strikt genomen zou zijn rijk, welken naam men hem ook geve, de derde zijn van de Drie Kleinooden, de Sangha of vereeniging"…..

„De latere verplaatsing van Yama's rijk naar het Zuideinde der aarde is een gevolg van de waarneming, dat de zon op 21 December zich bevindt in het Zuidelijkste punt harer jaarlijksche baan."

April, 1911.

De datum Maandag 12 Rabiᶜ I op den grafsteen van Malik Ibrahim.

MEDEDEELING

DOOR

Dr. Th. W. JUYNBOLL.

Een vernuftige inval heeft den heer J. P. Moquette te Batavia doen onderstellen, dat de op den grafsteen van Malik Ibrāhīm vermelde datum niet als Rabiᶜ I maar als Rabiᶜ II moet worden gelezen. In het jaar 822 toch viel niet de 12ᵉ Rabiᶜ al-awwal maar de 12ᵉ Rabīᶜ al-āchir op een Maandag, en dit bracht den heer Moquette op het denkbeeld, den datum als volgt te lezen:

الثاني عشر من ربيع ٢ وال سنة اثنين وعشرين وثمانمائة

Maar dat kan niet. Daartegen verzetten zich onoverkomelijke bezwaren. Want vóór سنة kan in dit verband geen lidwoord staan; evenmin eene waw; de lām had, als laatste letter van het lidwoord voor سنة met de s van dit woord verbonden moeten worden. De photographische reproductie der inscriptie laat ook duidelijk zien, dat aan de volgorde der letters alif, waw, lām (d.i. awwal) niet valt te twijfelen: de alif is zelfs verbonden met de lām van het voorafgaande lidwoord (al), waarin de heer Moquette het cijfer ٢ wil herkennen, doch een cijfer had niet met de daarop volgende letter verbonden kunnen worden. Daarbij komt dan ten slotte nog, dat het gebruik van een cijfer achter den naam Rabīᶜ minstens genomen allerzonderlingst zou geweest zijn; zelfs de getallen 12 en 822 zijn niet in cijfers maar met letters geschreven.

De lezing Mandag 12 Rabîᶜ al-awwal 822 staat dus werkelijk vast. Wel is de alif van het lidwoord van al-awwal wat klein en tegen het gebruik met de daarop volgende lâm verbonden, maar aan zulke kleine bijzonderheden mag geen gewicht gehecht worden. De beschikbare plaatsruimte en de individueele smaak van den vervaardiger der inscriptie mogen invloed hebben gehad op den vorm der letters; twijfel aan de juiste lezing is echter buitengesloten [1].

Nu zou eene kleine onnauwkeurigheid in den datum op zich zelf geen ernstig bezwaar opleveren. Maar bovendien is de Maandag in dit geval m.i. opzettelijk als weekdag aan den datum 12 Rabîᶜ I toegevoegd, zonder dat daarbij nagerekend is, of die datum in het jaar 822 werkelijk op een Maandag was gevallen. Nu op blz. 373 van Dl. LIII van dit Tijdschrift mijn naam in verband met deze quaestie genoemd is, zij mij hier eene korte toelichting mijner opvatting vergund.

Maandag 12 Rabîᶜ I is voor de Mohammedanen de datum, waarop de Profeet niet alleen is gestorven, maar waarop hij ook als men de overlevering mag gelooven juist 63 jaren te voren werd geboren. „It is remarkable", zegt Lane (Modern Egyptians, bij de bespreking van den moolid en-nebee) „that his birth and death are both related to have happened on the same day of the same month, and on the same day of the week, namely, Monday." Zelfs zouden volgens de traditie nog andere belangrijke gebeurtenissen in Mohammeds leven juist of Maandag 12 Rabîᶜ I zijn voorgevallen. Zoo

1) De op blz. 598 van Dl. LII van dit Tijdschrift door Dr. van Ronkel gegeven transscriptie van den tekst schijnt mij daarom volkomen juist toe. Alleen moet, dunkt mij, de storende aanvangs-waw der woorden واغفر (3e regel) وعمدة (4e regel) en وتوفى (5e regel) geschrapt worden; de door Dr. van Ronkel als waw beschouwde teekens dienen m.i. slechts tot vulling van ledige plekken tusschen de letters. Ook staan de woorden السعيد الشهيد (5e regel) op den grafsteen in omgekeerde volgorde. Een en ander is echter voor het juiste begrip der inscriptie van geen belang.

bereikte de Profeet—om hier nog een voorbeeld te noemen—nadat hij zich van de ongeloovige Mekkanen had afgescheiden, het gebied van Medinah, volgens eene als geloofwaardig beschouwde overlevering, wederom juist op Maandag den 12en Rabic I, hoewel deze datum in het jaar 1 niet eens op Maandag, maar op Vrijdag viel (zie o.a. Weil, Mohammed der Prophet, Stuttgart, 1843, S. 81, Anm. 101).

Maandag 12 Rabic I is dus een datum van bijzondere beteekenis, en de latere Moslims plachten dan ook wel zeker gewicht te hechten aan het samenvallen van een Maandag met den 12en Rabic I. De garĕbĕg-dal in het rijk Mataram had daaraan zijn bijzonder karakter te danken. In het jaar Dal toch, dat oorspronkelijk, volgens den Vrijdagschen cyclus (van 1633 tot 1749) met een Maandag begon, viel ook de 12e Rabic I (de 71e dag van het jaar) steeds op Maandag, en daar men aan de viering van het moeloedfeest op een Maandag bijzonderen zegen verbonden achtte, placht de garĕbĕg zich in het jaar Dal door grooteren luister te onderscheiden van de garĕbĕg der zeven overige jaren. Dit bijzonder karakter van den garĕbĕg-dal wordt te Djokja nog altijd in eere gehouden (vgl. Groneman. De garĕbĕg's te Ngajogyâkartâ, blz. 48 vv.). Maar, daar de moeloed-dag tegenwoordig in het jaar Dal niet meer op Maandag valt, pleegt men den garĕbĕg-dal nu 's Maandags eenige dagen vóór of na den 12en Rabic te vieren. Te Solo heeft men vroeger (nl. van 1749 tot 1820) door eene kleine afwijking van de gewone kalenderberekening het jaar Dal nog na afloop van den Vrijdagschen cyclus met een Maandag laten beginnen, opdat ook de 12e Rabic I in dat jaar nog op Maandag zou blijven vallen. De verwarring in den kalender, die nog steeds het gevolg daarvan is, werd in het artikel Tijdrekening in de Encyclopaedie van N. Indië (IV, 158) door den heer G. P. Rouffaer besproken.

Wie dit alles in het oog houdt kan, dunkt mij, den

datum Maandag 12 Rabīᶜ I op den grafsteen van Malik Ibrāhim moeilijk als eene toevallige onnauwkeurigheid beschouwen. Die dateering moet veeleer opzettelijk, op grond van godsdienstige overwegingen, aldus gekozen zijn.

Of het toeval nu inderdaad gewild heeft, dat Malik Ibrāhim juist op den Moeloed-dag van het jaar 822 is gestorven, valt thans natuurlijk niet meer met zekerheid te beslissen. De mogelijkheid bestaat, dat, toen de grafsteen vervaardigd werd, de juiste datum van overlijden reeds niet meer vaststond en dat men toen min of meer willekeurig den sterfdag van den Profeet ook als datum van het overlijden van Malik Ibrāhim heeft aangenomen. Bovendien worden graven van beroemde heiligen door hunne vereerders meestal bij voorkeur hetzij op den sterfdag (als die bekend is) hetzij op kerkelijke feestdagen bezocht, en dit kan aanleiding hebben gegeven tot vereenzelviging van den sterfdag met den moeloed-dag, waarop de toevloed van bezoekers wellicht het grootst was; vgl. de mededeelingen van Dr. D. A. Rinkes (in dit Tijdschrift LII, 564) betreffende de dagen, waarop het graf van Sjech ᶜAbdoelmoeḥji het meest bezocht pleegt te worden.

Hoe dit ook zij, in allen gevalle bestaat er voor zoover mij bekend is, geen aanleiding om ook aan de juistheid van het op den grafsteen vermelde jaartal 822 (overeenkomende met 1419 n. Chr.) te twijfelen. Want inderdaad moet Malik Ibrāhim, die als de eerste apostel van den Islam op Java bekend staat, ongeveer in het begin der 15ᵉ eeuw geleefd hebben. Uit verschillende gegevens toch blijkt, dat de Islam omstreeks dien tijd is begonnen zich op Java te verspreiden.

Leiden, September 1911.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
New Delhi